

Б.Я. Панасюк

**ВИРОБНИЧА, НАУКОВА
І МЕЦЕНАТСЬКА
ГОРДІСТЬ УКРАЇНИ**

Броніслав ПАНАСЮК

**ВИРОБНИЧА, НАУКОВА
І МЕЦЕНАТСЬКА
ГОРДІСТЬ УКРАЇНИ**

**ВИБРАНІ ТВОРИ
ТОМ 12**

Чорнобай 2018

**УДК 821.161.2-3
П-16**

Панасюк Б.
П-16 Виробнича, наукова і меценатська гордість України.
Твори. – Чорнобаївське КПП, 2018. – 556с.

УДК 821.161.2-3

ISBN 978-966-2499-34-6

Науково-художня праця розглянута і схвалена вченою радою Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН (01.07.2014, протокол №11) та Кафедрою економіка альтернативних джерел енергії Вінницького національного аграрного університету, де робота виконувалась (05.11.2014, протокол №5).

ISBN 978-966-2499-34-6

© Панасюк Б. 2018

ПЕРЕДМОВА

Після одержання незалежності у 1991р. українці уже більше чверті століття прямують до ринкової економіки, яка вимагає вмілого господарювання на своїй землі і створювати сприятливі умови для соціально-економічного розвитку сільських територій, враховуючи основну обставину – наша країна є аграрною. Не все вдається, або краще сказати багато чого навіть руйнується, бо зникають села, в них відсутні робочі місця, молодь залишає село, а похилі селяни доживають свого віку, не розвивається тваринництво, в рослинництві панує монокультура, відсутні сівозмінні, а органічне землеробство у зародковій стадії. Влада пишається, що аграрна сфера забезпечує значні бюджетні доходи, не пояснюючи народу, що це досягається експортом продукції рослинництва та тваринництва у вигляді сировини, де вона переробляється, згодовується тваринам, виробляється відповідна продукція і повертається уже в Україну, не завжди належної якості для продажу за високими цінами. Тобто, створений додатковий продукт в Україні також залишається за кордоном. Отже, вивозиться цінна речовина з наших полів, втрачаються робочі місця, не розвивається тваринництво із-за відсутності кормів та недостатньої підтримки держави, втрачаються величезні фінансові ресурси самої аграрної сфери і бюджетів усіх рівнів управління. Ми майже втратили таку важливу галузь як бурякоцукрове виробництво: нечувано скоротились посівні площі цукрових буряків; зруйновано більшість цукрових заводів; селяни уже забули про такі корми для тваринництва як жом і меляса; невеличка площа цукрових буряків засівається іноземним насінням, бо немає жодного вітчизняного насінневого заводу; наукові дослідження в галузі цукрових буряків ледь жевріють.

Щоб виправити ситуацію автор пропонованого дослідження подає відомі, мало відомі і новітні відомості про розвиток бурякоцукрового виробництва видатних українських цукрозаводчиків, які б стали прикладом для сучасних аграрних бізнесменів у справі як бурякоцукрового виробництва так і

соціально – культурного розвитку сільських територій, розвитку науки, забезпечуючи з її допомогою формування вітчизняної селекції вирощування власного насіння, створення новітніх технологій вирощування сировини і виробництва з неї цукрової продукції. Основний девіз українських цукрозаводчиків Терещенко, Симиренко, Харитоненко, Бобринські, Яхненко, інші «Стремление к общественной пользе», які вважали, що іноземні технології вирощування сировини, використовуючи куплене за кордоном насіння, а також виробництво цукру занадто дороге, що знижує доходи виробників. З погляду на це вони усі прикладали чимало зусиль, щоб організувати дослідні поля і селекційні станції, яких налічувалось 118 різного типу, всі вони працювали на наукове забезпечення аграрного виробництва на українських землях.

Свої дослідження автор розпочинає з часів появи бурякоцукрового виробництва в Європі та проникнення цих новітніх технологій в Україну. Як засвідчує історія ініціаторами одержання цукру із цукрових буряків були німецькі вчені Андреас Сігізмунд Маргграф і Карл Франц Ахард або Ашар. Якщо Маргграф був першим винахідником способу одержання цукру з буряків, то Ахарда історики вважають будівельником першого у світі цукрового заводу (1800 чи 1801р.р.) в Кунерні (Сілезія, нині територія Польщі). Подібно до німецьких і французьких початківців бурякоцукрового виробництва, яким надається пошана, належної уваги заслуговують й українські цукрозаводчики, які сприяли розвитку технології вирощування сировин та її переробки, надаючи особливої уваги насінництву, що сприяло підвищенню рівня вітчизняного цукровиробництва. Теперішнім аграрним монополістам бажано повчитись відношенню українських цукрозаводчиків до аграрної науки і використання її результатів у виробництві.

Першим, хто привіз в Україну відомості про виробництво цукру із цукрових буряків, був чернігівський козак Артемій Терещенко, який задля цього навіть вивчив французьку мову, перебуваючи під час війни 1812р. у Франції. Помітний вклад у

розвиток бурякоцукрового виробництва внесли брати Яхненко-Симиренко, а також Харитоненко. Величезний внесок здійснили Графи Бобринські, особливо на Смілянщині, що мало значний соціально-економічний вплив на усю Київську губернію. Читачі довідаються про переконливе доведення автором на історичних фактах, що графи Бобринські є нащадками українських і німецьких родів, а це прямий доказ про Бобринських як українських не тільки цукрозаводчиків та будівничих перших в Імперії залізниць, але й державних діячів, вчених і меценатів, які ще й багато справ зробили для Московії.

Хотілось б відмітити для жителів славної Черкащини, що наш край був не тільки на передових позиціях у соціально-економічному і культурному розвитку України, але це край, де в українській багатовіковій історії розпочиналась перша Визвольна війна українського народу впродовж 1648-1657 років виходу з рабства. В роки першої Визвольної війни українці повернули незалежність і самостійність великої держави Русь, яку вона мала до 1240 року В Суботові народився керівник Визвольної війни гетьман України Богдан Хмельницький, в Чигирин, для зустрічі з гетьманським урядом, прибували послы з Європи, Туреччини, Константинополя. Не в інших містах, а в Корсуні та Чигирині у січні – березні 1654р. гетьман Хмельницький і старшини виробляли умови військових відносин між великою древньою державою Русь і Московським царством.

Велику увагу автор приділяє досягненню Графів Бобринських у сфері соціально-економічного розвитку Смілянщини та всієї Черкащини. В наших краях ще дотепер можемо побачити і дізнатися з літератури про добрі справи елітних підприємців, що дбали про аграрну сферу і селян, які в ній працювали. Є підстави сподіватися, що влада, яку підтримуватиме суспільна думка, поверне пам'ятник О.О. Бобринському на його почесне місце, яке зайняли більшовики в минулому. Неодмінно слід повернути пам'ятні місця знаменитих підприємців-цукрозаводчиків як у столиці України так і усіх місцях, де вони діяли, бо то наша історія, яка була повністю викреслена в години рабства.

Значна увага приділена вченим та їхнім здобуткам, які працювали на ниві бурякоцукрового виробництва. Читачі можуть довідатися про українських вчених, які своїми науково-практичними дослідженнями на дослідних полях і селекційних станціях забезпечували аграрну сферу вітчизняними технологіями вирощування цукрових буряків та інших культур, коли особлива увага приділялась власному насінництву, яке велося на рівні світових стандартів. Особливістю пропонованої праці є те, що в ній наводяться не тільки крупні діяння, але й незначні деталі досліджень відомих вчених та роботи видатних цукрозаводчиків, вихідців із простого селянського люду.

березень 2018
Академік НААН
М.І. Бащенко

ВСТУП

В роботі історично, економічно і художньо оповідається про велич діянь представників українського народу, прояви видатних можливостей української нації щодо ефективних взаємовідносин з природою, не приносячи шкоди у використанні її дарів для задоволення економічних та соціальних потреб людини. Людський організм, як і інші представники живої природи, однаково потребують різноманітного, але не шкідливого, задоволення своїх як матеріальних, так і нематеріальних потреб. Мова йтиме про початок у кінці ХУІІІ ст. винайдення в Німеччині і початкове використання у Франції нової рослини, яка пізніше потрапила до України, започаткувавши розвиток бурякоцукрової галузі, що постачає людині біологічну енергію як для живої, так і неживої природи.

Одночасно з'явилися і видатні особистості, які проявляли великі організаційні, наукові, духовні та благодійні здібності у використанні новітньої речовини. Кожна форма живої матерії потребує енергії, яку постачає Всесвіт і Сонце через листочки рослини, серед яких найпотужнішими виробниками такої енергії є цукрова тростина і цукрові буряки. Тому люди, які присвятили своє життя важливій бурякоцукровій галузі та проявили при цьому величезне науково-організаційне мистецтво у виробництві, а також чималий рівень благодійності і меценатства у соціальній сфері, заслуговують стати високошанованими за діяння у сфері матеріальній, як і ті, які стають святими за діяння у сфері духовній.

На початку ХІХ століття не хто інший, як представники українського народу завезли з Європи технологію виробництва цукру і вирощування цукрових буряків, як сировини для бурякоцукрової галузі, на територію України, що була на той час у складі Російської імперії, яка за власними корисними правилами привласнювала на свою користь історію, культуру і економіку цієї

галузі. Привласнювали москалі і першість у бурякоцукровій галузі, адже навіть коли М. Гоголь писав про видатне мистецтво господарювання сімейства Терещенко, йому прийшлося застосувати усі свої здібності для прикриття їхнього українського походження. Придатна для технологічних вимог вирощування цукрових буряків українська земля сприяла тому, що у сфері бурякоцукрового виробництва проявляли свої здібності не тільки українці, але й представники інших націй, які жили і працювали на українській землі.

Видатні українські підприємці, філантропи і меценати Терещенко, Смиренки, Харитоненки, Бобринські та інші, а разом з ними Бродські й представники ряду народів, що населяють нашу країну, зробили багато для розвитку бурякоцукрової галузі в Україні. Це був славний і, як свідчить історія, неповторний час проявів найкращих людських природних якостей, які сприяли: удосконаленню технології ведення сільськогосподарського виробництва; зростанню рівня задоволення соціальних потреб у сільській місцевості; устремління до піднесення на вищий рівень поглиблення та розширення теоретичних і практичних досліджень в аграрній науці; виходу на світовий ринок з новим якісним продуктом; структурним змінам у харчуванні населення.

Нова галузь була досить цінною для України так як бурякоцукрові райони ставали більш розвинутими як за виробництвом пшениці, так і цукру, а тому взагалі в економічному і в сільськогосподарському відношенні бурякоцукрова промисловість робила на території України, яка у той вікопомний час вважалась півднем Російської імперії, дуже важливу послугу для потужного, як аграрного так і промислового, розвитку. Капітали, що надходили від розвитку цієї галузі, оживили економічну діяльність, торгівлю та науку, а великі і упорядковані бурякоцукрові господарства ставали тими зразковими фермами, на яких місцеві господарі вперше познайомилися з поліпшеними

формами землеробства, особливо сівозмінами, а також селекційною системою господарювання.

Розширювались площі посівів цукрових буряків, будувались заводи для переробки одержаної сировини, з'явилися нові корми для тваринництва, кардинально змінювалась агротехніка в сільському господарстві, впроваджувались і набували якісно нової структури сівозміни, важливе місце в яких займали площі цукрових буряків. Розширення бурякоцукрового виробництва мало значний вплив на ведення тваринницької галузі через зміни у структурі кормів. Все це приносило не тільки велику економічну і соціальну вигоду, але й значно поліпшувало якість ґрунту, удосконалювало технологію виробництва в сільському господарстві, збільшувалась кількість органічних добрив, створювався якісний технологічний фундамент для ефективного аграрного виробництва. І тільки комуністична ідеологія щодо використання наукових досягнень у виробництві в Російській імперії, яку провадив колишній Радянський союз, не дозволяла досягати високих урожаїв сільськогосподарських культур, у тому числі й цукрових буряків, як було і є в Європі. Треба визнати, що в сільському господарстві урожайність культур була низькою в порівнянні зі світовими нормами, соціальна сфера села занедбана і викликала сором перед світовою громадою.

Проте українські вчені аграрії проявляли науковий героїзм у сфері дослідження генетики і селекції цукрових буряків, застосуванні прогресивних технологій їхнього вирощування на дослідницьких полях багатьох селекційних станцій, новостворених українськими цукрозаводчиками. Те, чого досягли українські вчені в галузі генетики і селекції, зародження і розширення бурякоцукрового виробництва (XIX-XX ст.), у світі не перевершено навіть у перших десятиліттях XXI століття. На наукових працях вчених тих часів виховувались наступні покоління спеціалістів у галузі сільського господарства, зокрема, вирощування цукрових

буряків та виробництва цукру. Через агресивну ідеологію ставлення до українських вчених в Російській імперії, особливо в період більшовицької влади (1921-1991pp.), коли більшість видатних вчених сиділи в тюрмах, багатьох звільняли з наукових установ, небагатьом вдавалось втекти за кордон, результати наукових досліджень, досить високого рівня, недостатньо впливали на ефективність бурякоцукрового виробництва.

Після розвалу Радянського союзу, який уособлював Російську імперію в гіршому варіанті, бурякоцукрова галузь в Україні наприкінці ХХ ст. стала занепадати, а за роки української незалежності вона практично вщент зруйнована: майже у п'ять разів скоротились посівні площі під цукровими буряками; більшість цукрових заводів перетворилися на руїни та металолом, роботу яких ніколи не буде відновлено; в минулому провідна аграрна наука цієї галузі майже втратила свої позиції і кадри; існуючі селекційні станції уже не служать територією наукових досліджень у сфері технології вирощування рослинницької продукції і насінництва, вони дають найнижчі показники урожаїв усіх культур і низьку продуктивність у тваринництві у своїх областях; насінництво цукрових буряків, захоплене торгівцями, занедбано, а та мізерна частина насіння, яке ще вирощується, не користується попитом навіть всередині країни; новітні крупні приватні агровиробники, особливо агрохолдинги, використовують іноземне насіння, від якого наші давні цукрозаводчики відмовлялися.

Головна ціль науково-літературного, художнього дослідження передбачає показати історію зародження бурякоцукрової галузі, її розвиток і вплив на економічну та соціальну сферу сільських територій. З цією метою наводяться не тільки крупні діяння, але й незначні деталі роботи видатних цукрозаводчиків, вихідців із простого селянського люду. Є підстави надіятися, що приклади знаменитих цукрозаводчиків минулого, можливо мобілізують владу незалежної України, підприємливих людей, вчених, особливо

володарів крупних агрохолдингів звернути увагу не тільки на бурякоцукрову галузь як засіб одержання доходу, але й вирішення важливих соціальних проблем сільської місцевості і селян. Саме ця галузь спроможна забезпечити значну частину тих соціально-економічних потреб, вкрай необхідних ослабленій країні, яка вийшла з багатовікової залежності від сусідніх країн: забезпечення власним цінним харчовим продуктом; задоволення значної частини потреб в енергоресурсах; створення робочих місць в сільській місцевості, де панує безробіття, яке несе багато зла; сприяння розвитку соціальної інфраструктури на селі; покращання технології вирощування рослинницької продукції; відновлення розвитку тваринництва внаслідок появи додаткових кормів; надання нового поштовху науковим дослідженням і винаходам.

У викладеному матеріалі іноді зберігаються термінологія, назви, виміри, нормативи, а також інше, що на той час вживалось в літературі, науці, історії і на практиці.

I. Українське цукровиробництво

1.1. Славний шлях цукроварів.

Солодощі, як і усі екзотичні наїдки, з давнини привертали увагу людини, заради них європейці завойовували великі колонії та держави в Азії і Африці, а тому цукор заповнив ринки в усіх країнах світу. Спочатку цукор вироблявся виключно з тростини і, як тоді практикувалось, Англія, заволодівши колоніями, де вирощувалась ця рослина і вироблявся тростинний цукор, контролювала усі ринки не тільки на світових континентах, навіть у Європі. Це не подобалось амбіційним європейським та іншим лідерам, які розпочали пошук шляхів забезпечення потреб свого народу важливим енергетичним продуктом.

Населення Росії, з її холодними зимами, долучилося до цього продукту швидко після його виникнення, проявивши при цьому великий попит, який об'єктивно породжував і пропозицію. Проте тростинний цукор, який завозився здалека, все менше задовольняв зростаючі потреби, а це вимагало й інших рішень, що призвело до початку завезення тростини (цукру-сирцю), її переробки і отримання цукру безпосередньо у власній країні. Ініціатором вітчизняного цукрового виробництва в Росії на основі привезеного цукру-сирцю був імператор Петро I, доручивши своїм указом від 14 березня 1718 цю важливу справу московському купцеві Павлу Вістову, який уже в 20-ті роки XVIII століття побудував перші в Росії заводи з переробки тростинного цукру-сирцю. На ті часи цукрові заводи мали низьку початкову продуктивність, але вона постійно зростала, адже тільки на заводі Вістова в Петербурзі спочатку річне виробництво цукру досягало 800 пудів, а до 1727 року підприємець обіцяв щорічно одержувати цього продукту не менше 7000 пудів. Пізніше у Вістова з'явилися послідовники, і уже до кінця XVIII століття в Росії діяло 20 заводів з переробки тростинної сировини.

Зі смертю Петра I до Росії знову широким потоком хлинув імпортований тростинний цукор, який у 1837р. задовольняв 95 % потреби в цьому цінному продукті. Однак, заводи з переробки тростини все таки будувались і потреби в цукрі задовольнялися також і за рахунок власного виробництва: 1851р. – на 35%, а у 1853 р. – на 52%. Значне зростання заміни ввезення імпортованого цукру на цукор власного виробництва у другій половині ХІХ ст. відбувалося завдяки державному регулюванню цін на цукор, а також встановленню відповідних митних зборів та інших економічних важелів, тобто створювались сприятливі умови для розвитку вітчизняного виробництва цукру, хоча і на привезеній сировині.

Історія засвідчує, що первісне вирощування сировини та виробництво цукру розпочиналося виключно з тростини далеко за межами Росії, України та й і усієї Європи. До другої половини ХУІІІ ст. потреба населення Європи у солодошах задовільнялась також привезеним цукром з тростини. Лише після 1747р., коли німецький хімік Маргграф (1709-1872) розробив спосіб отримання цукру з такої сировини як буряк, повільними темпами в Європі почала розвиватися бурякоцукрова промисловість, яка пройшла шлях від примітивних до високих технологій. Це був відносно довгий і складний період, від 1747р. до 1801р., коли учневі Маркграфа, продовжувачу його справи, Ахардові (1753-1821) вдалося збудувати і ввести в дію перший цукровий завод, який працював на буряковій сировині¹. Проте, історія склалася так, що виробництво цукру з буряків розпочало розвиватись не в Німеччині, де було винайдено технологію отримання цукру з буряків, а у Франції. На зорі бурякоцукрового виробництва Англія, яка суцільно контролювала ввезення з своїх колоній цукрової тростини і цукру в усі європейські країни, певний час не приділяла уваги появі нового способу отримання цього продукту з сировини,

¹ Ольга Шевченко. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України. Род освіт. Наукові записки по історії культури України. №10, К., 1995, - с.31

яку можна вирощувати в Європі. Не дивина, що коли англійцям не сподобалась французька внутрішня і зовнішня політика часів правління Наполеона Бонапарта, вони ввели заборону на ввезення до Франції не тільки тростинного цукру, але й цукрової тростини. Французький імператор вирішив цю проблему швидко і вельми просто – прийняв важливі державні рішення для подальшого розвитку нової буряковоцукрової галузі, створивши усі необхідні умови для вирощування буряків та їх переробки для одержання цукру, започаткувавши розвиток якісно нового виробництва на місцевій сировині. Уже через деякий час Франція посіла перше місце у використанні нового методу отримання цукру з буряків і стала школою для інших європейських країн. Досить згадати, що чернігівський козак Артемій, як солдат Росії, який побував у Франції в період війни 1812 р, першим з родини Терещенко, навіть вивчив французьку мову, щоб пізнати технологію виробництва цукру з цукрових буряків, яка його зацікавила.

Відомий історик П.І. Лященко писав про цей цікавий період зародження бурякоцукрової галузі в Україні: «Сахарные заводы на Украине были одной из первых, если не первой, формой капиталистического производства. ...Одна десятая сахарной свеклы в Киевской губернии давала в 50-х годах (XIXст.) до 750 руб. дохода, тогда как пшеница всего 20руб.»². У відповідь на неймовірно високі доходи розпочалась цукроманія підприємливих, і не дуже, людей. Всі, хто мав найменшу змогу, і дрібні, і крупні власники землі, купці і зубожіла шляхта, кинулися вирощувати цукрові буряки, про які до того часу не мали ніякого поняття, а найбільш завзяті розпочали будувати примітивні цукроварні.

З цього часу не тільки ентузіастами, але вдумливими господарями бурякоцукрового виробництва ставали підприємці, вчені та меценати, серед яких найбільш відомі Терещенко, Симиренки, Харитоненко, Бобринські та інші. Їхню ініціативу

² Лященко П.Б. История народного хозяйства СССР. М., Госполитиздат, 1958.

підтримувала держава, створюючи їм сприятливі економічні і політичні умови, надаючи дешеві кредити, застосовуючи знижені податки та інші пільги, що давало можливість підприємцям використати прибутки для потужного розширення нового виробництва. І розквітала велика економічна справа – перші примітивні цукрові заводи з'явилися (1802р.) в Тульській, а далі в Орловській, Московській та інших губерніях імперії. До речі, землі Тульської та Орловської губерній споконвічно були українськими, але завойовані москалями, перетворюючи їх у власні землі, де вводили свої порядки, щоб знищити навіть згадку про українців: «Тамбовские, Пензенские, Орловские поля для нас стали самыми русскими в России. ...Это деревянная, соломенная Русь, в ней ежегодно пожары сметают скудную память о прошлом. Здесь всего скорее исчезают старые обычаи, песни, костюмы»³. Тобто, землі великої європейської держави Русь колись невеличке Володимиро-Суздальське князівство привласнило, перетворивши назву Русь спочатку в «Русия», а згодом в «Россия», що століттями несе клопоту Європі і Русі–Україні.

Проте, заводи у цих губерніях великого розвитку не отримали через брак сировини, оскільки не було враховано головної умови для бурякоцукрового виробництва – якості землі, а землі в цих українських губерніях Московії виявилися непридатними для вирощування буряків, які є сировиною для збудованих цукрових заводів, тому вони припиняли свою роботу. Незабаром з'ясувалося, що тільки в лісостеповій частині України є належні умови для розвитку бурякоцукрового виробництва: землі придатні для вирощування цукрових буряків; сприятливі кліматичні умови для цієї вибагливої культури; культура технологічно вписується у сівозміни, надаючи їм високої культури; достатньо води для роботи заводів, вологи та опадів для вирощування рослин; наявність лісів

³ О России и русской философской культуре. М., «Наука», 1990, -С.454

для постачання палива на заводи; нарешті поява ентузіастів з простого люду в новій сфері економіки.

Про те, що переважна частина бурякоцукрового виробництва була розташована на теренах України, свідчать офіційні документи колишньої царської Московії. Доповідна записка Міністерства фінансів Імперії: «(Департамент Торговли и Мануфактур, Отделение III, Стол 2) Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору. 29 апреля 1865г. касательно распоряжения для поддержания свеклосахарной промышленности. Предшественник Вашего Высокопревосходительства от 20 марта минувшего года за № 1724 отнесся ко мне об оказании содействия к поддержанию свеклосахарной промышленности принятием мер против контрабандного ввоза в Империю иностранного рафинада, а также разрешения выкуривать спирт из некристаллических сахарных остатков с примесью сыромяти в количестве большем против установленной 5% нормы. Вследствие сего имею честь уведомить Ваше Высокопревосходительство, что согласно ходатайству, заявленному свеклосахзаводчиками разрешено управляющим питейно-акцизными сборами Киевской и Подольской губернии дозволить производство винокурения из свеклосахарных остатков с примесью до 10% хлебных продуктов впредь до пересмотра и изменения согласно опыта ныне действующих по онному предмету правил. Что же касается пресечения контрабандного ввоза иностранного сахара, который как оказывается из собранных сведений водворяется без оплаты пошлины преимущественно по промежуточным станциям Кенигсбергско- Ковенской ж.д., то ввиду Министерства имеется предложение о подтверждении таможенному надзору кроме пограничной черты и всего протяжения по этой дороге и принимаются уже меры к осуществлению такого предложения».

З різних причин початок цукровиробництва в Україні, звичайно, як усе нове, також не отримав бажаного розвитку. Перші

цукрові заводи в Україні були побудовані: Терещенко в Чернігівській губернії (с. Макошине) ще в 1824р.; в Київській губернії Канівської волості князем Понятовським побудовано Трошинський завод (с.Трошин) – в 1826 р.; в селі Орловець Черкаської волості побудували завод графи Потоцькі; з'явилися Олександрово-Єкатерининський (1932р.) і Почаїнський (1935р.) заводи. Це були перші цукрові заводи і вони не відіграли будь – якої ролі у розвитку цукрової промисловості в Україні. Тільки після того, коли Терещенко збудували цукрові заводи із застосуванням новітніх технологій, а графи Бобринські закрили свої перші малоефективні заводи в губерніях Московії, розпочавши в 30-х роках ХІХст. будувати підприємства в Черкаській губернії України, все змінилося на краще. Слідом за Терещенками і Бобринськими, уже в 40-х роках була створена фірма «Брати Яхненки і Симиренко». Цукрові заводи цих підприємців були оснащені кращими паровими двигунами і новітньою технологією, що вивело цукрове виробництво в одну з головних галузей економіки, забезпечивши чималий прибуток підприємцям, перетворившись у важливе джерело коштів для державного і місцевих бюджетів.

Про роль України у започаткуванні бурякоцукрового виробництва в Московській імперії свідчить чимало фактів. У 1848р. в Україні налічувалось 184 цукроварні з яких 67 знаходились тільки у Київській губернії⁴. Уже в 1874р. в усій Московській імперії налічувалось 224 цукроварні, з яких 161 (71,9%) і 13 рафінадних заводів працювали в Україні, у тому числі в губерніях: Київська – 66 цукроварень і 8 рафінадних заводів; Подільська, відповідно – 33 і 4; Харківська – 33 і 0; Чернігівська – 17 і 0; Полтавська – 6 і 0; Волинська – 5 і 1; Бесарабія – 1 і 0⁵. Однак, коли дрібні цукроварні в Московії припинили свою діяльність, а в губерніях України вони розвивались, то уже в 1877р. в усій імперії

⁴ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХст. К., 1972, -С.42

⁵ Чубинський. Свеклосахарні заводи. –К., 1874, -С.60

налічувалось 220 цукроварень, з яких 177 (80,5%) працювали в Україні⁶.

Із вище наведеної чисельності цукроварень на Київщині майже усі заводи зосереджувались в районі Чигиринського, Черкаського і Канівського повітів. Темпи будівництва цукроварень на той час були високими, що видно за даними Чигиринського повіту:

Роки	Кількість заводів	Вартість виробленої продукції, руб.
1842	1	1560
1843	1	5700
1844	8	27080
1845	10	210000
1846	12	361120
1847	15	556000

Навколо Лебедина на невеличкій відстані один від одного виникали цукроварні: 1844р. – Матусівський завод (Орлов); 1846р – Лебединський (Лопухін); 1846р – Капітанівський (Бобринський); 1851р. – Кисілівський (Ісаков). Неподалік Лебедина уже працювали заводи Симиренка в Городищі і Бобринського в Смілі.

Становище та проблеми бурякоцукрової промисловості в першій половині XIX століття, роль держави та окремих підприємців відображені в записці Київського губернатора, який в 1853р. писав: «На початку зародження цієї промисловості цукроварні будували особи, які мали капітал. Великі вигоди перших заводчиків залучали до будівництва цукроваріння також людей зі значно меншими коштами і, нарешті, з часом кожен, хто мав бодай найменшу можливість, заснував у своєму маєтку цукроварню. Маючи в руках кошти, заводчики і капіталісти, після втрат перших років, зробили цукрове виробництво вигідним для себе. Не можна цього сказати про заводчиків, які не мали

⁶ Ежегодник. Министерство финансов. 1878

достатнього капіталу, а ще більше про тих, які всі свої кошти спрямовували на будівництво цукроваріння. Для їх підтримки необхідно, щоб щорічно продуктивність праці підтримувалася на належному рівні, а збут цукру був рівномірним, інакше вони повинні залазити в борги, не дивлячись на значні відсотки. Заводчику гроші потрібні, так як він повинен платити готівкою за працю і ремонт. З цим поєднуються ще й інші невігоди для тих цукроварів, які не мають достатнього забезпечення сировиною і технікою, насамперед – нестабільність цін, адже ціни на цукровий пісок встановлювали рафінери, які, дивлячись, що потрібно збувати рафінад, природно, знижували ціни».

Про складнощі і їх вирішення в цукровиробництві власники цукрових рафінадних і пісочних заводів писали у доповідній записці 18 лютого 1864р. його високоповажному Пану Київському військовому, Подільському і Волинському Генерал-Губернатору, Генералу від інфантерії, Генерал-ад'ютанту і Кавалеру Миколі Миколайовичу Анненкову⁷. В записці йшлося про те, що в інтересах однієї з величезних галузей промисловості, щорічний оборот якої майже дорівнює бюджету королівства Данія, розвитком якої Росія може пишатися нарівні з Францією і Німеччиною, «ми маємо сміливість стверджувати, що Ваша Високоповажність, як найближчий начальник краю, можете повідомити уряд про потребу припинити шкідливу інтересам скарбниці та народної промисловості контрабанду іноземних рафінадних цукрів і дозволити заводчикам при викурюванні спирту з некристалічних цукрових залишків, вживати домішки хлібних сиропів в необхідному для спиртного бродіння кількістю саме вищевказаних 5%, приблизно до 10% до ваги, що докладно викладено в

⁷ Докладная записка №1 от 18 февраля 1864 года. Центральный Государственный исторический архив Украины. Ф.442., оп.43, д.132

запропонованих копіях двох наших доповідних записок Міністру фінансів».

Підприємці, власники перших бурякоцукрових заводів, досить детально викладають уряду і його представникам високу вигідність нової галузі⁸, що є прикладом для сучасних підприємців налагодження відносин з владою. Взаємна зацікавленість сприяла тому, що ентузіазм підприємців давав практичні результати: у 1893/94рр. на усіх 226 цукрових заводах Російської імперії було вироблено 35,3 млн. пудів цукру, з яких - 18,2 млн. пудів рафінаду, що давало в 1894р. казні чималі доходи (акцизний, патентний збір та інші) - 41,2 млн. рублів, не враховуючи 5% додаткового збору з чистого прибутку. У своїх листах підприємці писали, що, не володіючи колоніями, при географічних складнощах для зовнішньої торгівлі, за відсутності зручних шляхів сполучення, при складних умовах континентального клімату і піврічними періодами суворої зими, що подвоює наші потреби споживання цукру – Росія, долаючи усі природні перешкоди для накопичення багатств, будуючи заводи цукроваріння, розвивала бурякоцукрове виробництво на території України, знаходячи таким чином джерела поповнення багатств на власній території. Впродовж 30-річних неймовірних зусиль і жертвності була створена галузь народного багатства – бурякоцукрова промисловість, яка виявилась великим потужним двигуном сільськогосподарського та промислового прогресу. Все це підтверджується конкретними, на той час, розрахунками та статистичними даними.

Зокрема, на обладнання тоді діючих близько 400 заводів, включаючи дрібні заводи, витрачено до 30 мільйонів рублів, крім того, для них щорічно направлялось до 12 мільйонів обігового капіталу. На підставі офіційних даних, можемо з достовірністю

⁸ Докладная записка №2 от 18 февраля 1864 года. Центральный Государственный исторический архив Украины. Ф.442., оп.43, д.132

припустити, що бурякоцукрова промисловість в зимовий період надавала роботу 120 тис. робітників, при цьому використовувалось більше 420 тис. кубічних сажнів дров, що давало робочі місця, влітку ж тисячі селян обробляли майже 100 тисяч десятин цукрових буряків. Значні на той час вкладання у розвиток нової галузі економіки дозволяли одержати в цілому 20 мільйонів рублів торговельної вартості усіх продуктів цукрової промисловості, що давало змогу забезпечити робочими місцями безпосередньо на заводах, в землеробстві і на перевезенні майже півмільйона робітників, а це приносило їм більше 13 мільйонів рублів заробітної плати. Чималі заробітки наочно показують загальний задовільний стан місцевостей, де працювали цукрові заводи, які надавали роботу багатьом жителям, своєчасно вносили податки до бюджету, виконували й інші повинності, що покращувало життя сільського населення, а це було прикладом протилежності тим збіднілим місцевостям, де переробна промисловість відсутня, як це можемо побачити тепер в незалежній Україні, в новітню епоху ХХІ століття.

За станом на 1913р. в Україні діяло 140 цукрових заводів, їхніми власниками були⁹: 44 заводи належали приватним особам; 3 заводи належали окремим державним установам; решта 93 заводи були власністю акціонерних компаній, бо експлуатували на орендних умовах і завод, і землю, і майно, і робітників. Однак, це було тільки на папері, а фактично володіли цими акціонерними компаніями конкретні багатії, зокрема сімейство Бродських було акціонером, але вони повністю володіли всіма активами, як тепер певні сімейства, яких більше 30, володіють крупними агрохолдингами (100-500 тис. га землі), використовуючи її на умовах досить рабської оренди.

⁹ Весь Юго-Западный край. Справочник и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниямъ. Составлена под наблюдением проф. М.В. Довнар-Запольского и под редакцией преподавателя Киевского Коммерческого Института А.М.Ярошевича, К., 1913, -С.30-32

Велике суперництво на ринку цукру на усіх рівнях відбувалось не тільки в країні, але й на світовому ринку. В ті далекі часи зародження бурякоцукрової галузі, як і тепер, точилося суперництво тих, хто прагнув завозити тростинний цукор чи його сировину і тих, хто бажав розвивати вітчизняне бурякоцукрове виробництво. Історія засвідчує, що охочі завозити тростинний цукор, навіть в минулому, мали підтримку в уряді, на жаль подібне потужно проявилось і в незалежній Україні. В минулому вітчизняні підприємці висловлювали державним структурам своє незадоволення тим, що циркуляром Міністерства зовнішньої торгівлі від 22 квітня 1863 року та розпорядженням Державної Ради допущено до привозу іноземний рафінад, на який встановлено таке ж мито, як і на цукор-сирець, та ще й за тарифами 1857р. (з пуда чистої ваги: через митниці морські 3 руб, сухопутні 2 руб. 50 коп.; рафінад з закавказького краю 2 руб.; рафінад у грудках, морем – 4 руб. 50 коп., суходолом – 4 руб.; рафінад у грудках з закавказького краю – 3 руб.). Йшла боротьба і перемагали ті, хто мав доступ до влади, як і тепер, на початку ХХІ століття в незалежній Україні.

Враховуючи таємні справи представників імпорту тростинного цукру, підприємці висловлювали державним органам свою думку ще й про те, що суперництво не повинно виходити із законних меж, інакше мета законодавства буде обійдена, що принесе шкоду владі й виробникові. Таке попередження було не марним, адже широко діяла контрбанда завезення іноземного цукру з тростини, вона була потужною, використовувались різноманітні хитрощі. Скажімо, допущеним до ввезення рафінаду в грудках не давало права ввозити цукор у бандеролях, а дозвіл при цьому перевезення цукру в бочках значно ускладнювало митний огляд і сприяло зловживанню контролерів. З іншої сторони, подрібнення кусків цукру допускало перевезення його у бандеролях, що призводило до безсилля у перешкоджанні таємному провозу, а крім того, було й безліч інших способів

неконтрольованого завозу в країну солодкої продукції, що наносило шкоди державі. На підставі детального вивчення стану справи з контрабандою у зовнішній торгівлі, перші цукрозаводчики дійшли висновку, що допущення завезення рафінаду з-за кордону, в будь-якому вигляді, завжди служитиме приводом до таємного підвозу продукції на шкоду інтересам скарбниці та внутрішнього виробництва. Значні бариші, одержувані від таємного привозу рафінаду, сприяють розвитку контрабанди, аморальності та корупції, як тепер називають, а також появі інших злісних вчинків, аж до нехтування владою і законом. Теперішні цукрозаводчики і державні службовці (XXIст.) можуть порівняти тодішні та сучасні дії супротивників вітчизняного цукроваріння, довідавшись, що подібне було в минулому, воно приходить до нас й тепер, і цьому слід давати відсіч, як це робили наші предки.

У ті часи боротьба за розвиток вітчизняного цукроваріння зустріла опір контрабандного ввезення цукру, а тому було висловлено думку про ймовірність існування у великих розмірах таємного ввезення іноземного рафінаду на узбережжі Чорного моря та на усьому західному кордоні. Таємне ввезення цукру підтверджувалося тим, що продажні ціни були майже на два рублі нижчі за можливі ціни за рахунком вартості товару, відкрито привезеного через митниці. Доданий приблизний рахунок доводить, що ціна іноземного рафінаду, з урахуванням мита в Одесі чи Керчі, становить у гуртовій торгівлі 9 руб. 22 коп. за пуд, між тим відомо, що в роздрібній торгівлі цукор продають в Одесі сріблом за 7-20, в Керчі – сріблом за 7 руб. в Чорноморії та усьому західному кордоні – від 6 руб. до 6 руб. 50 коп., зупинити подібне було важко. Отже, таємно ввезений цукор покриває усі корупційні платежі і дає прибутки, про що в минулому було доведено до відома Головного інспектора цукрових заводів, тепер же подібний стан замовчується під покривом верхніх чинників влади – біда, бо це уже хвороба.

У кінцевому рахунку, перші українські цукрозаводчики вважали кращим засобом до припинення занадто прибуткової контрабанди рафінадних цукрів не вводити торгівців у спокусу, заборонити ввезення іноземного рафінаду в якому б то не було вигляді, про що письмово і усно доводилося до представників влади різних рівнів. У них були свої вагомі доводи на прикладі Англії, яка збагачується за рахунок фабричної обробки бавовни, що вирощується за океаном, то так слід практикувати і в Україні, тобто не збагачувати чужі землі, де виробляють готовий продукт, який може вироблятися у своїй країні, надавати своїм людям роботу, одержувати значні фінансові ресурси, розвивати соціальну і виробничу сфери. Було відомо і про це нагадували владі, що ввезення рафінаду безумовно заборонено навіть у таких державах, як Франція, Бельгія, Німеччина, які промисловий розвиток власного бурякоцукрового виробництва ставлять вище всяких побоювань суперництва та контрабанди.

Більше того, підприємці бурякоцукрової промисловості не тільки вимагали умов, вони ще й пропонували свої послуги у створенні цих умов для цукрових заводів. Для сучасних підприємців треба відзначити, що в діях тодішніх підприємців не було особистих інтересів, а лише вигода для держави та підприємств. Зокрема, для сприяння заходам уряду щодо зупинення контрабанди, підприємці просили дозволу за кошти заводчиків наймати особливих агентів для виявлення контрабанди. Подібний спосіб давав результати щодо припинення зловживань у винокурінні та використанні акцизів у сфері спиртних напоїв, тютюнової торгівлі та бурякоцукровому виробництві. Тодішній уряд не залишав без уваги доводи перших українських цукрозаводчиків про надання сприятливих умов підтримки бурякоцукрової промисловості, приймаючи закони проти контрабандного ввезення іноземного рафінаду, а також надання дозволу викурювати спирти з цукрових залишків

з домішкою додаткової сировини в кількості більшій проти раніше встановленої 5% норми. Подібні заходи створення належних умов розвитку бурякоцукрової галузі давали значні переваги. Створення сприятливих умов в минулому для розвитку бурякоцукрової промисловості доводить, що завдяки цій новій продуктивній силі ціни на рафінад зменшились майже навпіл проти періоду завезення цукру з тростини, при одноразовому підвищенні майже у чотири рази заробітної плати на підприємствах.

Наведені окремі дії перших українських цукрозаводчиків і рішення урядових органів для підтримки високоефективного виробництва цукру, були лише невеликим фрагментом історії вітчизняного бурякоцукрового виробництва, але вони свідчать про великі складнощі, які доводилося долати новій галузі для ствердження свого права на існування з метою забезпечення населення країни цукром, виготовленого з місцевої сировини. Уже наприкінці XIX століття зростання виробництва цукру дозволило не тільки забезпечити потреби населення країни в цьому важливому продукті, але й розпочати експорт його за кордон.

Вивіз цукру з Росії за п'ять років (1899 – 1903рр.)
(загальний експорт – 10214 пудів)

Країни призначення	Вивезено, всього тис.пудів		з них			
			Цукор, тис.пудів		Рафінад, тис.пудів	
	Всього	% до загального експорту	Всього	% до загального експорту	Всього	% до загального експорту
Персія (Іран)	3233	32	626	6	2595	25
Фінляндія	3023	30	2945	29	78	1
Турція	1292	13	1290	13	2	-
Германія	1054	10	1054	10	-	-
Італія	733	7	733	7	-	-
Австро-Угорщина	616	6	616	6	-	-
Великобританія	188		188	-	-	-

Китай	33	0,3	6	0,1	27	0,1
Голландія	22	0,2	9	0,1	13	0,1
Афганістан	16	0,2	4	0,1	12	0,1

Історія засвідчує, що шлях розвитку цукрового виробництва пролягав складний і суперечливий, але доволі славний, а тому теперішній владі і сучасним підприємцям незалежної України слід захистити вщент зруйновану, надзвичайну важливу галузь, відновити роботу цукрових заводів на новій технологічній основі, розширити посіви цукрових буряків, які скоротились до менше як 300 тис. га. проти у минулому 1,7 млн. га, а це єдина умова, яка дозволить не тільки забезпечити власні потреби, але й вийти на світовий ринок торгівлі цукром з цукрових буряків, як це було в минулому. З сумом треба відзначити, що Україна, хоча і отримала незалежність, але втрачає все, досягнуте першими цукрозаводчиками і їх послідовниками. Скажімо, в минулому цукор продавали в інших країнах, а тепер зовнішній ринок цукру повністю втрачено і пояснюється це недолугими та ще й зацікавленими особами, навіть мовби науково доказують, що український цукор не якісний і його мовляв не можна покращити. За даними 1913р. український цукор для продажу вивозився в Харбін, Владивосток, Константинополь, Англію, країни Близького Сходу, Іран, Японію, Марокко та інші¹⁰.

Сучасним підприємцям не слід забувати, що висока прибутковість цукрового виробництва сприяла швидкому поширенню цукрових заводів на всій території України: в 1845р. в Російській імперії працювало 209 цукрових заводів, з яких 116 були розташовані в Україні. Перше місце з виробництва цукру належало Київській губернії¹¹: якщо в 1842р. в Київській губернії було тільки

¹⁰ Весь Юго-Западный край. Справочник и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Составлена под наблюдением проф. М.В. Довнар-Запольского и под редакцией преподавателя Киевского Коммерческого Института А.М.Ярошевича, К., 1913, -С.108

¹¹ Ольга Шевченко. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України. Род освіт. Наукові записки по історії культури України. №10, К., 1995, - с.32

16 цукрових заводів (цукроварень), то в 1847р. їх налічувалось уже 23. Більше того, заводи України виробляли $\frac{3}{4}$ всього об'єму цукру в імперії, а рафінаду – понад $\frac{4}{5}$. Заводи з цукрового виробництва, розташовані в губерніях Росії, були малопотужні і неефективні, в середньому, на один завод припадало виробленої продукції на 9,5 тис. руб., на цукрових заводах в губерніях України цей показник досягав 25,2 тис. руб., а в Київській губернії один цукровий завод виробляв продукції на 53,5 тис. рублів. Таким чином, в Україні цукрова промисловість у минулому швидко набирала розвитку в комерціалізації, була ефективною, а цукор вважався якісним, що й слід врахувати тепер.

Тодішні підприємці і вчені доказували владі велику користь від бурякоцукрового виробництва, якщо звільнити цю галузь на декілька років від податків, то розширяться площі вирощування сировини і збільшиться кількість заводів з її переробки. Ще тоді вважали, що Україна найбільш здатна, щоб виробляти 1 млн. пудів піску щорічно, одержуючи біля 20 млн. рублів, що збільшувало доходи бюджету, а це значно вигідніше ніж ввозити цукор з тростини. Прогресивні люди підтримували успіхи нової галузі з надією витіснення з країни завіз іноземний, а це був колоніальний, цукор з внутрішнього ринку. В ті далекі часи прибічники цукробурякового виробництва стверджували і жоводили на практиці, що подібне виробництво являє собою найкращий союз хліборобів з промисловістю і надає селянам можливість мати реальний заробіток, знаходячись у своїй сім'ї, не залишаючи села. Тільки цукрові заводи надавали роботу біля 23 тис. селян, які відходять від сільського життя і привчаються до фабричного побуту, а крім того, вирощування цукрової сировини сприяло вдосконаленню і використанню землеробських знарядь та веденню сівозмін в рільництві. Від подібного тепер відмовились: селяни залишають село, сівозмін у рільництві не практикують, панує монокультура із застосуванням хімії.

Обсяги цукру з буряків, що вироблялися в Україні в минулому, були низькими в порівнянні зі світовим виробництвом тростинного цукру, але тепер (2012р.) ці об'єми зведені до нікчемного рівня – 0,13%: в Україні вироблено цукру з буряків 2226 тис. тонн, світове виробництво цукру з тростини склало 1724359 тис. тонн. Немає сумніву, що це ті, зацікавлені в монопольному стані тростинного цукру світові організації та їхні посібники всередині нашої країни і згорнули, звичайно за певну винагороду, виробництво цукру з буряків. В перші роки незалежності країни, коли панувала розгубленість, монополісти доклали багато сил, щоб зацікавити нерозумних, але жвавих до наживи будь-якими шляхами спритників, знищити більшість цукрових заводів, а все обладнання продати за кордон на металобрухт, що давало їм немалий початковий капітал. З наявних на початку 1991р 192-х цукрових і 3-х рафінадних заводів в 2013р залишилося всього 63 цукрових заводи, посівні площі цукрових буряків скоротилися за ці роки з 1 млн. 640 тис. га. до менше ніж 300 тис га., виробництво вітчизняного елітного насіння, яким славилася в минулому Україна, повністю ліквідовано, невеличка потреба в якому задовольняється за рахунок купівлі за кордоном, а торгівля завезеним насінням перекочувала у руки тих, хто спішить за чужий кошт збагатіти.

Нерозумні, та ще й корумповані, вітчизняні консультанти запевняли, що настав ринок, ціни на цукор в середині країни низькі і його виробництво невигідне, що є, на їх думку, важливим, а тому виробництво цукру в Україні продовжує шалено скорочуватися: в 2011р. вироблено – 2,34 млн. т.; в 2012г. – 2,23 млн. т.; в 2013р. – 1,5 млн. т.; в 2014р. – 2,1 млн тонн. Враховуючи, що в Україні на внутрішньому ринку споживається в середньому 1,8 млн. т. цукру щорічно, що відповідає нормі на одну людину в 42 кг цього продукту на рік, то стає зрозумілим, що сучасне виробництво цукру навіть не задовольняє власні потреби, а отже

завозиться тростинний. Торгівців, виробників і владу не цікавить, що різке зниження виробництва власного цукру буде збільшувати ввезення цукру і замінників численних солодоців для використання у виробництві харчових продуктів та напоїв. У 2012 р., коли ще було чимало власного цукру у харчовій промисловості, замінники цукру займали 18%, з яких 80% становили синтетичні замінники, крім того, синтетичні цукрозамінники, в більшості, фальсифіковані і завозяться, переважно, з Китаю. Крім того, ці зациклені вітчизняні консультанти не відають, що в минулому виробники цукру дотримувались ще й вигод для сільського населення: селяни одержували за вирощену і здану сировину кошти; зростали робочі місця і заробітки для населення в процесі переробки сировини на заводі, доставки палива, різних матеріалів; одержання селянами для годівлі худоби кормової патоки і жому; значне покращення соціальних умов для населення, яке проживає навколо цукрового заводу і працює у його виробництві.

Згорання виробництва цукру в Україні відбувається в результаті наступних основних факторів. Перший – висока вартість вирощування цукрових буряків через завищену вартість палива, покупного іноземного насіння, мінеральних добрив та інших виробничих ресурсів. Другий – низька врожайність цукрових буряків, яка становила в 2009г.-315 ц/га, 2010р. – 300 ц/га, 2011р. – 363 ц/ га , що значно нижче в порівнянні з усіма країнами Європи, Росії й Білорусі (в 2011р. – Чехія – 595 ц /га, Данія – 601, Іспанія – 888, Франція – 912, Нідерланди – 806, Австрія – 673, Польща – 506, Румунія – 345, Словенія – 560, Білорусь – 455, Росія – 385 ц/га). Третій – повна відсутність експорту цукру через його низьку якість: цукор в Україні зовсім не відповідає міжнародним і європейським стандартам (колір, однорідність кристалів, залишки обробних матеріалів та інші), що передалося ще з часів більшовицького СРСР. Замість того, щоб підвищити якість виробленого цукру за рахунок застосування високих технологій та обладнання на

цукрових заводах, підприємства просто ліквідують. Четвертий – світове перевиробництво цукру (в 2009 – 2012 рр. виробництво цукру збільшилося на 14,8 млн. т., а його використання підвищувалось тільки на 6,36 млн. т), що знижувало конкуренцію на світовому ринку. П'ятий – низький рівень конкуренції цукру з цукрових буряків, ціни на які знижуються в порівнянні з зерновими та олійними культурами, ціни на які підвищуються. Саме тому українські агрохолдинги віддають перевагу виробництву зерна і олійних культур, з якими майже немає клопоту – виростив і продав за кордон, адже продаючи за кордон ці культури як сировину агрохолдинги одержують великі бариші так як цукрові буряки потребують значного обробітку, збирання і переробки, що значно трудомістко і накладно. Таких «виробників» не цікавлять величезні втрати, які несе держава і народ країни¹².

Прикро, але факт, що вітчизняні агровиробники не цікавляться порівнянням якості цукру з буряків і тростини, які мають надзвичайно різні якісні характеристики. Про більш високу якість цукру з буряків проти тростинного цукру свідчить ряд практичних факторів. Перш за усе, всі європейські держави не випадково намагаються виробляти цукор з цукрових буряків, підвищуючи їх врожайність і якість виробленого цукру, що забезпечує їхній вихід на світовий ринок і дозволяє задовольнити потреби населення своєї країни в якісних продуктах, захищати населення від вживання хімічних солодоців. Дивно, але українські виробники цукру скорочують площі під буряками, а іноземні фірми, зокрема Саудівської Аравії, купують землю в Україні і розширюють посіви цукрових буряків для виробництва цукру. – Виникає запитання, – чи цукровиробники не думали знайти споживачів на ринку Саудовської Аравії? Адже, як показано вище, цукровиробники минулого значну частину власного цукру продавали аж у Персію (Іран). Багато причин, перерахованих вище, змушують українських

¹² Панасюк Б. Вибрані твори. ННЦ ІАЕ, 2015, Т. 8, -С.462-466

малодосвідчених фермерів згортати посіви буряків, а цукрозаводчиків зменшувати виробництво цукру, поставляючи в Україну дешевий, але менш цінний тростинний цукор, знижуючи попит і ціни на цукор, що змушує українських аграрників відмовлятися від вирощування буряків через їх низьку рентабельність. Українці бідні – за межами бідності перебуває близько 80 % населення країни, а тому, звичайно, вони будуть купувати все дешеве, хоча і менш якісне, у тому числі і тростинний цукор: у 2009-2010рр. ціна на білий цукор з буряків становила 700 \$ за тонну, а цукор з тростини – 550-600 \$ за тонну.

Таким чином, якщо на початку ХХ ст. (1899-1903гг.) цукор, вироблений в Україні, експортувався в десять країн світу, а українські вчені дали світові одноросткове насіння цукрових буряків, то на початку ХХІ століття експорт цукру відсутній, дві третини цукрових заводів знищені, скорочені посівні площі під цукровими буряками, ліквідовано виробництво елітного насіння цукрових буряків, йде в забуття потужна наука у сфері бурякоцукрового виробництва. Таке руйнування галузі важко уживається з думкою про те, як все починалось, скільки зусиль доклали перші українські цукрозаводчики, скільки відбулося наукових відкриттів і людських трагедій, щоб вивести бурякоцукрову галузь на перші позиції у виробничій і науковій сферах, а також звичайного соціально-культурного життя суспільства.

Як і тоді, в першій половині і початку другої половини ХІХ століття, так і тепер, в кінці ХХ–початку ХХІст., своєю економічною політикою імпортери цукру, переважно тростинного, намагалися всіляко перешкоджати розвитку цукрової промисловості, особливо це проявилось в перші роки незалежності України. У ті далекі часи, як і тепер, великої шкоди в розвитку вітчизняної бурякоцукрової галузі наносила контрабанда цукру, особливо цукру-рафінаду, зарубіжного виробництва. У роки

перших десятиліть незалежності України (1991-2017рр.), тим, хто не був зацікавлений у розвитку цукрового виробництва, багато чого негативного вдавалося досягти: різко скоротилася кількість цукрових заводів, відповідно скоротилися посівні площі цукрових буряків; завдано збитків державній скарбниці, адже спирт і цукор – найбільш вагомі джерела для бюджету; відчутно постраждало сільське господарство в цілому; села і селяни позбавлені і робочих місць, і доходів. Водночас наші предки, перші українські цукрозаводчики, подібного не допускали, а створювали умови для майбутнього розвитку інтенсивної, високоефективної галузі, допомагали селянам і селам.

Історія доносить нам реальні факти про велич першопрохідців бурякоцукрового виробництва, найбільший вклад у вирощування цукрових буряків і розвиток цукрової промисловості, а також аграрної науки внесли сімейства Терещенко, Симиренко, Харитоненко, Яхненко, Бобринські, Бродські і інші. Саме вони, знамениті українські цукрозаводчики минулого, на сором сучасним володарям землі, серед яких більшість президентів України в часи її незалежності, заслуговують не тільки на вивчення їхніх зусиль, але й народної любові, вдячності і пошани за видатні справи у виробництві, науці і меценатстві. Саме для цього оповідується про славні діла кращих представників українського народу в минулому, які мають слугувати незалежній українській державі.

УКРАЇНСЬКІ ЦУКРОЗАВОДЧИКИ

II. Терещенко: козацько – дворянський рід

2.1. Початок династії Терещенко.

**Устремління до
суспільних справ**

В унікальній українській козацько-дворянській сім'ї проявився високий інтелектуально-державницький рівень у багатьох сферах життєдіяльності: торгівлі, бурякоцукрове виробництво, державна служба і громадська діяльність. Повсюди турбота про високий рівень освіти і охорони здоров'я, науки і соціальної сфери, збір

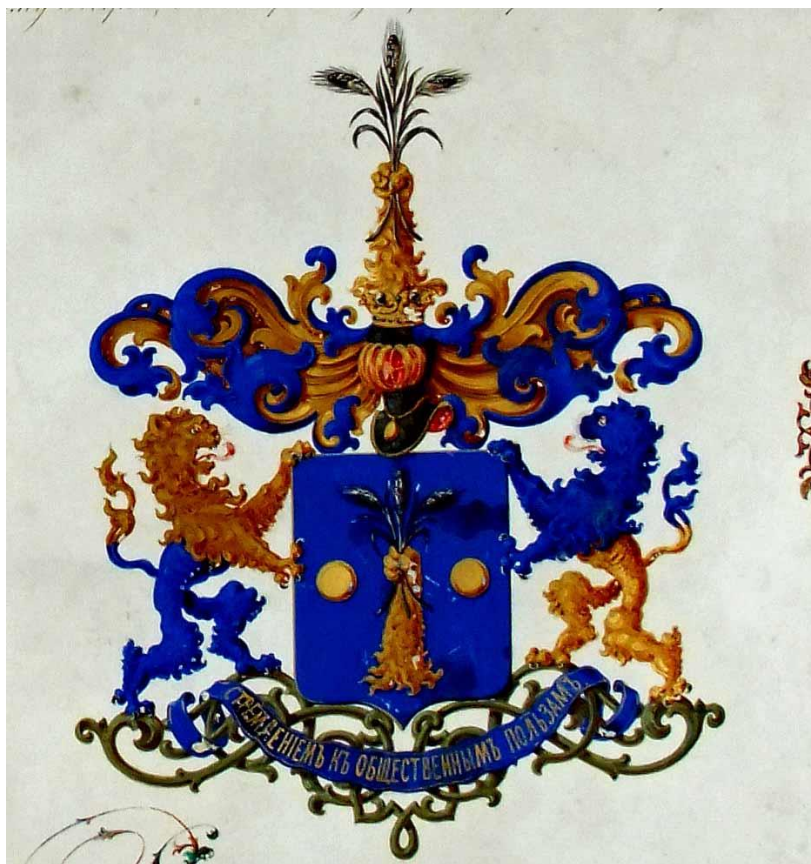
Рід Терещенко

мистецтва давнини, меценатство і благодійність, надання уваги розвитку музики літератури і навіть літакобудуванню. Коріння знаменитої української сім'ї дало паростки в Швейцарії, Франції і Московії.

В часи, коли завершилось початкове накопичення капіталу, північна частина української землі стала тіснуватою для підприємливих людей і треба було вибирати інші вершини, яких існувало декілька-зовнішній і внутрішній,

більшість підприємливих людей для себе визначили вітчизняний напрямок, схиляючись до певного курсу. Обрав свій курс і Артемій Терещенко, який пропрацювавши невтомно все життя, здійснив мрію своєї юності – налагодити в Україні виробництво бурякового цукру, як це зроблено у Франції. Подібним вибором він вніс свою пайку у боротьбу з голодом, виділяючи завжди значну частину своїх статків на милосердя і добродійність, як того вимагає православна християнська віра. Рід Терещенко мав свій Герб, який символізував не тільки виробничі і меценатські справи підприємців, але й відображав схожість Артемія Терещенко на лева

– високе чоло, пухнасте волосся, бакенбарди, а девізом герба було досить символічне «Стремление к общественной пользе».

Герб роду Терещенко,

дарований царем Олександром II у 1875 році

Перший з родини Терещенко Артемій Якович, син чернігівського козака, народився у 1794 р. у невеличкому селі Лікоть неподалік Новгород-Сіверська на Чернігівщині, згодом служив прикажчиком у купця міста Глухова, а в 1812 р. був призваний в армію і відправлений на війну з французами. Коли дійшли до Парижа, то полк, в якому служив Артемій, розташувався неподалік французької столиці поблизу містечка Бове, що за 85 верств від Парижа. Навколо на родючих ґрунтах долини річки Брі уже вирощували буряк, а природна місцевість нагадувала Артемію його Чернігівщину в Україні. Уже тепер з історії відомо, що у той час тривала блокада, оголошена англійцями Франції, перешкоджаючи поставкам до цієї країни тростинного цукру з Антильських островів, а також кави, що турбувало керівника

країни Наполеона, який про ті часи згадував «Ни золота, ни серебра мне не хватало так, как сахара и кофе, – поэтому добродетельные женщины так и не простили мне Континентальной блокады»¹³. Щоб подолати проблему імператор Наполеон одним із своїх планів передбачив налагодити виробництво цукру з буряків: французи з ентузіазмом почали втілювати державний план в життя, відповідно до якого на півночі країни почалося налагодження стратегічно важливого виробництва: розширювались посіви цукрових буряків; будувались цукроварні, хоча і простенькі, але давали трохи цукру, який вкрай потребувався для заміни завезеного тростинного цукру.

Кмітливість чернігівського козака Артемія дозволила скористатися своїм перебуванням у Франції під час війни 1812-1815р. і побачити деякі технологічні процеси цукровиробництва. За для цього він вивчив французьку мову, що сприяло йому зблизитися з молодими вченими, які працювали над проблемою виробництва цукру з буряків в Університеті Бове під керівництвом Жана-Батіста Сея, що допомогло українцеві довідатися про чимало тонкощів процесу виробництва цукру з цукрових буряків. Вивчивши усі матеріали, до яких мав доступ, зібравши максимум інформації про екстракції цукру з буряків Артемії дав собі слово застосувати ці знання на батьківщині, як тільки повернеться в Україну. У 1816 р. війна закінчилася і Артемії повернувся додому, але на батьківщині у нього, як у бідного козака, з майна був тільки кінь, що ніяк не налаштувало розпочати здійснення свого задуму, який був досить амбітним, бо стосувався виробництва цукру з буряків, новітнього продукту у ті часи. Думка не покидала амбітного Артемія і він перебрався до Глухова, влаштувався у місті працювати, відкладаючи гроші для своєї мети. У січні 1819р. він одружився і його дружиною стала Єфросинія Григорівна, дочка одного із глухівських купців. Уже 14 жовтня того ж року, коли

¹³ Наполеон Бонапарт. Максимы и мысли узника Святой Елены., «Азбука –классика»С.-П., 2007, -С.110

Артемію виповнилось 25 літ, у них народився син Ніколо на долю якого випала велика робота у звеличенні роду Терещенків.

Місто Глухів, куди доля привела чернігівського козака на довгі віки, буде зв'язане з родом Терещенко, який додав багато цікавого до історії цього знаменитого міста. Сталося так, що Глухів виконував важливу історично-геополітичну місію, зокрема столиці Лівобережної гетьманської України (1708–1783) та північного стратегічного форпосту держави. На жаль, після ліквідації Гетьманщини москалі винищували в Глухові усі ознаки української автономії, аби не дати пробудитися самостійному життю в Україні. Однак, завдячуючи видатним особистостям роду Терещенко, впродовж поколінь Глухів твердо зберігав історичну пам'ять і дух непокірної української волі. І господарська, і добродійна діяльність знаменитого роду стали потужним утвердженням української економічної та культурно-соціальної самостійності. Культурно-господарське подвижництво Терещенко занадто призупинили більшовики, розграбувавши їхні надбання, важлива роль у безчинствах належала українським більшовицьким активістам, а їхні онуки – небільшовики, навіть невміло користувалися награваним, все розтринькали, як люди не звичні до праці..

На початку молода сім'я жила у Глухові не заможна, однак Артемій, пам'ятаючи дане собі слово, відкладав гроші з усіх своїх заробітків, щоб коли-небудь збудувати свій, український цукровий завод і виробляти цукор. Розпочинав Артемій торгувати «з воза», продаючи усе необхідне для щоденного вжитку, невдовзі на ринку відкрив рундук для продажі свіжого власного хліба та іншої випічки і справи пішли. Син Ніколо змушений був з раннього дитинства розпочати працювати, щоб допомогти батькові в його намірах. накопичуючи капітал. що незабаром допомогло їм проявити свої здібності і зусилля.

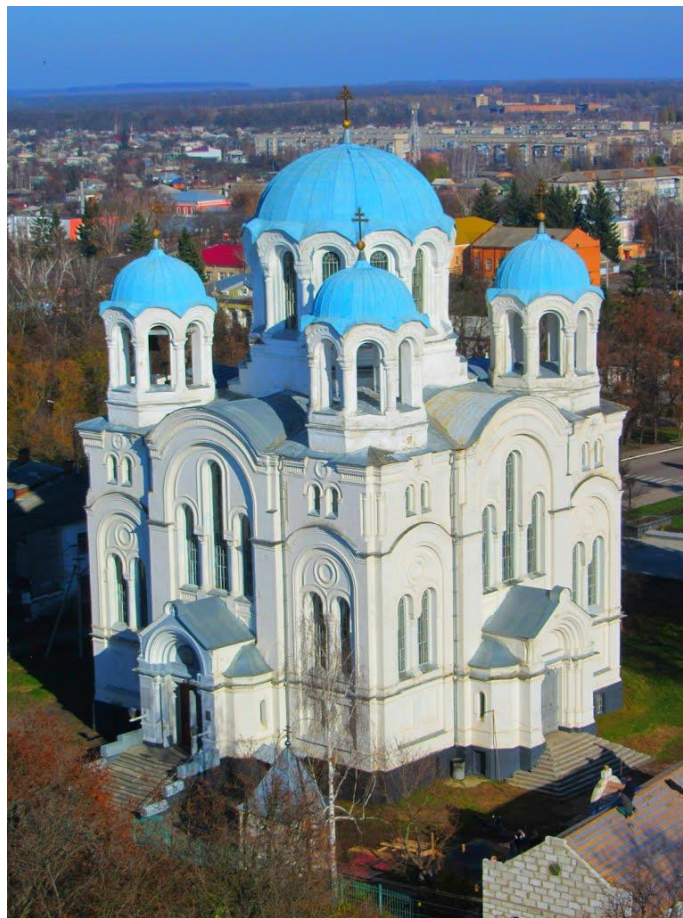
З самого початку своїх комерційних справ усі Терещенки були людьми дотримання обіцянки і відповідальності за справу, а тому

незважаючи на будь-яку погоду і неспокійні дороги, де гасали ватаги розбійників, їхні вантажі завжди доходили до місця призначення. Безперечно, добрі справи свідчили, що Артемій користувався репутацією надійної людини і чесного партнера. Усе йшло своїми дорогами, хоча складними, але помітними. У той час на Півдні України з'являлись міста, які будувала Катерина II (Одеса, Миколаїв, Херсон, Дніпро (Катеринослав, Дніпропетровськ), Кропивницький (Єлизаветград, Кіровоград), куди чумаки везли зерно звідусіль, а назад рибу і сіль. У цей період на півночі України в Глухові Артемій Терещенко і його син Ніколо, недавні торговці з ручного візка, уже споряджали численні обози на південь. З раннього дитинства своїх синів Артемій навчав «тримайте слово, тільки порядна людина може досягти чогось своїм горбом». Батько і син ніколи не порушили слова, даного будь-кому, тому в Російській імперії прізвище Терещенко набувало змісту синоніму слова "гарант", «порядність» і для продавців, і для покупців. На жаль, вони занадто високо стоять від теперішніх «гарантів конституції», бізнесменів (недавніх наперсточників) та політиків в незалежній Україні.

Прийшов очікуваний час початку реалізації давно намічених соціальних і виробничих намірів. В 1856р. Артемій подарував своєму місту Глухову школу для дітей, на власні кошти сім'ї були збудовані в місті жіноча і чоловіча гімназії, ремісниче училище, будинок для сиріт, приміщення банку. За заслуги перед суспільством і містом в 1862р. Артемію Яковичу було присвоєно звання почесного громадянина міста Глухова. Крім того, Артемія Яковича нагороджують золотою медаллю «За услуги» на Станіславській стрічці, Священний Синод нагородив ще й золотою медаллю «За добрые деяния», а на Всеросійській виставці 1870р. він одержав нагороду «за высокое качество муки и озимой пшеницы». Отож, майбутній цукрозаводчик займався сільським

господарством в широкому розумінні цієї галузі, вирощував різні культури, у тому числі й цукрові буряки.

Перші кошти Артемії витрачав на відновлення старої дерев'яної Трьох-Анастасієвської церкви, який був обраний її старостою, а з 1846р. він займався її утриманням і ремонтом, на що було виділено 4 тисячі карбованців. У своєму двоповерховому будинку, резиденції сім'ї, збудованому 1855р., Артемії встановив перші в усій Україні чавунні сходи, а пізніше усі цукрові заводи, що належали родині, були обладнані чавунними сходами, стійкими проти пожеж, які на той час були не нерідкістю. Житловий будинок був розташований неподалік від Трьох-Анастасієвської церкви і між ними існував підземний хід, щоб можна було в будь-який час і погоду сходити до церкви.

Собор Трьох Анастасій в Глухові
(Трьох-Анастасієвська церква)

Уже після смерті Артемія його сини Ніколо і Федір у 1884р вирішили церкву фундаментально перебудувати і збудувати собор. Для цієї мети використані найкращі матеріали і мармур звідусіль, навіть з Італії, для оздоблення собору запрошувались відомі художники – Верещагін, Журавльов, Мурашко, Пимоненко, брати Свідомські. Після закінчення усіх робіт храм у 1893р. освятили і в склепи були перенесені останки Артемія і Єфросинії Терещенко.

Добрі справи Терещенко в місті Глухів та за його межами помітили і в часи Кримської війни (1853-1856рр.), а підприємець ще на її початку уже був бургомістром Глухівського міського магістрату, до нього звернулись за допомогою. Знаючи про добру репутації Артемія Терещенко, як завзятого і вольового старого козака, який знав і торував маршрути на південь імперії для будівництва великих міст, цар Микола I, доручив Терещенко виконувати постачання російських військ хлібом, цукром, корабельним лісом і дровами. В історії залишились реальні унікальні справи прояву дотримання слова, працелюбства і патріотизму в складні часи для країни, якою була для українців Московська імперія, коли армія, за всі три роки війни, ні разу не залишилася без продовольства і тепла, хоча відповідальність за постачання несла одна людина – Терещенко. Треба пам'ятати, що московська Імперія завжди звикла використовувати українців для постачання харчів і матеріалів: це було і у 1923-1938 рр.; і у післявоєнний період з 1943р., аж до 1991 року; відомий більшовик Л.Троцький визнавав, посилаючи 1920р. агітаторів в Україну для підбурювання заколотів, що «Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может: она задохнется, а с ней и Советская власть и мы с вами»¹⁴.

Звичайно, коли ще не було більшовиків, в результаті неординарних добрих справ під час Кримської війни родоначальник роду Артемій Якович Терещенко розбагатів на постачанні

¹⁴ Панасюк Б.Я. Ренесанс Русі-України. Вибрані твори Т.10, Чорнобай, 20016, -С.154

продовольства і корабельного лісу для російських військ, накопичив капітал, що дозволило йому на кінець зайнятися бажаною справою, яка супроводжувала його з часів перебування у Франції – цукроварінням та іншими галузями промисловості. Правою рукою Артемія був його син Ніколо і коли він підріс його відправили навчатись до Глухівського міського училища, який, одержавши освіту, став, як і його батько, торгувати хлібом, йому надавали виробники зерно у борг нерідко під «честное купеческое слово». Як і його давні предки – чумаки, Ніколо разом з братами Федором і Семеном «гонял волю», що запряжені у ярма повозок, навантажених зерном, до Криму, звідтіть привозив рибу і сіль, накопичуючи поволі капітал, готуючись зайнятись виробництвом цукру, але це було згодом.

З молодих років Ніколо був настільки ж побожний, як і його батько, усіма шанований, якого 1851р. у 32 річному віці співгромадяни обрали старшим бургомістром Глухівського магістрату, де він працював дев'ять років, а після цього чотирнадцять років займав посаду міського голови Глухова. Одночасно виконував обов'язки головного губернатора земського зібрання, а також члена земської управи Глухова та почесного мирового судді. Він, будучи головою міста, сприяв появі потужної підмоги справі батька – торгівля у кредит, неодмінною умовою якої була непорушність даного слова. Батько, який дав собі слово, перебуваючи у Франції, виробляти цукор на батьківщині, йшов твердо до мети, він же передав свою твердість синові, який свято дотримувався власного слова.

Капітал батька і сина почав зростати, а наприкінці війни цар в знак подяки вручив Артемію ще й значну суму грошей. Настав мирний час і обози Терещенко все більше доставляли хліб на південь, а звідтіть привозили рибу і сіль, для цього в містечку Бахмут почали розробляти власні соляні шахти, які діють й понині. За радянських часів (1921-1991pp) тут видобувалось 50% кухонної солі усього Союзу, основою виробництва солі було артемівське

виробниче об'єднання соляної промисловості «Артемсіль». Тепер це місто носить назву Артемівськ і було б справедливим якби назва дана в честь знаменитого Артемія Терещенка, але це не так, бо більшовики вишукано обдурювати народ, бо у 1924р. перейменували місто на честь свого місцевого вожака, який приїхав з Московії і носив не ім'я, а лише кличку Артем. Городяни довго звикали до нової назви, навіть впродовж 1920-1930 років уживалась назва Артемівське, чимало людей зовсім не сприймали нової назви. Не даремно місцеві жителі, саме в роки оборони міста (2014-2015рр.) вимагали повернути його стародавню назву Бахмут.

Тепер, у колишній резиденції Терещенко розташований Інститут луб'яних культур НААН, але після зникнення СРСР настали неймовірно складні часи: дослідне поле льону відійшло до Білорусі; поле коноплі до Московії; інститут же залишився в Україні, але без дослідних полів, а результати досліджень минулого та сучасні наукові праці потребують не тільки пошуків нових споживачів і ринків, але й полів для проведення дослідів, щоб задовольнити потреби ринку. Полів же немає, а тому безвихідь...

2. 2. Сімейство Терещенко у Києві.

Глухівське королівство для потужної сім'ї Терещенко стало замалим, Керуючий центр, тобто контора родини Терещенко у Глухові, уже не відповідала вимогам величезного виробництва і торгівлі на території України та й і в усій Московській імперії. Виникло питання про перенесення контори в одне із великих міст, яким могли стати на півночі – Москва, а на півдні – Київ. Закінчивши свою трудову діяльність і переходячи на відпочинок сімдесятирічний Артемій надав право своїм дітям зробити вибір місця для переносу головної контори. і вони спочатку віддали перевагу центру Москви. Не довго думаючи у 1870 р. Ніколо і Федір з усім сімейством переїжджають в Москву і розпочали влаштуватися в столиці імперії, Вони купили гарний будинок на Софійській набережній, який височів над Москвою – рікою і простягався аж до Сінної площі, Ніколо навіть встиг побувати міським головою столиці, деякий час він перебував навіть старостою церкви св. Тетяни при Московському університеті. Одначе, десь через п'ять років раптово штаб – квартира була перенесена до Києва – тодішній «цукровій столиці». Молоді нащадки Терещенко, Ніколо і Федір, виявились істинними українцями, ними залишились в історії, а український сімейний осідок у Києві перетворився у центр національної культури. Їхній же брат Семен залишився в Курській губернії, адже це з давнини українська земля, яку москалі намагаються привласнити, хоча й дотепер в цій губернії у більшості сіл з часів Русі проживають українці.

Відкинувши можливе повне перенесення контори в Москву ще у 1872 р. Ніколо придбав в Києві особняк в домі №12 на Бібіковському бульварі (тепер бульвар Тараса Шевченка), що складався з двох будівель, двоповерхова з вулиці і трьохповерхова у дворі на 47 кімнат, які належали тодішньому міському голові Павлу Демидову, і цей особняк став резиденцією Ніколо, де всі

балкони незабаром були прикрашені головами лева. Через деякий час у вдови полковника Матковського був придбаний сусідній будинок №8 на тому ж бульварі, який простягався до наступної вулиці Новоєлізаветської (нині – Пушкінська). На тій же вулиці він спорудив будинок в італійському стилі, де і розміщувалася контора Товариства родини Терещенко. Від того будинку до наших днів уцілів лише фриз на перетині бульвару Тараса Шевченка і Пушкінської вулиці. Одночасно Ніколо придбав сусідню ділянку, що відокремлювала його будинок від будівлі Київського університету, заснованого в 1831 році. Наприкінці цієї ділянки його син Іван побудував свій будинок (сьогодні –бульвар Шевченка, 34) в якому у 1886 р. народився Михайло Іванович Терещенко – майбутній перший олігарх Московської імперії, а згодом відома історична особистість. У своїх будівлях М. Терещенко розмістив багату власну художню колекцію, яка доповнювалася представниками всієї родини, а згодом зібрані твори образотворчого мистецтва стали основою теперішніх київських музеїв; Т. Шевченка; Національного художнього; Мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків; Російського мистецтва.

Більшу частину придбаної ділянки, розташованої вздовж парку перед Університетом, Ніколо передав своєму братові Федору, який залишив Москву і у 1875р. перебрався до Києва, а крім того і діти Ніколи – Варвара (дружина Богдана Ханенко), Олександр, Ольга і Єфросинія – могли побудувати кожен для себе власний будинок. Близько свого Київського будинку Ніколо побудував Володимирський собор, школу, існуючу понині, профінансував розширення Київського університету. Виділив кошти на будівництво інших, відомих тепер в Києві споруд: Політехнічний інститут; міська консерваторія; жіноче і чоловіче училище на теперішній Львівській площі (тепер – Театральний інститут ім. Карпенка Карого); Київський зоопарк; Міський музей древності і мистецтва, будинок теперішньої медичної бібліотеки на вул. Л.

4-я Киевская гимназия

Толстого. Крім цього побудовано у Києві безліч лікарень і притулків для бідних і знедолених, а також кілька шкіл, ліцеїв і університетів. Гордістю будівництва для Ніколо були чотири лікарні, серед яких Київська безкоштовна лікарня Цесаревича Миколи для чорноробів, сьогодні це Національна дитяча спеціалізована лікарня "Охматдит" та сучасний Науково-практичний медичний центр дитячої кардіології та кардіохірургії, в якому як було так і залишається лікування безкоштовним.

На кошт Терещенко збудовано безліч різних культурно-освітніх центрів, зокрема Жіночий торговий університет, або Київський політехнічний інститут, 4-а Київська гімназія (тепер – Транспортна академія), 5-а гімназія на Великій Васильківській, було відкрито перше в Московії училище для сліпих, а на вулиці Мало-Дорогожицькій – притулок-училище для глухонімих; Рубежівська колонія для малолітніх злочинців; жіноча гімназія на Покровській вулиці; школа при Борисоглібській церкві; Троїцький народний дім (тепер – Театр оперети); Будинок працелюбства на вулиці Гоголівській. Більше того, Ніколо фінансував будівництво багатьох церков, серед яких, крім Володимирського собору ще й церква Святого Георгія, Микільська церква, Покровська церква на Соломянці, церква Олександра Невського; Собор Святого Миколая в Покровському монастирі та інші. В 1881р. було виділено кошти для будівництва Маріїнського дитячого притулку, що на розі Паньківської і Нікільсько-ботанічної (тепер НДІ психології). Наприкінці ХІХ століття в Києві, з тисячі двохсот вісімдесяти ліжок для бездомних, тобто збудовано лікарень, більше тисячі були подаровані місту родиною Терещенко. Для цього було побудовано дві великі будівлі на Подолі, зокрема на розі вулиць Волоська і

Хорива та на вулиці Басейній 16, за Бессарабським ринком, що вміщували 500 осіб, будувались й інші лікарні.

У Києві в день вісімдесятиріччя Ніколо Терещенко, на останньому році його життя, ювіляру подарували альбом з фотографіями усіх установ міста, створених на кошти або за участю знаменитого нащадка чернігівського вільного козака і глухівського купця Артемія. Серед них найбільш відомі установи: Володимирський собор, Київський політехнічний інститут, Музей старожитностей і мистецтв на вулиці Грушевського, де нині знаходиться Музей українського образотворчого мистецтва, . На спорудження цього музею, який був відкритий 30 грудня 1904 року, гроші збирали громадою: місто подарувало 300 тисяч рублів пожертвувань; від царя надійшло 199 тисяч рублів (збереглися документи); від Ніколи і Федора Артемовича – 108 тисяч 953 рубля, 60 копійок, додатково ще й 20 тисяч рублів на будівництво монументального сходового входу.

Навіть коли Ніколо Терещенко був вже слабкий 14 листопада 1902, за кілька місяців до смерті, він відкрив у Києві на вулиці Макарівська, 3 (нині – академіка Ромоданова) притулок і школу для глухонімих дітей, яка проіснувала понад шістьдесят років. він виділив кошти для будівництва училища для сліпих, що було відкрито у 1881р., яке було першим в імперії, в цьому ж році Ніколо виділив 23 тис.руб. для будівництва двоповерхового Маріїнського приюту, де постійно проживали, навчались грамоті і різним ремеслам постійно, 50 сиріт і 100 приходящих дітей бідних сімей, у 1885р. на його кошти був збудований нічний дім для бідних на 490 чоловік, а в холодні зимові дні в ньому пригрівались до 600 осіб. Будинок знаходився на вулиці басейній 16 (в радянські часи переобладнано в пологовий дім), на будівництво витрачено 60 тис. руб., така ж сума виділялась на його утримання.

Сума меценатської допомоги, за приблизними підрахунками, становила більше п'яти мільйонів рублів. За свою благочинність і меценатство Ніколо Артемович одержав звання статського радника і був прийнятий на службу «по ведомству Императорского человеколюбивого общества». Київський краєзнавець минулого століття С. Ярон писав «нет ни одного благотворительного и просветительного учреждения, которому Никола Терещенко не оказывал бы помощи в большем или меньшем размере». Кияни повинні бути вдячні представникам родини Терещенків, без них Київ був би не такий гарний, яким він ще залишався до останнього часу, хоча новітня епоха ХХІ століття багато чого погрожує знищити.

2.3. Видатні меценати з роду Терещенко

Честно работайте и
делайте людям добро
Артемий Терещенко

Артемій Якович став купцем першої гільдії, а також отримав разом із синами спадкове дворянське звання. Історія засвідчує природну мудрість сімейства Терещенко, яку можемо побачити в усьому, особливо в людяності, порядності і любові до своїх сімей. Цар Росії Олександр II вирішив винагородити заслуги родини Терещенко, але спочатку він мав намір дарувати дворянський титул Ніколо Артемовичу, враховуючи його бездоганну ділову репутацію та благодійну діяльність. Однак, Ніколо зробив усе, щоб цей титул з правом успадкування за чоловічою лінією отримав не він, а його батько Артемій. Важливою причиною, чисто людської і цілком зрозумілої було те, що Ніколо хотів, щоб його батько, як засновник сімейної імперії, всього потужного виробництва і накопичення чималого багатства, а також обидва його брата, які постійно і сумлінно допомагали йому, теж були винагороджені і про це написав навіть граф Г. Мілорадович¹⁵. Тому імператорський указ

¹⁵ Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства.

от 12 березня 1870р. стосувався саме Артемія Терещенко «в ознаменованіе его особых заслуг, оказанных делу внедрения на Юго-Западном крае русского землевладения и в поощрение благотворительной деятельности его, возведено со всем нисходящим потомством по мужскому колену, в потомственное дворянство Российской империи». Це приклад про те, що українцям слід дбати не тільки про себе, але й про своє минуле і майбутнє покоління.

Другою причиною подібного клопотання, більш важливою, було щось інше, суто національне. Молодий Ніколо Терещенко знав, що під час церемонії отримання дворянського титулу він буде змушений схилити коліна перед російським царем, тоді як його батько в силу свого похилого віку буде від цього обов'язку звільнений. Треба однозначно визнати що, Ніколо, як представник гордого українського роду та вільного козацтва не бажав, щоб хто-небудь з родини Терещенко схилив коліна перед російським царем. Чудово, з класичними тонкощами і національною гордістю відносились представники роду Терещенко до москалів, як це вмів робити знаменитий українець М. Гоголь – не принижуватись.

У віці сімдесят років Артемії пішов на відпочинок, залишився жити в Глухові, молодь же переселилась до Києва. Переїхавши на постійне місце проживання в Київ, Ніколо, Федір і Семен Терещенко, створили одну з найбільших в імперії виробничих фірм – «Товариство бурякоцукрових і рафінованих заводів братів Терещенко у Києві». Наприкінці ХІХ і початку ХХ століть Артемії Терещенко і його сини, купуючи землі у збанкрутілих поміщиків в Україні та Росії, стали одними з найбільших землевласників і цукрозаводчиків імперії: у них було 150 тис. десятин землі; в 1911-1912 рр. в їх володінні знаходилося 10 великих цукрових і рафінадних заводів у Київській, Чернігівській, Подільській, Волинській та Курській губерніях. Особливістю сім'ї Терещенко було те, що збагачуючись, у кожного із членів роду, на першому

місці стояло головне гасло – прагнення до суспільної користі¹⁶. О, якби таке гасло було в усіх Президентів України, урядовців та новоявлених підприємців впродовж перших десятиліть незалежності країни, то українці мали б могутню і шановану державу Європи, в якій соціальний рівень населення викликав би захоплення, але пока (2017р.) бідність на другому, а смертність на першому місцях в Європі.

У відповідності з волею Артемія, родоначальника сім'ї та засновника компанії, перша стаття установчого статуту сімейного Товариства проголошувала про щорічне 80% відрахування прибутку підприємства до Фонду Терещенко, з якого кошти будуть спрямовуватися на благодійність і меценатство. Це побажання неухильно виконували усі спадкоємці Артемія протягом існування Товариства, аж до більшовицького перевороту 1917 року. До реалізації своїх намірів суспільної користі благородного сімейства пролягав великий шлях початку української цукрової промисловості, багато невідомих фактів, які викладені в книзі прямого нащадка легендарного роду Терещенків Мішеля.

Діяння сімейства Терещенко надзвичайно повчальні для українців, політиків, державних діячів і бізнесменів перших десятиліть незалежності України у ХХІ ст., коли усе відбувалось зовсім протилежним досвіду сімейства Терещенко, Симиренко і інших. Якщо сім'я Терещенко турбувалась за соціальний стан робітників, 80 відсотків доходів використовувала на покращення життя на території, де вони вели свій бізнес, то теперішні українські бізнесмени усі свої гроші переводять в іноземні банки, здебільшого таємні офшори, їхні сім'ї і вони самі живуть за кордоном, а в Україну приїзять для збирання прибутку і відправки його знову ж таки за кордон. Більше того, якщо перші представники сімейства Терещенко, Артемій і його син Ніколо, розпочинали свій бізнес з нуля, з тачки, олігархи в незалежній

¹⁶ Ж Капітал. №1, 1994, - с. 30-31.

Україні наживали свої статки і збагачувались спочатку через грання у наперстки, а далі безплатну приватизацію державних багатств та рейдерського захоплення підприємств і бізнесу.

Терещенко Артем Якович
(1794, с. Локоть — 1873, м. Глухів)

У Артемія Яковича було троє синів: Ніколо, Федір і Семен. Про Семена не залишилося ніяких відомостей, а найбільш відомою фігурою був Ніколо Артемович (1819-1903рр.), який народився в Глухові і саме з його ім'ям пов'язане відродження цього міста, яке у XVIII ст. було столицею українських гетьманів. У цьому місті він закінчив повітове училище, був людиною унікальної працездатності, з широким діапазоном мислення і практичної

роботи в промисловості і сільському господарстві, економічній та управлінській діяльності, що дозволило йому дев'ять років бути бургомістром і дванадцять міським головою Глухова. Здібності Ніколи вимагали великих масштабів, який виявляв свої високі організаторські таланти скрізь, де б він не знаходився. В Глухові Ніколо Артемович крім державної посади був також членом повітової училищної ради, попечителем Кролевецької міської лікарні, Глухівської гімназії та дитячого притулку, заснованого ще батьком, а також директором Глухівського відділення Спілки опікунства над тюрмами.

Проживаючи в Києві Ніколо Артемович не забував Глухів, де він розпочинав свою діяльність з самих низів народу, вклавши у розвиток цього міста 12,5 млн. рублів: на розвиток освіти; надання допомоги «впавшим в нужду»; на будівництво ремісничого училища; спорудження єврейської школи і синагоги; на виконання чимало інших соціальних цілей. Після 1861р., коли сім'я Терещенко прикупила біля десятка цукрових заводів, вони зробили ще чимало добрих соціальних справ для Глухова: збудували учительський інститут (тепер Державний педагогічний університет ім. О. Довженка), пансіон для гімназистів, повітова земська управа, дворянське зібрання та інші.

Ніколо Терещенко був відомим меценатом та одним із фундаторів Київських і Глухівських музеїв, серед яких міський художній музей (нині Національний художній музей України). Особливою відрадою Ніколо був збір живопису, він, знавець і великий цінитель мистецтва, залучив до колекціонування картин брата Федора, своїх синів Івана й Олександра, а також дочок Варвару і Ольгу. Сімейні мистецькі традиції стали реальним конкурентом Третьякова і його галереї. Не випадково колекції мистецтв родини Ніколо Терещенко стали основою майбутніх музеїв українського і російського мистецтва в Києві. Його дочка

Варвара разом з чоловіком Богданом Ханенко були фундаторами музею західноєвропейського мистецтва в Києві.

Знаменитий цукрозаводчик і любитель живопису Ніколо Терещенко вів розмірений християнський образ життя: як правило піднімався о четвертій годині ранку; о п'ятій годині пив каву в кабінеті і розпочинав слухати доклади; о 9 годині сніданок; далі ділові спілкування зі своїми службовцями; наостанок прийом відвідувачів з різних справ; друга половина дня призначалась для сім'ї та вирішення особистих справ; о 9-й годині вечора господар уже відпочиває. Свої знання у виробництві і уподобання в мистецтві він передав двом своїм синам – Іванові і Олександрові та двом дочкам – Варварі і Ользі.

Ніколо Артемович Терещенко
(14 (26) жовтня 1819, Глухів — 19 січня 1903, Київ)

Заслуги Ніколо Терещенко були високо оцінені: у 1875р. цар Олександр II подарував герб роду Терещенко; у 1892р. йому було присвоєно звання почесного громадянина Києва; з нагоди його 80-річчя вулиця Олексіївська була перейменована на Терещенківську; він був нагороджений орденом польського Білого Орла,

французьким орденом Почесного легіону, російськими орденами—Володимира 2-ї та 3-ї ступені, Анни 1-ї ступені, Станіслава 1-ї і 3-ї ступені; одержав ранг тайного радника, що відповідало військовому званню генерал-лейтенанта. Відмічаючи 80-річний ювілей Н.А.Терещенко 14 жовтня 1899 року, до нього прибуло біля 150 делегацій від міської влади, громадських комітетів, робітників і службовців цукрових заводів, учнів та викладачів навчальних закладів, надійшло більше 300 привітальних телеграм.

Онук Ніколо, син Івана Миколайовича, Михайло Іванович Терещенко (1888-1956 рр.) служив інспектором Маріїнського театру, дружив з Ф. Шаляпіним, а пізніше став визначним політичним діячем часів революційних подій в Росії і Україні: член ІV Державної Думи, 1915-1917 рр.; глава Військово-Промислового Комітету в Києві; міністр фінансів (березень-травень 1917 р.) і міністр закордонних справ Тимчасового уряду Росії (травень-жовтень 1917 р.); учасник в переговорах Тимчасового уряду з урядом Української народної республіки (1917-1921рр.). Після приходу до влади більшовиків його заарештували, але за величезну винагороду сам Троцький, без відома Леніна, допоміг йому втекти за кордон через Фінляндію, жив і помер він у Монако.

М.И.Терещенко

Представники сімейства Терещенко, крім будівництва приміщення художнього музею (нині Національний художній музей України), особисто брали участь в первинному наповненні музею експонатами. На замовлення Ніколо Артемовича для експозиції було написано 30 портретів українських гетьманів, а його дочка Варвара подарувала музею шапку, розшиту сріблом, яку за припущенням фахівців, носив Богдан Хмельницький. У день відкриття музею сімейство Терещенко передало йому ще колекцію слов'янських старожитностей, унікальні експонати кам'яного століття з розкопок

видатного археолога В. Хвойко і дев'ять творів М. Врубеля. Брати Терещенко викупувають матеріали трипільської культури з розкопок В. Хвойко, фінансують археологічні дослідження в Україні, завдяки чому було здійснено вивчення пам'яток епохи бронзи, ранньозалізного століття Київської Русі та інші історичні цінності давнини. Сімейство Терещенко, особливо Федір Артемович і син Ніколо Артемовича, Іван Миколайович були відомими пристрасними колекціонерами живопису.

Єдиним з династії Терещенко, який не захоплювався мистецтвом, а віддавав перевагу лише техніці, був син Федора Артемовича – Федір Федорович Терещенко, пов'язавши своє життя з авіацією після закінчення Київського політехнічного інституту. Біля Бердичева побудував авіамайстерню, де збирав і ремонтував літаки, виконував замовлення Головного військово-технічного управління країни. У справі літальних апаратів співпрацював з французькою будівельною фірмою, був причетний до створення знаменитого літального апарату «Ілля Муромець» Ігоря

Сікорського, винайшов «гнучке крило», що дозволяло легко регулювати швидкість машини в польоті.

Помер Ніколо Артемович в Києві 19 січня 1903р., два дні кияни прощалися з людиною, яка

Пам'ятник Н.А.Терещенко у Глухові

більше тридцяти років піклувалась про благоустрій міста та покращення соціальних умов городян, цинкову домовину з тілом покійного несли на руках від Володимирського собору, де відспівували покійного до його дому на Бібіковському бульварі, 34, після чого провели на залізничний вокзал. Тіло покійного перевезли до Глухова і, за його заповітом, поховали поряд з могилою дружини в обновленому ним храмі Трьох Анастасій в

Глухові. Через шість років на кошти громадян в Глухові було споруджено пам'ятник знаменитому землякові. Після 1917-1921рр., коли більшовики захопили владу в Україні та організували громадянську війну, «благодатні нащадки» зруйнували бронзовий бюст «проклятого капіталіста» і віддали на переплавку.

Більше того варвари ХХ століття витягли домовину з могили, розшукуючи золото і брильянти, хоча, дякуючи Богові, праху не чіпали. Тільки у 2003р. глухівський історик та археолог Юрій Коваленко розшукав місце захоронення Ніколо Артемовича. Про розшук могили і деякі подробиці розповів Мішель Терещенко, що проживав у Франції, тепер же він прийняв українське громадянство, займається аграрним бізнесом та ще й у 2015р. його обрали міським головою Глухова¹⁷: «У 2003 році я був присутній при ексгумації тіла Миколи Артемовича Терещенка, який заповідав, щоб його поховали у цьому місті. Коли відкрили гробницю, я побачив – не повірите! – цілком нетлінне тіло прапрадіда. Виглядало воно так, ніби він помер учора, а не 100 років тому. Це було якесь диво». На відзнаку великих заслуг Ніколо у Києві в сквері на території дитячої лікарні (вул. Чорновола 28/1) був відкритий бронзовий пам'ятник Миколі Артемовичу Терещенко в пам'ять про його добрі справи. За більшовиків його зруйнували, а уже 2009р. в дитячому центрі "Охматдит" відновлено пам'ятник його засновнику. Після смерті Ніколо Терещенко, сина Артемія Терещенка, за заповітом київський особняк та управління промисловою імперією Терещенко перейшло до онука Ніколо, шістнадцятирічного Михайла Івановича Терещенко, який, хоча і перебував на службі в Москві, теж встиг в 1911 році подарувати Києву будівлю Консерваторії, яка залишилась єдиною спорудою, уцілілою на Хрещатику під час світової війни 1939-1945 років.

¹⁷ Інтерв'ю. Світлана Агрест-Короткова, 27 червня, 2014

**Ніколо Артемович і Пелагея
Георгіївна Терещенко**

Любимим сином Ніколо Артемовича був Іван Миколайович, якому він на схилі літ заповідав більшу частину свого багатства, яке оцінювалось десь у 30 мільйонів рублів. Після закінчення університету Святого Володимира він одержав ступінь кандидата юридичних наук, прослужив лише рік в гвардійській кінній артилерії, як це належало знатним сімействам, одержав звання корнета і вийшов у відставку. Зразу ж після війська Івана Миколайовича обирають гласним міської думи і у свої тридцять два роки він надумав одружитися, обравши для цієї мети дочку генерала. Одначе, коли багатий нащадок знаменитого цукрозаводчика з'явився до батька своєї обраниці, то почув таке, що заставило його добряче задуматися «Если ваша фамилия Терещенко, то это не означает, что вы можете делать все, что угодно. Моего благословения ко времени, когда земля не побелеет, не ждите!»¹⁸. Рішення було прийнято миттєво і уже «на следующее утро все подворье генерала было усыпано белоснежным сахаром, а молодой наглец восседал в санях, дожидаясь невесты»¹⁹.

¹⁸ Газ. Тайны прошлого. №42, 2015.

¹⁹ Газ. Тайны прошлого. №42, 2015.

За своїм світоглядом і духовним потребам Іван Миколайович був однодумцем і продовжувачем справи свого знаменитого батька і дядька, Ніколо Артемовича. Як і його попередники він був знаючим колекціонером, а крім того, одним із небагатьох, був тонким цінителем тогочасного мистецтва, володів особливим відчуттям побачити наперед прояв видатних митців, купуючи їхні полотна, які у перспективі виявлялися шедеврами. У той час в Івана Миколайовича був знаменитий конкурент – Павло Третяков, що свідчить: перше, молодий Терещенко був знаменитим і тонким цінителем мистецтва; друге, був потужним конкурентом – колекціонеру Третякову, який як-то сердито промовив «Если Терещенко увидит что-нибудь, то будет торговаться до слез и все же купит»²⁰. У його зібранні були кращі роботи І.І. Шишкіна, І.Є. Рєпіна, І.К. Айвазовського, А.І. Куїнджі, Н.К. Пимоненка, С.І. Світославського, Т.Г. Шевченка та інших. Більше 20 років Іван Миколайович фінансував знамениту першу в Україні київську школу малювання М.І. Мурашко, витративши на її утримання більше як 150 тисяч рублів.

Відомо, що Іван Миколайович Терещенко посилено займався як виробництвом так і наукою, він передав своїм спадкоємцям не лише любов до мистецтва, але, як виявилось, до науки та господарювання. В селищі Ладиженка, де містився маєток «Спадкоємці І.М. Терещенко», була організована селекційна станція, в якій науковими дослідницькими роботами керували агрономи – Когутов Б.Т. (1908-1915 рр.) і Котницький О.І. (1916р.). На Ладжинському дослідному полі впродовж багатьох років проводились селекційні роботи з виведення врожайних сортів насіння цукрових буряків та багатьох сільськогосподарських культур, які були включені у сівозміну цукрових буряків.

Була надія і у Терещенко, і у цінителів мистецтва, що нагромаджене духовне багатство стане доступним широким

²⁰ Газ. Тайны прошлого. №42, 2015.

верствам населення, щоб побачили його кияни та жителі інших українських міст, для чого меценати побудували і відкрили галерею. Але Іван Миколайович тяжко захворів і пішов з життя, а його дружина Є.Г. Терещенко під час Першої світової війни значну частину зібрання мистецтв вивезла до С.-Петербурга і здала на зберігання у Державному російському музеї, де вони знаходяться понині. Частина експонатів все таки залишилася і у відкритій 12 грудня 1922 р. у Картинній галереї Києва майже третина виставлених шедеврів становили полотна із зібрань Ніколо Артемовича, Федора Артемовича та Івана Миколайовича Терещенко. Природа і час невблаганні, коли у січні 1903р. помер Ніколо Терещенко, його син Іван Миколайович лікувався в Каннах і проживав у своєму маєтку «Марікоза», він уже не мав сил приїхати на прощання з батьком. Менше як через місяць не стало й Івана Миколайовича, якому виповнилось лише 48 років, який не закінчив багато, що стало втратою не тільки для сім'ї, але й для України.

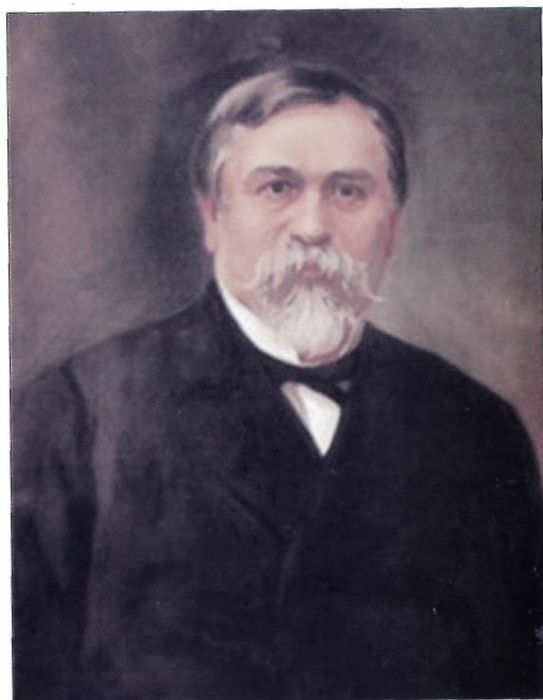
Брат Івана Миколайовича Терещенко Олександр Миколайович також дотримувався традицій сім'ї, але й мав особливість, він практично допомагав нужденним київським студентам та учням. Скажімо, за рахунок власних коштів Олександр Миколайович встановив стипендії для учнів 1-ї гімназії: ім. О.Пушкіна; М. Гоголя; Н. Терещенко. Наприкінці ХІХ ст. Олександр Терещенко виділяє кошти на відкриття і утримання студентської столової на вулиці Леонтовича, 3 (за більшовиків тут розташовувалось кафе «Мрія», а з початку 1990р.- казино «Будапешт»). Ціни на харчування студентів були досить низькі: обід з двох страв коштував 25 коп., а для бідних студентів видавалися талони на харчування. Поряд з цим Олександр приймав безпосередню участь у справах Спілки розповсюдження комерційної освіти. В його особняку, що на розі сучасних вулиць В.Антоновича і Л. Толстого, тепер в ньому розташована Науково-медична бібліотека України,

частенько збирались ентузіасти «народного просвітництва», які не на словах а на ділі, тобто матеріально допомагали студентам.

Після смерті сина Ніколо Олександра Миколайовича Терещенко, який управляв усіма заводами та справами в Києві, до володіння приступив Михайло Терещенко. Він, одержавши освіту в Європі, ставив великі завдання: продовжити сімейні традиції у фінансуванні будівництва церков, лікарень, шкіл; перетворити Київ на місто, привабливе для літераторів, художників і артистів; створити в Києві місця, які могли б стати храмом музики, опери та балету. І дійсно були виділені кошти на реконструкцію і розширення Театру опери та балету, подарована місту консерваторія на Хрещатику, а також Театр оперети на зразок паризького театру Шатле. Уже у ХХІ ст. (2015р.) Мішель (Михайло Петрович) Терещенко, що повернувся з Франції до України, запросив до Консерваторії на Хрещатику українських митців, політиків, урядовців для розмови і відпочинку, де був присутнім й автор цієї праці.

Окремої уваги потребує Федір Артемович Терещенко, який був трохи в тіні свого старшого брата Ніколо, але робив справ не менше, мав чимало заслуг перед вітчизною і народом, а у справі меценатства і благодійності був нарівні зі старшим братом, іноді трохи попереду. Його, як і старшого брата, обирали бургомістром Глухівського магістрату і суддею, він також заміняв старшого брата на посту міського голови Глухова. В Києві Федір Артемович також займав різні посади: в 1883р. він обирався гласним київської міської думи; з 1888р. перебував у складі ініціативної групи любителів древності та мистецтв Міського музею; був кавалером московських та іноземних орденів, дійсним статським радником та почесним громадянином Києва. У сфері бурякоцукрового виробництва добра праця була відмічена срібною медаллю «за правильную организацию труда и хорошее техническое состояние» його полів, де вирощувалась сировина для заводів – цукрові

буряки. Одержав підприємець і золоту медаль, яка підтверджувала «раціональну постановку сахарного господарства», якість спирту, одержаного на винокурні Федора Артемовича, була відмічена срібними медалями у 1878р. і 1900р. на Паризькій промисловій виставці. За ефективну роботу і якісні продукти з цукрових буряків одержувались нагороди і на виставках в Москві, Харкові і Новгороді. Разом з братом Ніколо Федір жертвував власні кошти на будівництво різних благодійних закладів у Києві. Навіть за декілька днів до смерті, у 1894р., він пожертвував 25 тисяч рублів на будівництво Художньо-промислового і наукового музею (теперішній Національний музей). У свою чергу Ніколо Артемович придбав велику колекцію із розкопок В. Хвойки і замовив 34 портрети українських гетьманів та інших історичних особистостей української національної історії.

Терещенко Федір Артемович
(8 лютого 1832, Глухів — 15 червня 1894)

Як і старший брат ще перебуваючи в Глухові Федір пристрасився до колекціонування мистецьких творів, а в Києві ж

він розкрив свій талант як меценат і проповідник мистецтва про що писали газети «собрание картин Ф.А. Терещенко открыто для публики ...по субботам с от 1 до 4 часов пополудни, вход со двора». Для придбаних творів Федір Артемович прилаштував до свого будинку галерею на вул. Олексіївська, № 9, де нині знаходиться музей російського мистецтва. Все було новиною і в окремі дні через цей вхід проходило до тисячі прихильників мистецтва, щоб задовольнити духовні потреби краси.

Звичайно, було на що подивитись, там були небачені перлини живопису: «Курсистка» М. Ярошенко; «Дівчина з кішкою» І. Крамського; «Шпіон» В. Верещагіна; «Заповідник. Сосновий бір» і «Лісовий струмок» І. Шишкіна; «Ранній сніг. Бехово» В. Полєнова; «Ніч на Дону» О. Куїнджі; «Юродивий» В. Перова; «Ярмарок в Україні» В. Маковського; «Поприщин» І. Рєпіна і багато інших картин. Відмітимо, що це були переважно мистецькі твори москалів, але велика частина мистецького зібрання була зайнята полотнами українських живописців: М. Пімоненко; М. Кузнєцова; С. Костенко; С. Свєтославського; К. Труговського і інших. До придбання мистецьких творів Ф.А. Терещенко відносився досить уважно, він дружив з художниками і при покупці картин радився з ними, особливо з І.Є. Рєпіним, І. Шишкіним і І.М. Крамським, а також з В. Васнецовим і М. Нестеровим, які проживали у Києві, працюючи над розписом Володимирського собору.

Не стало Федора Артемовича 15 червня 1894р., його прах перевезено до Глухова і поховано у фамільному склепі, який у 1918р. було зруйновано. З історії відомо, що в склепі у центрі лежали Артемій і Єфросинія, справа – Ніколо і Пелагея, зліва Федір Терещенко, але тільки у 2003р. вдалося пересвідчитися нащадку сімейства Терещенко Мішелю, що тіло Ніколо Артемовича, яке пролежало у саркофазі 100 років залишилось нетлінним.

Діти Федора Артемовича пішли дещо іншими дорогами у виробництві, хоча залишились такими ж цінителями мистецтва і

меценатами. Син Федір Федорович, якого в дитинстві звали Доріком, залишив незакінченим Київський політехнік, разом з Ігорем Сікорським зацікавився небом, вкладаючи кошти в конструювання і будівництво літаючих апаратів–аеропланів. Ентузіаст всіляко підтримував авіаторів і особисто приймав участь в польотах. Свою майстерню, де вироблялись аероплани «системи Терещенко», він обладнав в маєтку батька Федора Терещенко села Червоне, що в Житомирському повіті Волинської губернії. Майстерня в Червоному була відома, адже туди приїздив «повітряний ас» Петро Нестеров, льотчиком випробувачем у майстерні Терещенка працювала видатна московська льотчиця-спортсменка Люба Галанчикова. У Федора Федоровича була мрія перетворити свою майстерню у повноцінний завод, здатний випускати щорічно 150 літаків, але цьому завадила перша світова війна. Дочки Федора Артемовича були навпаки тихими і сприяли домашньому спокою своїх не бідних і відомих сімей. Старша дочка, Надія Федорівна була заміжньою за В.В.Коробіна-Муравйова-апостола, а молодша, Наталія Федорівна, була дружиною графа С. Уварова, вивчилася на акушерку і трохи працювала. Тепер у Ворзелі, що біля Києва, можна побачити добротню відреставровану садибу Уварових.

2.4. Терещенко і цукрове виробництво.

Цукроваріння з буряків у Російській імперії розпочалося в 1801 році, але розвивалося воно переважно в Україні, де була розташована переважна більшість цукрових заводів з 234 в усій імперії. Скажімо, уся галузь в 1913 р. виробила 13,5 млн. ц цукру, з них 11,2 млн. ц (83%) було вироблено на заводах, розташованих в Україні, особливе місце серед яких займали заводи династії Терещенко.

Ще у 1835 р. Артемій Терещенко придбав маєток на Хуторі-Михайлівському, де уже працював його рафінадний завод,

розташований в сорока кілометрах від Глухова та залізниці Київ-Воронеж-Москва. Тоді ж підприємець розпочав будівництво цукрового заводу у Воронежі (селище в Сумській області) поблизу залізниці Київ-Москва. Звичайно ж був збудований вокзал "Хутір-Михайлівський", на кошти родини побудували вокзал у Воронежі, з виробничими приміщеннями, названий "Терещенська" (сьогоднішня назва – "Терещенська"), призначений для збору та сортування цукрових буряків, які надходили з великої території, від Кролевця до Глухова, і це давало свої позитивні результати. Більше того, розпочалося будівництво вузькоколійної гілки Ворожба-Тьоткіне-Серединна Буда до основної дороги, яка зв'язала маленьке село Лікоть, де народився Артемій, а також гілку, що зв'язує Глухів з основною магістраллю Воронеж–Глухів–Шалигине для поставки цукровим заводам сировини. В усьому були продумані елементи матеріально-технічного постачання, до цукрового заводу були чітко налагоджені маршрути безперервного підвезення буряків, вапна, вугілля, дров, інших матеріалів. За рахунок коштів родини Терещенків були прокладені залізничні колії, протягнуті телеграфні лінії між будинком в Глухові, цукровим заводом у Воронежі та рафінадним заводом на Хуторі-Михайлівському.

Хутір-Михайлівський та господарі цукрорафінадних заводів заслуговують ґрунтовного дослідження так як про справи добрих господарів – Артемія та його сина Ніколо на шляху до заняття цукровим виробництвом, як вдалося дослідити авторові, писав Гоголь в другому томі «Мертві душі». В минулому Хутір-Михайлівський (тепер Дружба) об'єднував три населених пункти – Журавка, Юрасовка (засновані ще на початку другої половини XVII) і власне Хутір-Михайлівський, який вперше згадується 1835 р. у зв'язку із спорудженням цукроварні²¹. Землі і населені пункти входили до Марчихино – Будської волості Глухівського повіту

²¹ Географическо-статистический словарь российской империи, Т.3, с.264; Материалы и статистики России, Черниговская губерния, - с.338

Чернігівської області. Теперішнє містечко Дружба Ямпільського району Сумської області до 1962 р. носило назву Хутір-Михайлівський, розташований за 20 кілометрів від райцентру Ямпіль, знаходиться на кордоні трьох країн – Росія (Брянська губернія), Україна (Чернігівська губернія) і Білорусь.

Напередодні реформи 1861 р. селяни перебували в рабському (кріпацькому) становищі, вони працювали на поміщиків і практично утримували їхні маєтки, поміщики ж вели безтурботне життя як в маєтках так і здебільшого за кордоном. Не дивина, що після скасування рабства багато поміщиків, які жили за рахунок праці рабів, стали розоряться і Артемій Якович, разом із сином Ніколо, скуповував у них землі, занедбані примітивні заводи і винокурні, він, поряд з будівництвом нових заводів, модернізував придбані старі. Подібну підприємливість держава заохочувала, надаючи спеціальні кредити.

Характеристику тому, що у ті часи відбувалося і в яких умовах розпочинав свою діяльність перший із Терещенків Артемій розповідає відомий дослідник С. Подолинський у своїх наукових працях²². Довго точилася боротьба проти рабства, але після формального одержання волі у 1861р. не усе так сталося, як бажалось «Через кілька років після «волі» наш пан покинув хазяйнувати (господарювати), бо був він ледачий, як і всі пани, і без панщини йому дуже важко було управлятись». Прийшли ті, хто десь здобув кошти і придбав в оренду землю, де він «на кожен карбованець має другий карбованець доходу», щоб і далі експлуатувати селян, які не витримували ще більшої наруги і «через це саме багато з наших хазяїв продали свої корови та воли, а звісно, що без худоби всякий хазяїн швидко робиться бідним».

У такому ж становищі очутилися й теперішні селяни, але через 130 років у перші роки одержання незалежності (1991 р.), коли недолугі державники і їхні консультанти часів президентства

²² Подолинський С.А. Про багатство та бідність. Вибрані твори. К., КНЕУ, 2000, -С. 83, 84,

Л. Кучми розпаювали землю і ліквідували крупні колективні господарства (тодішні колгоспи і радгоспи). Селяни не знали що робити з тими невеличкими земельними наділами (1,5-3,5 га) і коли з'явилися спритники, переважно зв'язані з владою родинними чи грошовими мотузками, різними невідомими методами одержали в оренду на десятиліття земельку кожного селянина.

Як результат, орендарі стали великими магнатами, їхні агрохолдинги володіють великими земельними ресурсами (від 100 до 550 тис. га ріллі, а селяни, позбавившись кормів і випасів, розпродали усю худобу та птицю, перетворившись у бідняків і в перспективі ніякого просвіту. Як після 1861р. орендарі скористалися «волею» селян так і після 1991р. орендарі скористалися «незалежністю» для експлуатації селян. Як і в минулому молодь залишає село і шукає місце у містах, а похилі селяни доживають свій вік у бідності. Різниця між минулим і сучасним у тому, що тоді були хоча б окремі підприємці, які скуповуючи землю селян давали їм робочі місця, забезпечували соціальні їхні потреби, зокрема в освіті, медицині, житлі. Тепер же, після 27 років незалежності України (1991-2018рр.) не знайшлося ні одного землевласника, який би зробив хоча б дещо як це робили Терещенки, Смиренки, Бобринські. В незалежній Україні майже усі, кому незалежність дала змогу користуватися великими земельними масивами, стали націонал-феодалами, які на словах проголошують відстоювання національних інтересів, а насправді весь свій бізнес спрямовують на власне збагачення і своєї сім'ї, інтереси народу і держави їх не цікавить.

Після реформи 1861р. селяни так і не стали вільними ні в економічному, ні у соціальному становищі, вони й надалі залежали від поміщиків, маєтки яких продовжували розорятись і занепадати; формувались заможні господарства, які також експлуатували більшість селян. В тих умовах більшість селян не могли ефективно вести своє господарство так як їм виділяли гірші землі та ще й

наділи були дрібні (3-4 дес. землі); 250 жителів села Журавки і Юрасовка, неподалік від Глухова, користувалися близько 950 десятинами землі і всі вони були супіщані; заможні господарства також були невеликими (25-35 десятини);. Саме у цей час Артемій Терещенко, підприємець з сусіднього Глухова, рівно як і його сини, мали змогу розширювати свої володіння, скуповуючи землі у збанкрутілих поміщиків та незаможних селян (колишні наймити, бобилі, безробітні). Соціально-економічні обставини того часу сприяли тому, що динаміка володіння землею цукрозаводчика зростала. Якщо до 1861 р. у цій місцевості Артемій володів 1500 десятинами землі, то незабаром, після реформи, його землеволодіння збільшилось до 2282 десятин. Що дозволяло підприємцю тільки навколо Хутора-Михайлівського додатково збудувати цукроварню, де уже працювала й гуральня. Організація цукрового виробництва вимагала поліпшення транспортного сполучення з однієї сторони для доставки сировини, а з іншої вивозу готових видів продукції – цукор, патока, жом, інше. Недаремно збільшення кількості цукрових заводів сімейства Терещенко супроводжувалося розширенням мережі залізничних шляхів, необхідних для доставки сировини та різноманітних матеріалів, а також вивезення готової продукції, перевезення вантажів між цукровими і рафінадним заводами. Уже в кінці 60-х років до Хутора-Михайлівського від залізничної лінії Ворожба-Зернове була прокладена вузькоколієне залізничне відгалуження, такі ж залізничні гілки прокладались і на інших територіях. У 1907 р. була здана в експлуатацію основна залізнична магістраль Москва-Київ, що пролягла через Хутір-Михайлівський і Хутір став відомою залізничною станцією.

Як результат придбання земель, будівництва заводів і залізниць була створена перша комплексна система сільськогосподарського виробництва: цукрові буряки вирощувалися на багатих землях півдня Сумської губернії та на околиці міста Суми, а їхня

переробка здійснювалася на заводах, розташованих уздовж залізниці Київ-Москва. Між бурякосіючими районами та цукровими заводами споруджена ціла система комунікацій, які були повністю фінансовані за рахунок коштів Терещенко: залізничні вузькоколіїні гілки; вимощені ґрунтові дороги; телеграфні лінії. Уздовж залізниці, яка з'єднувала великий київський регіон з Москвою та пролягла через Орел і Курськ, освоювалися нові території землеробства, будувались заводи для переробки сировини, вирощеної на колишніх, привласнених москалями, землях України. Для розширення своєї родинної імперії підприємці придбали у нащадків князя Миколи Мещерського сільськогосподарські маєтки "Студенець" і "Панки", розташовані на півдні Могилівської губернії (тепер Республіка Білорусь). Щоб пов'язати придбані маєтки, які розташовані на півночі України, з побудованим цукровим заводом "Миколаївка", навіть була прокладена залізнична гілка на землях, придбаних у збанкрутілих поміщиків.

Імперія Терещенко з виробництва цукру після 1861 р. продовжувала розширюватись: князь Барятинський здав в оренду ефективному підприємцеві свої цукрові заводи в Шалигіно, що південніше Глухова; Крупецьк, що недалеко від селища Лікоть і менш ніж у тридцяти кілометрах на схід від Шалигіно, які тоді відносилися до Путивльського повіту Курської губернії, яка є історичною територією України. Між Путивлем і Сумами, в родючому сільськогосподарському районі, де землі надзвичайно придатні для вирощування цукрових буряків, родина Терещенко прикупила декілька заводів, які належали землевласнику Левшину в містечку Воронеж, а також графу Робесперу в маєтку Тьоткіно недалеко від Ворожби і Білопілля, генералу князю Кочубею на хуторі Михайлівському в Поповій Слободі біля містечка Бурин.. У графа Робеспера, нащадка перукаря Катерини II, крім одержаного заводу, прикупили, крім заводу в Тьоткіно, ще й мануфактуру,

створену ще при Петрі I, для виробництва тканин. В 1870р. три брати Терещенко – Федір, Семен і Ніколо заснували «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенко» з початковим капіталом у 3 млн. рублів і це товариство уже в тому ж році на Всеросійській виставці одержало срібну медаль «за дуже добрий цукор пісок і добрий м'який рафінад, при значному виробництві». Високі ціни на цукор і рафінад, вмиле заохочення робітників до роботи, яка була хоча і виснажлива, але оплачувалась вона відносно добре, що давало високі результати підприємцям. Уже на початку ХХ ст. сім'я Терещенко володіла 150 тисячами десятин землі, їм належали цукрові і рафінадні, спиртові і лісопильні заводи, суконна фабрика, щорічний дохід від їхньої роботи перевищував 12 млн. рублів. Кожен із братів мав на своєму рахунку чималі статки, зокрема у Ніколо Терещенко в банках Московської імперії були значні капітали, навіть в іноземних банках налічувалось більше 13 млн. рублів, давало змогу його знаменитому нащадку Михайлу Терещенко одержувати кредити від іноземних банків в буремному 1917 році під гарантію цих коштів та нерухомості для надання допомагати тимчасовому уряду Керенського. Тепер (початок ХХІст.), наші новітні аграрні магнати одноосібно володіють від 150 до 600 тисяч землі, але ніяких добрих справ не роблять ні для селян, ні краю, ні для держави, сором.

Відповідно з умовами створеного товариства кожен із цукрових і рафінадних заводів, а також земля, де вирощувались цукрові буряки, були у володінні кожного із братів, як приватна власність. До сімейної імперії Терещенко належали три великих центри виробництва цукру виключно на історичній території України: перший в Курській губернії (історично українська, а фактично привласнена москалями), яким керував син Артемія Семен і три його сини; другий, на правому березі Дніпра в трикутнику Житомир-Вінниця-Черкаси, яким керував Федір; третій, землі і підприємства на лівому березі Дніпра на північ від

Глухова, у Чернігівській і Харківській губерніях, яким керував Ніколо. Цукрові заводи і землі для вирощування сировини були ефективно розташовані, зокрема, старшому із братів Ніколо належало біля 80 тис. десятин землі, п'ять цукрових і рафінадних заводів, винокурні, водяні і парові млини. Усі ці підприємства були розташовані на території Чернігівської, Київської, Волинської, Харківської, Подільської, Курської і Тульської губерній, переважно усі вони працювали поблизу вузлів Південно-західної залізної дороги. Величезна імперія Терещенко включала різні високотехнологічні сфери промислового виробництва, а в складний період 1912-1914 рр. тут навіть вироблялись літаки. Саме в таких центрах розпочиналося велике українське цукрове виробництво, купувалися землі і примітивні цукроварні, а паралельно реконструювалися старі і будувалися нові заводи, велася жвава внутрішня і міжнародна торгівля виробленою продукцією, практикувалася високоморальна соціальна та меценатська діяльність.

Як підприємливі люди сімейство Терещенко користувались різними можливостями, щоб покращити виробництво, підвищити якість виробленої продукції, задовольнити потреби на внутрішньому ринку і вийти на зовнішній ринок з якісними стандартами продукції, які там шануються. В Одесі Ніколо збудував кам'яну споруду на причалі для вивозу цукру в інші країни, а крім того відкрив у цьому місті магазини для продажу цього продукту. Розпочався продаж продукції за кордон, про що свідчать документи митниці, на підставі яких визначено, що цукровий пісок і рафінад експортувались до Англії, Німеччини, Норвегії, Швейцарії, Афганістану, Персії, Китаю, куди відправлялось аж до кінця XIX століття не менше 865 тис. пудів цукру щорічно. Заслуговують на увагу «світові стандарти», яких дотримувались підприємці при виробництві продукції цукру, щоб достойно конкурувати на світовому ринку. Після здобуття

Україною незалежності значно скоротилась кількість цукрових заводів, звичайно й площ під цукровими буряками і одна із основних причин полягає в тому, що на світовому ринку український цукор ніхто не купує так як він дуже низької якості. Така низька якість цукру була і при більшовиках, які ніяк не могли впоратись з підвищенням якості цукру, таке залишилось і в часи незалежності України, забуваючи, що наші знамениті предки – цукрозаводчики продавали цукор у багатьох країнах світу і цукор був високої якості.

Переконливим доказом високих стандартів цукру наших предків є те, що тільки Михайлівський рафінадний завод Терещенко, розташований недалеко від залізничної станції Хутір-Михайлівський, був удостоєний багатьох високих нагород: 1870 р. – Золота медаль Всеросійської виставки в С.-Петербурзі; 1878 р. – Золота медаль Всесвітньої виставки в Парижі; 1882 р. – Золота медаль Всеросійської художньо-промислової виставки в Москві; 1887р. – Золота медаль сільськогосподарської виставки у Харкові; 1893 р. – Велика бронзова медаль і почесний диплом Всесвітньої виставки в Чикаго; 1895 р. – Велика золота медаль сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки в Курську; 1896 р. – Золота медаль Всеросійської художньо-промислової виставки в Нижньому Новгороді; 1900 р. – Гран-прі Всесвітньої виставки в Парижі. Самого господаря заводу – Ніколо Терещенко французький уряд нагородив офіцерським хрестом орден Почесного Легіону. По поводу однієї з таких експозицій на Всеросійській виставці газета «Киевлянин» писала: «Экспонаты размещены в собственных павильонах графов Бобринских, товарищества бр. Терещенко. По нашему мнению экспонаты этих павильонов являются украшением выставки. Среди них коллекции образцов сахара-песка, который изготовляется из сахарного тростника на заводах Перу, Аргентины, о. Кубы, Мексики, Бразилии, о. Явы, образцы нью-йоркского рафинада. Сравнивая все

ети образцы заграничного тростникового сахара с образцами того, что изготавливается Терещенко, вполне понятным становится, что недаром наш сахар является лучшим в мире. Наш потребитель сахара очень требователен и поэтому наши сахарные заводы изготавливают только высшие сорта сахара, как песка, так и рафинада».

Особливої уваги заслуговує організаційна та технологічна робота на Михайлівському заводі, який так високо оцінювався за кордоном. Завод Михайлівський був розташований недалеко від станції Хутір-Михайлівський залізниці Київ-Москва в теперішньому містечку Дружба Ямпільського району Сумської області. У ті далекі часи на заводі була триповерхова будівля з великими вікнами, де в три зміни у виробничих корпусах кипіла робота з виготовлення відомої в імперії та за кордоном продукції: понад десять сортів рафинаду, упакованого в папір чотирьох кольорів – білу, синю, блакитну і коричневу. Велика увага приділялась впровадженню інновацій з метою економії ресурсів: для скорочення витрати палива змонтували рафинадний фор-конденсатор, який заощаджував до п'ятдесяти тисяч відер гарячої води на добу; економайзери системи Каблиць для утилізації тепла димових газів; удосконалили комунікації пропарників косяновугільних фільтрів, щоб використовувати пар, який виходить з них, для нагріву води. У 1905 р. під час революційних подій завод був зруйнований, але його незабаром відновили і він продовжував давати першокласну продукцію.

Займаючись цукровим виробництвом Терещенко не тільки добували рецепти про технологію виробництва цукру, вони ще й дбали про підвищення урожайності цукрових буряків, що є основною сировиною для цукрових заводів, її здешевлення та удосконалення технології вирощування і захисту від шкідників. Підприємцям було відомо, що насіння цукрових буряків придбане за кордоном дуже дороге та ще й не пристосоване до українських

природно – кліматичних умов, що здорожчувало вирощену продукцію і не давало високих урожаїв. Виходячи з цього сім'я Терещенко приділяла увагу покращенню сортів цукрових буряків, а для вирішення цієї проблеми кардинально, то на перших порах була відкрита лабораторія селекції для виведення вітчизняних сортів цукрових буряків і розробки технологій вирощування цієї культури. На цукрових заводах проповідувалось безвідходне виробництво, зокрема жом і патока використовувались для відгодівлі худоби, яку з охотою купували у Варшаві та інших містах Європи.

2.5. Соціальні справи на заводах Терещенко

Підприємець не зупинився на використанні новацій, прогресивних на той час технологій, основна мета яких збільшити виробництво, у нього була більш висока мета. Одночасно, як свідчать дані, родина Терещенків робила чимало у справі покращення усіх соціальних умов як своїх працівників так і селян навколишніх поселень, які приймали участь у вирощуванні сировини для цукроварень. Після 1861 р. цукроварню уже вкотре перебудували на нову технологію, тобто замість вогненної стали застосовувати парову, що дозволило крім цукру-піску виробляти ще й цукровий рафінад близько 200 тис. пудів на рік. Одночасно надавалось чимало уваги механізації виробничих процесів, що давало можливість заводу збільшити добовий випуск цукру з десяти до п'ятнадцяти тисяч пудів, зокрема: установка електромоторів; додаткові центрифуги; автоматичні ваги «Хронос»; машини для витрушування мішків; багатьох інших технічних нововведень. Така механізація підвищувала інтенсивність праці, але її умови і величина робочого дня були важкими, робітники працювали до виснаження впродовж 10-15 годин на добу. Однак мабуть недостатньо робилось для покращення умов праці робітників, щоб встигати за розвитком техніки і технології

виробництва, крім того система кріпацтва продовжувала давати про себе знати, були й інші причини недостатньої уваги до працівників, які визначались державницькими законами царської Московії, яка так і не вгвталась після 1861р. від рабства.

Дійсно важко було працювати на цукрових заводах, але оплата була достойна, яка давала можливість робітникам і харчуватись, і купувати необхідне. Деякі джерела інформації свідчать про наступне²³: працюючи шість днів на тиждень при 8-годинному робочому дні за місяць підсобні робітники і жінки одержували 6 руб.; кваліфіковані робітники – 12 руб.; бригадири і старости – до 15 рублів. Щоб порівняти співвідношення зарплати і цін в торгівлі наведемо ціни на той час: корова коштувала 40руб., добре чоловіче пальто – 11 руб., невеличке порося –1,5 руб, фунт яловичини – 8 коп., курка – 40 коп., фунт масла – 30 коп., десяток яєць –15 копійок. А ось фунт терещенківського цукру коштував золотих 5 рублів і не менше, тобто багато охочих знали про можливість заробити і багато грошовитих людей купували чи будували цукроварні, але більшості з них нічого не вдавалось. Цього досягали лише одиниці і одержували високі доходи, а тому вони мали потужну можливість видавати робітникам дещо додатково до платні за роботу. Їм виплачували так звану «п'ятірку», «на харчування», сезонні робітники щоденно одержували з кухні кілограм хліба, 400 гр. м'яса, 50 гр. сала, інші продукти. Для потреб робітників при заводах діяли безплатні стаціонари для лікування і відпочинку, трьохрічні народні училища для здобуття спеціальної освіти, в заводських їдальнях не тільки пили чай та інше, але переважно ставили спектаклі та проводили вечори відпочину робітників.

На Михайлівському цукровому заводі в Хуторі-Михайлівському наприкінці ХІХ ст. працювало 517 робітників²⁴,

²³ Газета Тайны прошлого. Еженедельник, №42.

²⁴ Список фабрик и заводов Европейской России,- с.708.

робочий день продовжувався 12,5 годин, зарплата ж становила для чоловіків – 5, а жінок – 3 рублі на місяць²⁵. Така оплата була встановлена за виснажливу роботу та ще й впродовж більше як половини суток, яка не подобалась ні робітникам, ні новітнім політичним організаціям. І хоча підприємці Терещенко робили багато добрих справ для робітників, адже на тому ж заводі місячний заробіток становив від 5 для постійних робітників до 16 рублів для бригадирів і кваліфікованих робітників. Помимо цього видавались харчові гроші в розмірі 5 руб., а прийшлим робітникам видавали щоденно 1 кг хліба, 400г. мяса та інші продукти. При заводі була безплатна лікарня на 15 ліжок і трьохкласне народне училище, в якому навчалось до 60 учнів робітників, подібне було й при інших заводах Терещенко. Однак, в Московській імперії здійснювалась неадекватна політика щодо робітників, яку важко було повністю ігнорувати, навіть таким підприємцям як Терещенко, Симиренко і Бобринські. Поява у ті часи революціонерів, які були незадоволені рабськими відносинами до робітників в Московії, сприяла піднесенню духу робітників, які вдавались до протесту навіть на заводі, де умови були набагато кращі, ніж в усій Московії. Дійсно, робітники завжди вимагали покращувати умови праці, але особливо вони були незадоволені важким рівнем життя, політичною і соціальною нерівністю в державі, а тому їх підбурювали боротися проти поміщиків та підприємців. У ніч на 23 лютого 1905 р. робітники і селяни селищ Журавка, Юрасівка та інших зруйнували Михайлівський цукровий завод, навіть спалили економію Терещенко в Хуторі-Михайлівському. Влада жорстоко розправилась з заколотниками, уже 27 лютого заарештували 86 журавчан та робітників з інших селищ, їх допитували і врешті було віддано під суд 168 осіб²⁶. Це була трагедія як для селян, які працювали на заводі, так і

²⁵ Матеріали для географії и статистики России, Черниговская губерния, с.330.

²⁶ Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський Рух на Чернігівщині в 1905-1907рр., - с.46-49.

Терещенків, які були вихідцями з простих селян-козаків і усе робили, щоб покращити працю та життя робітників. Мабуть подібні жорстокості і несправедливість зі сторони підбурювачів і влади, спонукали відповідальних підприємців ще більше посилити добрі справи для робітників і селян, хоча вони проводились й раніше.

Слова «прагнення до суспільної користі» написані на фамільному гербі сімейства Терещенко в грамоті на дворянство носили глибокий внутрішній зміст і перетворювались в реальність. Доброзичливе прагнення супроводжувало благородний рід Терещенко все життя їхньої практичної і наукової діяльності, яка припадає на період початку XVIII – початку XX століть. Усе, що робилось доброго, ґрунтувалось на потужній матеріальній базі – бурякоцукровому виробництві. Не дивлячись на те, що Михайлівський завод був зруйнований повсталими робітниками, все-таки підприємці Терещенко багато робили добрих справ для покращення соціальних умов робітників своїх підприємств. Розширювалося цукрове і мануфактурне виробництво, модернізувалися складні і прості виробничі процеси, замінювались ткацькі верстати, покращувались джерела енергії, переучувалися працівники, зростало виробництво якісної продукції, для робітників та їх сімей будувалися школи, лікарні, житло, застосовувалися інші соціальні заходи. Цукор Терещенко уже продавався не тільки в російському Сибіру, він доставлявся до Афганістану, навіть Китаю, деякі товари цінувалися в Лондоні та Парижі. Сімейне Товариство перетворилося на величезну сільськогосподарсько-промислову імперію, де відокремлено від держави вирішувалися широкі виробничі і соціальні проблеми.

Отримавши дворянський титул сім'я Терещенко визначила свій девіз "Прагнення до суспільної користі". На створеному сімейному гербі виділявся розкішний сніп української пшениці в лапі лева. Широкий розмах виробничої, соціальної, меценатської і духовної палітри роду Терещенко викликав подив з усіх сторін.

Багатьох російських дворян дивувало не тільки девіз сім'ї, втілений на сімейному гербі родини Терещенко, але особливо поєднання кольорів на ньому, що давало привід багатьом москалям називати їх революційними. Вперше офіційний герб був повністю виконаний в жовтих і синіх тонах, які символізували Україну. Дивно, але у 1870 р. прапор України ще не був жовто-блакитним, а тому подібний вибір поєднання кольорів для фамільного герба підтверджує не тільки якийсь внутрішній духовний голос передбачення, а й неабияку мужність козака Артемія з Чернігівщини. І цю мужність вони завоювали власною духовною силою та кмітливістю, створивши великий капітал і роблячи добрі справи, Придбавши своєю працею дворянський титул представники вільного сімейства Терещенко мали змогу впевнено і відкрито висловлювати те, що вважали за важливе для себе і народу, нічого не боячись і не схиляючи коліна ні перед ким, намагаючись передати національне почуття гордості і власної гідності усім українцям. Крім високих моральних цінностей сімейство передавало наступним поколінням приклад не тільки виробничий, але й соціальний досвід турботи про людину. Уже в той час робота на будь-якій посаді на різних підприємствах Терещенко, робітник це чи службовець, була гарантією прекрасних умов праці, звичайно у тих рабських умовах, бажаним і почесним заняттям.

Турбота про українських робітників на заводах Терещенко в умовах рабства у Московській імперії заслуговує на увагу і бути прикладом для теперішніх і майбутніх поколінь. На усіх заводах родини Терещенків уважно ставилися до умов праці робітників і службовців: сім'я кожного робітника мала окреме житло з господарськими будівлями; при кожному заводі була громадська лазня; завод щоденно забезпечував робітників дровами, водою та продуктами для харчування, а домашню худобу – фуражем; службовці заводу забезпечувались кінями і екіпажем; було забезпечено все необхідне для лікування майстрів і робітників

кожного заводу, а також жителів сусідніх сіл, для чого при кожному заводі працювали лікарня, медпункт й аптека. При заводах працювали школи, усі витрати на їх утримання покривав завод, в них навчалися не тільки діти працівників заводу, але й діти сусідніх сіл. Скажімо спочатку у Хуторі-Михайлівському була одна трирічна школа, дітей навчав один учитель і у 1912 р. школу закінчило 2 хлопчики і 4 дівчинки, а уже в 1913 р. в ній навчалось 48 учнів. Потрясіння 1905 р. в Росії вимагали не лише політичних та економічних змін, вони руйнували все те, що було створено розумними і енергійними представниками українських аристократів духу.

2.6. Розруха

У 1905 р., коли уже не стало Артемія і Ніколо, а молодий Михайло навчався за кордоном, вся родина Терещенко була шокована і перебувала в розгубленості, дізнавшись, що більше трьох тисяч селян зайняли і дотла розгромили їхній завод на Хуторі-Михайлівському, у руках повстанців опинились інші підприємства та угіддя. Для захисту маєтку у Мирній Полянці, яке знаходилося біля соляної шахти в районі Луганська, довелося просити допомоги козаків. Некерованими ставали протести і заворушення робітників на ткацькій фабриці в Плужкові із-за чого підприємство продали британській компанії. Це були тільки перші, але вельми сумні провісники зловісних подій.

Деякі члени родини Терещенко виїхали за кордон, але промислова імперія Терещенко була настільки потужна, що продовжувала невпинно розвиватись. Навіть був викуплений старий водяний млин на річці Сейм, в декількох кілометрах від Ворожби, поряд з селом Тьоткіне, де працював невеличкий цукровий завод ще з 1861 року. Однак влітку 1906 р. млин знищила пожежа, яка ще й погрожувала житловим будиночкам, що поблизу, а також людям, які працювали на млині і цукровому заводі. У цей

важкий час після 1905 р. все таки розпочалися відновлювальні роботи: на місце згорілого дерев'яного млина, було побудовано цегляний млин; уже працювали відновлені цукровий і рафінадний заводи. Через короткий період, уже в 1908 році Тьоткіне перетворилося на найбільший агропромисловий комплекс, зразковий як з промислової, так і соціальної сторони.

Як показано вище від заворушень, спровокованих більшовиками, зазнавали негараздів і підприємці, і робітники, а тому, коли розгорталась дії більшовиків захоплення влади, то їм протистояли найбільш прагматичні діячі. І коли у середині березня 1917 р. в Росії було створено тимчасовий уряд, який протистояв захопленню влади більшовиками, то у ньому Михайло Терещенко, якому виповнилось тридцять років, був призначений міністром фінансів. На той час казна Російської імперії, за яку відповідав новий міністр фінансів, була повністю порожня, а в країні катастрофа: повсюди війна; погроми і вбивства; хвороби, убогість і бідність; зупинились заводи, паралізовано транспорт; армія залишилась без постачання.

Тимчасовому уряду вкрай потрібні були гроші, які можна було отримати у вигляді позики, яку погоджувались надати американські банкіри Жакоб Шифа, брати Ротшільди Едуард і Луї, тільки під гарантію, але не прем'єра Керенського, а виключно міністра фінансів Михайла Терещенко. У подальшому М. Терещенко зайняв пост міністра іноземних справ, а Керенський став військовим міністром, а як наслідок Тимчасовий уряд зумів протистояти німцям, зміцнюючи союз з Францією і Англією, котрим німці також погрожували. Щоб зламати оборону росіян, які не дозволяли німцям перемогти французів і англійців, німці придумали таємну, уповільненої дії, зброю. Саме "Ленін і був тією останньою зброєю, яку розробили Гінденбург і Канцлер фон Бетман – Польвет, щоб "повалити Росію"²⁷. Німці намагались

²⁷ Мишель Терещенко. Первый олигарх. Михаил Иванович Терещенко. К., Ника-Центр, 2012, - с.121

привласнити значну територію України, але коли німці доставили Леніна в Петроград, то більшовики відразу ж виступили за припинення війни і почалась громадянська війна, німці зітхнули вільно. Однак громадянська війна розпочалась і відбувалась не де не-будь, а тільки в Україні, яку хотіли поділити і німці, і москалі, і інші держави, а для цього сприяли тому, щоб українці протистояли українцям у жорстоких битвах. У цій громадянській битві вигравали більшовики і, як результат захоплення влади більшовиками, очолюваних Леніним і Троцьким, а також підтримки їхніх дій німцями, Тимчасовий уряд, не дивлячись на одержані кредити, рухнув.

В результаті поразки Тимчасового уряду нащадок легендарного роду Терещенків Михайло Іванович Терещенко був звинувачений у мов би злочинах проти робітників, службовців та народу, а тому злочинськи заарештований більшовиками, заточений у Петропавлівській фортеці і всіма забутий. Більшовики заточили Михайла Терещенка, предки якого принесли багато позитивного для Російської імперії, побудували левову частку центру Києва, більше того заарештований був визнаний в Європі, входив в самі блискучі круги літераторів та філософів, поетів і письменників-авангардистів, любителів музики, опери та балету, збирача живопису, банкіра і промисловця, який давав роботу тисячам робітників і службовців, який був віце-президентом російського Червоного Хреста, віце-президентом Військово-промислового комітету, депутатом IV Державної думи, міністром фінансів та міністром закордонних справ Тимчасового уряду Росії, він же чудово володів дев'ятьма мовами. Велич нащадка сімейства Терещенко розуміли більшовики, бо серед них такого не було, але вони, будучи вбивцями, злочинцями і авантюристами не пощадили знамениту людину.

Тільки мати Єлизавета і кохана дружина Маргарет його не забули, яка народила йому первістка, сина Івана у 1914р., і на таку

відзнаку одержала від любого чоловіка дорогоцінний камінь. Через якогось французького журналіста дружина пробралась до більшовицьких ватажків, Леніна і Троцького, які їх прийняли, а вони запропонували їм чудовий синій алмаз "Терещенко" (43 карати), а таких розмірів у світі було тільки два, в обмін на звільнення чоловіка. Ленін від алмазу відмовився, бо намагався його знищити, знаючи, що у міністра закордонних справ Тимчасового Уряду Терещенка є документи, які засвідчують, що Ленін був шпигуном і агентом Німеччини. У Троцького ж спрацювали його національні гени, які заставили головного керівника перевороту 1917р. схилитись перед величезною цінністю і таємно від Леніна, дорогоцінну подачку все таки взяти, мовляв для розбудови армії, за що особисто сприяв "втечі" арештованого.

Буквально наступного дня, а це був лютий 1918р., Терещенка вивели з фортеці, де утримувався, думав, що на розстріл, бо більшість міністрів Тимчасового Уряду уже знищили, але йому віддали чемодан з одягом міністра, в якому арештовували. Посадили у вагон, який наглухо закрили, відправивши у сторону лісів Мурманська, який опинився в руках фінських вояків і там в лісовій глушині залишили напризволяще, що означало тільки загибель. Але від такої «допомоги» Троцького арештований знову випадково врятувався, коли фінські мисливці його визволили із замкнутого товарного вагона в густому лісі і далеко від людей. З Фінляндії Михайлу Терещенко вдалося переправитися до Норвегії, а згодом до Франції. За кілька тижнів М. Терещенко, перший і останній на той час олігарх Московії, який багато зробив для народу і економіки імперії, був розорений і назавжди позбавлений батьківщини. Знову розпочалась життєва казка, як і перший з роду Терещенко Артемій, Михайло усе для забезпечення життя своєї сім'ї розпочинав з нуля. Однак тут було складніше, адже Михайла Терещенко своїм ворогом вважали не тільки більшовики і їхній ватажок Ленін, але й німці, які бажали тільки вбити Михайла, чого

їм на щастя не вдалося досягнути. Багато горя зазнав Михайло Терещенко, недаремно він в еміграції назавжди заборонив розмовляти московською мовою, а усе попереднє життя для потомків покривалось пеленою таємничості, воно було для усієї сім'ї чужим. Уже у віці дружина Михайла своїм онукам розповідала, що колись їхній рід жив у розкоші, мав будинки у Києві, дорогоцінні камені і картини, але такі розповіді навіть батьки онуків називали «фантазіями старої жінки». Так забувалась і знецінювалась українська історія так як «стара жінка» розповідала тільки мізерну частину того, що мала і робила знаменита сім'я Терещенко в Україні.

Важко було Михайлу Івановичу у чужих країнах, де ніхто не цікавився такою родиною як Терещенко, не було й коштів, адже він віддав своє багатство, що існувало в Європі за одержані кредити для Тимчасового уряду, щоб врятувати свою країну від більшовиків. Народились діти, які були успішними у Франції, а батьківщина була чужою більшовицькою і далекою. Лише у 90-ті роки ХХ ст. для сина Михайла Терещенка Петрові Михайловичу з'явилася можливість відвідати батьківщину предків і він відразу ж зібрався в дорогу, але перед самим від'їздом він несподівано захворів і лікарі не відпустили його одного, а тому батька супроводжував його син Мішель (Михайло Петрович), який також вперше побачив незвичайну землю своїх предків, був підкорений повагою українських людей до представників родини Терещенко.

Історія все більше підтверджує, що після 1917 р. більшовики зробили генетичну чистку в Російській імперії, особливо постраждала Україна: знищили представників відомих династій, наприклад Терещенко, Симиренко, Бобринських, Харитоненко та інших; вбили багатьох вчених, наприклад Вавилова; багатьох змусили втекти за кордон, наприклад генетика Савицького і його дружину; відправили в Сибір чи на Соловки всіх працьовитих селян, назвавши їх куркулями, а залишили тільки так звану голоту -

наймитів, безробітних, бобилів, огородників. Генетично знищені і віддані на забуття добрі справи працюючих і розумних людей, які здійснювали добро на благо народу, наукові відкриття та давали приклади працюючості, ще довго буде висіти чорною хмарою над українським народом.

Суцільна генетична чистка українського народу проявляється дотепер, особливо це стало помітним за роки незалежності (1991-2015рр.). Як відзначалось сімейство Терещенко, володіючи землею у 150 тис. десятин забезпечувало величезні потреби держави і народу: одна сім'я постачала усе необхідне для армії у Кримській війні Московської імперії; доставляли на південь харчі і будівельні матеріали під час будівництва крупних міст на півдні України; особисто будували велику кількість соціальних, мистецьких і освітніх будівель у Києві; розвивали літературу і науку. Про українських знаменитих виробників і меценатів знала Європа, вони одержували визнання та нагороди від світової громадськості. На превеликий жаль, усе це записувалось на адресу Московської імперії, про Україну ж як державу й не згадувалось.

Після здобуття незалежності, здавалось би справи покращаться, а українські підприємливі люди збагачуватимуть як державу так і збіднілий і зубожілий український народ, який віками перебував у рабстві. Після невдалих аграрних реформ часів Кучми і його консультантів підприємливі люди з'явилися досить швидко, захопивши нечувані об'єми землі. За деякими оцінками в Україні вже є близько 300 великих (понад 10 тисю. га землі) і до 30 дуже великих (понад 50 тис. га землі) агрохолдингів, у володінні яких сталася тотальна концентрація земельних паїв українських селян. З 30 крупних агрохолдингів більшість мають іноземне коріння²⁸: ІнвестхолдингНСН та УкрЛендФармінг (400-500 тис. га); «Ренесанс Груп» (Росія) та Кернел груп (300-350 тис. га); Миронівських хлібопродукт та Українські аграрні інвестиції (250-

²⁸ Гайдучкий П. НеЗалежна економіка України.К.,2014, -С.146

300 тис. га); Харвіс Холдинг (СКМ), агрохолдинг «Мрія», Астарта Київ, ММК ім.Ілліча, Нафком-Агро, Ленд Вест компанії, New Century Holding (NCH) (200-250 тис. га); Агротон, Мрія, цукровий холдинг «Дакор» (150-200 тис.га.); Приват-АгроХолдинг, Райз-Агро, Лендком ЮА і ЛК Юкрейн Груп, Інсеко (101-150 тис.га.); Група ІСД (СП з Лівією), Укрзернопром Агро, Укррос, ТММ (НПФ «Сінтал Д», Агропродінвест, Стіомі-Холдинг (100 тис. га.); Лотуре-Агро, Індустріальна молочна компанія Нібулон, Укрпромінвест (75-100 тис. га.); СварогВестГруп, агрофірма АТК, агрофірма «Шахтар», Trigon Agri (Данія) (50-75 тис.га).

І що ж ці аграрні магнати, користуючись у три – чотири рази більшими земельними ресурсами, як це ми бачили у Терещенко (150 тис дес.) допомогли державі, армії чи народу? Використовуючи українську земельку виключно для власного збагачення, для загального блага не здійснено аж нічого: зруйноване українське військо, яке захищало державу і українців від москалів у 2014-2015рр.; ні від одного агрохолдингу не одержало нічого для озброєння війська, усе лягло на плечі народу, волонтерів; сільська місцевість і села повністю позбавлені будь-яких соціальних потреб (лікарні, аптеки, амбулаторії, дома культури, церкви, дороги, транспорт, школи, бібліотеки, опалення, інше); агрохолдинги вирощують тільки зернові (пшениця, кукурудза і соняшник), усе вивозиться за кордон у вигляді сировини, позбавляючи власну державу можливостей розвивати тваринництво, одержувати робочі місця та фінансові ресурси; монокультура призвела до того, що руйнується структура ґрунту, знижується гумус, відомий український чорнозем катастрофічно втрачає свою минувшу цінність. Додамо, що серед тридцяти крупних агрохолдингів, вагоме місце займає агрохолдинг Президента України П.О. Порошенка, який і є одночасно головнокомандувачем армії, яку підтримували під час боїв тільки волонтери, а не користувачі українською землею, як це робила в

минулому знаменита сім'я Терещенко. Минуле і сучасне дає підстави зробити сумний висновок про кардинальну протилежність цінностей видатних підприємців минулого (ІХ ст.) і сучасних підприємців (XXІ ст.): якщо у минулому не першому місці знамениті підприємці ставили гасло «Устремління до суспільних справ» та «Захист вітчизни», як це робили Терещенко, то сучасні підприємці на перше місце ставлять «потреби своєї сім'ї», а держава і народ на другому чи третьому місці. І це реальність, яку підтверджують сучасні вбивчі приклади, що стає очевидним – щось у нашому краї негаразд.

2.7. Нащадки Ф. А. Терещенко продовжують благородну справу²⁹

Як уже відмічалось родинній династії Артемія Терещенко належало три великих центри виробництва цукру, серед яких важливе місце належало другому центру, що був розташований на правому березі Дніпра (в трикутнику Житомир-Вінниця-Черкаси), який очолював Федір Артемович.

Більшість інших українських земель, де розвивалося цукрове виробництво Терещинків, привласнила агресивна Росія, а тому існує деяка інформація лише про маєтки та бурякоцукрове виробництво в центрі України – правому березі Дніпра, де й пролягали землі і поселення другого центру цукрового виробництва Терещенків. Для оцінки деяких кліматичних, економічних соціальних та інших характеристик окремих маєтків використані середні показники за десятиліття, які знаходяться в межах 1886-1897рр., що в послідуєчому слід враховувати. Про технологічні і організаційні тонкощі господарювання, турбот про соціальні потреби робітників і селян, якими опікувались нащадки знаменитих українських цукрозаводчиків, виробничників і меценатів можемо

²⁹ Краткое описание имений наследников действительного статского советника Федора Артемьевича Терещенко. Киев, тип. М. Д. Ивановой, Подол, Спасская ул., д. №12 (Дозволено цензурой. Киев, 29 апреля 1896г)

довідатися на прикладах окремих маєтків, що є цінним як для історії так і виробничої практики.

2.7.1. Червонський заповідний маєток.

Червонський заповідний маєток складався з двох окремо керованих і віддалених маєтків; перший, власне Червонський маєток, знаходився частково в Житомирському повіті Волинської губернії, частково в Бердичівському повіті Київської губернії. Другий, Глушецький маєток, розташований у Путивльському повіті Курської губернії. Червонський маєток розташований в 40 верстах від губернського міста Житомира і в 25 верстах від Бердичева, який південною своєю територією примикає до Південно-Західної залізниці, станція якої Козятин знаходиться від центру маєтку – Чорнорудки в 30 верстах. Через західний край маєтку проходить шосейна дорога Бердичів – Житомир, у самому маєтку головні проїзні дороги також були викладені кам'яні мостові за кошти власника маєтку, будь-які судноплавні річки на території маєтку відсутні.

Червонський маєток так називали через те, що він розташований біля містечка Червоного, де знаходилося управління маєтком і центральна контора, а навколо були розташовані належні йому села: Малі Люшківці, Великі Люшківці, Ляхівці, Никонівка, Кукольна Скаківка, Турбинці і Рея – Волинської губернії; Кросівка, Гадимці, Закутниця, Садки, Пузирці, Панасівка – Київської губернії. Маєток мав 16207 десятин і 151 кв. сажнів землі, яка простягалася вздовж на 45 верст, а в ширину на 20 верст, маєток розподілявся на 10 економій.

В різні періоди Червонський маєток Терещенко в адміністративно-територіальному поділі перебував в різних областях і в Житомирській, і Волинській, і Вінницькій. У свій час в цьому «дворянському гнізді», що нагадувало замок середньовіччя, у Терещенко побував навіть сам цар Микола II, що було великою

відзнакою не тільки для відомої сім'ї, але й всього краю. Залишились й інші палаци, але вони без догляду руйнуються і ніхто із сучасників не бажає їх відновити, як колись це робили представники знаменитих цукро заводчиків і меценатів.

Замок Терещенко в селі Червоному

На усій території маєтку ґрунт, за невеликим винятком, придатний для вирощування пшениці та цукрових буряків, але вимагав належного удобрення. Якість ґрунту розподілена таким чином: глинистий чорнозем, глибина ґрунтового шару 8-12 вершків, підґрунття глинисте, яке не пропускає води (3152 десятини); супіщаний чорнозем, товщина орного шару 6-8 вершків, підґрунття глинисте, яке пропускає воду (4236 десятин); торф'янистий чорнозем, глибина орного шару 8-12 вершків, ґрунт глинистий, не пропускає воду (220 десятин); легкий чорнозем з 10 % піску - глибина 6-10 вершків, підґрунття глинисте, не пропускає воду (2329 десятин). Немає сумніву, що сучасні масиви землі і ґрунт цих територій зазнали значних змін, а тому теперішнім господарям бажано знати якісні характеристики ґрунту так, як його знали наші предки, що видно з вище наведених даних. Мабуть настане час і в селах між Бердичевом і Житомиром перевірять зниження якості ґрунтів із-за монокультури і відсутності сівозмін.

Крім того, нагадаємо, що тодішні господарі досить ретельно стежили за кліматичними і погодними умовами. У маєтку і на його околицях була достатня кількість лісів, які пом'якшували складні погодні умови – зменшували силу вітрів, захищали сніг від здування і т.д., а головне – сприяли збереженню вологи. Клімат цієї місцевості досить помірний, тут не буває різких коливань температур, але у ті часи почастишали посухи, які вже не вважались рідкісним явищем, наприклад, посухи у квітні супроводжувалися сухими південними і південно-східними вітрами, які завдавали сильної шкоди буряковим плантаціям. Здебільшого в кінці травня і в червні проходили дощі, але літо було, переважно сухим, лише в рідкісних випадках дощі заважали збиранню хлібів. Наприкінці липня й на початку серпня знову випадали дощі, після яких, здебільшого, наставали тривалі посухи. Кінець вересня і жовтень часто відзначалися великою кількістю дощів, які перешкоджали збиранню буряків та їх доставці на цукровий завод.

В сучасну геологічну епоху зима розпочинається переважно з кінця листопада або з початку грудня. В ті часи снігу випадало небагато, звичайна його кількість не перевищувала півтора футів, а тому поля дуже рано відкривалися від снігового покриву, у більшості випадків в середині лютого оголена озимина потерпала від морозів, зокрема в 1890 і 1892 роках загинуло близько 20% озимих посівів. Уже в першій половині ХХ ст. в цій частині української території зими були сніжними і посіви достатньо вкривалися снігом. Саме цей приклад свідчить про коливання температур та опадів і влітку, і взимку: сто років низькі температури і снігові замети, а після цього сто років високі температури і відсутність снігу. Місця, про які описується температурні коливання автор праці знає більше як пів століття і підтверджує таку динаміку.

Місцевість, на якій розташований маєток, була досить населена, в маєтку діяли цукровий завод та гуральні, які давали

населенню робочі місця та чималі заробітки, а тому місцеві робітники майже не користувались сторонніми промислами. Значний обсяг робіт у маєтку складався таким чином: підвезення дров, вугілля, вапна та інше; доставка на залізницю продукції заводів; вирощування цукрових буряків і доставка їх до заводу. Поблизу Червонського маєтку були цукрові заводи з великими плантаціями буряків інших власників, а тому на час обробітку та збирання цукрових буряків, через нестачу робітників, залучалася невелика кількість їх із сусідніх повітів – Овруцького і Радомишльського. Проте, основну роботу виконували місцеві робітники, які в середньому за останнє десятиріччя ХІХ ст. становили 86%, решта робітників – з інших місцевостей. Постійні місцеві робітники проживали у своїх селянських будинках, а не місцеві, з віддалених повітів, користувалися наданими їм тимчасовими приміщеннями. Житлові приміщення для працівників, здебільшого, були трьох типів: річним працівникам надавалися окремі будинки для двох – чотирьох сімей, кожній з них виділялась частина огороду; для робітників на певний період надавалися загальні казарми з відділеннями для жінок; для поденних, що наймалися для збирання хлібів, обробіток та збирання цукрових буряків, якщо в казармах не вистачало місць, в полі встановлювалися тимчасові бараки, а восени виділялись дрова для обігріву.

Як годиться, час роботи та відпочинку були нормовані: робочий час коливався від семи до десяти годин; ретельно нормувалися відпочинок та харчування: в березні – жовтні на відпочинок в обідню перерву надавалося 2,0-2,5 години, на сніданок і полудень – до 0,5 години; у листопаді – березні на обід виділялося 1,5 години і на сніданок – 0,5 години. Більшість річних і термінових працівників отримували харчові пайки: місцевим – продукція видавалася на руки; прийшли працівники харчувалися в загальних казармах. Для ретельного нагляду за якістю і розподілом

харчів робітникам надавалося право вибирати зі свого середовища кашоварів і артільщиків, які отримували продукцію з магазину і відповідали за приготування та розподіл їжі між робітниками. На той час, а це останнє десятиріччя ХІХ ст., середня денна вартість утримання одного робітника становила 11,35 коп. з деякими коливаннями.

За терміном найму робітники поділялись на річних, строкових, поденних і загонових, кількість яких за досліджуване десятиріччя (1886–1897рр.) становила, відповідно, 11 %, 21 %, 32 %, 36 %. Цими категоріями робітників виконувалися певні роботи: річні робітники наймалися для догляду за худобою, це були переважно місцеві жителі; строкові – частина також з місцевих жителів і частина – з жителів Овруцького повіту; поденні робітники, крім місцевих жителів, залучалися з віддалених місцевостей на час обробітку буряків; до загонових робітників запрошувались як місцеві жителі, так і мешканці віддалених сіл. Річні і термінові робітники наймалися за договірними листами і отримували розрахункові книжки. Загонові робітники запрошувалися на певних умовах: для обробітку – від десятини впродовж дозрівання та збирання буряків за вагою; для копки – за вагою 50-60 пудів; за доставку буряків на завод своїм транспортом. Одночасно, на час збирання й молотьби хлібів, наймали 500-600 солдатів з команд, розташованих поблизу. На всі роботи призначалися доглядачі із старших надійних робітників: на копку буряків – один доглядач на 50 душ; на проривку буряків – один на 25-30 працівників; на повірці буряків – один на 35-40 працівників. За сумлінну роботу на посіві, жнивах, молотьбі та інших роботах в цей період, доглядачам і робітникам видавалися нагороди, на що щорічно витрачалось близько 2000 рублів.

Для надання медичної допомоги робітникам, службовцям та селянам навколишніх сіл, а також для боротьби із заразними хворобами, при маєтку, поряд з цукровим заводом, була

розташована лікарня на 30 ліжок, де постійно працювали лікар, фельдшер і акушерка, які за рік стаціонарно лікували близько 300 хворих. Крім стаціонарного лікування хворих, у лікарні щоденно проводився амбулаторний прийом усіх без винятку хворих, як з місцевих жителів, так і з навколишніх сіл, щорічне число амбулаторних прийомів досягало 6000 пацієнтів. Важко хворих лікар відвідував вдома, амбулаторний прийом і видача ліків здійснювалися безкоштовно. На медичну допомогу щорічно витрачалось до 5500руб, а коли в околицях починалася епідемія, то витрати на лікування збільшувалися щонайменше на 500-600 рублів. При містечку Червоному для дітей майстрових і інших осіб, а також місцевих селян на кошти власника маєтку було влаштовано двокласне народне училище з окремим будинком для старшого вчителя і двох молодших вчителів. На утримання училища та платню вчителям власник маєтку витрачав 866 руб. 97 коп. щорічно, крім інших коштів, які йшли на потреби училища, наприклад, відсотки від капіталу в 5 тис. руб., вкладеного в банк при заснуванні училища.

Дбайливість проглядалась в усьому: в маєтку існувала достатня кількість будівель, при зведенні яких керувалися головним чином тим, щоб вони задовольняли найважливіші норми соціальних потреб для проживання та праці, скажімо приміщення для службовців і робітників заводу були зручні, міцні, а головне, не вимагали частого ремонту. Житло було різноманітним, у кожній економії утримувались житлові приміщення: житло для службовців; хати для наймитів; казарми з кухнями для тимчасових робітників; у великих економіях ще й соціальні, зокрема хлібопекарні. Існувало різноманіття виробничих сільськогосподарських будівель: клуні для очищення зерна; комори для зберігання зерна і харчової провізії; сараї для реманенту; волоня і стайні для коней. Середні річні витрати на ремонт і зведення нових будівель доходили до 12451 рублів. Основною

тягловою силою служила робоча худоба: для проведення сільськогосподарських робіт в маєтку були воли і коні; на кожні 20 десятин орної землі утримувались пара волів і один кінь.

Для виконання в строк сільськогосподарських робіт і їх полегшення у маєтку використовували різноманітне знаряддя: плуги Сака – 261 шт.; двукорнеорні плуги – 132 шт.; луцильники – 73 шт.; екскаватори – 125 шт.; шлейфери – 75 шт.; котки – 50 шт.; борони зиг –заг – 166 шт., борони потрійні – 62 шт., борони одинарні – 516 шт.; сівалки рядові – 25 шт., розкидальні – 26 шт.; механізми сортування буряків – 3 шт.; механізми сортування конюшини – 8 шт., бекери – 26 шт., ельворти і ребери – 29 шт.; віялки – 4 шт.; граблі кінні Tigz – 12 шт.; соломорізки Бенталя – 16 шт.; жнивні машини (жниварки) – 16 шт.; парові молотарки Клейтона – 5 шт.; соломопідйомники до молотарок – 5 шт.; жниця –снопов'язалка – 1 шт.; молотарка для конюшини – 1 шт. Усе землеробське знаряддя і машини ремонтували у власній майстерні при бурякоцукровому заводі, де працювали ковалі, слюсарі, шорники, теслі, столяри та інші майстри, їм же доручалось здійснювати догляд за молотарками.

Досконала організація роботи і ретельне дотримання технологій, а особливо, високий соціальний рівень сприяли стабільності виробництва у маєтку, що видно з динаміки оборотного капіталу за 1886 – 1897рр. (табл.1). Слід відмітити характерну ознаку власників маєтку, вони вели виробництво стабільно, але не намагалися примножити його. Мабуть усвідомлювали, що природа може дати людині стільки скільки у неї є ресурсу живої речовини, а таке дуже важливо було б врахувати колишнім більшовикам (1921-1991рр.) і теперішнім можновладцям (2018р.).

Усі землі Червонського маєтку були поділені на десять економій (Червонська, Красовська, Закутинецька, Садко-Пузирецька, Журбинецька, Куколянська, В. – Мошковецька, М. –

Мошковецька, Рейська, Непедовська) з 18 окремими господарськими одиницями, які мали свої сівозміни, хоча були доволі різні: в залежності від місцевих умов; кількості природних сіножатей; відстані від заводу; родючості ґрунту; інших умов. Чергування культур у сівозмінах практикувалось наступне: шестипільна сівозміна (пар удобрений, пшениця, ярі, пар, буряки, ярі); п'ятипільна сівозміна (пар удобрений, пшениця, пар, буряки, ярі); восьмипільна сівозміна (пар удобрений, озимина, буряки, ярі з конюшиною, конюшина, конюшина – пар, озимі, ярі).

(таблиця1)

Оборотний капітал Червонського маєтку, тис. руб.

Назва капіталу	Роки											
	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
Насіння	31,7	37,3	29,1	28,7	35,1	36,4	43,8	50,1	41,4	29,2	31,5	32,2
Продукти	11,1	12,6	11,1	9,6	10,0	13,6	14,0	13,8	12,5	9,3	12,5	12,3
Матеріали	25,4	18,0	20,4	12,7	24,6	14,4	28,2	19,3	9,3	13,5	19,7	19,4
Корми	37,6	44,1	33,3	35,3	35,3	42,0	41,1	42,8	35,9	34,4	40,6	39,8
Гроші	173,1	173,1	173,1	173,1	173,1	173,1	173,1	186,9	186,9	186,9	186,9	186,9
Добрива	15,9	10,9	9,9	11,1	9,0	9,8	8,7	10,1	10,9	15,1	14,8	15,1
Всього	294,7	295,9	276,8	270,6	287,1	289,2	308,8	323,1	297,0	288,3	308,9	305,6

Посівна площа в маєтку, в середньому за 10 років, склала 6273 десятин, посівні культури розподілені наступним чином: зернові – 68,6%; стручкові – 0,9%; олійні – 0,83%; плугопольні – 23,24%; трави – 7,17 %. Площі під окремими рослинами розподілялися у такому співвідношенні: озима пшениця – 1159 дес.; озиме жито – 674 дес.; яра пшениця – 39 дес.; овес – 2243 дес.; просо – 140 дес.; ячмінь – 96 дес.; гречка – 54 десятини.

Земля вдобрювалася, переважно, гноєм, гіпсом, зеленим добривом, а останні сім років (1891 – 1897рр.) уже суперфосфатом, але вносився він виключно під цукрові буряки, а гіпс – під конюшину. Гній отримували як від власної худоби, так і купували в корчмах, заїжджих дворах і у приватних осіб за одну копійку пуд з умовою вивезення його на поле. Для зеленого добрива сіяли гречку

та заорювали при повному цвітінні, але подібне добриво застосовували виключно під цукрові буряки з єдиною метою: зелена гречка не надто удобрює ґрунт, але вона своєю тінню заглушає бур'яни, а тому обробіток буряків полегшується і коштує дешевше. За рахунок поліпшення технології вирощування сільськогосподарських культур, у тому числі застосуванню сівозмін, значно зростала урожайність, яка тільки за 1891 – 1896 рр. проти 1886–1891 рр., в середньому, зросла урожайність: жита – з 51 пуда 25фунтов до 90 пудів 39фунтів, або на 76,3 %; пшениці озимої – з 79 п. 15 ф. до 109 п. 14 ф. або на 37,9%; вівса – з 72п. 16ф. до 92 п. 32 ф. або на 27,9%; цукрових буряків – з 84п. 02ф. до 110 п. 04ф. або на 31,0%; висадків цукрових буряків – з 71 п. 16ф. до 109п. 21ф. або на 53,5%. Цукрові буряки перероблялися на власному цукровому заводі, зерно продавалося на борошномельні млини в Житомирі, воно також продавалось на залізничній станції для відправлення в інші місця. Окрім продажу на місцевому ринку, зерно вивозилося до Одеси, де діяли власні магазини і контора, важливим завданням яких була організація продажу зерна на експорт.

Дбайливо ставилися наші предки до лісів і довкілля, вони велику увагу приділяли лісам. В місцевості, де розташовані землі маєтку, в листяних лісах переважав дуб – 60 %, береза становила 20 %, осика – 15 % та вільха –5 %. У лісах, дерева яких придатні для будівництва, вік дубового насадження досягав від 100 до 120 років, у лісах ніколи не проводилися суцільні вирубки, практикувались лише вибіркові вирубки старої берези, вільхи та сухостою, а необхідний для господарства лісовий матеріал купувався господарями маєтку на стороні.

У ті часи уже проявлялась наукова зацікавленість Київського землеробського синдикату у вирішенні виробничих проблем створенням мережі дослідних полів у приватних господарствах цукрозаводчиків на кошти Всеросійського товариства

цукрозаводчиків. У перші роки досліди були закладені в ефективних господарствах, де сприймались нововведення і добре ставились до науки: «Червоне» – спадкоємців Ф.А. Терещенка (Волинська губернія); «Крупець» – Товариства братів Терещенко (Курська губернія); «Старе» – Л.І. Бродського (Полтавська губернія); та інших цукрозаводчиків. Дослідження першого року мали на меті вивчення ефективності мінеральних добрив, які тільки з'явилися тоді – суперфосфату, селітри, томасшлаку – окремо кожне добриво, в суміші з іншими, а також за способами їх внесення. В Червонському маєтку таким дослідженням приділялась особлива увага.

Чималу увагу приділяли дослідницькій праці вчених, розвивалася мережа дослідних полів. Мережа дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків мала на меті забезпечувати наукове обслуговування сільськогосподарського виробництва, використовуючи існуючі наукові роботи українських учених. Наприклад, наукові дослідження з вирощування і селекції цукрових буряків уже у 80-ті роки ХІХ століття проводив професор О.Є.Зайкевич про якого йтиме мова пізніше. На полях створеної ним мережі проводилися досліди з мінеральними добривами, а коли їх ефективність була підтверджена П.І. Харитоненком, вдалося отримати фінансову підтримку від держави для проведення наукових досліджень. Це є приклад для теперішньої влади (2018р.), яка дозволяє знищувати селекційні станції і дослідні поля.

2.7.2. Глушецький маєток

Як вже зазначалося, Глушецька частина Червонського заповідного маєтку знаходиться в Курській губернії, Путивльського повіту, Глушецької волості. Відносно це невеличкий маєток, розташований в 10 верстах від станції Ворожба Києво-Воронезької залізниці на відстані від Курська в 167 і від Путивля в 30 верстах. Навколо маєтку працювали підприємства: в 8 верстах знаходиться

бурякоцукровий завод пана Руссо, орендований Шубіним; в 18 верстах – бурякоцукровий завод князя Щербатова; в 18 верстах – цукровий завод і крупчастий млин Н.А. Терещенка.

Господарювання велося таким чином, що до нього варто приглянути сучасним землекористувачам, щоб так не робити. Вся земля маєтку 5564 дес. 278 саж. розташована одним суцільним масивом і складалася з 5 хуторів, навколо яких знаходилися села: Дяківка, Глушець, Ново – Олександрівка, Орловка, Бешівка і Євка. Всі угіддя маєтку розподілені у такому співвідношенні: садиба – 629десятин 817кв. саж.; оранка – 4929десятин 219 кв. саж. сінокоси–387десятин 518кв.саж; ліс–141десятин 438кв.саж.; непридатні землі – 44 десятини 626 кв. сажнів. Хоча маєток і не здавався в оренду, але з часу його придбання більша частина землі здавалася селянам навпіл, лише з 1890 року орендовані посіви досягли половини всієї посівної площі, а з 1895р. орендовані посіви уже становили 75% всієї посівної площі. З 1895р в економії для вирощування сільськогосподарських культур використовувалась семипільна сівозміна: пар удобрений; озима пшениця; цукрові буряки; яра пшениця; пар неудобрений; жито; овес. Поля удобрювалися виключно гноєм, але, в середньому за 10 років, удобрювати гноєм вдавалось тільки 11,29% орної землі. Клімат даної місцевості помірний, без різких температурних коливань, а так як зими були малосніжні, то й озимі рано оголюються, а тому, внаслідок заморозків і відлиги, вони нерідко повністю пропадали. Грунт в економії – чорнозем глибиною до 8 вершків, з домішками піску та глини, підґрунття суглинне і піщане, яке погано пропускає воду.

Кількість будівель у маєтку відповідала кількості угідь: площа всіх споруд – 5345 кв. саж., в тому числі житлові приміщення – 15,5%; комори і клуні – 34%; сараї для сільськогосподарських знарядь – 11,7%; стайні – 7,9%; волонні – 30,9%. Виробнича діяльність була розвинена недостатньо, вирощене зерно

перероблялося на місцевому борошномельному млині, а також відправлялося залізницею в інші місця для продажу, цукрові буряки продавалися на сусідні бурякоцукрові заводи. З усього видно, що господарювання маєтку носило сировинний характер, а тому доходів і для селян, і для власників було замало.

2.7.3. Коровинецький маєток

Коровинецький маєток знаходився в П'ятківській і Азадівській волостях Житомирського повіту Волинської губернії, куди входили селища: – Великі Коровниці, Мала Татаринівка, Рачки, Швейківка, Пилипи; містечко П'ятка; села – Михайленки, Дембчин, Княжин, Крута, Фрисарка, Новоп'ятецька Рудня; хутори – Богданівка, Соснівка, Годиха; урочище – Завадне. Всіма цими економіями і лісовими дачами була зайнята площа в 16569 десятин і 908 квадратних сажень. У маєтку культивувалися, головним чином, пшениця і овес, а з часу побудови бурякоцукрового заводу в 1879 році, в число головних культивованих рослин увійшли й цукрові буряки. Розташування всього маєтку досить рівне, піднесене, без глибоких ярів, але його територію часто перетинають невеликі балки. Майже в кожній балці течуть невеличкі струмки, завдяки яким при кожній економії, фермі або хуторі, а також при Коровинецькому бурякоцукровому заводі утворені ставки з достатньою кількістю води. Підгрунтові води тут досить близькі, на глибині до поверхні всього 2-3 сажні, тому нестачі води не було, хоча тепер, у ХХІ ст., тут ситуація дещо змінилася, значно поменшало води.

Тут звертаємо увагу на ситуацію, яка була в минулому, вона схожа й на сучасну. В ті часи для потреб цукрових заводів досить швидко знищувалися ліси, що оточували в порівняно недалекий час Коровинецький маєток, а також посилене осушення сусідніх з Овруцьким і Новоградволинським повітами Пінських болот не пройшли безслідно, вони суттєво змінили кліматичні умови даної

місцевості. Останнім часом ці зміни стали проявлятися меншою кількістю опадів та їхнім нерівномірним розподілом, різкими змінами температур, порушенням строків настання весни, тривалістю осені, частими сильними вітрами влітку і холодними північно-східними навесні, які особливо згубні для посівів, характерними стали тривалі посухи або, навпаки, впродовж цілих місяців дощова похмура погода. Поява таких кліматичних змін за роки того періоду часто була причиною або вимерзання озимих хлібів, або майже повного неврожаю від посухи, або, нарешті, великих втрат від полягання і гниття хлібів під час довгих безперервних дощів. За часів Російської імперії періоду більшовицького правління (1921-1991рр.) подібного досвіду минулого не було враховано і продовжували осушувати вологі землі, і цим наносити величезної шкоди, яка уже непоправна.

Землі маєтку не становили однієї загальної земельної ділянки, були розташовані поміж землями інших власників і селян. Таке незручне розташування було створено в економіях ще при складанні Статутних Грамот про наділи землею селян, які вийшли з кріпацтва наприкінці 60-х і початку 70-х років, коли маєток ще не належав батькові теперішніх власників. Селянські спільноти відмінно усвідомлювали всю вигоду для себе від розмежування та пов'язаних з ним можливостями користування лісовими випасами і сінокосами всередині лісових дач власника, тому нізащо не погоджувалися на добровільне розверстання угідь, удосконалення їхнього розташування. Всі ці незручності, разом узяті, досить несприятливо відображалися на господарствах як селян, так і маєтку, перешкоджали раціональному веденню господарств, зменшуючи їхню прибутковість.

Місцевість, в якій розташований Коровинецький маєток, населена досить густо, адже населення, що мало достатньо заробітку при Коровинецькому бурякоцукровому заводі, не займалося відхожими промислами і тому особливої недостачі

місцевих робітників не відчувалося. Лише на час збирання хлібів, обробітку та збирання цукрових буряків доводилося залучати робітників з віддалених місцевостей, головним чином з Овруцького повіту. Подібне становище було характерним для всіх економік маєтку: у середньому за 10 років місцевих робітників було 89,4% і прийшлих 10,6%; структура робітників становила—річні 12,1%, строкові 12,6%, поденні 50,9%, загонові 24,4%. Ставало правилом, що для річних робітників, які жили в тимчасових приміщеннях, будували окремі будинки на дві сім'ї, при них виділялася невелика земельна ділянка для огороду, одному робітникові дозволялось тримати одну або дві корови та домашню птицю. Для прийшлих же робітників при кожній економії існували світлі, просторі казарми, які цілком відповідали вимогам гігієни. Нерідко чимало робітників приходили на копку буряків цілими сім'ями, навіть забирали з собою корів і домашню птицю, але казарм для всіх не вистачало, а тому на цей час на бурякових плантаціях влаштовували тимчасові бараки для кожної сім'ї окремо.

Розпорядок робочого часу був досить ущільнений, встановлювався конкретно визначений порядок щодо норми і їхнього виконання. Кількість робочих годин становила 7-10, на прийняття їжі і відпочинок влітку виділялося 3 години, взимку – 1,5 години, влітку сніданок, обід і вечеря відбувалися під час роботи, взимку – сніданок до початку роботи, а обід і вечеря після її закінчення. Місцеві сімейні робітники віддавали перевагу отриманню продукції для харчування на руки, робітники ж з віддалених сіл харчувалися в казармах, де для нагляду за якістю їжі та її розподілом робітникам надавалося право обирати зі свого середовища артільщиків і кашоварів, які отримували провізію з магазину на руки і відповідали за якісне приготування їжі і за правильний її розподіл між робітниками. Середня вартість утримання робітника в день дорівнює 11,74 коп.

В маєтку практикувалась структура робітників, яка прирівнювалась до інших маєтків нащадків Терещенко: річні робітники наймалися переважно з місцевих жителів і використовувалися для догляду за худобою; строкові – також місцеві, лише в бідних на людей економіях для роботи наймали на 7 місяців, – з 1 квітня до 1 листопада, – робітників з Овруцького повіту. Більшість робіт з обробітку посівів та збирання цукрових буряків виконувалися як місцевими поденними робітниками, так і поденними робітниками з сусідніх сіл. У самий розпал страдної пори на 2-3 тижні запрошувалися ще нижчі чини з місцевих військових команд в кількості 500-600 душ щорічно для роботи на бурякових плантаціях, а також наймалися робітники для роботи на парових молотарках з конкретним визначенням обов'язків як наймача, так і найманого. З тими, хто працював у загонах, угоди передбачали повний обробіток цукрових буряків, їх збирання, доставку на завод своєю худобою, визначаючи вагу продукції перевезення. Хоча робітники досить сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків, все ж таки за ними встановлювали ретельний нагляд. Для цього призначалися спеціальні доглядачі, іноді з їхнього ж середовища, які були більш ретельні у виконанні робіт та краще ознайомлені зі справами технології і організації. Кількість доглядачів визначалася залежно від роботи: на перевірці буряків – один на 35-40 душ; на прополці – один на 50 душ; на перевезенні буряків призначався один доглядач на 25-30 душ;. За особливо якісну і своєчасну роботу призначалися грошові нагороди, на які щорічно витрачалося понад 1000 рублів.

Для надання медичної допомоги своїм службовцям, робітникам і місцевому населенню у Коровинецькому маєтку працювала лікарня на 20 ліжок, щоденно провадилися амбулаторні прийоми, число яких, впродовж року, в середньому, становило до 2100 душ. Ліки усім видавалися безкоштовно, і за рік з аптеки, яка знаходилася при лікарні, відпускалося до 8350 різних ліків.

Впродовж року в лікарні лікувалось до 100 душ стаціонарних хворих і число днів, проведених ними в лікарні, доходило до 2000. Під час епідемій, навіть і в віддалених від маєтку селах, хворим надавалася негайна допомога, вживалися всілякі заходи для боротьби з загрозою. При лікарні були постійний лікар і фельдшер: вони перебували на роботі безвідлучно і надавали допомогу; важкохворих лікар відвідував вдома; щорічні витрати на медичне обслуговування досягали 3600 рублів.

Кожна з економій Коровинецького маєтку, незалежно від того, чи розташована вона при селищі або є окремою фермою чи хутором, мала необхідні сільськогосподарські споруди. При кожній економії був будинок для економа, контора з приміщенням для ключника і рахівника, казарма з кухнею для приготування їжі і приміщенням для робітників, які знаходилися на утриманні економії, а також два або три будинки для родин штатних робітників і доглядачів. З сільськогосподарських будівель доцільно відзначити: воловню з загонем для худоби; стайню; сарай для землеробських знарядь, машин та возів; один або два магазини³⁰ для зберігання хліба; клуня для молотьби і очищення намолоченого зерна. При житлових приміщеннях влаштовували льохи, необхідні сараї і клуні, а у великих економіях працювали навіть окремі хлібопекарні. Площа усіх споруд цього маєтку дорівнювала 7528 кв. саж., у тому числі: житлові приміщення – 30%; комори і клуні – 32%; сараї для спорядження – 15%.; стайні – 8%; воловні – 15%. Середньорічні витрати на ремонт будівель і зведення нових приміщень, замість непридатних, становили 6500 рублів. Ставало правилом, що всі економії, включаючи навіть незавершені будівлі, обкопувалися на своїх межах канавами.

Для виконання польових робіт в Коровинецькому маєтку утримувалось постійно до 500 волів і 250 коней, які, переважно, купувалися в українських виробників на стороні: коні – у

³⁰ Магазин- так в тих місцях (Поділля України) називали приміщення для зберігання зерна.

Воронезькій і Курській губерніях, воли – в Полтавській, Херсонській та Катеринославській губерніях; враховуючи зростання цін на коней, в економіях практикувалось вирощування власного молодняка. Утримання і годівля робочої худоби було виключно стійловим, тому що через відсутність вільних вигонів і пасовищ худоба не могла користуватися випасом. Основними кормами для тварин були: буряковий жом цукрового виробництва; сіно конюшини та природних лук; кормові буряки; запарена полова; січка з вівсяної соломи з домішками пшеничних висівок і кормової бурякової патоки. Розрахунки показують, що річна вартість утримання одного вола становила 39 р. 11 коп. коня – 80 р. 79 коп. При виконанні робіт перевага надавалася волам, тому що утримання їх удвічі дешевше порівняно з кіньми. Перевага надавалася волам ще й тому, що при неможливості утримувати будь-яку продуктивну худобу, окрім робочої, утримання волів давало можливість переробляти рослинні корми, збільшуючи кількість гною, необхідного для удобрення полів. Для догляду за худобою на кожні 20 волів призначався один воловник, а на 12 коней - конюх. Термін роботи коней становив близько 10 років, а волів - близько 5 років. В економіях враховували всі витрати і прибутки, зокрема, при продажу вибракуваних волів втрачалось не більше 3-6 рублів від купівельної їх вартості на кожну голову, на конях щорічно втрачалось 12-15 % їх купівельної вартості.

Для удобрення полів отримували гній від власної робочої і продуктивної худоби, також від бракованих волів, які відгодовувались при цукровому заводі. Поряд з органічними добривами використовувались й хімічні, серед яких переважав суперфосфат, який готувався в господарствах на цукровому заводі, частково купувався. В економіях, де худобі згодовувався буряковий жом, гній швидше розкладається і він буває придатний для удобрення і вивезення у поле два рази на рік - у січні і травні, але в економіях, де худоба отримує виключно солом'яні корми, гній

вивозиться тільки раз на рік. Подібні тонкощі щодо згодовування кормів, зокрема відмінність жому і виключно соломи чи сіна, в сучасних умовах (перша половина ХХІст.) не згадуються ні практикою, ні наукою.

Особливої уваги приділялось вирощуванню цукрових буряків для яких перед посівом поле попередньо вирівнювалось для роздрібнення купин і згладжування поверхні шлейферами. Обробіток цукрових буряків розпочинався негайно після позначення рядків сходів. Коли ж рослини утворюють третю пару листочків, що буває днів через десять - дванадцять після появи сходів, проводиться проривка на відстані 5 вершків між рослинами, бур'яни звичайно виполюють. З шкідливих для цукрових буряків комах з'являлися: буряковий довгоносик; личинка травневого жука (хруща); гусениця гамової нічниці. Шкідники появлялися в різні періоди і роки в різних кількостях, зокрема, особливо багато було жуків (хрущів) в 1891, 1892 і 1893 роках, коли площа пересіву доходила до 6,1% загальної площі посіву. В регіоні, де розміщались землі маєтку, у ті часи збирання цукрових буряків починалося в останніх числах серпня. На початку збирання намагалися викопувати лише таку кількість сировини, яка забезпечувала безперервну роботу заводу, а вже з 10-го – 15-го вересня обсяг робіт збільшувався – намагалися закінчити збирання не пізніше середини жовтня. Перевезення цукрових буряків на завод відбувалось переважно вслід за збиранням, здебільшого ці роботи виконувались місцевими селянами. Насіння з висадків збиралося вручну, використовуючи серп, далі насіння просушувалося в економії на козлах і після обмолоту очищалося на полотняних сортувальнях Ребера.

В лісовому господарстві Коровинецького маєтку в південній та південно-західній частині території переважали насадження дубу, берези, осики, чорної вільхи, але головними породами лісу в маєтку було прийнято вважати дуб і сосну. У стройових лісах вік

дубового насадження 80-120 років, а сосни 60-100 років. У лісах північної частини маєтку, на кордоні річки Тетерів, переважала сосна суцільними насадженнями, а також у суміші з дубом, ясенем, берестом, липою, грабом, березою, вільхою. Передбачалося застосовувати природне поновлення вирубаних площ, залишаючи на вирубках насінники дуба і сосни, розміром не менше 4 вершків на висоті грудей, в кількості до 30 штук на десятину.

2.7.4. Мартинівський заповідний маєток³¹

Перед покупкою Терещенками Мартинівський маєток перебував у інших власників: в 1875–1884 рр. він знаходився в оренді у «Бутуринського» товариства; в 1885-1888 роки був у володінні ясновельможного князя К.А. Горчакова; з 1889 року маєток придбали нащадки Терещенка. Заповідний маєток Мартинівський, який належав малолітній спадкоємниці Ф.А. Терещенка Надії Федорівні Терещенко, був розташований в Канівському повіті Київської губернії в Таганській, Козинській і Степанській волостях, до якого включались села: Мартинівка, Беркозівка, Ємчиха і Копловата. Маєток знаходився в 15 верстах від станції «Таганча» Фастівської залізниці, у 20 верстах від Дніпра та від губернського міста Києва в 140 верстах. Всієї землі в маєтку було 6292 десятини і 2379 сажнів, ґрунт переважно глинистий чорнозем, частина якого з домішками піску, кам'янистого ґрунту не зустрічається ні в одній з економій.. Товщина ґрунтового шару від 8 до 16 вершків глини, нижче якої йдуть сипучі піски, вони легко пропускають воду. Ні сплавних, ні судноплавних річок в маєтку немає, лише у двох економіях влаштовані ставки, а при інших була достатня кількість колодязів глибиною від 5 і до 22-х сажнів, а тому ніколи не бувало недостачі у воді для водопою худоби та для інших господарських потреб.

³¹ Краткое описание имений наследников Федора Артемьевича Терещенко. Тип. Ивановой, К., 1896, -С.79-98

Кліматичні умови даної місцевості не особливо сприятливі для сільськогосподарського виробництва: восени і навесні часто бувають сильні посухи; збирання цукрових буряків утруднювалось тривалою посухою; відсутність дощів влітку сприяли збиранню врожаю – за сім років кінця ХІХ ст. тільки два роки були дощовими. В маєтку дійшли висновку, що найрадикальнішим засобом проти посухи був чорний пар, глибока оранка і достатнє угноювання ґрунту. Зимми, зазвичай, були малосніжні, без особливо сильних морозів, але весняні заморозки наносили шкоди посівам, через що, знову ж за сім років кінця ХІХст., пшениця вимерзала повністю впродовж двох років. Ліси цієї місцевості, через свою мізерну чисельність, не мають ніякого впливу на кліматичні і погодні умови.

Хоча місцевість була населена досить густо, але влітку селяни йшли на заробітки в південні степові губернії, працювали на сусідньому цукровому заводі, відчувалася потреба в прийшлих робітниках, а тому за сім років того ж кінця ХІХ ст. структура усіх робітників становила: місцевих робітників було 76,99% і прийшлих – 23,01%. За цей період структура робітників за виконанням робіт становила: річних працівників – 14,11%; строкових – 19,24%; поденних – 44,27%; ті працівники, які працювали в загонах – 22,38%. При укладанні угод строкові робітники отримували задатки наперед 4-12 рублів, за важкі і добре виконані роботи, а якісний посів, добротну оранку та інші роботи призначалася певна винагорода. Крім постійних робітників для збирання хлібів і копання цукрових буряків наймалися й солдати з місцевих загонів. Робочий день тривав 7-10 годин, для відпочинку і прийняття їжі (сніданок, обід і вечеря) влітку три години, взимку півтори години. Річні робітники проживали в селах, строкові і контрактіві в казармах.

Будівлі в маєтку були усі нові і відповідали потребам того для кого і чого вони призначались: житлові приміщення кам'яні;

комори дерев'яні на кам'яних фундаментах; воловні глинобитні; конюшні дерев'яні. У маєтку утримувалось близько 450 волів і 200 коней, які закупувалися, переважно, в Полтавській губернії. Як і в інших маєтках, склад сільськогосподарського реманенту був досить різноманітний, який в сучасних умовах майже не застосовується, але для історії придатний: плуги Сака – 200, борони барабантські – 45, борони з залізними зубцями – 200, борони Говарда – 30; сівалки Сака, Менцеля, Еккерта – 33; граблі Тигр – 6; жнивні машини – 5; молотарки для зернових – 3 і конюшини – 1; сортувальниці – 10; млинки – 10; січкарні – 5 штук.

Угіддя землі Мартинівського маєтку за господарським призначенням і природними якостями розподілялись таким чином: орна земля – 4321 дес.; садибна ділянка – 64 дес.; заливні сінокоси – 54 дес.; суходольні сіножаті – 33 дес.; вигони – 20 дес.; ліс дров'яний – 316 дес.; чагарники – 1353 дес.; інші (канави, огорожі, дороги та ін.) – 128 дес. Сівозміни були різні, але їм приділялося не першочергове значення: чотиріпільні (пар, пшениця, цукрові буряки, ярі); п'ятипільні сівозміни (пар, пшениця, пар, цукрові буряки, ярі); семипільні сівозміни (пар, пшениця, пар, цукрові буряки, ярі, пар, трави). Особлива увага надавалась насінню: на посів озимої пшениці використовувалося власне насіння, зокрема, акліматизована банатка і так звана «червона»; обидва ці сорти прекрасно родили, мали високу якість. Жито сіялось акліматизованими сортами, яра пшениця «Улька» висівалася в цій місцевості уже кілька років, високої якості і гарно родила, овес висівався австралійський і канадський, власне насіння, вирощене в цій же місцевості, виявилось незадовільним. Для сівби цукрових буряків використовували насіння Вільморен білий власного врожаю, але з інших маєтків власника. Для поновлення насіння щорічно виписувались від Вільморена з Парижу маткові оригінальні матеріали для отримання з них висадків. Для висадків вибиралися найбільш цукристі, середньої ваги і нормальної форми

коренеплоди цукрових буряків. У лабораторії при заводі коренеплоди цукрових буряків перевіряли на цукристість, і коли в них містилося менше 15,5% цукру, то такі коренеплоди згодовували худобі.

Управління у спадковому маєтку Ф.А. Терещенка практикувалось на тому, що основні розпорядження надходили від опікунів над майном малолітніх спадкоємців за посередництвом уповноваженого чи головного керуючого маєтками і заводами, головна контора яких знаходилась у Києві, якій були підпорядковані усі центральні контори маєтків та заводів. Ці місцеві контори були зобов'язані доставляти головній конторі у встановлені терміни звіти як про капітали і майно так і про усі операційні рахунки для обліку контролю за станом господарсько-фінансової діяльності економії маєтку. Окрім головної контори у Києві, також існувала Київська місцева контора, в ній були зосереджені операції з купівлі різних матеріалів і предметів, необхідних для маєтків і заводів, а також продажу сільськогосподарських продуктів, заводських фабрикатів і розрахунків з різними організаціями та приватними особами. Тодішня управлінська адміністрація маєтками передбачала, що у головній конторі в Києві працювали: два помічника головного керуючого, бухгалтер, контролер, ревізор і штат службовців з контролю та рахівництва. Головний керуючий маєтками безпосередньо, або через штатних працівників, передавав розпорядження місцевим керуючим окремими маєтками та адміністраціями заводів. Для кожного окремого маєтку призначалися керуючі, які діяли на підставі довіреності від головного керуючого, вони мали у своєму підпорядкуванні економів та завідувачів окремими економіями, в кожній економії працював рахівник, в обов'язки якого входило ведення рахівництва. При місцевому управлінні маєтком працювала центральна контора, штат якої був наступним: бухгалтер, кілька помічників, касир і

писарі. Лісами завідували особливі лісничі, підвідомчі місцевим керуючим маєтками. Економи постійно і влітку, і взимку, в певні дні тижня, як правило, зазвичай в суботу, з'їжджалися до місцевої контори, де доповідали керуючому про виконані господарчі роботи і отримували розпорядження на наступний тиждень. Більшість службовців у маєтках були практиками, підготовлені до виконання своїх обов'язків в тих же маєтках, крім того, в кожному маєтку були працівники зі спеціальною середньою та вищою агрономічною освітою.

2.8. Нащадки роду Терещенко повертаються в Україну.

2.8.1. Мішель (Михайло Петрович) Терещенко.

Нащадок роду українських промисловців і меценатів Терещенко Мішель (Михайло Петрович) народився 15 вересня 1954 року в Парижі, підприємець. Його батько – Терещенко Петро Михайлович (1919–2004), був відомим у Франції вченим-хіміком, розробляв технології виготовлення біопалива з ріпаку. Його знаменитий дід – Терещенко Михайло Іванович (1888–1956), той самий Михайло Іванович, який був міністром фінансів і міністром закордонних справ Тимчасового уряду у 1917р., а коли більшовики захопили владу в Московії, то йому прийшлося спасатися втечею. Мішель (Михайло Петрович) закінчив бізнес-школу, у 1981–1990 роках жив у США і служив офіцером підводного флоту ВМС США. Він має троє дітей: донька і два сини, які схвально поставились до рішення батька повернутись на батьківщину своїх предків.

У 1994 вперше відвідав Україну як турист, супроводжуючи свого батька Петра Михайловича, з 2003р. живе у Глухові й Києві, прийняв громадянство і 21 березня 2015р. одержав паспорт України, відроджує льонарство на Сумщині, займається виробництвом меду. Заснував Фундацію спадщини Терещенко, завданням якої є підтримка сучасної діяльності організацій, що

розташовані в будівлях, побудованих Терещенко в Києві та Глухові у XIX-XX століттях.

**Мішель (Михайло Петрович) Терещенко
міський голова Глухова, 2015р.**

Нащадок сім'ї Терещенко Михайло Петрович планує й надалі розвивати свій бізнес у Глухові, де кілька століть жили його пращури, а також усіляко підтримувати це місто. Його наміри стають реальними справами: 25 жовтня 2015 року, під час місцевих виборів, набрав більш ніж 60% голосів виборців, ставши міським головою Глухова; історична сенсація – знаменитий рід Терещенко повертається до міста, яке було його колыскою. На початковому етапі своєї комерційної діяльності в Україні Михайло Петрович основний офіс з виробництва льону заснував в Глухові, в Кропивницькому розташовано центр добування меду, в Києві має лише невеличкий офіс, має житло у Києві на Оболоні, а працює в Глухові. Він впевнений, що умови тут як в Америці, усе є і можна купити, навіть більше ніж в Парижі, а крім того, тут дешевше. З вікон дому видно Дніпро, який дуже красивий, в центрі міста театри, опера, філармонія, все є для життя.

Нащадок знаменитої династії Мішель (Михайло Петрович) Терещенко вже більше дванадцяти років живе і працює в Україні, маючи намір досягла значних успіхів у суспільній, державній, підприємницькій і меценатській діяльності на благо країни, як це робили його предки. Крок за кроком він відроджує традиції родини, відкриваючи сам для себе її багату історію. Пишається тим, що протягом цих років жодного разу не криводушив, принципово не давав хабарів, працював відкрито, прозоро, чесно дивлячись людям у вічі, живе просто і наповнено. Як і його предки дотримується певних принципів у власному житті: встає о п'ятій ранку, лягає о 10-й вечора; встигає і в поле з'їздити, і в церкву зайти, і на пасіку, і в Інститут луб'яних культур, переговорити в офісі з іноземними партнерами; перед сном послухати хорошу музику, яку любить до нестями.

В одному з інтерв'ю потомок знаменитої династії причини повернення в Україну та своє відчуття в країні своїх батьків і дідів охарактеризував таким чином³²: «—Думаю, Терещенко в Україні почувають себе – як риба у воді. Далеко від України мені було погано, а шлях назад став поверненням до свого коріння. Мені випало у 2003 році відкривати саркофаг Миколи (Ніколо) Терещенка, похованого 1903-го року в Глухові, тобто рівно сто років тому. Не дивлячись на тривалий час, війни, революції, осквернення, його тіло анітрохи не розклалося, зовсім не було страшно, – він безтурботно посміхався мені. Я глибоко переконаний, що у цей момент мене переповнювали почуття, хоча я повністю володів собою. І, можливо, вперше відчув себе незвичайно сильним, він у певному значенні увійшов у мене. В усякому разі, я абсолютно впевнений, що з того дня вже не сам направляю своє життя. Я йду його слідами і щасливий, що переживаю таке надзвичайне єднання. Я уже не сам вирішую.

³² Інтерв'ю. Світлана Агрест-Короткова, 27 червня, 2014

Просто більше ні від чого не відмовляюся – навіть від неймовірного».

**Мішель (Михайло Петрович) Терещенко
серед народу Глухова**

Як і його знамениті предки він вірить в Україну і її народ, намагається як і вони зробити щось добре для своєї країни «Для мене принципіально, чтобы Украина получила хороший имидж. И мед, и лен могут дать Украине эту хорошую репутацию. Лен – это зеленый бизнес. Это очень важно для планеты, это потенциально большой рынок, но пока это новая технология, потому, что мы только начинаем. Мед – более традиционный, но это тоже интересно, потому что сейчас его очень мало производят. Украинцы любят мед, едят много меда, но не могут экспортировать, потому что технология несколько примитивная. Мы добились того, что всемирная выставка меда APIMONDIA в 2013 году будет проходить в Киеве. Это будет очень интересное и полезное событие»³³. І дійсно уже тепер Україна займає досить поважне місце у торгівлі медом з країнами Європи, що мабуть є певною заслугою Михайла Терещенко.

Чому саме льон припав на душу потомку роду Терещенко, чи випадково це? Ні, не випадково, адже у Глухові, разом із

³³ Інтерв'ю Мішеля (Михайла Петровича) Терещенко 20 листопада 2011

музичними традиціями, є і традиції, присвячені цвітінню льону, який цвіте лише три дні за вегетацію, тут знаходиться Інститут луб'яних культур, розробками якого дуже цікавиться світовий ринок. Українській владі, навіть і народу слід задуматися над тим, що Мішель Терещенко – єдиний підприємець на Глухівщині, який розвиває бізнес, інвестує виробництво. – Де інші люди, де їхня кмітливість?, – адже про українців кажуть, що вони роблять і розумні.

Мішель Терещенко на полі льону (Фото: Latifundist.com)

Поряд з розгортанням виробництва нащадок сім'ї Терещенко зайнявся меценатством і благодійністю, організувавши "Фонд насліддя Терещенко" і уже дещо зроблено: в Глухові допомогли пологовому будинку, якого хотіли закрити; сприяли, щоб до Києва приїхали французькі медсестри і лікар-педіатр та передали свій досвід роботи українським лікарям; в Новгород-Сіверську здійснюються меценатські справи; у Глухові забезпечено роботою і можливістю нормально жити 85 родин. Тепер під орудою Мішеля Терещенка успішно працюють засновані ним компанії: «Лінен оф Десна» – найбільший в Україні виробник льону й льонопродукції;

ТМ «Хеппі льон» – результат кооперації низки національних виробників; ТОВ «Десналенд» – виробник меду й продукції бджільництва, фіточаїв та лікувальних рослин, ягід, продукції з конопель і льону»³⁴.

Як ініціатор збереження української культурно-історичної спадщини Мішель піклується й спадщиною Терещенко і не даремно, адже вона знищується корумпованими українцями. Ось приклад, неприпустимий прецедент стався з колишнім палацом Терещенко у Києві на бульварі Шевченка, 12, де від 1949 року міститься Національний музей Тараса Шевченка. До 200-річчя Тараса Шевченка тут проведено злочинну реконструкцію, в результаті чого зруйновано пам'ятку архітектури національного значення. Мішель Терещенко публічно заявив: *«Фундація спадщини Терещенків» подає в суд на директора музею Д. Стуса та архітектора Л. Скорик, які дуже серйозно порушили закон. Зруйновано не тільки пам'ятку архітектури, знищено душу дому Терещенків і дух музею Шевченка. Тут усі ознаки кримінальної справи. Я знаю також, що ремонт пов'язаний із сильною корупцією»*³⁵. Дозвіл Мінкультури на злочинну реконструкцію пам'ятки й блокування розслідування цього злочину свідчить про причетність самого відомства до корупції.

Складнощів у нащадка знаменитого роду хоч відбавляй. Наближались вибори до місцевої влади і глухівчани дуже просили нащадка знаменитого роду прийняти в них участь, адже вони пам'ятають добрі справи голів Глухова – прапрапрадіда Артемія Терещенко (1842-1845рр.) і його сина Ніколо (1851 – 1872рр.), які зробили Глухів красивим та успішним містом. Саме вони збудували у Глухові 10 прекрасних будівель, які досі служать жителям міста:

³⁴ Інтерв'ю . «Platforma», 20.11.2011

³⁵ «Главком», 29.10.15.

місцевий педагогічний університет, притулок для сиріт, дві лікарні, жіночу та чоловічу гімназії, Трьох-Анастасієвську церкву, ремісниче училище, банк та родинну резиденцію, яка використовується й тепер. В такій історичній аналогії відмовитись не було змоги, пояснював в одному з інтерв'ю Мішель, адже в місті склалася така ситуація, що в ньому усе помирає, бо впродовж 18 останніх років незалежності тут при владі тримаються керівники, яким вигідно, аби люди були бідними і без роботи. Для них це краще, оскільки у такому випадку вони можуть контролювати вибори, купувати всіх задешево (гречка, дрібні гроші, масло) і використати для себе весь адмінресурс. В результаті цього протягом тільки останніх 10 років у Глухові втрачено 10 тисяч робочих місць і я можу стверджувати, що ситуація в місті катастрофічна. Нинішні місцеві вибори – це шанс щось змінити у кращий бік, а тому люди попросили мене йти на мера.

Однак, бажання народу не всім подобались, а тому обстановка, в якій проходила підготовка до виборів у жовтні 2015р. була складною і брудною, про що Мішель (Михайло Петрович), на відміну від українських депутатів, відкрито, не оглядаючись, розповідав в інтерв'ю різним кореспондентам³⁶. Він зрозумів, що московсько–більшовицьким запродавцям і їхнім кремлівським хазяям відомо, що потомки роду Терещенко принесуть великі зміни в історичній столиці Гетьманщини, які стануть прикладом для всієї України. Щоб і надалі користуватись награваним багатством та історичними цінностями московські резиденти, що контролюють цей український форпост, не допускають нащадка патріотичного роду Терещенко, який прагне

³⁶ *Сергій Ханін, Суми; Олександр Шокало – український письменник, культурософ, публіцист.*

за покликом предків відродити ефективне господарське, людське культурно-соціальне й політичне життя Глухова. Щоб і надалі користуватись награваним багатством та історичними цінностями московські резиденти, що контролюють цей український форпост, намагались не допустити до участі у виборах нащадка патріотичного роду Терещенко, який прагне, за покликом предків, відродити ефективне господарське, людське, культурно-соціальне й політичне життя Глухова.

Однак не усе так гладко, адже жителі Глухова знають, що їхнє місто – це вотчина нардепа Андрія Деркача, який і „замовляє” тут музику, яка його влаштовує. На Сумщині, яку називають північним анклавом сепаратизму, «смотрящим» лишився Деркач, вважає Мішель. Він адмініструє тут ще від 1998 року за ширмами різних партій: «Трудова Україна», «Соцпартія», «За єдину Україну!», Партія регіонів. Хто б не приходив на посаду Президента, Деркач постійно на „плаву”, він у парламенті. А нині як член парламентської групи «Воля народу» займався формуванням глухівського осередку партії «Солідарність-БПП». Отже, влада в Глухові не міняється, змінювалися хіба що партійні етикетки, але їхня сутність залишалася та ж сама. Директор школи, директор університету, головний лікар - це все „регіонали”, вони все контролюють, корупція залишається на тому ж рівні, а може й зростає. Під час Майдану голова райдержадміністрації відправляв до Києва сотні „тітушок” розганяти активістів, а Деркач після цього говорить, що він непогана людина, і замість люстрації його знову беруть на роботу. Тобто, колишній регіонал і далі керує стратегічним феодалним володінням на кордоні з Росією й заодно веде Сумський осередок президентської партії, хоча вона тут зазнала поразки.

З таким станом справ в місті своїх прадідів, стверджує Мішель Терещенко, він не погодився, хоча в Глухові було скуплено все проти нього: «...і «Блок Порошенка», і «Свобода», і Радикальна

партія, й «Батьківщина». Він був на сто відсотків упевнений, що виграє вибори. На Сумщині в людей склалося враження, що президенти – і Ющенко, і наступний, і тепер Порошенко – «продали» ці території опонентам. ...І ми розгорнули кампанію проти режиму таких опонентів, які нині контролюють все-все на Сумщині»³⁷. Несподіванка в тому, що під агресивним гнітом політичної корупції, яка намагалась позбавити український народ, як єдине джерело влади, основного політичного права, позапартійний Мішель Терещенко переміг без жодного білборда й інформаційного ресурсу зі вражаючим результатом – 65, 95% (проти 31,9% свого супротивника з потужним адмінресурсом). При цьому глухівські виборці засвідчили найвищу в Україні явку: 53,57% (загальноукраїнська–46,6%). Отож, народ, який запросив Мішеля балотуватися, домігся свого бажання. Проте, до міськради проходило 19 кандидатів від „Партії простих людей“, „Самопомічі“, „За Україну“, „УКРОПа“, „Батьківщини“ і „Радикальної партії“, які підтримували мене на виборах, повідомив Мішель, а у „Волі народу“, від якої йшов на вибори основний конкурент Мішеля, одержали перемогу лише 13 кандидатів. Ще 2 депутати представлятимуть БПП „Солідарність“, а тому є сподівання, що в міськраді вони задекларують свою підтримку діючому Президенту.

Тепер перед глухівським головою і волонтерським рухом постає ще важче завдання – подолати опір корумпованих держструктур. Мішель Терещенко усвідомлює, з чим йому доведеться зіткнутися, адже конкуренти у владних структурах: «...проти мене працюватимуть усі держструктури. ...Працюючи проти мене, працюватимуть проти людей, які мене обрали. ...Я знав, що рішення йти в мери може бути небезпечним для мене та я вирішив піти, бо нам треба поважати ідеали, за які гинули й гинуть

³⁷ «Главком», 29.10.15. «Точка зору». Олександр Шокало, 03.11.2015

люди. ...У мене є обов'язки перед моїми предками. У нас є родинний девіз: **Прагненням до суспільної користі**. Вони так жили. Вони давали 80% прибутку для соціальної сфери – для Глухова й Києва. І я не можу обдурювати людей, не можу грати, обіцяти, але не робити. ...Те, що ми робимо зараз, ми робимо для всієї країни. ...Коли ми зробимо це, вся Україна зрозуміє, що це можливо»³⁸. Буде дуже добре, коли новий керівник Глухова зрозуміє, що послідовники більшовиків, регіоналів і прихильники москалів ще довго не складатимуть зброю, а тим більше, що теперішня влада їм дозволяє робити чорну справу. Здається, що потомок знаменитого роду, який багато зробив для Глухова і України, глибоко вивчив складну ситуацію і мабуть готовий до справи.

Здобувши перемогу на виборах 2015р. Михайло Петрович висловив свої думки й про війну з москалями, навіть про свій народ. Про війну з москалями він сказав, – це буде важко для Вас чути, але я думаю, що Путін робить Україні такий дарунок, який ніхто до нього не робив, – він зараз сприяє об'єднанню країни проти нього. Як людина європейського виховання Мішель Терещенко заявив «Укринцы индивидуалисты, они говорят и делают, что хотят», а тому українським народом важко керувати, але це наш народ, який ми любимо і це добре. Мішель Терещенко вірить у свою і своїх предків батьківщину, намагається робити усе, щоб Україна була єдиною і жила без Росії, але він розуміє, що дуже багато людей працює в Московії, не менше людей мають там родичів, а українська влада ні в Глухові, ні в країні ще не зміцніла. Наприклад, основний конкурент і депутат був найкращим другом Медведчука, кума Путіна, в Глухові немає жодної церкви Київського Патріархату, тільки Московського. Одначе, прислухайтесь, - промовляв Мішель, – люди співають український

³⁸ «Главком», 29.10.15. «Точка зору». Олександр Шокало, 03.11.2015

гімн і поводяться як українці, а тому, коли все закінчиться, у нас буде дуже красива нова країна.

III. Рід «Яхненко-Симиренко» - унікальне явище України

Хочу вірити, що схаменуться люди,
витагнуть із забуття правдиву пам'ять
про земляків, які збагатили і окультурили
їхній край.

Тетяна Симиренко

3.1. Родини Яхненко і Симиренко.

У сфері цукрового виробництва, подібно родам Терещенків і Бобринських, з часів Катерини II до цього часу, простежується потужне тертя між представниками рабовласників і представники кріпаків-рабів, якими були роди Яхненко та Симиренків³⁹, які зробили багато для розвитку української промисловості. На початку XIX століття двоє кріпаків-селян з містечка Сміла, що неподалік Черкас, зробили незвичайний інвестиційний проект, який розвинувся і став відомим в історії. Вони, накопичивши грошей на дрібному виробництві і торгівлі, орендували кілька водяних млинів на річці Вільшанка, заробили на цьому достатньо коштів і викупили себе з рабства, здобувши собі свободу. Далі стали торгувати борошном та так, що незабаром змогли відкрити магазини з великими складами у Києві та Харкові. Найкраще справи пішли в портовій Одесі, оскільки звідти вдавалося продавати товар за кордон. Звали успішних купців Федір Симиренко і Степан Яхненко. Близько 1815 року партнери заснували компанію, назвавши її своїми іменами – «Яхненко-Симиренко». За 20 років вони освоїли новий шлях у бізнесі – почали будувати мережу цукрових заводів. Компаньйони навіть поріднилися – Федір одружився із дочкою Степана Анастасією, яка

³⁹ Ольга Шевченко. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України. Родовід. Наукові записки по історії культури України. К., 1995, №10, -с.31-48.

народила йому 22 дітей. Вижили лише восьмеро і двоє з них – Платон і Василь, стали знаковими постатями вітчизняної історії: вони вивели промисловість і культуру України на світовий рівень. Дві об'єднані сім'ї започаткували велику справу: грамотні Степан Яхненко і Федір Симиренко вели рахунки; Кіндрат і Терентій Яхненки займалися купівлею пшениці, переробкою і продажем борошна; іншими справами, що вимагали постійної уваги, долучались разом. З часом Федір Симиренко одружився на Анастасії Яхненко і все сімейство Яхненків – Симиренків розпочало працювати дружно та злагоджено, сприяючи зростанню капіталу, який використовувався як для розширення виробництва так і для благодійних цілей на користь народу.

Фірмовий знак компанії
«Брати Яхненко та Симиренко»

Все відбувалось у Смілі: Федір Симиренко із Городища одружився на Анастасії Яхненко, сестрі трьох братів, переїхав жити до Смілі і стали вони працювати єдиною сімєю. Приблизно в 1815–1820рр. Федір Симиренко і троє братів Яхненків (Терентій, Кіндрат і Степан) створили фірму «Брати Яхненки і Симиренко» яка займалася виробництвом цукру. Уже у 1820р. сім'я володіла капіталом 6-7 тис. асигнаціями, вважалися заможними людьми. Широко займалися торгівлею і виробництвом борошна, скуповували худобу і гуртами гоняли до Одеси і Варшави. але не покидали своєї минулої справи – шкіряного промислу.

Сімейство заробило великі кошти на торгівлі і виробництва борошна та шкіри, стали купцями першої гільдії міста Одеси і сімейство стало шукати більш широку діяльність для великого бізнесу. Впродовж більше двох століть (початок ХУІІІ-середина

XXст.) український рід Яхненко–Симиренко перебував в ореолі слави унікального явища розвитку науки, економіки та культури в Україні. Яхненко-Симиренко – рід промисловців цукроварів, конструкторів і власників машинобудівельних заводів, піонерів судноплавства на Дніпрі, вчених і практиків садівників, меценатів української культури. Сучасна незалежна Україна зобов'язана відродити справи славетних лицарів мирної праці в якості прикладів для розбудови економіки, культури і науки після багатовікового рабства в державі, яка має стати не татаро-азійського, а європейського типу, яким вона наділена самою природою і споконвічно несе в собі. Саме Симиренки як і Терещенки дають реальні приклади співпраці українських підприємливих людей з європейцями, звідкіль йшли новітні технології виробництва у промисловості і сільському господарстві, в науці і мистецтві, там же одержувались приклади щодо розбудови соціальної сфери. Рабська залежність українців від Московії позбавляла їх розвивати не тільки новітні технології і культуру, вони навіть втрачали своє власне багатство, вироблене предками впродовж багатовікового минулого. У цьому контексті доля членів сім'ї Симиренко, як суто людська так і виробнича, наукова і політична, хоча і є трагічною, але саме тому представляє великий інтерес для сучасної незалежної України, щоб сучасному поколінню знати, якої наруги терпіли українці від поневолювачів.

Вихідці з кріпаків представники сімейства Яхненко, які не мали ніякої спеціальної освіти, будували заводи і житло, створювали новітню європейську соціальну структуру та високі життєві нормативи для простого народу. Винятково цікавою особистістю був один із засновників фірми Кіндрат Михайлович Яхненко, який блискуче виконував свої обов'язки адміністратора. Залишаючись неписьменним знав усі дні виплат зарплати і платежів постачальникам, пам'ятав строки повернення кредитів і їх майбутню потребу, він особисто відповідав за укладання торгових

договорів і робив це на рівні мистецтва, що приємно дивувало усіх працівників фірми і тих, хто з нею мав справи. Не дивно, що його мистецтво в управлінні завжди виручало сімейну фірму в надзвичайно складних ситуаціях, а це приносило чималий ефект. Батько головного представника фірми Кіндрата Яхненко–Михайло був кріпосним селянином племінника Потьомкіна графа Самойлова, володаря Смілянського маєтку з великою кількістю сіл. Саме він, Михайло Яхненко, віддав усе, у тому числі й намисто дружини, на викуп з кріпацтва графа Самойлова своєї родини: трьох синів – Степана, Кіндрата і Терентія, а також двох дочок– Анастасії та Євдокії. Підприємницьку діяльність розпочав з того, що на випадково позичені шістсот карбованців асигнаціями узяв в оренду в м. Сміла, у того ж графа Самойлова, з кріпацтва (рабства) якого нещодавно викупився, два млини – крупорушки. Хоча Яхненки були кріпаками, але до бізнесу були «самородками», які не вміли писати, ледве ставили підпис біля свого імені, але робили великі бізнесові справи. Основна їхня перевага, як приклад для українців, вони працювали злагоджено і дружньо, слухались одне одного, вони хоча і відкупились від Самойлова, але співпрацювали з ним, поважали його і мали підтримку від нього. Сімейство Яхненко торгувало, особливо худобою, ганяючи цілими гуртами у великі міста, навіть в Одесу і Варшаву. На другому місці торгівлі було борошно, яке продавали в Одесі, Миколаєві, Сімферополі та інших містах, виробляючи його на власних млинах у Смілі та Умані.

Кріпосними були й Симиренки, але, як і Яхненко, викупились з кріпацтва і цілі покоління родини проживали у своїй садибі «Платонів хутір», що поблизу Млієва неподалік містечка Городище. На прикладі представників роду Симиренко, що залишив світлий слід в історії української культури, промисловості і садівництва, можемо побачити долю українського народу в

мініатюрі⁴⁰: відомі діячі знаменитого роду пройшли дорогу життя від кріпаків та вільних сміливих козаків до багатства і світової слави; простежується трагічна доля знищення та забуття на багато років працьовитих, мудрих і добрих еліти української нації. Смиренки пов'язували свою долю з такими ж кріпаками, які своєю важкою працею домагалися слави і волі. Знаменитий рід Смиренко розпочинався з славної Січі та одного із його козаків Степана Андрійовича Смиренка (1765-кінець ХУІІІст), який не скорився після знищення Січі. Протест відважного козака проти знищення Січі і поневолення усього українського народу не загинув, він залишив своїх дітей, які не скорились, а продовжували те, що пропагував своєю працею батько і це було закладено генетично у представників славного роду. Можемо стверджувати, що це був рід, який формувався з кріпаків та рабів, потомків гордих козаків, які доказували про свою високу культуру в усьому, і про це є приклади. Відомо, що навіть батько дружини Платона Федоровича, онука Степана Смиренка, також рятувався від кріпацтва, згодом став мільйонером і главою Одеської міської Думи.

В роду Смиренко виділялись представники підприємливі у виробництві, високоінтелектуальні в культурі і науці, до них відносяться такі його представники: Федір Степанович Смиренко (1780-1867); його сини Платон (1821-1863) та Василь (1835-1915); син Платона Левко (1855-1920) і син Левка Володимир (1891-1943). Головний представник родини Смиренко Федір Степанович, його сини Платон і Василь були знаменитими технологами, промисловцями і меценатами української культури, син Платона Левко і син Левка Володимир були відомими в галузі помології, першими засновниками раціонального садівництва в Україні та Росії⁴¹. Відомо, що крім виробництва цукру, Платон

⁴⁰ Родовід. Наукові записки по історії культури України. №10, К., 1995,

⁴¹ Матеріали подаються на основі документів переданих дочерью В.Л. Смиренко Татьяной в Национальный музей Украины в 1996 году.

цікавився садівництвом і про це слава лине й дотепер проявився його інтерес до помології (розділ ботаніки про фрукти), який і передався його синові Левку, велику увагу вчений надавав селекції сільськогосподарських рослин.

Історія роду Симиренко простежується з часів Катерини II, коли вільний козак Степан Андрійович Симиренко, примусово став залежним від російського царизму, після ліквідації Катериною козацтва й Січі та закріпачення українського люду, перетворивши свободолюбивих козаків у рабів Московії. Гордий козак Степан не скорився поневоленню після руйнації Січі, відмовився присягати цариці як робили подібне зло інші, подався в чумаки, де на чумацьких дорогах пропали його сліди. Перші достовірні відомості про Степана Симиренка були й залишаються не досить повними: народився 1765р. і понад 20 років козакував на Січі; боронив українську землю; пізніше чумакував; помер наприкінці 18-го століття. Цариця довідалась про протест козака, позбавила його козацьких привілеїв, вільностей і власної садиби, а тому дружину і шестеро дітей Степана, зокрема найбільш тепер відомого сина Федора Степановича, віддали в кріпацтво графу Воронцову. Будучи кріпосним князя Воронцова, Степан Симиренко мав право викупити на волю тільки сина Федора, інших дітей на перших порах ще не зміг. Так і до сьогодні (2018р.) – вся українська історія розпочинається з боротьби за вихід з рабства та здобуття свободи.

Викуплений з кріпацтва Федір переселився з Городища в Смілу і став працювати разом з братами Яхненко на орендованих млинах. Сімейна фірма, крім борошномельного виробництва, займалася торгівлею на місцевих ярмарках шкіряними товарами, селянським одягом, закупували худобу і прибутково продавали її в Одесі та Варшаві. Дружні підприємці спочатку викупили весь вироблений рафінад Смілянського заводу Бобринського і продали у великих містах, де торгували власним борошном, одержавши десь

біля 30 тис. рублів асигнаціями, що було великим на той час доходом. Накопичивши значний капітал і ставши купцями Першої гільдії Одеси, брати Яхненко і Симиренко розпочали шукати вигідного його застосування. З цього розпочалися роздуми про цукрове виробництво.

Син Степана Федір Степанович Симиренко (1780-1867) народився в м. Городище (тепер Черкаська обл.) в козацькій родині, але, як показано вище, разом з усією сім'єю потрапив у кріпацтво царської Московії. Сила генетичного духу свого гордого батька дала можливість Федору, працюючи на графа, накопичити грошей, а після цього орендувати кілька млинів на річці Вільшанці. Трохи розбагатівши він викупив з кріпацтва себе і рідних. Пізніше він обвінчався з Анастасією Яхненко і подружився з трьома її братами, які в минулому також були кріпаками, яких викупив їхній батько. Брати Яхненки орендували млини в Смілі та Умані, виробляли борошно і вигідно продавали, торгували також зерном і продукцією отриманою від тваринництва. Коли до них приєднався Федір Симиренко, після одруження на їхній сестрі, то вийшов вдалий союз якісних можливостей і вдалих досягнень: підприємницьких Симиренко та комерційних Яхненко. Одруження Федора Симиренко на сестрі братів Яхненко Анастасії стало початком відомого союзу, він отримав назву Торговий дім «Брати Яхненко і Симиренко», який швидко розвивався.

Секрет успіху сімейств Симиренко та Яхненко був простий: важка фізична праця до виснаги і вміння прихилити до себе людей, як підлеглих, так і вільних та кредиторів. Симиренко був молодшим і амбітнішим, ніж його партнер, Він з'їздив усю Францію, яка тоді була лідером в цукроварінні з буряка, хоча, як відомо, технологія розроблена в Німеччині. Майбутнім підприємцям було відомо, що без знання іноземних мов перейняти закордонний досвід він не зміг би, а тому коли підросли сини, Платон і Василь, Симиренко–старший відправив їх навчатися в

Паризький політехнічний інститут. Це сприяло успіху, молоді люди привезли з-за кордону нові технології, на батьківщині побудували додаткові заводи і переобладнали старі. Перше підприємство компанія заснувала в Ташлику, потім у Млієві, а завод у Городищі став найбільшим у Московській імперії. Сімейний бізнес неформально очолив Платон, він запросив із Франції 30 фахівців, бо в Україні їх не було. Як результат удосконалень у Симиренка та Яхненка можна було купити не тільки звичайний сіруватий цукор, але і додатково очищений рафінад. Річні обороти компанії підскочили до 20 млн крб, а їхні векселі мали обіг в усій Московській імперії, як готівкові гроші.

Важка праця впродовж довгих років дозволила здійснити чимало важливих справ: викупитись з кріпацтва з усіма рідними; разом зі своїм тестем Яхненком Федір орендував, а пізніше викупив старі і побудував нові млини на річці Вільшанка біля майбутнього Платонова Хутори, який пролягає між Городищем і Млієвом на Черкащині; накопичив чимало капіталу і став одним із перших українських цукрозаводчиків.

Федір Степанович Симиренко (1780-1867)

З братами Яхненків було засновано фірму, яка в 1843р побудувала перший в Україні і в Московській імперії механічний пісочно – рафінадний завод в с. Ташлик недалеко від Сміли, в 1846р. був збудований машинобудівний завод у Млієві, а в 1848р. ще й Городищенський пісочно-рафінадний завод неподалік Млієва. Уже в 1832р. колишні кріпаки отримують статус купців першої гільдії, крім того, за сприяння становленню Одеси та розвитку її самоврядування, імператорським указом їм присвоєне звання спадкових почесних громадян цього міста. Ідея зайнятися бурякоцукровим бізнесом належала Платону, старшому синові Федора Степановича. Платон

Після аграрної кризи 40 -х років ХІХ ст. у Московії діяльність Торгового дому сімейства починалась на новій хвилі

**Платон Федорович
Симиренко (1821-1863гг.)**

підприємництва. За іронією долі тут зустрічаються нащадки Катерини ІІ і нащадки запорізького козака, який не став перед царицею на коліна, чого вона вимагала від усіх вільних козаків. Власники фірми «Брати Яхненко і Симиренко», купивши у графа Бобринського, нащадка Катерини ІІ і українського вільного козака Григорія Орла, який служив стрільцем у царя Петра І, придбали цукру – рафінаду на 280 тисяч рублів і вигідно продавши його в Одесі, переорієнтували свою діяльність на торгівлю цукром. Відомо, що апетит приходить під час прийняття їжі, а тому незабаром виникла ідея не тільки продавати цукор, але й виробляти його на власних заводах. Федорович Симиренко (1821-1863гг.) народився в м. Сміла (тепер Черкаська область), був не тільки промисловець – цукрозаводчик, але й увійшов в історію науки як один із засновників раціонального садівництва в Україні. У той же час як цукрозаводчик, він мав інженерну освіту, яку одержав на початку

1840-х років у Франції, де вивчав цукрове виробництво, а тому був єдиним знавцем технічних питань, серед керівників фірми «Брати Яхненко і Симиренко». Як знавець ефективного садівництва, то його сади стали розсадником постачання саджанцями споживачів, який діє дотепер, крім того сади перетворились у базу наукової діяльності його сина Левка й онука Володимира. Як меценат Платон багато зробив для розвитку української духовності, він фінансував видання «Кобзаря» Т. Шевченка у 1860р, фінансово і матеріально допомагав українській культурі.

**КОРОТКЕ ЩАСТЯ: Шлюб Платона і Тетяни Симиренко
тривав лише вісім років**

Платон Федорович був ініціатором цукровиробництва на фірмі, а розпочиналась справа таким чином. Він жив у Смілі і часто бував на заводах графа Бобринського, де познайомився з практикантом з Москви М.Я. Сенгоддером, який вивчав цукроваріння і в наступному став великим цукрозаводчиком. Таке знайомство переконало Платона в ефективності нової справи та її великих перспективах. Заручившись згодою рідні, він

направляється до Франції, де вивчає цукроваріння, там же підготував план будівництва цукрових заводів у себе на батьківщині, закупаючи для цього новітнє обладнання, що в послідуєчому принесе фірмі чимало користі, виведе сімейство Симиренко на передові позиції у застосуванні новітніх технологій.

Платону вдалося переконати братів Яхненко і Федора Симиренко у доцільності виробництва цукру, які погодилися орендувати у поміщиків Ташлика 40 десятин землі і вирішили будувати власний цукровий завод. Знову Платон за кордоном і через чотири роки після його повернення з Франції в Ташлику почав працювати перший у царській Московії паровий цукрорафінадний завод, відкрились заводи в селах Руська поляна, Орловка та Олександрівка. У 1848р. у Млієві з власних матеріалів був збудований завод – комбінат рівних якому ні по технічному оснащенню та забезпеченню потреб бурякоцукрового виробництва, ні за розмірами переробки сировини на той час в Московії не існувало.

Невдовзі, коли розпочав працювати Млієвський цукровий завод на ньому сталася велика аварія, а тому виникла потреба здійснити ремонт складної техніки, яку можна було здійснити тільки за кордоном, а це було занадто дорого. Господарі прийняли рішення збудувати власний машинобудівельний завод у Млієві, де виготовляли усе, навіть пароплави. Для обслуговування власних та сусідніх цукрових заводів, використовувалось устаткування з Франції, Бельгії та Англії, яке ще й обслуговувалося інженерами і техніками з Європи, одночасно передаючи хоча б невеликий досвід в Україні. Незабаром сільськогосподарські машини та обладнання фірми «Брати Яхненки - Симиренко» для вирощування цукрових буряків та механізмів для цукрових заводів продавались в усій Російській імперії. Чого тільки не вироблялось на тому машинобудівному заводі, навіть були побудовані перші на Дніпрі

металеві пароплави «Українець» і «Ярослав» для перевезення власної продукції, що дозволяло знижувати її вартість.

Розпочався великий бізнес для одержання прибутків, а тому з'явилося чимало кредиторів, які навіть шикувалися в черги, щоб запропонувати Смиренку та Яхненку власні гроші. Підприємці навіть не встигали рахувати поступлення коштів, про що київський юрист Павло Клебановський, якому доводилося співпрацювати з цукровою імперією, згадував: “У будинку фірми стояла величезна скриня; прикажчик поважних років носив щоденний заробіток в скриню, висипав рублі, червінці, не рахуючи брав, скільки йому потрібно було, заявивши тільки, на що потрібні гроші; особливого контролю не було, але якщо іноді й перевірялися гроші, то завжди виявлялася справність, точність і акуратність. Усе ґрунтувалося на довірі до чесності прикажчиків, яка існувала в справах фірми". Молодь має побачити, прочитавши подібне, що в українців, особливо бізнесменів була величезна довіра одного до іншого, не було й думки про сучасну шалену корупцію (крадіжку). Тоді ще не було корупціонерів, вони ще не народилися і не виховалися московськими більшовиками, які б ту скриню вивезли до Московії, як вивозив золото і долари у ХХІ ст. президент-злодій.

Перспективи прогресивного способу виробництва цукру із застосуванням парових машин, застосований сімейством Яхненко–Смиренко, найперше і найвірніше оцінив О.Бобринський, який ніколи не жалів коштів на нововведення. Уже з 1843р. Смілянський і Балаклеїський пісочні заводи почали виробляти цукор на паровій технології. Після того як не стало засновників фірми «Брати Яхненко – Смиренко» і розпочалися чвари між спадкоємцями, над нею нависла загроза, здавалося, що вона приречена.

Великі організаторські здібності та прояви людської гідності виявив і представник знаменитої родини, син Федора Смиренка, Василь Федорович Смиренко (7.3.1835-17.12.1915), який займався не тільки виробництвом цукру, але й появляв виробничу, наукову і

меценатську справу. Народився Василь Федорович у Млієві 1835р., він був на п'ятнадцять років молодший від Платона Федоровича. Закінчив французький пансіон в Петербурзі, а після цього, як і його старший брат Платон, отримав прекрасну освіту – після навчання у французькому пансіоні в Петербурзі поїхав до Франції і закінчив там Політехнічний інститут в Парижі. Його навчання у Франції співпало з неприємними подіями в його сім'ї і на фірмі, вмирили близькі та родичі, настали важкі часи для фірми, якої не стало.

Василь Федорович Симиренко (1835-1915рр.)

Попереду Василя Федоровича очікувала нова, уже самостійна справа. У 1873р він купив на ім'я дружини занедбаний цукровий завод в селі Сидорівка під Корсунем і за декілька років напруженої праці, перебуваючи на посаді директора заводу, створив зразкове виробництво, яке стало приносити великі прибутки. Спадкоємець колись великої і прибутковою фірми Василь Симиренко починає свою нову справу з нуля. З торгів купує державну цукроварню в

селі Сидорівка, що прийшла в занепад, на її відновлення витратив усі свої заощадження, а крім того, отримав ще й кредити під високі відсотки. Проте, його вміння проявилось і тут, уже через кілька років завод приносив прибуток, розпочавши першими в Росії випускати пастилу і мармелад, які продавались за кордоном.

Найперше побудував власний цукровий завод у Сидорівці, Канівського повіту, Київської губернії, оснастивши його машинами особистого винаходу, одним з перших в Московській імперії почав виробляти пастилу. Протягом 40-х років регулярно передавав десяту частину власних прибутків на українські культурні цілі, власними коштами підтримував українських діячів науки і письменників (М. Драгоманова, М. Коцюбинського), в 1912р. через посередництво М. Грушевського пожертвував 100 тис. рублів на придбання нового будинку для суспільних потреб. У Сидорівці заснував один з кращих народних театрів, а весь свій маєток, вартістю близько 10млн. руб. записав на українські культурні цілі, який би служив громаді.

Проте, буремні роки першої світової війни і революція у Московії перешкодили Василеві продовжувати розширювати виробництво та багато зробити для української культури. Помер і похований у Києві, будинок, що належав В.Ф. Смиренку. на вулиці Десятинній 9, нині служить пристанищем в Україні посольства Великобританії. У 1995р його пам'ять була увічнена бронзовою дошкою з барельєфним портретом і написом: «У цьому будинку в 1899-1915рр. жив видатний меценат української культури, промисловець і технолог цукрової промисловості В.Ф.Смиренко». Син Платона Смиренка і онук засновника фірми, Смиренко Левко (18.2.1855-6.1.1920) видатний помолог і плодовод, народився у Млієві (тепер Черкаська обл.), де в садах, посаджених його батьками, з дитячих років проявився інтерес до садівництва.

**ЛЕВ ПЛАТОНОВИЧ
СИМИРЕНКО
(1855 - 1920 рр.)**

Після закінчення приватної гімназії в Одесі, до цього міста родина Симиренко мали відношення як сімейні так і виробничі, в 1879р. Левко Платонович закінчив природничий факультет Новоросійського (Одеського) університету, брав участь у русі народників за що в 1879 році імператор Олександр II вислав до Східного Сибіру і з того часу він був під наглядом поліції аж до 1896 року. В Сибіру Левко не тільки відбував покарання за прогресивні думки, але й продовжив займатися садівництвом, працюючи впродовж 1879-1887рр садівником, там же він створив низькорослі повзучі овочеві рослини, які переносили низькі температури. Саме завдяки його роботі багато жителів Сибіру стали вирощувати і вирощують дотепер деякі морозостійкі овочі. Повернувшись до рідного Млієва на Черкащину, Левко Симиренко створив унікальний колекційний сад і школу садівників, де навчався і його син Володимир. До речі, саме Левко Платонович вивів легендарний сорт зелених яблук, відомий як Ренет Симиренка – єдиний з вітчизняних сортів яблук у сучасних супермаркетах, який у більшовицький період Московії було перейменовано на іншу назву. Цінність досліджень Л. П. Симиренка полягала ще й у тому, що спасло московське садівництво від знищення: у другій

половині ХІХ ст. московське садівництво було під впливом теорії якогось мов би московського професора О. Греллема, який стверджував, що південні сорти садівництва можна успішно вирощувати на північних московських землях, якщо прищепити їх на морозостійкі садові рослини. Його експерименти не увінчалися успіхом, усе гинуло, а тому дослідження і практика Л. Симиренка мали успіх.

Після повернення до Млієва Л.Симиренко створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник (сорти плодових і ягідних культур-генетичний банк садівництва), який був найкращим у Московській імперії і найбагатшим за сортами та видами рослин в Європі, формував помологічні (сортіві) колекції фруктів. Помологічний фруктовий розсадник містив: 900 сортів яблунь; 889 – груш; 84 – слив; 350–вишень та черешень; 15 броскві; 36–абрикосів; 165–агрису, 54 – горіхів. При своєму розсаднику організував школу садівників, навчав та виховав багато висококваліфікованих фахівців, серед яких був його син – Володимир Симиренко. Перші результати вивчення помологічної колекції власного розсадника виклав у «Генеральному каталозі» («Иллюстрированное описание маточных коллекций Питомника», 1901), в 1912р. видав капітальну працю «Кримське промислове плодівництво». Основна праця Левка Симиренка – «Помологія», 1-3тт, з'явилася тільки в 1961-1963рр. в Києві, а в 1974р. – світ побачило друге видання. Чимало часу працював Левко в Криму, куди переїхав 1888р. і уже через три роки видає першу працю «Досвід дослідження кримського промислового плодівництва», а ще через рік читачі ознайомилися з її продовженням «Матеріали до питання про кримське промислове плодівництво». Наукове дослідження сортів, виведення нових гібридів та практична реалізація результатів у помології Л.П. Симиренка високо оцінено світовою наукою: він брав участь у багатьох міжнародних виставках садівництва, де отримував найвищі нагороди; у 1894р.

вченого обрано член-кореспондентом Бельгійського товариства садівництва; у 1895р. також обрано членом Французького національного помологічного товариства і нагороджено Великою золотою медаллю Французького цього товариства.

З приходом після 1921р. більшовицької влади в Україну приватний сад Смиренко був націоналізований, а на його базі створили Мліївську дослідну станцію садівництва, яку згодом названо ім'ям Левка Смиренка, першим директором станції був призначений син Левка – Володимир Львович Смиренко.

Смиренко Володимир (1891-1943р), син Левка Смиренка, народився у Млієві Черкаської обл., відомий в Україні помолог і селекціонер. Після закінчення в 1915р. сільськогосподарського відділення Київського Політехнічного інституту вирішував важливі наукові і організаційні задачі, в 1921-1930рр очолював Мліївську дослідну станцію садівництва, одночасно був керівником секції садівництва в сільськогосподарському науковому комітеті України; в 1930-1933рр. працював у Всесоюзному дослідному інституті південного плодового та ягідного господарства в Китаєві (тодішнє передмістя Києва), теперішній Український науково-дослідний інститут садівництва; в 1932-1933рр. займав посаду професора

Уманського сільськогосподарського інституту; в 1929р організував «Всеукраїнську помологічну книгу», яка згодом стала відомою під назвою «Государственная комиссия для сортопроверки плодовых, ягодных культур и винограда». В історії аграрної науки Володимир Симиренко відомий як автор численних наукових і публіцистичних робіт з помології, його перу належать підручники – «Садовий розсадник» (1929р), «Плодові сортименти України» (1930р.), «Часткове сортознавство плодовых культур» (1932р.), під його авторством також існує 1242 сторінок машинопису результатів наукових досліджень, чимало рукописів заміток і спостережень. Після першої світової війни і більшовицького перевороту 1917р. В. Симиренко буквально реконструював садівництво в Україні, в його розсадниках 1928р. було близько 40 тис. гібридів овочевих рослин і ягідних кущів, він організував кілька середніх і вищих навчальних закладів та науково – дослідних інститутів садівництва, редагував журнали з садівництва. На жаль про роботу вченого в період Української народної республіки (1917-1921рр.) нічого не сказано, але є підстави думати, про це напишуть в майбутньому, що саме у цей період багато було здійснено Володимиром Симиренко і цього йому більшовики не простили.

У своїх працях В. Симиренко підкреслював, що садівництво слід розвивати насамперед на основі місцевих сортів, лише у другу чергу на основі акліматизації привезених сортів, а в подальшому зосереджуватись на розведенні нових різновидів рослин. У своїх наукових поглядах про спадковість В. Симиренко розходився з офіційним в СРСР вченням і практикою московського садівника І. Мічуріна, за що поплатився життям. Благо, що син Володимира Симиренка, Олексій Симиренко, який народився в Києві, але мабуть чудом перебрався за кордон і у 1961р. захистив докторську дисертацію в Міннесотському університеті, у 1960-1969рр працював викладачем соціології в Невадського університеті, а з 1969р професор Пенсильванського державного університету.

Відомі його наукові праці з теорії суспільних наук, громадської структури, етнічних і національних громад в Україні, формування думки суспільних наук в Україні та СРСР.

3.2. Рід «Яхненко-Симиренко і цукрова промисловість»

За початковий розвиток цукрової промисловості у ХІХст. в країні, і не тільки, ми маємо бути вдячні, крім інших, також представникам роду Симиренків–Федору Степановичу, його синам Платонові та Василеві. Відомо, що перша цукроварня, яка з'явилася ще в 1824р. була примітивною: виробництво являло собою дерев'яний амбар, котел і терки; вихід солодкого продукту був нікчемним; надмірні витрати палива – дров; швидко знищувалися ліси в околиці; скрізь відчувалось, що при появі цукрового заводу зникали ліси. Вже 1838р. з'явився більш продуктивний завод О. Бобринського, який працював на так званій вогненній системі. Цьому прикладу, поряд з іншими, слідувала й фірма «Брати Яхненки і Симиренко», яка незабаром зайняла провідне місце у застосуванні нових технологій, а вирішальну роль у цій справі зіграв Платон Симиренко. Після ефективного розвитку цукрової промисловості Терещенків і Графів Бобринських в Україні почали працювати заводи фірми «Брати Яхненко і Симиренко», уже оснащених паровими двигунами і іншими новими технологічними механізмами, які сприяли виходу високоприбуткової галузі на високий рівень ефективності. На початку ХІХст. у суспільстві імперії всюди обговорювались проблеми виробництва цукру, але коли більшість людей тільки говорила, то Терещенко, Бобринські, Симиренко та Яхненко діяли .

Особливістю фірми «Брати Яхненко і Симиренко» було наступне: по-перше, їхні цукрові заводи, на відміну від інших виробників цукру, були комерційного типу; по-друге, усі заводи займалися не примітивними методами цукроваріння, а були оснащені передовою технологією і висококваліфікованими

кадрами; по – третє, власниками цукрових заводів вже були не москалі чи польські поміщики, а українці, колишні кріпаки. Перший свій капітал фірма отримала від торгівлі, зокрема зерном, борошном, іншими різними товарами, що згодом дозволило підприємцям розпочати будівництво цукрових заводів. Одним з головних керівників фірми був усе життя Федір Степанович Смиренко, проявивши при цьому свій сильний характер, світлий розум і власну гідність .

Фірма вдало орієнтувалась в економічній і торгівельній ситуації, що приносило чималі вигоди. Уже в 30-ті роки ХІХ ст. фірма мала торговельні магазини та склади на території всієї України, зокрема тільки в Одесі працювало шість магазинів торгового дому «Брати Яхненко – Смиренко», який постачав продукцію за кордон. Своїм дітям вони дали надійне виховання і відмінну освіту. Діти виховувалися в сім'ї, де дотримувались православних канонів і обрядів, високого відношення до батьків і старших, абсолютної довіри один до одного в сім'ї. Усі вищі моральні цінності сім'ї Федора Степановича передавались променями добра працівникам фірми, що сприяло її ефективному існуванню, яка на початковому етапі займалась переважно виробництвом борошна і його торгівлею.

На початку 40-х років ХІХ ст. Московію спіткала біда, вибухнула криза, торгувати борошном стало не вигідно і фірма «Брати Яхненко – Смиренко» почала торгувати цукром, що зразу ж дало позитивні результати. На початку, закупивши у графів Бобринських цукру на 280 тис. руб. підприємці продали придбане за 380 тис. руб., отримавши 100 тис. прибутку, а це було на той час великим доходом, капітал компанії вже складав мільйони рублів. Торгівля цукром була настільки вигідна, що в цей час під впливом ідеї Платона, сина Федора Степановича, було прийнято рішення будувати власні цукрові заводи. Тут і стали проявлятися здібності в організації аграрного бізнесу:: вирощування цукрових буряків, які

стали сировиною для виробництва цукру, давало прибутки; їхня переробка та отримання різних видів продукції, а головне - цукру; реалізація одержаних нових видів продукції споживання на внутрішньому і зовнішньому ринках, приносило нечувані доходи. Підприємці добре знали, що аграрний виробник, що отримує дохід переважно від продажу сировини, одержує дохід, згідно економічної теорії і практики, завжди низький, здебільшого збитковий; дохід від реалізації продукції кінцевого споживання, у даному випадку цукру, завжди високий, а ефективність виробництва постійна. Тому, Смиренки, як і інші цукрозаводчики об'єднували вирощування сировини і її переробку в єдине ціле.

Як відзначалось, ідея початку цукрового виробництва фірми «Брати Яхненко і Смиренко» належала Платону Федоровичу Смиренко, який був старшим в сім'ї Федора Степановича та Анастасії Михайлівни. Спочатку він навчався в кращому на ті часи пансіоні Золотова в Одесі, а після його закінченні мав намір продовжити навчання в московському університеті. Батько ж вирішив не відпускати його до Москви і залишив при собі для перейняття досвіду, посилаючи його часто на заводи Бобринського. У Смілі Платон зустрічався з практикантом Сетгофером з Москви, який познайомив його з цікавою справою - виробництвом цукру. Разом вони їздили вивчати виробництво цукру у Франції та Німеччині, там Платон прийняв рішення побудувати власний цукровий завод в Україні і про це він повідомив своєму батькові та братам Яхненко. Невдовзі Платон знову повертається до Франції з метою закупівлі машин і устаткування, а також розробки проекту, будівництва найкращого заводу, який уже існував у тій країні.

Керівники фірми обрали місце будівництва підприємства – Ташлик і у 1839г. там розпочалося будівництво заводу, а Платон же знову відправився у Францію, де чотири роки в Політехнічному інституті навчався на інженера – технолога. В 1843р. він повертається в Україну, де уже був готовий до виробництва

продукції першого в Україні і Російській імперії пісочно-рафінадний завод на паровій технології, оснащений передовою технікою, яка існувала в Європі, і з того часу Платон Смиренко стає технічним керівником фірми. Консультативну та іншу допомогу сімейству Яхненко-Смиренко надавав О.О. Бобринський. Особливість нового цукрового заводу полягала в тому, що його робота на паровій технології була першою в імперії, всі інші були вогняними, на що використовувалось безліч дров, що призводило до знищення великої території лісів, а це для України було дуже небезпечно як в минулому так і тепер. Лісовому господарству надавалась велика увага так як і це приносило великі доходи, використовуючи дрова як основне паливо для заводів. Про широту використання лісів для отримання доходів, можна побачити на прикладі графів Бобринських, які, крім цукру ще й отримували прибуток від вирубки лісів за 20 років (1872 – 1892pp) їхній прибуток тільки від продажу лісу зріс з 21,0 тис. до 145,5 тис. рублів або майже в 7 разів. Скорочення площ лісів в Україні, яка бідна на лісистість призводила до погіршення погодних і кліматичних умов, що вкрай негативно впливає на сільське господарство.

Виробництво на паровій основі вимагало високої кваліфікації інженерного і обслуговуючого персоналу, якого ні в Україні, ні в Росії взагалі не було. Тому, щоб виробництво працювало в містечку Ташлик запросили 30 французьких фахівців, дехто прибув навіть з сім'ями, визначивши їм зарплату у два рази вищу, яку вони отримували у себе на батьківщині. Звичайно були й невдачі, бо всі іноземні керівники і технологи були знавцями справи на яку їх запрошували, щоб організувати цукрове виробництво. Першим директором заводу був француз Сальзар, але справу завалив і його замінили простим німцем Майєром з Петербурга, який трохи краще справлявся з виробництвом, справи пішли на краще. Високі і новітні технології сприяли тому, що завод в Ташлику мав велике

значення не тільки для фірми «Брати Яхненки і Симиренко», але й для держави в цілому, так як, отримавши приклад високих технологій, інші цукрозаводчики розпочали переобладнувати свої заводи на парові котли, що було вигідно не тільки підприємцям: менше вирубувалось лісів; населення і підприємливі люди пізнавали новітні технології; освіта розпочала готувати фахівців для обслуговування складної техніки європейського взірця; розвивалися нові допоміжні галузі.

Фірма «Яхненко – Симиренко» розпочала новий етап свого буряко-цукрового виробництва. У 1845г будується новий цукровий завод в селі «Руська Поляна», підприємці орендують старі заводи, переводячи їх на нові технології, такі заводи розпочали працювати в селах Орловка та Олександрівка. У 1846р обрали місце для будівництва цукрового заводу навіть на Куренівці в Києві та звернулись з клопотанням до міської влади про купівлю двох десятин землі. Тодішня місцева київська влада, не розуміючи важливості не тільки цукрової, а й іншої промисловості, відмовила у виділенні участка землі.

Випадок виручив підприємців, коли про їхню турботу довідався власник Мошно-Городищенського маєтку М.С. Воронцов, який надав в оренду на 23 роки 260 десятин землі під будівництво цукрового заводу в Городищі. Тут спочатку побудували цегельний завод і уже в 1848р, використовуючи власну цеглу, спорудили новий завод – комбінат. Це було підприємство високого технологічного виробництва, повсюди ручна праця замінювалася механічною, а найголовніше те, що поряд з заводом одночасно будувалось і розширювалось робоче містечко Млієв.

На будівництво і придбання обладнання для цукрового заводу у Городищі витрачено 400 тис. крб., завод був гігантом свого часу, мав три поверхи, де розміщувались технологічні процеси, відомий як найбільший у Європі, який щорічно давав 50-150 тис. крб. прибутку. Збудований цукровий завод сприяв розвитку інших

промислових і будівельних галузей, підготовці вітчизняних кваліфікованих кадрів, розвитку соціальної інфраструктури. Появились також і складнощі, адже цукрові заводи були оснащені складною європейською технікою і кожна поломка вимагала звертатися до Європи за виготовленням тих чи інших деталей. Перебуваючи у складі Московської імперії, яка споконвічно конфліктувала з Європою, Україні було важко самотійно щось вирішувати з європейськими країнами без дозволу москалів

Цукровий завод у Городищі, побудований у 1848 році

З урахуванням усього вище окресленого фірма вирішила побудувати власний спеціалізований машинобудівний завод, який би виготовляв деталі та вузли для підприємств оснащених іноземною технікою, придбаною в Англії, Франції, Бельгії. Невдовзі завод побудували, він обслуговував не тільки цукрові заводи фірми «Брати Яхненко – Смирєнко», але багатьох інших виробників цукру у Київській та інших губерніях України. Тож невдовзі фірма виробляла і постачала споживачам не тільки моделі цукрового виробництва європейського взірця, але й сільськогосподарські машини і обладнання для галузі сільського господарювання та вирощування цукрових буряків. Це був перший в Московській імперії машинобудівний завод, обладнаний

новітньою технікою, який виробляв різноманітну складну техніку і машини. На цьому машинобудівному заводі були побудовані перші металеві пароплави «Українець» і «Ярослав» з метою перевезення власної продукції споживачам, що й стало початком (1850р) пароплавства на Дніпрі.

Кінець 40-х початок 50-х років XIX ст. був періодом найбільшого розквіту і високої слави фірми «Брати Яхненко – Симиренко». Про велич відомої фірми пише її сучасник Клебановський «Рафинадный сахар братьев Яхненко и Симиренко»: в каждой лавке на видном месте красовались конусообразные головы сахара этой известной фирмы, каждый большой город России, как напр. Москва, Харьков, Нижний Новгород, Киев, Кременчуг, Елизаветград, Одесса имели у себя громадные склады сахара в собственных домах этой фирмы; деятельность ее известна была и за границей; цвела она как редкий цветок; питала она тысячи народа»⁴². Унікальне явище на той час представляв не тільки виробничий комплекс фірми «Брати Яхненко і Симиренко». В умовах кріпацтва в Московській імперії колишні кріпаки збудували цукрові підприємства і машинобудівний завод, які ефективно працювали, сприяли використанню прогресивної технології цукрового виробництва і рафінування цукру, розпочали будівництво промислових містечок, приділялась підвищена увага до соціальних потреб працівників підприємств, що забезпечувало нормальне життя, поліпшувало умови праці, охорону здоров'я і відпочинок, надавало робочі місця і житло населенню. По всій Московській імперії діяла мережа власних магазинів фірми, здійснювались власні банківські операції та багато іншого. Все це свідчило про великий господарський та підприємницький талант засновників фірми, колишніх кріпаків, особливо їхнього талановитого послідовника Платона Федоровича Симиренка .

⁴² Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. // Киевская старина . – К., 1896. – Т.ЛII. –С.103.

3.3. Симиренко і садівництво

Якщо Платон і Василь з роду Симиренків займалися виробництвом цукру, то Лев і Володимир віддавали свої знання садівництву, де в біологічній науці першої половини ХХст. точилася жорстка боротьба не на життя, а на смерть. Видатний український вчений садівник і помолог Лев Платонович Симиренко зробив значний внесок у розвиток промислового садівництва Російської імперії, недаремно його називали «український король» російського садівництва, хоча така висока оцінка йому дорого коштувала, царизм не допускав поруч себе королів, не любили королівського роду й більшовики.

Як уже відзначалось, дитинство Льва Платоновича проходило на Платоновому хуторі, розташованому між Млієвом і Городищем, де він ввібрав усі принади української природи, що мабуть стало його внутрішньою потребою займатися садівництвом, помологією та біологією. Його батьки Платон і Тетяна Симиренко сприяли отриманню усіма їхніми дітьми вищої освіти. Батько Платон Федорович, як великий цукровиробник і прихильник до наукових досліджень у цій сфері, власник відомої в Росії фірми «Брати Яхненки – Симиренки», де віддавалась шана культурі і освіті, сприяв науковим і культурним інтересам своїх дітей.

За відносно коротке життя Лев Платонович опублікував близько 100 капітальних наукових праць, в тому числі «Дослід вивчення кримського промислового садівництва», «Генеральний каталог», «Кримське промислове садівництво», а також «Поліологія» в трьох томах. Тут слід зазначити, що Лев Платонович створив в Україні світові колекції кращих сортів плодових, ягідних і декоративних культур, а головне, що ця величезна фундаментальна дослідницько-селекційна робота була здійснена задовго до того, що робив у цій сфері М.І.Вавилов. Найголовніше, що Мліївський розсадник Л.П. Симиренка, а це Україна, мав наукові зв'язки переважно з усіма науковими

установами, розсадниками та плодовими фірмами усього світу, що на той час було дивним. Уже наприкінці ХІХ ст. в симиренківській помологічній колекції було зібрано більше 3000 сортів плодових і ягідних культур, 927 сортів троянд, понад 300 сортів хвойних та інших порід .

Видатним роботам Льва Платоновича була дана висока оцінка, яку хотіли б отримати багато інших вчених: бельгійський вчений Едуард Пайнерт писав у 1897р. «Я мав честь познайомитись з людиною, яка власними працями та знаннями, своїм надзвичайно високим розумом найбільше сприяла поширенню плодових культур в Росії»; «в особі Л.П. Симиренка, – зазначив у 1912р фундатор наукового виноградарства в імперії В. Таїров, – російська помологія і промислове плідівництво мають найавторитетнішого тлумача та активного двигуна»; Московське Імператорське товариство плідівництва, вітаючи вченого з виходом капітальної праці «Кримське промислове садівництво» змушене було визнати «Щаслива країна, в якій живуть і працюють такі вчені – трударі, як Л.П.Симиренко, який збагатив Російське садівництво не лише науковими працями, а й сотнями тисяч плодових дерев для промислових садів».

**Левко Симиренко
з дітьми
(Платон,
Володимир,
Тетяна)**

Після закінчення Одеської гімназії в 1873р. Левко Симиренко став студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету, але рятуючись від арешту в кінці 1875р.

переїжджає до Одеси і продовжує навчання в Новоросійському університеті. Втеча не врятувала Левка, адже у Києві він мав зв'язки з гуртком А.І. Желябова, а цього йому царська охранка не забула, і після закінчення університету його зразу ж заарештували. Арештований Левко Платонович і провів в ув'язненні рік в Лук'янівській тюрмі міста Київ, а після цього відбував покарання у Краснодарському краї (1880-1887), де він познайомився і одружився з відомою польською революціонеркою, яка також перебувала у засланні за причетність до нападу на Олександра II Альдоною Гружевською, яка народилася в Ковельській губернії на Волині і була дочкою багатого польського землевласника. Треба бути надзвичайно хоробрим і переконаним у власній справі протесту проти царизму, щоб створювати сім'ю з двох осіб, засуджених за боротьбу проти існуючої влади. Не випадково, після відбуття строку покарання царизм заборонив Л.П.Симиренку займатися науковою роботою в державних наукових установах, університетах, йому і його дружині не дозволялось проживати в Петербурзі, Москві та інших містах України і Московії, крім того, вони позбавлялися права виїжджати за кордон. В результаті Л.Симиренко змушений був оселитися в сільській місцевості, а природний покликання до селекції сприяв організації приватного плодового розсадника поблизу батьківського маєтку в Млієві.

Нагадаємо, що у Млієві розвивався не тільки плодівий розсадник Льва Платоновича Симиренка, тут в минулому з'явився одним з перших українських цукрових заводів, власниками яких були не москалі і не польські підприємці, а українці, які вийшли з низів, з кріпацтва. Подібний стан не подобався москалям, бо ні царизм, ні більшовизм не сприймали українців вільними людьми, які здатні займатися наукою, виробництвом, культурою і мистецтвом, як цивілізовані європейці. Тепер, коли Україна здобула незалежність сучасні московські інтелектуали у переважній більшості, які раніше тупо мовчали, відкрито проголошують, що

вони вважають українців другосортними людьми. Мовляв москалі самостійно, без українців: розбудовували Петербург та Москву, перемогли німців у 1939-1945рр.; забезпечували себе харчами, щоб не голодувати; розвивали самостійно науку і багато іншого; коли ж українці забажали стати самостійними, то у 2014р. напали війною, знаючи, що без України для них біда.

Тому не важко зрозуміти більшовиків, коли їхня тупість завела до того, що вони, незважаючи на видатні заслуги вченого, його наукові праці, практичні рішення промислового садівництва, а також боротьбу вченого проти самодержавства і багаторічне перебування за це в Сибіру, проти чого, здавалось, боролись і більшовики, вони чомусь так і не пощадили Л. П. Симиренка і фізично його знищили. Вченого підступно вбили, але у ту більшовицьку епоху тільки на Заході біографи сім'ї видатних учених Симиренків стверджували, що ученого-садовода з світовим ім'ям, вбив агент чекістів з провокаційною ціллю, засланий у місцевий партизанський загін, що мовляв не визнавав радянської влади, а крім того, поширювалась нісенітниця, що ученого вбили у присутності його сім'ї. Багато чого не було зрозумілим і утаємниченим, а тому, знаючи, що справу не розкрито, за неї взявся колишній Міністр внутрішніх справ України Іван Харитонович Головченко, який обіймав цю посаду двадцять років. Він мав намір навіть написати велику книгу про видатного українського селекціонера Льва Симиренка, але справа так заплутана, що нічого не вдалося зробити навіть людині, яка мала доступ до більшості секретів, які відносяться до криміналу в Україні.

Вдалося йому лише дещо встановити, відновити хоча б деяку істину, за що він заслуговує поваги. Судити відомого вченого не було за що, а тому у віці 65 років, коли дружина з дітьми пішла до батьків на різдвяні свята, а вчений залишився дома і працював, чекісти його просто вбили у Різдвяні свята 1920р. (з 6 на 7 січня). За офіційною версією у вікно вченого вистрілив солдат –

денікінець, що мов би заблукав і зробив він цей вистріл з дуру, тримаючи в руках стареньку гвинтівку, так званий трьохлінійний карабін. Про причини появи солдата з карабіном пояснювалось у документах, що то був період громадянської війни, місцева чехарда, вилазки білих та інших бандитів. Адже у документах не все записано і проведено розслідування: з убитого було знято окровавлений светр, який зовсім не цікавив солдата-денікінця, але він кому-то знадобився, щоб прозвітувати про виконання злочинного замовлення. Справу розслідували, але так і не було дозволено її завершити, що викликало і викликає дотепер занепокоєння істинних українців, навіть тих, які працюють у правоохоронних органах.

Справу свого вбитого батька Льва Симиренко продовжував син Володимир Львович. Залишивши «Платонів хутір» Володимир і його дружина Марія (Улянченко) Симиренко переїзять до Києва, створивши у його передмісті перший у країні Всесоюзний науково-дослідний інститут плодових і ягідних культур, залучивши до праці найкращих дослідників та спеціалістів, очоливши його. В цей час точилася шалена боротьба лисенківської біології проти вчення М. Вавилова, Льва та Володимира Симеренко у плодових культурах садівництва, а також В. Ф. Савицького в буряківництві. Складно довелося боротися усім, але особливо Володимирі Симиренко, бо влада підтримувала Мічуріна. На заключному засіданні «Всесоюзної наради по стандартизації асортиментів», яке відбувалося 20-26.12.1931р.⁴³, В. Симиренко виклав сутність власної теорії методу, порівнявши її з методом В. Мічуріна: «Основний метод Мічуріна - робота з одиницею. Основний метод, який я визнаю, працювати з тисячею ... Ми знаємо, що з цього приводу є цілий ряд думок. Іван Володимирович Мічурін вважає що можна вивести шляхом схрещування гібриди і що можна

⁴³ П.Вольвач. Владимир Симиренко. Родовід. Наукові записки з історії культури України, №10, 1995р,-с.71

шляхом застосування цього методу змінити генетичну сутність гібридів. Я в даному випадку не вірю в це, я вважаю, що це не метод, і такої ж точки зору дотримується нескінченна кількість людей, як в Союзі, так і за межами його»⁴⁴. У процесі обговорення виявилось три пропозиції: перша, пропозиція голови зборів, відзначити цінність методу Мічуріна; друга, пропозиція В. Симиренка про необхідність обговорення методу Мічуріна; третя, пропозиція з залу, що одна пропозиція не суперечить іншій. Голосування: за першу пропозицію – 35 голосів; за другу – 44; за третю – 22 голоси. Таким чином проходить пропозиція Володимира Львовича Симиренка⁴⁵.

З цього моменту мов би двигун включився жорстокий процес, поширились доноси, наклепи та брехливі цькування, які більшовики використали спочатку до арешту, а після і смерті видатного вченого. Відразу після наради почалася ліквідація симиренківського «Південного Інституту плодового та ягідного господарства»: у нього відібрали всю мережу науково-дослідних станцій, які були за межами України; знаменитий Інститут перетворився на третьорозрядну установу; майже в забутті інститут перебував кілька десятиліть. У той же час був утворений такий же Північний Інститут плодового та ягідного господарства у Козлові. Опинившись під загрозою ізоляції і неможливості наукових досліджень В.Л. Симиренка пише листа М.І.Вавілову, який також уже був під наглядом у чекістів, сподіваючись отримати захист як Президента Всесоюзної сільськогосподарської академії. У своєму листі від 21.01.1932 В. Симиренка писав «Група працівників Козлова домоглася освіти у Козлові на підставі постанови ЦКК.

Цією постановою широко користуються і скрізь, і всюди ставиться питання так, що усі методи і теорії І.В. Мічуріна беззастережно правильні, і не підлягають обговоренню. ... Крім

⁴⁴ П.Вольвач. Владимир Симиренко. Родовід. Наукові записки по історії культури України, №10, 1995р.,-с.71-

⁴⁵ Там же

того, та ж група не може примиритися з існуванням Інституту Південного плідівництва і продовжує проявляти войовничий імперіалізм в цьому відношенні ... Такий стан речей має бути визнаний ненормальним ... Не можна ж якийсь певний метод селекції раз і назавжди визнати єдино вірним. ... Пишу все це Вам в надії, що Ви погодитесь допомогти ліквідації компанії піднятою козловцями не тільки проти мене, а й проти постанов Всесоюзної наради з стандартизації асортиментів «Південного Інституту плодового та ягідного господарства». Відповідаючи на лист від 11.03.1932р. М.І. Вавилов підтримав думку В.Л. Симиренка, написавши наступне «В писаниях Ивана Владимировича при всех его больших заслугах есть много элементов ненаучности,...Одно дело большие заслуги Мичурина..., а другое дело – научная селекция, научное плодоводство... И то легкомыслие и по-видимому, небольшой багаж, который свойственен ряду товарищей в Козлове, найдет объективную оценку в стране если не сегодня, то завтра.». Так легковажно переписувались вчені, надіялись щось виправити, доказати чи переконати, але їхні справи ставали кепськими.

У надрах боротьби В.Симиренка проти використання багатьох ненаукових робіт Мічуріна та деяких авантюристів від науки у Козлові, підтриманих Кремлем, зародилась ще страшніша руйнівна катастрофа, що насувалась на Симиренка, а саме – лисенківщина. Адже для Т. Лисенка мічурінська біологія, проти якої виступав В.Симиренко, стала ідейним прапором і ненауковою поживою для так званої лисенківської біології. Під руїнами катастрофічної ненауковості загинули ті, хто стояв біля витоків фундаментальної наукової біології – В.Симиренко, М.Вавилов, В.Савицький та інші українські вчені. Адже відомо, вислів нашого геніального земляка П.Л.Капіци, що «Ніщо так не повчально, як помилка генія», адже і Мічуріна, і Лисенка привів і посвятив у науку особисто академік М.

Вавилов, вчинивши помилку, яка дорого коштувала і йому, і науці, що буде показано в подальшому.

Помилка, яка сприяла проникненню в науку біології, фундаменту вивчення живої природи, як форми живої речовини, шкідливих і низькопробних методів досліджень, породила спочатку мічурінське «вчення», яке знищило В.Симиренка, а слідом за ним лисенківське «вчення» знищило самого вчителя М.Вавилова. Комуністична система, керівники якої були низько освіченими людьми, підбирала для себе таких же «вчених», які вірили, що можна впливати на генетику сокирою, в наслідок чого мічурінське і лисенківське «вчення» про швидкість і простоту досягнення, що обгортались маніловськими ілюзіями, були дуже необхідні тодішній владі. Усі, хто мав іншу думку, знищувались морально і фізично, що можемо побачити на прикладі лише однієї родини – Симиренків. У професора Володимира Львовича була інша думка ніж у Лисенка і Мічурина, за це його заарештували в його ж дітищі, центрі наукової думки «Всесоюзному дослідному інституті плодового та ягідного господарства».

Цю наукову установу особисто організував професор В. Симиренко у складний період революцій та громадянської війни на базі монастирського садового господарства в Китаєві біля Києва. Навколо наукового центру давня історія і красива природа: древнє городище, печери, монастир «Китаївська пустинь», гори, сади, ставки. Тут тільки працювати, творити, проводити наукові досліді і селекційні роботи, але все це було для влади зайвим. Невже можна вважати нормальним, коли вченому приходилося приховувати власні праці, зокрема мов би була загублена, вірніше захована у Києві самим Володимиром перед арештом, праця «Українсько-російська помологія», яка понад тридцять років знаходилась у сховищі. Складно пояснити дії більшовицьких неуків, коли вони направляли смертельний каток своєї системи проти таких же як вони революціонерів, але за своїм розумом стали знаменитими

вченими, вбивали або калічили їхніх дітей та онуків. Саме таке безжальне і методичне знищення генетичного коріння нації в Україні залишились нащадки наймитів, бобилів і всілякої голоти, що призвело до нечуваних втрат в науці, освіті, управлінні і це відчувається тепер, після 1991р., в роки важкої боротьби за незалежність і свободу.

Через два роки після московської наради з стандартизації асортиментів 8 січня 1933р В.Л.Симиренко заарештували, у такий же день був арештований його батько Лев. Доля зіграла свою злісну наругу не тільки в цьому, сталося ще й так, що перед винесенням вироку (02.04.1933) Володимир Львович перебував у тій же Лук'янівській тюрмі, де 55 років тому впродовж року був заточений його батько. Потрапивши в ув'язнення Володимир Львович мав намір якимось вплинути на події, показуючи власні та своїх предків заслуги. Перш за все він хотів показати свої досягнення в науці і написав наукову автобіографію, перерахувавши всі наукові роботи у розвитку садівництва, написав також про революційну діяльність своїх батьків за царату.

А революційна діяльність Симиренка старшого була чимала, адже документи, наведені П.Вольвачем з архівів, свідчать про революційну діяльність і страждання батьків Володимира Симиренка: «Лев Платонович Симиренко в конце 70 годов XIX ст. участвовал в революционных студенческих кружках Одессы и Киева. В 1879 г Л.П.Симиренко был арестован и сослан в г. Красноярск. Будучи на высылке вступил в ряды «Народной воли». За подготовку побегов подвергся в 1882г аресту и отбыл два года одиночного заключения после которого был выслан в г. Балаганск. Ссылку отбыл 1887г. член общества политкаторжан и ссыльных посланцев №62. Такой же революционеркой была и мать Владимира: Альдона Эмильевна Симиренко (урожденная Гружевская) принадлежала к поколению революционной интеллигенции, которое во второй половине восьмидесятых годов

принимала активное участие в революционном движении. Работала А.Э. Симиренко в Варшаве в польских революционных организациях (1878г) – организации Кобылянского и Людвиг Варынского и отбыла два года заключения в Варшавской цитадели и выслана в Восточную Сибирь. В 1876-1877гг принимала активное участие в стачках ткачих в Ленинграде, где содержала нелегальную квартиру на Преображенской улице, что осталось неизвестным жандармам. Около 14 лет ее жизни проведено в тюрьме и ссылки в Сибири. По возвращении из Сибири А.Э.Симиренко много лет активно работала в революционном Красном Кресте. Член общества политкаторжан и ссыльных поселенцев №62».

Батько і мати професора Володимира Симиренка повною мірою сприяли поразці царизму, з якими боролись більшовики, але влада потрапила в руки людей, яким не потрібні були ті, хто може відстоювати національні інтереси і держави, і науки та суспільства. Приклади багатьох українських вчених дають підстави думати та шукати докази про те, що ті, хто керував Московською імперією в перебігу 1917–1991рр. до складу якої входила тоді Україна, переслідували не національні, а зовсім протилежні цілі. Виявилось, що революціонери проти царизму стали ворогами влади, яка повалила царизм і запанувала в Московії, більше того, ворогами ставали й вчені, хто відстоював національні ідеї в результаті перевороту 1917 року.

Доказів якоїсь провини В. Симиренка не було, а тому на його прохання та документи про великі діяння свого батька й матері проти царизму, на кінець і власні наукові і практичні досягнення професора, його перед новим 1937 роком ніби звільняють, але одночасно на підставі нової «справи» знову заарештовують і заточують в московські катівні. Доказів будь – якої провини не існувало, але була вказівка влади і його відправляють на роботу в Ободьянський розсадник Курської губернії та ще й під жорсткий нагляд чекістів. Курська губернія, це Україна, але не довго

довелося займатися улюбленою справою в розсаднику, навесні 1938р. Володимира Львовича знову заарештували. На цей раз ним зайнялися енкеведісти з провінції Ободянської НКВД Курської області, які без зайвих доказів сфабрикували чергову політичну справу.

Професор знову був заточений в темницю Ободянської в'язниці Курської області, недалеко від Мценська, де 55 років тому перебував в ув'язненні його батько Лев Платонович Симиренко. Звинувативши професора у якомусь шкідництві і на підставі постанови прокурора та НКВС від 2 вересня 1938р Володимира Симиренка, в ніч з 17 на 18 вересня 1938р розстріляли, професору йшов лише 47 рік. І ось тут простежується цікава істотна різниця між царизмом і більшовиками – комуністами, між двома ідеологіями, їхніми відносинами до людини та її цінностей. Все таки царизм був справедливішим і людянішим, адже поза сумнівом комуністи – більшовики генія українського народу Т.Шевченка не залишили б живим у багатолітньому заточенні, хоча й укоротили йому життя.

Батько і син Симиренки були знаменитими вченими – біологами, за долею життя вони перебували в ув'язненні при різних режимах влади – царизм і більшовизм, кожен із цих режимів до них та їхньої справи, якою вони займались, проявляв кардинально протилежне відношення. За царату батько Лев Платонович Симиренко, перебуваючи у в'язниці з політичних мотивів, як вчений, кандидат природничих наук мав можливість, звичайно з дозволу влади, займатись науковою роботою в Новоросійському університеті і багато чого корисного зробив. В ув'язненні його відвідували мати, родичі та друзі, а діти Льва Платоновича, в тому числі і його син Володимир, мали можливість отримати вищу освіту в кращих університетах Києва і Петербурга. Царизм не конфіскував і не знищував сімейні реліквії, нажите вмінням та важкою працею майно та будівлі.

БУНТАР І САДІВНИК: Левко Симиренко після повернення з восьмирічного сибірського заслання, куди був відправлений за участь у русі народників. Фото кінця 1880-х

У комуністичну – більшовицьку епоху Володимир Львович, як і Лев Платонович, також був заточений, але ставлення до нього більшовиків кардинально відрізнялося від царизму. Він, як і його батько, був заточений з політичних мотивів у тій же Курській губернії, але при більшовиках син Льва Платоновича, доктор наук, професор садівництва і помології, керівник знаменитими науковими установами був буквально ізольований від зовнішнього світу, постійно утримували у камері смертників. Його дружина Марія Демидівна Ульяненко – Цехівська, діти Тетяна (1926р) та Олексій (1931 - 1979рр) негайно були видворенні з квартири, а щоб не бути заарештованими залишили Київ і пішли жебракувати країною. Комуністи Московської імперії, які правили впродовж 1921-1991рр., не дозволяли такого порівняння царизму і більшовизму, але тепер його треба зробити, показавши нелюдські риси більшовизму.

3.4. Соціальна та благодійна діяльність роду Симиренко

Поряд з виробничими й технологічними рішеннями стояли й соціальні питання фірми. Багато з тих хто у той важкий але славний час приїжджав до Києва прагнув побувати також і в Городищі, де все побачене вражало своїм нововведенням. У містечку знаходились будівлі, які були символом гордості фірми – семиповерховий цукровий завод, цехи машинобудівного заводу, будівля головної контори. Заводська територія і містечко Городище висвітлювалися газовими ліхтарями, що було дивовижним навіть для великих міст. Неймовірно, але про це раніше не писали москалі, що таку красу бачив М.Гоголь і написав мистецькі високі слова про соціальне диво у другому томі «Мертві душі». Фірма «Брати Яхненко і Симиренко» багато зробила справ у вирішенні соціальних проблем працівників своїх підприємств і держави в цілому. Свою першу благодійну акцію на державницькому рівні фірма провела в 1830р., коли вибухнув голод, виділяючи кошти і

харчові продукти для безоплатного харчування біля десяти тисяч бідних сільських жителів, а хто приходив до млинів всім безплатно відпускалось борошно.

Вирішувались важливі соціальні задачі, зокрема, для тих, хто працював на Мліївському рафінадному заводі, фірма побудувала ціле промислове містечко, якому дивувались, ним цікавились, на ньому виховувались та брали приклад місцеві жителі і приїжджі звідусіль. Дивиною було те, що це робили українські підприємці, колишні кріпаки, без допомоги держави, в смутний період кріпацтва, створюючи усі умови для нормального, європейського рівня, життя робітників та їхніх сімей, проявлялась турбота про їхнє здоров'я і духовне життя, створювалися належні умови для ефективної праці та якісного відпочинку. Подібні умови створювалися на усіх промислових підприємствах і цукрових заводах: кожна сім'я робітників мала свій окремий будинок з присадибною ділянкою землі та садом; молодим і самотнім робітникам надавався гуртожиток; кожній сім'ї поставлялося паливо; через мережу власних магазинів робітники забезпечувались усіма необхідними товарами за досить розумними цінами. Скрізь на підприємствах діяли безплатні лікарні, робітники і їхні діти навчалися в училищах та школах за програмою технічних училищ, в яких працювали фахівці з вищою освітою.

Гордістю фірми, а вірніше її славних засновників, були реальні соціальні справи. На 260 десятинах землі, орендованій у князя Михайла Воронцова, було побудовано близько ста п'ятдесяти будинків для робітників і службовців з окремими садибами, городами й садами. Кожен ряд будинків утворював квартал зі своєю окремою назвою, що символізувало своєрідні традиції підприємців: Платонівка, Семенівка та інші. На території містечка Городище жили робітники підприємств фірми, де діяли паровий млин і працювали магазини, в яких можна було придбати все необхідне за собівартістю. При заводі функціонувала лікарня на сто

ліжок, самодіяльний театр, церква святого Стефана, шестирічна школа, де працювали вчителі з університетською освітою, деякі з них з часом ставали професорами Київського університету. Так же як і Кіндрат Яхненко зблизився з Т.Г. Шевченком, допомагаючи йому матеріально, зближувались і допомагали знаменитому філософові, політику і поетові представники сімейства Симиренко. Останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Тараса Шевченка з'явилося в січні 1860 тиражем шість тисяч примірників віддрукованих у друкарні П. Куліша в Петербурзі на кошти Платона Симиренка. Саме тоді Т.Г. Шевченко мав можливість відновити в тексті деякі виправлення цензорів, які уже перед друком не помітила цензура, а також надрукувати дещо з не перевірених цензурою творів. Мабуть представники сімейства Симиренко відчували цінність творів Шевченка для майбутніх поколінь українців у їхній боротьбі за незалежність.

Прикладом може служити невеличке містечко Млієво, яке перетворилось в особливий виробничо-культурний центр⁴⁶: в ньому було збудовано більше 150 садіб для спеціалістів заводу та інших підприємств; працювало багато магазинів за низькими цінами; при заводах працювала лікарня на 60 ліжок з безплатним лікуванням; працювала шестикласна школа, де викладачі були з вищою освітою; діяв паровий млин; загальне число працівників на заводах знаходилось в межах до 5 тисяч. Реальними діями забезпечувалась і духовна сфера як робітників, так і місцевого населення. У Млієві працював аматорський театр, в 1858 було відкрито нову прекрасну церкву титарем якої був призначений О.І. Хропаль. Новим у Млієві було й те, що і завод, і усе містечко були оснащені раніше не баченим, надзвичайно рідкісним на ті часи, газовим освітленням, яке практикувалось тоді тільки десь у трьох великих містах всієї імперії, в містечку також працював водопровід, усе свідчило про

⁴⁶ Детские дневники Алексея Александровича Бобринского: 1862-1865гг. –РГАДА,ф.1412,оп.8,д268; 1866г. –РГАДА,ф.1412, оп.8, д 269. Диплом, выданный королевским обществом антикваров Севера Алексею Алексеевичу Бобринскому. –РГАДА, ф. 1412, оп.1,д.74

благородний намір підприємців прищепити високу культуру своїм робітникам і усі жителям містечка.

Високий рівень виробництва, небачені при кріпосництві соціальні заходи і турбота про людину привертала увагу інтелігенції, поетів і письменників, взагалі прогресивних людей тих часів. За порадою М. Максимовича, який був знайомий з Платоном Симиренко, у 1859р. до Млієва приїхав Тарас Шевченко, якого прийняли радісно, з великим шануванням. Як писала тодішня преса великий поет Т. Шевченко відвідав заводські приміщення, оглянув містечко Млієв та Городище, де він побачив, що вулиці містечок освітлювалися газовими ліхтарями, які було рідкістю навіть для великих міст, ознайомився з життям працівників і з радістю сказав супроводжуючому його Кіндрату Яхненко, обіймаючи підприємця: « – Батьку! Що ти тут наробив! – І на його очах з'явилися сльози»⁴⁷. Було чим пишатися, бо Кіндрат Михайлович був головною рушійною силою фірми, своєю відповідальністю, чесністю і простотою він досягав багато доброго. Будучи неграмотним, тільки в похилому віці навчився ставити підпис біля свого прізвища, але пам'ятав усі борги, строки повернення і виплат та розрахунків, а торгові справи вів так, що дивував усіх.

Близько зійшовся Тарас Григорович з управителем рафінадного заводу Олексієм Івановичем Хропалем, який був повінчаний з Наталією Федорівною Симиренко. Старша шестирічна Хропалева донька Катерина дуже сподобалася поетові і він назвав її Титарівною, а коли поїхав, то в листі до Олексія Івановича Хропаля Т.Г.Шевченко написав «Титарівну ж тричі поцілуй від мене, нехай вона здорова зростає та щаслива буде»⁴⁸. Під час візиту Т.Шевченка до Симиренківського маєтку Платон Федорович запропонував видати на власні кошти, біля 1000руб.,

⁴⁷ Чальый М. Посещение Т.Г.Шевченком сахарного завода Яхненка и Симиренка.// Киевская старина.-1889,-№2.-с.461

⁴⁸ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6-ти томах, К., 1964,-Т.6.-С.241

книгу «Кобзар» з тим, щоб за продані книги повертати борги, які мав поет. Різноманітну допомогу українській культурі та літературі надавали усі Смиренки та Яхненки.

Зустрічі великих цукро заводчиків і яблуневих садів з видатними українськими духовними творцями мають стати прикладом для сучасних бізнесменів ХХІ століття. Улітку 1859 року у Млієві судилося зустрітися двом видатним українцям: Тарас Шевченко, вже відомий український поет в Московській імперії, який подорожував рідними черкаськими краями після повернення із заслання; Платон Смиренко уже також відомий український цукро заводчик і меценат. З першої години спілкування вони зрозуміли, що їх ріднить важка доля: в обох батьки були рабами; вони ж талановиті в духовній і матеріальній сферах: своїми справами обидва сприяють розвитку рідного краю. Коли Смиренко запитав у поета, чому давно не було видно його книг, той, трохи вагаючись, пояснив, що немає за що їх видавати. Купець, теж, добираючи слова, щоб не образити Кобзаря, запропонував дати йому грошей у борг, але поет не взяв нічого. Однак, у листопаді написав Смиренку з Петербурга: “Ваше благородное предложение приму я теперь как благодеяние с глубочайшей благодарностию. Издание будет стоить 1.100 руб. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче. Если же деньгами, то я не обещаюсь вам уплатить ближе году с десятым процентом”. З відповіддю цукро заводчик не забарився, відіслав зазначену суму з листом, в якому висловив готовність придбати весь тираж: “Велике спасибі Вам, що звернулися до нас у справі видання ваших пісень. Після виходу книг прошу відіслати їх на 1.100 карбованців – і ми з Вами розквітаємося”. В кінці меценат поцікавився, чому поет йому пише російською, а іншим землякам – українською? Завдяки цьому вийшло третє видання *Кобзаря*. Одне тільки засмутило Платона Смиренка – напис на першій сторінці книги *Видано коштом П. Ф.*

Симиренка. "Навіщо він це зробив? – ображався меценат. – Це ж було між нами. Я навіть дружині нічого не сказав". Це були істині меценати, а не політики і пропагандисти власних справ.

Якщо не першим, то напевно одним з небагатьох великих меценатів в Україні наприкінці ХІХст. був Василь Федорович Симиренко. На його кошти було здійснено декілька видань не тільки книги «Кобзар» Т.Шевченка, але й творів багатьох інших українських письменників. Меценат підтримував чимало іншого з української культури, зокрема, у 1911р. Наукове товариство ім. Шевченка придбало будинок у Львові за 100 тис. крб. золотом, отриманих від Василя Симиренка, виділялись кошти на утримання українського гуртка при Київській Духовній семінарії і «Товариства допомоги культурі» та багато іншого. Він зібрав солідний грошовий фонд на розвиток Київського політехнічного інституту, який існував у той час в зародковому стані, але коли меценат помер у 1915р., то доля його фонду невідома. Відомо, що у 1882р. в Україні було засновано щомісячний російськомовний журнал «Киевская старина», але на його основі у 1906р., за підтримки меценатів Василь Симиренка і Г.Галагана, був створений уже україномовний журнал «Україна». Більше того, Василь Симиренко фінансував періодичні видання «Київська старовина» та «Україна», але й «Рада», «Громадська думка», «Літературно – науковий вісник», інші видання. Навіть коли у 1888р. компанію «Симиренко-Яхненко» довелося закрити, але її власники без копійчини не залишилися і не припиняли благодійної діяльності, зокрема Василь Симиренко. У часи розквіту його фірма щорічно віддавала 10% доходу на розвиток української літератури і така програма тривала 50 років, відомо, що стипендії від цукро заводчиків отримували Михайло Коцюбинський і М. Грушевський. Відзначимо, що це була перша українська стипендія за досягнення в галузі культури, основи якої тлумачились меценатом таким чином "Кожен мусить робити те, до чого вдатний.

Вони тямляться на громадських справах, хай їх і роблять, а я тямлю зароблять гроші, то й мушу заробляти їх для України, – казав Василь Федорович. – Якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював".

Вихідці з низів, наймитів і кріпаків, представники сімейств Симиренків та Яхненків ніколи не проявляли будь-якої неповаги до простого народу, особливо до працівників власних підприємств, до них вони завжди були простими, доступними і щедрими, мабуть постійно пам'ятали про колишню бідність і залежність своїх прадідів. Це були не відкупники, а справжні патріоти своєї землі, нації та держави, роблячи все для підвищення добробуту народу. Це безсумнівно був рід, який своїм корінням вріс в інтереси своєї української нації, що бачимо в усьому: у розвитку виробництва, особливо цукрової галузі, в Україні; створенні якісних умов праці та відпочинку для робітників на українських підприємствах; фінансовій допомозі та сприянні розвитку української культури, літератури й науки; вихованні висококваліфікованих спеціалістів промисловості; освіті робітників і їхніх дітей.

Читаючи про знаменитий рід Симиренко будемо пам'ятати: козак Степан не став на коліна перед царицею, коли вона знищила Січ; його син Федір Степанович назвав перший свій пароплав «Українець»; його праправнук професор Володимир Львович загинув від рук чекістів, але не зрадив собі, своєму роду та українському народу .

3. 5. Важка доля засновників фірми «Яхненко – Симиренко»

Слід віддати належне і висловити подяку дослідникам, які провели велику роботу в архівах для вивчення славних сторінок життєдіяльності знаменитого українського роду Яхненко–Симиренко, щоб не зникли назавжди згадки про знаменитий рід і їхню долю⁴⁹: Тетяна Симиренко; Олена Леонтович; Петро Вольвач;

⁴⁹ Родовід. Наукові записки по історії культури України, №10,К.,1995

Дмитро Малаков; Сергій Кривенко. У засновників фірми була одна доля – вони кріпаки, які самостійно викупили у поміщиків з рабства себе, свою сім'ю та стали вище за соціальним рівнем своїх гнобителів. Вони мали талант від природи, у них був ще й хист організаторів виробництва, заохочення прогресивних ідей до науки і добрі наміри до меценатства, що свідчило про український патріотизм кожного з членів дивовижної родини.

Йшов час, добрі справи фірми «Брати Яхненки – Симиренко» були розхитані кризою, яка охопила економіку Московської імперії у другій половині XIX століття. Дали себе знати й чвари між старшим і молодшим поколінням підприємців, розхитані конкурентами шляхом обмов і наклепів створили навколо фірми негативну атмосферу.

Невиліковний за тих часів недуг – туберкульоз рано убив Платона Симиренка і у 42 роки він пішов у вічність. Після цього у міцної компанії почалися перші серйозні проблеми. Сталося це мовби банально, коли після закінчення Київського гуртового ярмарку у 1861р. бухгалтер компанії перевозив документацію і в дорозі втратив важливі бухгалтерські книги, які потрапили до рук конкурентів. До того, що дві гілки (Симеренко і Яхненко) уже кілька років як розкололися і вели переговори про те, хто і які борги буде сплачувати, ще й був розпущений слух про складне фінансове становище компанії, а втрачені документи саме таке становище підтверджували. Спасуючи власні кошти, кредитори дружно вимагали у компанії свої гроші, а повернути їх відразу, як і в будь-якому бізнесі, було неможливо, що призвело до катастрофи, настала трагедія,

Після того як на сорок третьому році життя не стало Платона Федоровича, незабаром пішли з життя його батько і мати. Відхід з життя фундаторів фірми їхні спадкоємці, як ділові партнери відвертаються один від одного, а кредитори вимагали повернення грошей. Це ускладнилося й тим, що Платон Федорович, ще зовсім

молодий, через хворобу, сподіваючись одужати, не встиг привести в порядок справи і скласти заповіт. Без цього заповіту, за існуючими тоді законам дружина і брат покійного не могли розпоряджатися майном, мати призначалася опікункою власних дітей, а всі справи заводів і навіть сімейні витрати здійснювалися виключно з дозволу сирітського суду. Всі невеликі, здавалося б другорядні справи, привели до того, що в 1880р. фірма «Брати Яхненки – Симиренко», як юридичний суб'єкт, була ліквідована. На прикладі знаменитого роду і підприємців України Симеренків простежується одне з найскладніших питань людства на яке кожен чекає відповіді - «Почему всякого человека, не исключая богатых, сильных и властных, подстерегает бедность, горести и всякие несчастья»⁵⁰.

Цьому передувало чимало важких втрат іншої частини власників фірми «Яхненко-Симиренко». В кінці 60 -х років XIX ст. наступили тривожні дні для всієї фірми. Важко захворів Кіндрат Михайлович Яхненко, який переніс перший інсульт в 1858р., далі інші інсульти і смерть в 1863 році. Нависли й інші грозіві тучі над фірмою: її керівники постаріли, єдиний Платон Симиренко, якій міг керувати фірмою також був нездоровий і в 1861р він виїхав лікуватись за кордон, але після повернення з Німеччини в січні 1863р він помер на сорок третьому році життя. Його батько пережив свого сина на чотири роки, а через рік померла Анастасія Михайлівна Яхненки – Семененко. У 1866р померли брати Яхненки – Терентій та Степан.

Сталося так, що спадкоємці Степана Яхненко розпочали вимагати розподілу капіталу і спадщини, в сумі половини мільйона рублів, а тут відразу ожили супротивники і вороги фірми, підключились й до вимог кредитори, стало початком розрухи. У 1861 році, зважаючи на погіршення справ, кредитори вимагали повернення грошей, вони створили особливий комітет і призначили

⁵⁰ Циолковский К.Э. Космическая философия., «Сфера», 2007-С.245

власну адміністрацію для управління торговим домом «Брати Яхненки і Симиренко», повністю відсторонивши сім'ю від ведення будь-яких справ. Минуло шість років некомпетентного, безгосподарного і злодійського господарювання, не можна було не тільки отримати прибуток, але й повернути раніше вкладені кредити. І кредитори спохватилися і до роботи в ній був залучений молодший брат Платона Василь, який в той час закінчував політехнічний інститут в Парижі. Йому навіть не дали можливості здати випускні екзамени, який зразу ж після повернення на батьківщину за конкурсом був обраний керівником всіма справами фірми, навіть повернувши право голосу сім'ї. Впродовж декількох років Василь Симиренко намагався врятувати справу своєї сім'ї, але було пізно, кредитори заважали нормалізації роботи щодо відновлення минулої величі. фірма розвалювалась, заводи зупинялись. Зусилля В.Ф. Симиренка так і не увінчалися успіхом, що стало причиною його відмови від посади Голови тимчасової адміністрації та значного грошового утримання, яке йому виплачувалось. Прийшлося відмовитись від спадщини і у 1873г Василь Федорович з родиною залишає Мліїв, фірма припиняє існування, майно розпродавалось для повернення боргів.

Після того як нащадками славних прадідів зруйнували фірму, знайшовся все таки дійсний предстваник великих предків, здатний продовжити існування фірми – Василь Федорович. Він, як і його славні предки, розпочинав з нуля, придбавши на торгах за невелику ціну занедбаний невеличкий цукровий завод, якщо так його варто назвати. в селі Сидоровці недалеко від Корсуня і оселився там зі своєю молодою дружиною Софією Іванівною Альбрандт, яка у всьому підтримувала свого чоловіка в його нових важких справах цукрового виробництва. Труднощів в інженера було неймовірно багато, як у кожного цукрозаводчика: довелося брати дорогий кредит; жити на мізерні кошти; самому виконувати всю господарську роботу; працювати чорноробом на своєму ж

заводі; виконувати наукові дослідження в галузі вдосконалення цукроваріння; писати і друкувати статті в журналах Московії і за кордоном. Чималі старання дали результати: Сидорівський цукровий завод став відомим передовим підприємством і приносив власнику мільйонні прибутки; вперше в Московській імперії на цьому заводі почали виробляти продукти, що були рідкісними в цих краях, зокрема, мармелад і пастилу, які успішно експортувалися, користуючись попитом за кордоном. Як і його предки Василь Федорович був меценатом, підтримував розвиток української культури і літератури, виділяючи для цього 10% усіх своїх чималих прибутків. В останні роки життя Василь Федорович зупинився для проживання в Києві: у сім'ї дітей не було і весь свій стан він заповідав, після смерті його і його дружини, на потреби української культури. Преса того часу відзначала високу духовну і моральну красу представника знаменитого роду Смиренків Василя Федоровича, який похований на Аскольдовій могилі.

Неоднозначна і важка доля спіткала Льва Платоновича Смиренка (1855-1920рр.) в життєвій та науковій царині. Перебуваючи в засланні Левко одружився з такою ж засудженою, польською революціонеркою, Альдоною Емілієвною Грушевською і у них народилося троє дітей – дочка Тетяна та два сини – Платон і Володимир. Проте, життя у Курську, а згодом постійно у Млієво не сподобалось дружині і вона перебралась до Черкас, а згодом до Києва, де займалась своєю справою, за яку була вислана до Сибіру – суспільною діяльністю. Вчений одружився на подрузі свого дитинства Олені, яка невдовзі померла і його дружиною стала вчителька Мліївської школи Софія Миронівна, яка народила Левкові двох синів і доньку.

Коли більшовики захопили владу в Московії 1917р., то вони взялися приборкати Україну, використовуючи жорстокі методи: розхитування країни з середини, цілеспрямовано створюючи умови для громадянської війни, якої не було ні в одній країні, яка входила

до Московської імперії на той час; фізичне і моральне знищення духовності народу, його прогресивної еліти. Впродовж 1917-1921рр. уряд Української народної республіки, очолюваний П. Скоропадським та Симоном Петлюрою сприяли розвитку науки, що давало широкий простір роздумам таким особистостям як Левко Платонович Смиренко. Коли більшовики все таки перемогли українців і захопили владу, то більшість українських вчених їм не сподобались, серед яких виявився й Лев Платонович. Більшовики не придумали нічого кращого стосовно науки, яку засновував і розвивав Павло Скоропадський, як знищити одного із видатних українських вчених Льва Платоновича, його сина, зятя і внука. Самого Льва Смиренка вбили більшовики на різдвяні свята з 5 на 6 січня 1920 р. на 65-му році життя у його квартирі. Це була спланована акція, бо вбивці нічого не взяли окрім, звичайно для звіту замовникам, закривавленого одягу пораненого, який залишившись наодинці втрачав кров. За рік до цього померли його брати Микола та Олексій, але багато дослідників життєвого шляху Смиренка схильні вважати, що до їх смерті доклали руку також чекісти. Це були останні 1920-1921 роки Української народної республіки, яку намагалися захопити більшовики через цілеспрямовано спровоковану громадянську війну і більшовики найперше знищували основи української нації – духовність, зокрема представників науки, освіти і культури. В перші 27 років незалежності так і не знайшлося теперішнього поета чи митця, щоб написати оди про невинно вбитих московськими більшовиками вчених і письменників.

За наукові дослідження і їх відстоювання проти мічурінського псевдовчення загинув Володимир Смиренко. Спочатку його заарештували і він був ув'язнений у 1933–1937рр, недовге перебування на волі, а далі у 1938р. черговий арешт, знову тією ж більшовицькою владою засуджений і висланий, на широкі північні простори, де він як його далекий предок, нескорений царизму козак

Степан Самиренко, десь помер, навіть місце його поховання невідоме. Так знищувалась українська національна еліта, якої тепер дуже обмаль. Коли у січні 1933р. в Києві заарештували сина Льва Платоновича Володимира Львовича Самиренка, то спаливши весь архів знаменитого роду: козацькі грамоти; велике листування підприємців і меценатів; малюнки Т. Шевченка; грамоти про премії з виставок, присуджених Льву Платоновичу за виведення нових сортів у розсаднику Млієва. Більшовики створили не відтворювані прогалини у соціальному і науковому житті знаменитого роду Самиренко.

На гіркому прикладі родини Самиренків сучасні і майбутні українці й уся інтелектуальна громадськість повинна задуматись, – кого заарештували і потім знищили? Дикунство, шантажували і знищили видатного українського вченого Володимира Самиренка, який займав передові позиції у світовій науці: директора Мліївської садстанції і Центрального плодового розсадника України; професора Київського політехнічного, Полтавського та Уманського сільськогосподарських інститутів; голову Всеукраїнської помологічної комісії при наркомі України; редактора журналу; автора численних підручників і статей; засновника і директора Всесоюзного науково-дослідного інституту садівництва під Києвом. Більшовики свідомо знищували українську еліту, вони її ненавиділи, а головне боялись. На практиці це проявлялось заборонаю української мови, невизнання і замовчування високих наукових результатів українських вчених, письменників, митців, без сорому усе списувалось на москалів, адже комуністи як і царизм, відстоювали виключно москвські національні інтереси, вони цього ніколи й не скривали.

Рід Самиренків суцільно потрапив під прес двох агресивних течій як в суспільній так і науковій життєдіяльності Московії на початку ХХ ст.: перша течія, боротьба між царатом і більшовизмом за володіння москалями і завойованими народами; друга течія,

нещадна боротьба, яку очолював сам Сталін, мічурінського розуміння біологічної науки та незахищеного вчення Симиренків і Вавилова; як ганебний результат – більшовики фізично знищили весь чоловічий рід Симиренків, а їхні сім'ї розбрелися на світових шляхах. Так поступали більшовики з роботящими і заможними селянами у 30-ті роки XIX ст., називаючи їх куркулями, кулаками і іншими словами.

Все таки на дорогах світової толоки не загубились сліди нащадків Симиренків, що бачимо із досліджень українських вчених⁵¹. Молодим загинув Володимир Симиренко, а коли його заарештували, то його дружину Марію з двома дітьми, семирічною Тетяною та дворічним Олексою, вигнали з житла і вони пішки добирались до центру Києва, але звідти пішли шукати притулку у багатьох місцях України, бідуючи і хворіючи. Під час німецької окупації їм дозволили повернутись на Платонів хутір, мати Марія працювала учителькою у школі, є її дочка, яка володіла німецькою, працювала перекладачем, малий Олекса був на господарстві. Коли німці залишали Україну, то сім'я Симиренків добралась спочатку до Чехословаччини, далі до Бельгії, а звідтіль у 1950р. до США. В США Олекса Симиренко закінчив Мінесотський університет, у 1961р. захистив докторську дисертацію з соціології і надалі працював у Невадському, Каліфорнійському та Пенсильванському університетах.

Професор О.Симиренко зробив чималий внесок в науку та освіту: він автор чотирьох монографій і підручника для вишів; важливими для нас є монографії – «Пілігрими, колоністи і завойовники» та «Професіоналізація радянського суспільства». Більшовики впродовж 1920-1950рр. знищували архів симиренківської родини, але дещо вціліло. Дочка Володимира Симиренка Тетяна проживала до самої смерті (2001р.) у Канаді, вона постійно відвідувала Україну та Платонів хутір, за власний

⁵¹ Вольвач П. Газ. Літературна Україна. № 18-19, 4 травня 2017, -С.7,11

кошт видала і привезла в Україну врятовану батькову працю «Часткове сортознавство плодових рослин». З усього видно, що й надалі нащадки знаменитого роду Симиренків будуть нести добро для людства і для України.

Рід Симиренків фізично знищили ще перед війною (1939-1945рр), а у війну і після неї знищили весь спадок, пов'язаний з знаменитим козацьким родом Симиренків: не стало садиби «Платонів хутір» між Млієвом і Городищем; зруйнували старі добротні споруди; зі сторінок літератури і документів стерті імена Симиренків; в родовій садибі помістили колбуди; зруйнували і зорали родове кладовище, а поверху хоронили інших померлих; вирізали старі дерева, викорчували весь парк з його красивими алеями, навіть засипали ставок; все піддавалося забуттю про знаменитий ріді Симиренків. В Україну прийшла незалежність, відкривається дорога до Європи, яку Симиренки відкрили значно раніше, а тому є реальна, хоча і важка, можливість виправити становище згадки про знаменитих українців. Найперше, створити та узаконити на базі садиби «Платонів хутір», «Сидорівка», «Хропалівка», родинної Свято-Троїцької церкви, симиренківського цвинтаря Національний історико-культурний заповідник «Родина Симиренків»; друге, вирішити питання про перенесення Інституту садівництва НААН з с. Новосілки біля Києва до Млієва на Черкащині, надавши вченим житло і інші сприятливі умови проживання і наукової роботи; третє, бажано вирішити питання, яке автор даної праці пропонував дирекції Інституту садівництва НААН, що в с. Новосілка Києво-Святошинського району, підняти питання перед Президією НААН назвати інститут ім'ям Володимира Симиренка, але ...

IV. Династія Харитоненко – підприємці та меценати

4.1. Початок династії.

Основоположник династії сумських цукрових промисловців Іван Герасимович Харитоненко (1820-1891) народився в селі Нижня Сироватка. Батько його був дрібним торгівцем і хотів, щоб син продовжив та розширив батьківську справу, а тому Івана Харитоненка після закінчення церковно–приходської школи віддали на вишкіл торгової справи до курського купця Худокормова. Навчання його полягала в тому, що він практично освоював професію прикажчика в магазині свого господаря, подальше ж «підвищення кваліфікації» Іван Харитоненко проходив в купця Гладкова .

Освоївши початкові знання в комерції, здатний, як виявилось, до цієї справи, Іван відкрив на паях з купцем Сухановим бакалійний магазин. Одночасно з цим він починає торгувати цукром, який вироблявся на заводах місцевих цукрозаводчиків. На цукровому ринку, що на той час починав розширюватися, він на початку виступає в якості брокера братів Григорія та Степана Єлісеєва – власників знаменитих магазинів в Москві і Санкт-Петербурзі. Зрозумівши вигоду від збільшення попиту на цукор, Іван Харитоненко вирішує відкрити власне цукрове виробництво. Він купує землю для вирощування власної сировини–цукрових буряків, у менш щасливих і недостатньо підприємливих колег купує або орендує цукрові заводи, на яких проводить переобладнання і впроваджує прогресивну технологію цукроваріння з метою підвищення ефективності роботи підприємств. Справи Івана Харитоненка пішли так успішно, що з року в рік він почав розширювати свій бурякоцукровий бізнес. До кінця свого життя він володів 40 тисячами гектарів землі, шістьма цукровими заводами та одним рафінадним, два цукрових заводи він орендував.

Продукція заводів Івана Харитоненка відрізнялася виключно високою якістю і заслужено отримала високе визнання не тільки в українських та московських, а й зарубіжних споживачів. Свідченням були багато медалі та дипломи, якими торговий дім «Харитоненко і син» був відзначений за свою цукрову продукцію на всеукраїнських та міжнародних виставках. У числі їх були золоті медалі виставок в Парижі 1878 і 1889 років, в Ніцці 1884 року, в Антверпені 1885 року. Його заслуги були відзначені присвоєнням йому звання дійсного статського радника, що відповідало генеральському чину..

Івана Герасимович Харитоненко (1820-1891)

Він був нагороджений орденами Володимира третього та Станіслава 1-го ступеня, що є безпрецедентним випадком нагородження за високі заслуги в комерції. Дізнавшись про це, А.П.Чехов, який неодноразово бував у Сумах на відпочинку (там і зараз є музей великого письменника), послав телеграму такого змісту: «Харитоненко отримав зірку. Вітаю. Суми». Ці слова були вираженням визнання тієї знаменитої роботи, яку виконав Іван

Харитоненко для Сум. А зробив він там чимало, зокрема, на його гроші в Сумах були споруджені: реальне та кадетське училища, ряд інших будівель.

Згодом, виконуючи посмертну волю батька, його син Павло Іванович на заповідані ним гроші, побудував дитячу лікарню, школу-інтернат для дівчаток незабезпечених сімей та сиріт, особливою відзнакою був дивовижний за красою Троїцький собор, в проектуванні якого брав участь архітектор Олексій Щусєв, згодом автор мавзолею Леніна, Казанського вокзалу в Москві та інших відомих споруд.

У селі Мурафа (нині Краснокутський район Харківської області) Іван Герасимович придбав маєток, який назвав Наталівка на честь своєї дружини Наталії Максимівни. Тут він задумав створити свого роду вогнище мистецтва і культури, але його задум втілив син Павло. Для здійснення цієї мети він залучив талановитих виконавців: архітектора О. Щусєва, скульпторів С. Коненкова і А. Матвєєва, художників М. Добужинського і А. Савєнова. Помер Іван Герасимович Харитоненко в 1891 році, залишивши великий заповіт, в якому на благодійні цілі були визначені значні кошти: для розширення будинку престарілим в Сумах, а для поліпшення умов утримання в ньому призначалося 10 тисяч рублів; для будівництва такого ж дому на своїй батьківщині в Нижній Сироватці виділялось 20 тисяч рублів; на утримання дитячої лікарні в Сумах також 20 тисяч рублів. Примітними є слова, якими Іван Герасимович Харитоненко закінчував свій заповіт, звертаючись до близьких для нього людей: «Нарешті, заповідаю всю свою любов моїй дружині Наталії Максимівні, синові Павлу Івановичу, невістці Вірі Андріївні і моїм дорогим онучкам і онукам. Прошу їх любити один одного, любити місто Суми, так як любив я».

У день похорону Івана Харитоненка вшанувати його пам'ять прийшло близько 15 тисяч людей, а тому для бажаючих розміститися на дев'ять днів жалоби були побудовані тимчасові

житла. Висока оцінка діяльності Івана Герасимовича як успішного підприємця, філантропа і громадянина прозвучала в надгробній промові архієпископа Харківського і Охтирського Амвросія. У ній, зокрема, було сказано: «Спочилий був незнатного походження, але тим більш вражаючим зближення першої та другої половин його життя - бідність і простота, багатство і пишність. У житті його була особливість, що виділяє його серед інших. Він не отримав наукової освіти, але в нього проявився вражаючий розвиток розуму і різноманітні знання, придбані шляхом самоосвіти. Він порядно любив вітчизну і мав праведні поняття про засоби улаштування його благополуччя. Іван Герасимович пристрасно любив комерційну діяльність, як учений любить свою науку, як художник любить своє мистецтво. Він радів, що його установи красиві, що його поля доглянуті, що у тисяч селян, які працювали на його полях, немає казенних недоїмок. Його статус був великий. Він остерігався марнословства і не мав пристрасті до світських задовольень. Він ділив свій час на працю і тихе отдохновеніє в колі сім'ї».

Беручи до уваги особливі заслуги Івана Харитоненка перед містом Суми, громадськість міста прийняла рішення збудувати йому пам'ятник. І тут виникли проблеми, бо існуючим тоді положенням Московії пам'ятники встановлювалися лише особам дворянського звання. У відповідь на клопотання мешканців Сум цар Микола II своїм указом ввів Івана Харитоненка в дворянське звання з успадкуванням, де наголошувалося: «Ми, Микола, беручи до уваги особливо корисну діяльність Івана Харитоненка на терені вітчизняної промисловості і в нагороду його заслуг всемілостиво наказуємо звести його в спадкове Російської імперії дворянську гідність». Слідом за цим було дано найвищий дозвіл на встановлення пам'ятника. Створити пам'ятник замовили скульптуру А.Опекушину - автору пам'ятника Пушкіну в Москві і Богдану Хмельницькому в Києві. Співавтором Опекушина за цим проектом

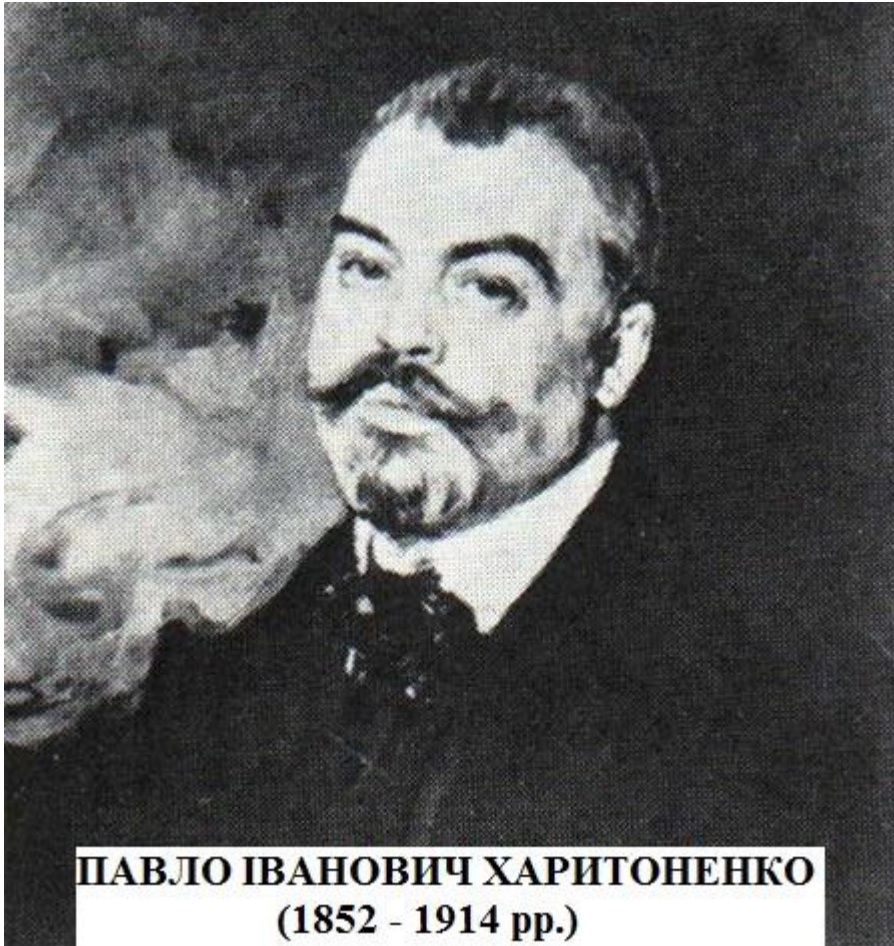
був французький скульптор А.Онессі - Кройзі, чії бюсти знаменитих французів прикрашають вулиці Парижа. Пам'ятник був встановлений в центрі Сум і стояв тут до 1924 року, поки не був замінений пам'ятником Леніну. У 1998 році справедливість була відновлена і пам'ятник почесного громадянина Сум Івана Харитоненка був повернутий на законно належний йому п'єдестал.

4.2. Добрі справи.

Успішно продовжив добру справу, успадковану від батька, син Павло Іванович Харитоненко (1852-1914). Він відстежував усі технологічні новини в цукровому виробництві та впроваджував їх на своїх десяти цукрових заводах, а для вирощування сировини у нього було 70 тисячами десятин власної землі та ще й орендував 30 тисяч гектарів. Розміри його землі (100 тис. га.) свідчать, що його господарство могло б бути віднесене до агрохолдингу нижче середньої величини за розмірами сучасного агрохолдингу (500 тис. га) на початку XXI ст. (2018р). Однак, між сучасними господарями агрохолдингів і колишніми, представником яких був Харитоненко, суттєва і непереборна різниця.

Будучи людиною прогресивних поглядів, Павло Харитоненко розумів, що подальший розвиток цукрового виробництва, у тому числі належних йому цукрових заводів, можливе лише в результаті застосування науково-технічного прогресу і в першу чергу вітчизняного. Не даремно у своєму маєтку він щорічно проводив наукові зібрання для керуючих і агрономів господарств. Для читання лекцій на цих зборах запрошувалися відомі вчені: Д.І.Прянішніков, А.Е.Зайкевіч, С.Л.Франкфурт та інші. Як одні з освічених і видатних господарів півдня України не тільки за обсягом своїх володінь, але й раціональному веденню справи в них, П.І.Харитоненко завжди жваво цікавився результатами наукових досліджень в сільському господарстві, чуйно прислухався до голосу агрономічної науки. Він реально усвідомлював важливість

наукових відкриттів і фундаментальних досліджень для практичного сільського господарства, намагаючись здобутки науки наблизити до життя, використати їх у виробництві. Теперішні аграрні підприємці науки уникають, особливо вітчизняної, ніяк науці не допомагають.

В Миколаївському маєтку знавець справи бурякоцукрового виробництва Павло Харитоненко ще у 1887 році засновує перше дослідне поле, яке існувало до 1895 р. і науковим керівником на ньому був професор А.Е.Зайкевіч, а у 1893 – 1894 роках було організовано ще два дослідних поля. На базі Парафіївського дослідного поля він організував Іванівську дослідну станцію, названу так на честь Івана Герасимовича Харитоненка. Організована Іванівська сільськогосподарська і селекційна станція П.І. Харитоненка у 1897р. за адресою м. Краснокутськ, Харківська

губернія (область), теперішня адреса станції – с. Сонячне, Охтирський район, Сумської області. Для роботи на станції були запрошені видатні вчені того часу: Б.Н.Рожественській, В.І.Сазонов, Б.Н.Лебединській та інші. Перший директор станції Я.М.Жуков керував нею до 1903 р., разом з науковим керівником професором А.Е.Зайкевичем вони розробили програму і провели дослідження з актуальних питань загального землеробства і буряківництва. До складу станції входили: два дослідних поля - «Олексіївка» і «Миколаївка»; станція мала великий лабораторний корпус, де розміщувалися агрономічна і селекційна лабораторії; була теплиця, дослідні поля займали близько 90 гектарів орної землі; постійний штат працівників включав завідувача, чотири помічники і два практиканта.

Є підстави вважати, що заснування Іваніської дослідно-селекційної станції стало початком створення вітчизняних сортів цукрових буряків, а також виробництва вітчизняних сортів цієї культури. Для дослідницької роботи на станцію були запрошені відомі вчені Гельмер О.Ф., Зайкевич О.Є., Рожественский Б.М., Сазанов В.І., Лебединский Б.М., Грынко Т.Ф., а також Жуков Я.М., який був першим директором станції (1897-1903рр.) і перші дослідження провадились разом з професором О.Є.Зайкевичем. На станції працювали Вишневский Г.П., М.Й, Жигайло, О.П. Вавенко, І.Ф. Голев, І.О. Міщенко, а такі вчені як Т.Ф. Грінко, М.Ф.Кот, В.М. Сукачов, К.І. Лободін, В.М. Ракочі та Г.М. Макогон, сформувавшись на Іванівській станції перейшли працювати в інші селекційні станції. Започаткував селекційну роботу на станції О.Ф. Гельмер, який навіть керував станцією у 1909-1910рр., а заступником у нього був Б.М. Лебединський, який з 1911р. очолював станцію, займаючи ще й посаду завідуючого відділом селекції, розробивши цілу програму методики проведення селекції та вирощування насіння у місцевих умовах.

Коли розпочалась перша світова війна, то робота станції призупинилась, не працювала вона і в 1917-1921рр. під час Української народної республіки і навязаної більшовиками громадянської війни. Уже після 1923р. на станцію повернувся Б.М.Лебединский, який продовжив розпочату у довоєнні роки наукову роботу, коли він і працівники його відділу селекції працювали з багатонасінневими формами, застосовуючи індивідуально-масовий добір, як основний метод досліджень. Під керівництвом Лебединського станція дала вагомі результати у насінництві: сформовано чотири суперелітні групи; сорт «Іванівська марка №2» за цукристістю буряків посів перше місце; у 1934р. сорт внесено до державного реєстру як «Іванівський 1305» і він довгі роки був Національним стандартом. Настанням епохи сталінських репресій Б.М.Лебединский був звільнений з роботи і репресований, про нього йдеється окремо. За 1921 – 1960 роки селекціонери станції створили 10 сортів цукрових буряків, серед яких високою продуктивністю відрізнявся сорт «Ивановская 1305», уже в 1931р. доля сортів селекції Іванівської станції в насінневих промислових посівах в усьому СРСР становила 51% проти 30% впродовж 1921-1934роки.

Над створенням високопродуктивних сортів цукрових буряків на станції працював відомий вчений Грінко Т.Ф., котрий досліджував проблеми самофертильності та однонасінності цукрових буряків. Здійснював дослідження з проблем генетики і біології, результати яких сприяли виявленню однонасінних і самозапильних форм, вони дозволили створити великий генетичний фонд для подальшої ефективної селекційної роботи. Саме Грінко Т.Ф впродовж 14 років здійснював на станції дослідження з проблем інцухту цукрових буряків, що було новим явищем в селекційній практиці тих часів. На жаль, майже усі наукові дослідження і праці Т.Ф. Грінко та Б.М.Лебединского не збереглися. Причина в тому, що під тиском керівників, які

захопили керівні посади у біологічній науці «лисенківці», оригінальні селекційні матеріали прийшлося знищувати, щоб не посадили за ґрати, що призвело до сумних наслідків: впродовж багатьох років на станції не вдавалось відновити належну та ефективну селекційну роботу.

У свій час вчений станції Гельмер О.Ф. розробляв методи гетероїзної селекції, вивчав і проводив експерименти «стерильних рас». Одночасно Грінко Т.Ф., який проводив генетичні дослідження для створення самозапильних самофертильних ліній цукрових буряків, виявив інцухт-лінію 1853-33 з одноростковим насінням 93,5% і лінію 1862-33 з одноростковістю 86%, на ці дослідження у своїх працях посилався М.І. Вавилов. Тепер на станції у відділі селекції цукрових буряків, яким керує кандидат с.-г. наук Лейбович А.С., використовують надбання попередніх вчених і створюють нові методи гетероїзної селекції, що дозволяє створювати високопродуктивні гібриди. У співпраці з Ялтушківською дослідно-селекційною станцією одержано гібриди цукрових буряків «Ромул» і «Прометей», які занесені до реєстру сортів рослин України і рекомендовані для вирощування на всій території України, цінність яких ще й у тому, що крім високої урожайності, вони стійкі проти цвітушності, церкоспорозу та коренеїду.

Після смерті О.Ф. Гельмера 1946р. науково-селекційною роботою станції керували Г.П. Вишневський, М.Й. Жигайло, О.П.Вавенко, І.Ф. Голев, І.О. Міщенко. Це була непомірна плінність наукових кадрів, що не сприяло належним результатам роботи станції, коли основним методом селекції у післявоєнний період була гібридизація районованих сортів за допомогою вільного запилення, що призводило до створення недосконалого, низькопродуктивного і безперспективного насіньового матеріалу. Тільки після 1951р., коли дещо змінилась державна політика щодо науки, на станцію прийшли нові вчені, які принесли позитивні

результати, коли схрещування розпочали здійснювати на ізольованих ділянках, де серед підбраного батьківського сорту висівали кілька материнських форм з наступною гібридизацією. Досить ефективним виявився метод, започаткований Г.С.Ластовичем, міжсортової гібридизації екологічно віддалених форм з високою продуктивністю та добре вираженими господарсько-біологічними ознаками. Застосування цього методу уже не у буряківництві, а у зерновому господарстві, дало змогу створити цінний генофонд, що в результаті дозволило створити декілька високопродуктивних сортів озимої пшениці інтенсивного типу: «Охтирчанка» (1973р.); «Іванівська 60» (1982р.)

В цілому, характеризуючи Іванівську селекційну станцію, треба відмітити, що в історію вітчизняної селекції ця станція ввійшла науковим закладом, де вчений О.Ф.Гельмер вперше провів дослідження «стерильних рас» та відбулися події, які зв'язані зі створенням самозапильних, у тому числі самофертильних ліній цукрових буряків. Саме тут у 1933р. Т.Ф. Грінько виявив інцухт-лінію 1853-33 з однонасінництвом 93,5% і лінію 1862-33 з однонасінництвом (86%), а також провів генетичні дослідження щодо вивчення наслідування признаков самофертильності, однонасінності та стійкості до церкоспорозу на що постійно посилався у своїх працях академік М.І. Вавилов. На станції Т.Ф. Грінько виявив і визначив інцухт у цукрових буряків, що, за його визначенням, «Под инцухтом понимается различная степень родственного размножения у растений и животных. В настоящем разделе речь идет о самом тесном родственном размножении у сахарной свеклы – о самоопылении»⁵².

Діяльність Павла Івановича була різноманітною на державному рівні: він був директором Білгородсько-Сумської залізниці; входив до складу Всеросійського товариства

⁵² Свекловодство. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР, -К., 1940, Т. 1. –С.727

цукро заводчиків. Цукрові склади торгового дому «Харитоненко і син» були не тільки в багатьох містах Московії, а й за кордоном, зокрема, в Ірані. Продовжуючи славні традиції свого батька, він неодноразово демонстрував свою продукцію на зарубіжних виставках, зокрема на Всесвітній виставці в Парижі 1900 року і та Глазго 1901 року продукція заводів Харитоненко демонструвалася у власних павільйонах, побудованих за проектом відомого архітектора Ф.Шехтеля. Цей архітектор був автором відомого особняка Павла та Віри Харитоненко на Софійській набережній в Москві, з якого відкривається красивий вид на куполи і палаци Кремля, в якому згодом розташувалося посольство Великобританії.

На заводах Харитоненко панували жорсткі порядки, які унеможлилювали і докорінно відкидали на смітник будь-яке свавілля виробничого начальства і хабарництво, що може стати прикладом для теперішнього часу боротьби з корупцією. Цьому може служити наказ в одному з цукрових заводів, в якому вказувалося: «Забороняється старостам і доглядачам за роботами змушувати робітників виконувати роботи, які не відносяться до заводської справи, а також приймати від робочих будь-які подарунки і всякі частування (особливо горілкою). Помічених у подібних вчинках старости і доглядачі за роботами будуть суворо покарані».

м. Суми , травня 4 дня 1903

Директор Павловського цукрорафінадного заводу
Л.Ківер».

Павло Іванович Харитоненко був і щедрим меценат, він користувався заслуженою славою та повагою як тонкий знавець і колекціонер творів мистецтва. Не випадково Петербурзька академія мистецтв, враховуючи його значні заслуги у справі підтримання вітчизняних художників, обрала його почесним членом академії, він також був обраний першим Головою Товариства друзів Румянцевського музею в Москві (тепер Музей образотворчих

мистецтв ім. О.Пушкіна). Довгий час П.І.Харитоненко очолював Московське відділення Російського музичного товариства, у віданні якого перебувала Московська консерваторія, виділяючи кошти для навчання в консерваторії 20 студентів. Найбільшою його пристрастю була російська живопис, колекція Харитоненка в московському особняку включала роботи Полєнова, Сурикова, Рєпіна, Нестєрова, Верещагіна, Малявіна, Айвазовського та інших видатних російських майстрів пензля, зокрема, «Невідома» І. Крамського, мабуть єдина в імперії.

Помер Павло Іванович Харитоненко напередодні першої світової війни в 1914 р. і керівництво великим господарством взяла на себе його вдова. Нащадки засновника підприємств не сприйняли ні більшовиків, ні їхнього перевороту, а тому у 1918 р. родина Харитоненків назавжди покинула свою батьківщину. Зі смертю єдиного сина Павла та Віри Харитоненко – Івана в Мюнхені 1924 року рід Харитоненко припинився. Незабаром після смерті сина пішла з життя і Віра Андріївна Харитоненко. Портрети трьох поколінь, – Івана Герасимовича, Павла Івановича, Івана Павловича, – цієї видатної сім'ї, написані Серовим, Сомовим, Малявіним, Фламенго зберігаються в музеях і галереях Москви, Петербурга, Казані і Харкова.

V. ГРАФИ БОБРИНСЬКІ

5.1. Передісторія.

Повна картина розвитку та його тогочасного рівня, одного з крупних бурякоцукрових господарств на території тодішньої України Графів Бобринських, з усіма прогресивними технічними виробництвами, наявними в господарстві, а особливо проведенням в них громадсько – культурних заходів, привертало увагу культурних прошарків нації, дослідників, а найперше тодішніх підприємців, звичайно й владу. Не випадково ставилось за мету з'ясувати методи досягнення зкономічних і культурних здобутків та їхнє значення як для господарювання, так і для навколишнього населення.

Дослідження, які найбільш відповідають таким потребам, були здійснені за дорученням головного управління маєтками і заводами Графів Бобринських для Всеросійської виставки 1913 року в Києві, вони проводились під наглядом Його Імператорського Височества Спадкоємця Цесаревича Олексія Миколайовича. Тодішня влада і вчені намагалися показати реальні здобутки Графів Бобринських для одержання певних результатів в подальшому. В сучасних умовах, через 100 років (1913-2018рр.) також вкрай необхідно довідатись про здобутки в минулому, щоб досягти кращого в майбутньому уже незалежної Української держави. Адже теперішні володарі декількох сотень тисяч гектарів української землі кожен, відомі в народі агрохолдинги, ні в чому не проявляють тих видатних діянь діячів аграрного бізнесу, які в минулому займались бурякоцукровим виробництвом і не тільки. Володіючи значно меншою кількістю землі знамениті цукрозаводчики в десятки разів більше робили добрих справ, особливо потужно використовували вітчизняну науку, допомагали їй, досліджували новітню технологію вирощування сільськогосподарських культур, ефективно вели агропромислове

виробництво, а найголовніше розвивали насінництво і підтримували соціально-культурну сферу у сільській місцевості.

У першій половині ХІХст на великих просторах України, яка тоді входила до складу Московської імперії були природні і створювалися інші сприятливі умови для успішного розвитку бурякоцукрової промисловості. Значний розвиток бурякоцукрового виробництва був спричинений ще й тим, що держава відмовила в субсидіях підприємцям для розвитку виробництва тростинного цукру, підвищила митниця мито на ввезення іноземної сировини з тростини. У 1832г. в Московії уже працювало близько 20 бурякоцукрових заводів, але вони були низької продуктивності, багато таких цукроварень не витримували конкуренції і згортали виробництво. І при таких умовах граф О.О.Бобринський разом з братами Василем і Павлом, переселившись з північних губерній Московії до України, розширювали нові потужності бурякоцукрового виробництва. Це досить цікава і повчальна історія виробництва для сучасних українських реалій (початок ХХІст.), коли в Україні посівні площі під цукровими буряками скоротились у чотири рази, не стало дві третини заводів для виробництва цукру, – агрохолдинги і влада ще думають, – чи відновлювати цукрове виробництво, чи ні?

Матеріалами для проведення дослідження бурякоцукрового виробництва графів Бобринських стали звіти маєтків, заводів і головної контори Бобринських, які зберігалися в архівах і справах маєтків, а для виявлення деяких особливих сторін господарювання були проведені спеціальні обстеження та здійснені розрахунки. В процесі дослідження простежується бажання особливо підкреслити і з'ясувати ті сторони господарства, які є більш-менш оригінальними і новими як для тієї епохи так і місцевості, де були розташовані маєтки Графів Бобринських. Висвітлення найголовнішого, найновішого у виробництві, а також найціннішого у соціальній сфері було ще й добрим девізом усіх членів сім'ї

Бобринських, а тому автор даної праці, йдучи таким важливим напрямком, дає найбільш широку інформацію, у порівнянні з іншими цукро заводчиками, про діяльність графів Бобринських в усіх сферах суспільства, особливо соціальній виробничій.

Для історії економічної науки треба відмітити, що кінцева редакція усіх матеріалів справжнього господарювання графів Бобринських для виставкової комісії була підготовлена спеціалістами своєї справи: упорядник дослідження економіст – статистик В.Я. Головня і його помічник – студент Київського Комерційного Інституту В.Г.Біленький. В подальшому, а це середина ХХст., цей Інститут носив назву Київський фінансово-економічний інститут (тепер Київський національний економічний університет), у якому впродовж 1954-1958рр. навчався і більше двадцяти років (1979-2011рр.) працював професором кафедри автор пропонованої праці.

5. 2. Історія давнини – походження Графів

Епоха роду графів Бобринських відноситься до середини ХУІІІ – початку ХІХ ст., вона бере початок від нащадка українського козацького роду Григорія Орла та його сина Олексія Григоровича Бобринського (11.04.1762-20.06.1813), який у свою чергу був сином імператриці Катерини ІІ та Григорія Орлова (Григорія Орла). З усього видно, що до того як одержати прізвище Бобринський, Олексій Григорович мав інші прізвища, пройшовши ряд змін.

Як свідчить історія, цар Петро І приборкував стрілецький бунт (1698), коли стрільці повстали проти посилення кріпацтва, сподіваючись ввести в Московському царстві цивілізовану культуру, яка хоча б трохи нагадувала Європу. Серед стрільці, після так званої Переяславської угоди (1654р.) були українські козацькі загони, адже ніде і ніхто не докаже, що прізвище Орел має походження не українське, а іншого народу. Крім того, зухвалість,

яку проявив козак Григорій Орел перед московським царем, притаманна тільки козакам із Січі, українцям, а не москалям.

Олексій Григорович Бобринський

Цар був крутий, шалений у власних вчинках і рішеннях, не випадково після повстання (1698-1707рр.) ще довгі роки він особисто катував і рубав голови непокірним стрільцям. Мабуть так мало статися в тодішню епоху дикості Московського царства: одного зі стрільців, на ім'я Григорій Орел, який дивився на ката з викликом перед реальною і неминучою смертю, а так дивились тільки українські козаки, цар несподівано помилував. Згодом Григорія Орла цар ввів в дворянський стан і наказав надати йому прізвище Орлов та одружив на дворянській дівиці Зіновевій. Подібний початковий етап появи започаткування майбутніх Бобринських має особливе значення в українській історії.

У сім'ї Орлових народилося п'ятеро синів, серед них був Григорій і це була перша "іронія долі" учасника стрілецького бунту Григорія Орла. З часом Григорій Григорович Орлов став гвардійським офіцером, володів незвичайною силою і велетенським ростом. У гвардії при дворі служило п'ять братів Орлів (Орлових) –

Іван, Григорій, Олексій, Федір і Володимир. Серед них виділявся силою і статурою Григорій «голова Аполона на торсі Геракла», який приглянувся Катерині Олексіївні, коли вона побачила його у вікно. Із слів подруг, які уже мали з ним спілкування у ліжку, довідалась, що він надзвичайно сильний у цій справі, вона віддалася Григорієві Орлову, щоб одержати те, чого вона не одержувала від свого чоловіка Петра, володаря Московського престолу.

За волею долі дружиною російського царя Петра III стала німецька принцеса Софія Фредеріка Августа Анхальт – Цербтська, яка спочатку була відома як Катерина Олексіївна, а згодом відома Катерина II. Йшов час, і Катерина, будучи практичною німкенею, за два місяці до червневого перевороту (1762р.), від свого улюбленого фаворита народила дитячко–Альошу. Далі, з допомогою Григорія Орлова і його чотирьох братів, які організували військо проти царя, але на підтримку його дружини, змусивши Петра III, мов би добровільно, відмовився від трону і німецька принцеса стала російською самодержицею Катериною II. У нагороду "за вірність" улюблена Катенька подарувала милому Гришеньці титул князя Римської імперії, збудувала для нього мармуровий палац. Новій родині, Гришеньці і його синові Альоші, всемілостивіша імператриця відписала 50 тисяч селянських душ разом з селами і містечками, кілька палаців і "всілякого різного" на 17 мільйонів рублів, що було чимало, якщо порівняти з тодішнім річним бюджетом імперії у 80 мільйонів рублів.

Сина Альошу "матінка імператриця" оточила великою увагою: виховувався в селі Богородицьке Тульської губернії; виховання «матінка» доручила своєму особистому секретареві Івану Бецкому і гувернерам, одним з яких був німець Осін Дерибас – майбутній засновник Одеси; коли Олексію минув тринадцятий, ясновельможна мамаша подарувала йому маєтки Бобрики і

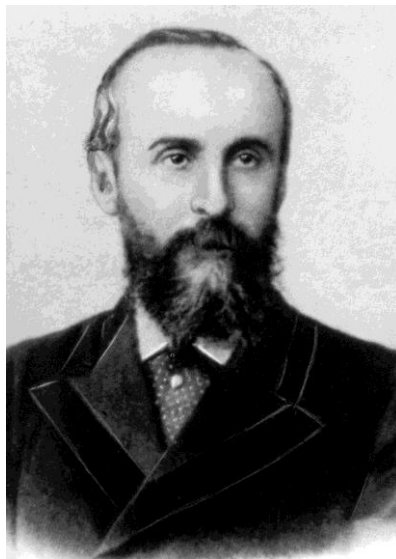
Богородицьк в Тульській губернії; пожалувала дворянський титул і герб з девізом "Богу слава – життя тобі".

Коли Олексій підріс, то навчався у військовому училищі, а після його закінчення був зарахований корнетом у лейб-гвардії Гусарського полку. Обвінчався Олексій Григорович Бобринський з німецькою баронесою Ганною Володимирівною Унгерн-Штернберг, яка народила йому чотирьох дітей – трьох синів (Олексія, Павла, Василя) та доньку (Марію). Є дві версії походження прізвища "Бобринський": перша, від назви подарованого Олексію маєтку Бобрики, яка є найбільш вірною; друга, при народженні бабка–повитуха обернула тільце новонародженого бобровим хутом, що є видумкою. Після смерті вінценосної матері (1729-1796) Олексій Григорович, через 5 днів після сходження на престол Павла Петровича, отримав від свого молочного брата, уже імператора Павла I, генеральський чин (генерал-майора) і в той же день (12.11.1796р.) був зачислений в "графську Російської імперії гідність", одержав особняк для проживання.

Народився граф Олексій Григорович (1762-1813рр.) у Зимовому палаці, помер у своєму родовому маєтку Богородицьке і похоронений у селі Бобрики, коли його старшому синові Олексію виповнилося тринадцять років. Маєток був доведений до запустіння, але після смерті графа його дружина не тільки зуміла відродити сам маєток, але й підняти господарство та внести багато нового в його діяльність: відкрила в панському будинку початкову школу для селянських дітей; всі витрати на утримання школи та інші культурні цілі поміщиця взяла на себе. Саме там зародились і згодом проявились здібності і людські гідності онука імператриці Катерини II та графа Григорія Орлова (Орла) – Олексія Олексійовича Бобринського.

У сім'ї графа Олексія Григоровича Бобринського і баронеси Анни Володимирівною Унгерн-Штернберг (09.01.1769-28.03.1846)

народилась одна дочка Марія Олексіївна, яка була одружена з гофмейстером князем Миколою Сергійовичем Гагаріним, а також три сини—графи Олексій Олексійович, Павло Олексійович та Василь Олексійович. Знову бачимо, що син українця Орла і німкені Софії Фредеріки Август Анхальт – Цербтської Олексій Гртигорович, одружується з німкенею Анною Унгерн-Штернберг, у яких народився Олексій Олексійович, з якого і розпочався відомий рід Бобринських. Ось чому є усі підстави вважати, що старший син, Олексій Олексійович, отримав свої достоїнства як і від українця Орла так і від матінки, яка була німкенею, як і німкенею була його вінченосна бабушка. Отримавши пристойну домашню освіту в селі, він усією душею перейнявся любов'ю до землі, до сільського укладу життя. Саме Олексій Олексійович Бобринський – онук імператриці Катерини II і графа Григорія Орлова (Орла) поклав початок розвитку вирощування цукрових буряків та виробництва цукру на бідній землі Московії, а згодом за законом долі переніс своє виробництво в Україну, де кращі землі і природні умови, ставши одним із перших серед визнаних "цукрових королів" і меценатів.

Олексій Олексійович Бобринський (1800-1868рр.).

Але перед цим відбулися нові події, які були не менш дивні ніж ті, які відбулися між царем Петром I і давнім предком Олексія

Олексійовича на ім'я Григорій Орел. Молодий Олексій любив село і землю, але слідуючи дворянським традиціям присвячує себе військовій службі і був зарахований в гусарський полк свити імператора. Там молодий офіцер сподобався графині Софії Самойлової, фрейліни імператриці Марії Федорівни, яка згодом (1821р.) стала дружиною Олексія Олексійовича. За невивченими законами розвитку людства, називаючи незрозуміле "іронія долі", Софія Олександрівна Самойлова була однією з племінниць "ясновельможного"- князя Григорія Потьомкіна, одного з фаворитів Катерини II і, природно, найлютішого ворога Григорія Орлова – це уже друга "іронія долі" стрільця на ім'я Григорій Орел.

Нарешті третя «іронія долі», український козак Григорій Орел, помилуваний царем, мав сина Григорія Григоровича, у якого з німкеню–царицею Катериною II народився син Олексій Григорович, звичайно, у нього переважали українські і німецькі гени, що дало свої результати на українській землі. Далі знову бачимо, що син українця Орла і німкені Софії Фредеріки Август Анхальт – Цербтської Олексій Григорович одружується з німкеню Анною Унгерн-Штернберг, у яких народився Олексій Олексійович, з якого і розпочався знаменитий рід Бобринських. Отже, рід Бобринських – це гени і кров української і німецької нації. Отож, Граф Олексій Бобринський і його нащадки не мають ніякого генетичного відношення до народу Московського царства, а тому є усі підстави вважати Графів Бобринських на половину українцями і німцями.

Не виключено, що саме із-за походження Графів, славні виробничі та меценатські добрі традиції О.О. Бобринського і його послідовників аж до 1991 р. були віддані забуттю через третю "іронію долі", яка супроводжує нащадків стрільця Московської імперії на ім'я Григорій Орел впродовж панування в цій імперії ленінських більшовиків. На початку ХХст. (1917р) "вождь світового пролетаріату" Володимир Ульянов (Ленін), захопивши

владу в Петербурзі за допомогою Троцького, ненавидів нащадків Григорія Орла, подібно як і Григорій Потьомкін також ненавидів нащадків Григорія Орла. Основною причиною звірячих відносин було і залишається те, що нащадки стрільця Григорія Орла по крові були наближені, знову ж за "іронією долі", до українських козаків та німецьких імператорських родин, на що претендувала ще й сім'я Ульянових, але "іронія долі", як свідчить історія, не так була до них прихильною. Тому, захопивши владу в Росії, Ульянов (Ленін) відносив рід графів Бобринських "позорящей наше великорусское национальное достоинство" до шайки «Романовых, Бобринских, Пурышкевичей»⁵³ не тільки за те, що вони були поміщиками, але й через те, що вони зайняли місце, яке бажав зайняти «вождь світового пролетаріату». Тут зразу бачимо, що основний більшовик Московії відмовився від роду Бобринських, а тому українці зобов'язані прийняти цей рід у своє лоно, Адже Москва ненавиділа Бобринських ще й тому, що перший більшовик Московії добре знав, що рід Бобринських—це не москалі, а нащадки українських і німецьких прадідів. Підтвердженням величч нащадка цих народів свідчить те, що Олексій Олексійович Бобринський в Україні і Московії вважається: одним з найбільш освічених і енергійних людей свого часу; в "Словнику – тлумачі", виданому ще у 1893р., був названий "знаменитим російським агрономом", який винайшов "плуг Бобринського", а також "сівалки і просапники Бобринського"; він зіграв чи не основну роль, поряд з Терещенками та Симиренками, у розвитку бурякоцукрового виробництва в Україні; був першим організатором і фінансистом прокладки єдиної на той час залізниці в Московії між столицею Петербургом і Царським селом; на кінець – він був великим вченим, громадянином і людиною. Більшу частину свого життя граф Олексій Олексійович провів в Україні, у Смілянському маєтку, куди тягнули гени його предків.

⁵³ ГАЧО, ф.832, оп. 2, д.15

На останок за черговою іронією долі онука імператриці Катерини II і графа Григорія Орла (Орлова) важко прийняти рішення про відновлення пам'ятника Олексієві Олексійовичу Бобринському в столиці України Києві. Історія засвідчує про негативне ставлення царя Петра до українців, а про бабусю Катерину також немає чого доброго сказати, усе негативне: вона прийшла до влади, поваливши з престолу свого чоловіка і царя Петра III; зруйнувала вщент центр української боротьби за свободу – Запорізьку Січ, а хоробрих запоріжців розкидала на величезній території імперії; завоювала українські землі – Крим, західні українські землі; вона взагалі не сприймала українців як націю, а Україну як державу.

Однак, в онука О.О. Бобринського ще є й дідусь Григорій Григорович (Орел) Орлов та прадідусь Григорій Орел, який з ненавистю і викликом дивився у вічі цареві-катові Петрові I, який гнобив українців, використовуючи їх на свій нелюдський розсудок. Мабуть правнук багато чого одержав від свого прадіда, який був українцем, не схилив коліна перед грізним царем і прийшов до стрільців не за своєю волею з південих степів України, де степові орли були своєю птицею. Хто такий стрілець Григорій Орел, якого цар наре́к Орловим? Це не москаль і не татарин з Волги, а непокірний українець з південних степів України, яких після ганебної підтасованої Переяславської угоди 1654р. було багато в Московії, вони служили у війську, були стрільцями, будували міста, вирощували харчі для москалів, які постійно воювали з сусідами заради москалів. Немає сумніву, що Григорія Орла, прадіда українського цукрозаводчика О. О. Бобринського рекрутували до стрільців Московії з південних степів України проти його волі. Прадід був незадоволений порядками Петра I у стрілецькому середовищі, він не боявся смерті, а таких серед москалів немає або замало, він був сміливою людиною, орлом, бо не кожен наслідуювався протистояти жорстокому цареві.

Українського рицаря Григорія Орла можна порівняти з Тарасом Бульбою, адже кожен з них сміливо дивився у вічі ворогові, але якщо перший є художнім творінням знаменитого українця М. Гоголя, то другий є історичною особистістю, який реально протистояв ворогові і залишив для майбутніх поколінь відомих своїх представників, серед яких знаменитий цукро заводчик, вчений і меценат О.О. Бобринський. Саме Григорій Орел з південних степів України, передав своєму праонукові О.О. Бобринському українські гени, який їх сприйняв з шануванням: перше, відмовився від прізвиська «Орлов» і став Бобринським, а це українське прізвисьце; друге, свою діяльність присвятив українській землі, він тут жив і вмер на землі свого прадіда Григорія Орла; творив виробниче і соціальне добро українському народові. Отже, українці зобов'язані прийняти у своє коло Григорія Орла і його правнука О.О. Бобринського, знаменитого цукро заводчика, вченого і мецената, повернувши пам'ятник видатному українцеві на місце, де він стояв впродовж 1872-1926 років.

Усі Бобринські були патріотами своєї вітчизни, коли розпочалась Кримська війна 1853-1856рр., то усі представники сімейства приймали в ній активну участь: сини наділи мундири і пішли у військо – Старший син Олександр командував ротою; син Володимир воював на Дунаї і у Севастополі; син Лев в чині унтерофіцера воював проти турок на Дунаї і у Севастополі. Батько О.О. Бобринський у 1855р. безплатно надав свій дім під тимчасовий госпіталь для 200 поранених бійців царської армії. Прямуючи до Петербурга О.О. Бобринський захворів запаленням легенів і два місяці лікувався в Ніжені, там же у нього захворіло око і він втратив зір правого ока⁵⁴. Помирив граф у Смілянському маєтку самотнім, його дружини Софії Олександрівни уже не було, а сини Олександр, Володимир і Лев з сім'ями були відсутні у справах далеко від Сміли. Поховали О.О.Бобринського у Олександро-

⁵⁴ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.457

Невській лаврі Благовіщинської церкви Петербурга, поряд з дружиною. На похоронах 27 жовтня 1868р. були присутні: тодішній цар Микола II з дружиною, великі князі, члени Державної Ради, сенатори, міністри⁵⁵.

На смерть графа О.О.Бобринського газета «Киевлянин» 15 жовтня 1868р. відгукнулася статтею, де відмічалось: «На днях наш край опечален был вестью о внезапной смерти человека, который своей деятельностью служил примером и украшением того сословия, к которому он принадлежал по своему общественному положению. Россия не забудет в нем первого директора и строителя первой русской железной дороги, вынесшего с торжеством упорную борьбу за возможность применения железнодорожного транспорта в нашей стране. Наш юго-западный край в особенности не забудет в нем одного из первых основателей и двигателей новой в то время отрасли промышленности свеклосахарной, которая теперь не только дает огромные выгоды капиталистам-предпринимателям, но и питает, и обеспечивает благосостояние сотен тысяч рабочего населения».

За словами поета і друга графа Петра В'яземського «Граф Бобринський був людиною благородних і чистих захоплень. Допитлива натура його безперестанку вимагала собі наповнення певним змістом: він шукав різноманітних інтересів скрізь, а тому будь-яка нова думка, відкриття, нове вчення – політичне, технологічне, фінансове, соціальне, навіть гігієнічне – збуджували в ньому неймовірну цікавість, яка переростала у гарячкову діяльність. Він був людиною, якій неодмінно треба було скуштувати від всякого свіжого плоду: йому недостатньо було, подібно Колумбу, відкрити одну Америку; він хотів би відкрити їх відразу декілька; у нього постійно був надлишок цікавості, допитливості, а головне діяльності». Граф мав від природи різнобічні таланти і прикладом такої характеристики може служити

⁵⁵ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.461-463

наступне: займаючись сільським господарством, цукроварінням, Олексій Бобринський разом з віденським професором Францем Герстнером став засновником компанії з будівництва першої в Росії залізниці, її головним акціонером, уже в 1837 р. залізниця зв'язала столицю Імперії з Царським Селом і на честь цього було викарбувано пам'ятну медаль з гордим профілем графа Бобринського; він також успішно займався наукою, археологією, був винахідником, письменством; малював, розумів і любив музику.

5.3. Графи Бобринські – цукрозаводчики.

Граф Олексій Олексійович Бобринський (1800–1868рр) народився в Петербурзі, отримав широку домашню освіту. Побувавши на військовій службі, молодий граф в 1828р. вийшов у відставку, переїздить з родиною в село Михайлівське Тульської губернії, де будує великий цукровий завод. Уже на Смілянщині одночасно із справами будівництва залізниці Олексій Бобринський віддає головній справі свого життя – виробництву бурякового цукру. Тут знову проявилася його новаторська натура, адже в той час “Сахаромания охватила тогда все классы, – вспоминал современник. – В салонах, в театре, на балах во время антрактов ни о чем другом не говорили, как о сахарных заводах и свекле...”. Не міг стояти осторонь і Олексій Бобринський, який з юнацьким азартом кинувся на новий промисел і уже в 1828 р. побудував свій перший цукровий завод в Тульській губернії, де у нього було 12 тис. селян кріпаків і 40 тис. десятин землі. На підприємстві встановлювалось новітнє обладнання і застосовувались прогресивні технології цукроваріння, використовувалась місцева сировина – цукрові буряки, паливо і робоча сила. Проте, бідна Тульська земля не була придатною для вирощування цукрових буряків, як сировини для цукрового заводу і невтомний підприємець 1832р. з сім'єю переїздить в Україну, де були землі його дружини. В Україні

дружина О.О. Бобринського Софія Олексіївна Самойлова володіла чималим багатством, серед якого українська земля і молодий граф став володарем величезних володінь орної землі в Звенигородському, Чигиринському та Черкаському повітах. Після завершення будівництва залізниці свій цукровий завод на Тульщині демонтував і перевіз в Київську губернію, де сприятливий клімат для розгортання бурякоцукрового виробництва.

Розпочав свою діяльність в Україні гарф О.О. Бобринський доволі успішно, його заводи на найсучаснішому обладнанні, закупленим за кордоном, з'являлися один за одним на Смілянщині: в Смілі: Грушківцях; Яблонівці; Балаклеї; Капітонівці. Усі досягнення на заводах в Смілі служили прикладом для інших заводів, що має бути повчальним для сучасних підприємців «Смелянские заводы – создание графа А.А.Бобринского... Это дворцы промышленности, но дворцы, рассчитанные не на внешний эффект, а на удобство выполнения работ», – повідомляла газета «Киевлянин». Поліпшення і відкриття в технології та організації виробництва з Сміли переносилися на інші заводи, бо тут не існувало дрібної заздрості, коли кожне поліпшення чи будь-яка новина загорталась в промислову таємницю, щоб служити виключно своєму власникові. На заводах графа О.О.Бобринського усе нове переставало бути таємницею, натомість була вимога і навіть заохочення для інших – зробити так само добре або навіть краще. Такою відкритістю користувалися не тільки заводи Бобринського, але й заводи інших власників бурякоцукрового виробництва. Звідси вийшов той живий промисловий дух прагнення до вдосконалення в усіх сферах бурякоцукрового виробництва – наука, селекція, технології вирощування цукрових буряків та їхньої переробки, що було і в минулому, але не так як тепер, чужим в комерційній підприємливості. Досвід заводів Бобринського переймали засновники фірми "Брати Яхненко і

Симиренко", вивчали методи роботи та технологію фахівці заводів Браницького і Шувалова.

Великий розмах бурякоцукрового виробництва в країні не повністю задовольняв кипучу енергію ще молодого графа. І незабаром (1831р.)граф повертається до Петербурга і впродовж довгих років (1833-1846рр.) працював в Міністерстві фінансів, де займався кредитами, не посідаючи високих посад, що дало йому змогу долучитись до ініціативи австрійця Герстнера, який розпочав будувати мережі залізниць в Московії. На початковому етапі їм було дозволено побудувати тільки дорогу від Петербурга до Царського села і Павловська, але грошей на це не виділили. І тут ініціативний О.О. Бобринський, який захопився ідеєю будівництва залізниці, вносить пропозицію про створення акціонерної компанії і першим придбав акцій на 250 тис. рублів. Початок був вдалим і корисним, що дозволило зібрати від акціонерів три з половиною мільйони рублів, необхідних для першої гілки у 25 верст. Талант О.О. Бобринського дозволив йому не тільки виконувати роботи зв'язані з організаційними і фінансовими справами, але й керувати безпосередньо будівництвом, коли інженер Герстнер був відсутній у відрядженні до Америки.

Діяльність на усіх напрямках життєвих доріг давала про себе знати, а тоді ще медицина була на досить низькому рівні і захиститись навіть від артеріального тиску було складно, а тим більше неполадок з серцем. У 1856р. погіршення здоров'я змушує графа залишити сирий і холодний Петербург і назавжди оселиться в Смілянському маєтку, де отримав можливість займатися улюбленими справами на виробництві та творчістю. Тут Граф О. О. Бобринський став відомим сільським господарем, винайшов і вдосконалив декілька агрономічних інструментів Бобринського (плуги, сівалки, просапники та ін.). А основне, підприємець зайнявся впритул бурякоцукровим виробництвом, тут він влаштував, згідно новітнім технічним прийомам, свій величезний

зразковий цукровий завод в містечку Сміла Київської губернії. Взагалі на Київщині граф будує шість цукрових та один цукрорафінадний завод, а також завод з випуску сільгоспмашин і обладнання для цукроваріння. Одночасно при кожному підприємстві за власні кошти будувалися лікарні і училища для робітників та школи для їхніх дітей.

Онук імператриці Катерини II не тільки керує виробництвом, але стає на місце робітника, майстра, виконує різні прості роботи. Граф О.О. Бобринський використовує власні кошти для проведення сільськогосподарських досліджень, вперше вводить в практику внесення гною під цукровий буряк, налагоджує випуск мінеральних добрив, розробляє систему сівозмін з урахуванням вирощування цукрових буряків, проектує і виробляє нові сільськогосподарські машини та механізми, деякі з них отримали ім'я Бобринського. Граф пише і під його авторством виходять книги, присвячені сільському господарству, промисловості, фінансів. Він багато чого хотів написати і залишити потомкам, навіть у 1868 році, за кілька місяців до своєї смерті, граф видав у Москві твір «Про застосування систем охоронної та вільної торгівлі в Росії». З метою узагальнення досвіду своєї діяльності О.О. Бобринський видає «Статистические материалы для истории свеклосахарной промышленности», а у 1868р. книгу «О применении системы охранительной и свободной торговли в России». Він видавав багато інших праць, адже за словами сучасника того славного періоду «Граф был химик, и механик, и технолог; нередко работал на заводах как мастеровой, ходил за плугом как земледелец, копал землю и садил как садовник», він був навіть селекціонер і для своєї дружини вивів новий сорт троянд.

Крім особистих інтелектуальних новацій, Граф Бобринський давав можливість працювати і проявляти свої здібності молодим людям, які закінчували технологічний інститут і проходили велику школу добра, пізнання новітніх технологій, організації виробництва

на цукрових заводах та полях для вирощування сировини для них. Нерідко можна було зустріти чимало технологів та учених, якими пишались, пишається й тепер наша країна, бурякоцукрова галузь, вони ставали спеціалістами, засвоїли живу любов до справи, яка становила результат не тільки специфіки школи пізнання, але й середовища, у якому людина виростала як першокласний і вдумливий спеціаліст.

Саме ідею відкритості та донесення для сучасників всього здобутого керувався автор, подаючи найповніший матеріал усіх виробничо-соціальних тонкощів, застосованих у маєтках і на підприємствах графів Бобринських. Слід особливо відзначити, що після селянської реформи 1861 р. О.О Бобринській допомагав своїм колишнім кріпакам викупити у нього землю, а багатьом своїм робітникам сприяв в отриманні необхідної профільної освіти. В результаті з 40 технологів, які трудилися на підприємствах графа, 24 згодом стали директорами, а деякі навіть самостійними підприємцями з цукроваріння. При кожному заводі були облаштовані школи, училища, бібліотеки, лікарні, церковні парафії, їдальні та лазні. Витрати на їхнє утримання О.О.Бобринській оплачував з власного бюджету.

Граф О.О. Бобринський був гофмейстером найвищого двору, членом різних вчених товариств, своїми працями був відомий в археології, агрономії, винахідництві землеробських знарядь, займав пост голови Імператорської археології, був членом комісії С.-Петербурзького губернського дворянства, обирався віце-президентом Імператорської академії мистецтв. Праці Графа у справі поліпшення бурякоцукрового виробництва, навчання робітників ретельної обробки полів під посіви цукрових буряків та пристосування до такої роботи сконструйованих ним же знарядь - супроводжувались повним і цілком заслуженим успіхом.

**Пам'ятник графу
О.О. Бобринському у Києві**

Прагнення до вдосконалення бурякоцукрового виробництва за допомогою введення новітніх машин і апаратів мало вплив не тільки на розвиток цукрової промьшленності та розширення посівів вирощування цукрових буряків як в Україні так і в Московії, але й сприяло

виникненню відповідного машинобудування для цієї галузі. Помер граф Олексій Олексійович Бобринський раптово 7 жовтня 1868 року в Смілі у своєму маєтку. Його любили і поважали, 12 днів біля тіла покійного постійно чергували робітники і службовці заводів Смілянщини, а коли прийшов час відправити тіло в Санкт-Петербург, то дві тисячі людей проводили його на залізничну станцію, скорботні люди самі впрягались в катафалк замість коней. У столиці імперії прах графа О.О.Бобринського поховали в Олександро-Невській Лаврі.

Не треба забувати, що метою Графа було навчити українських і московських техніків цукрової справи. Відомо, що спочатку на заводах усі спеціалісти були іноземці, але невдовзі, поступово у них з'явилися українські і московські учні. Дотримуючись принципу підготовки власних спеціалістів граф влаштував спеціальні і технічні класи, а також інші навчання цукроваріння при Смілянському рафінадному заводі. Громадська діяльність графа О.О. Бобринського була величезною і багатогранною: він особисто вніс вагому пожертву на спорудження Політехнічного інституту в Києві; був членом опікунської ради Київського університету імені Св. Володимира; обирався членом Імператорського товариства сільського господарства, статистичного комітету і товариства дослідників природи. За велику науково-громадську діяльність імператор Микола I

подарував йому одну з вищих нагород Російської імперії - орден Святої Анни I ступеня. З усього видно, що великий українець був шанованою людиною.

Через чотири роки на гроші "з передплати" був збудований і б лютого 1872р. урочисто відкрито у Києві перший пам'ятник промисловцеві, "цукровому королю" і власникові містечка Сміла Олексію Олексійовичу Бобринському. який простояв до 1926 року. Автори семидесятипудової бронзової статуї відомий скульптор Шредер і знаний архітектор Монігетті, зобразили основні віхи діяльності видатного промисловця: військову службу; будівництво Царскосільської залізниці; заняття сільським господарством; виробництво цукру; наукову і винахідницьку діяльність. Перед присутніми постала скульптура: постать графа одягнена в цивільне плаття з шинеллю, накинутою на плечі; його права нога спиралася на залізничну рельсу; погляд був спрямований у бік залізничного вокзалу; на постаменті встановлені барельєфи, що зображали сільськогосподарські знаряддя, обладнання для цукробурякового виробництва та родовий герб; усе це вінчав лаконічний, але ємкий напис "Полезной деятельности графа А.А.Бобринского". Виступаючи на відкритті пам'ятника, член правління Київського відділення Імператорського технічного об'єднання Чубинський промовив «Сегодня общественным памятником увековечена память человека, способствовавшего в качестве частного деятеля экономическому преуспеванию отечества. Это первый у нас памятник деятелю на поприще промышленности. Сегодня увековечена деятельность сельского хозяина и просвещённого фабриканта. Кто не признает заслуг предпринимателя, перенесшего на отечественную почву уже установившуюся в чужих странах промышленность? Такой предприниматель увеличивает массу народного богатства, дает применение капиталу, труду и знанию».

Немає тепер пам'ятника, ніхто про нього й не згадує, більшовицька пропаганда стерла усе начистоту і матеріальне, і

навіть пам'ять. В Києві пам'ятник Олексію Олексійовичу Бобринському височів на перехресті Бібіковського бульвару (тепер бульвар Т.Шевченка) та Безаківській вулиці (тепер Комінтерну), за часів Радянського Союзу, коли сімейство Бобринських було в забутті, на тому місці у 1954р. була встановлена статуя М. Щорсу, яка також уже зруйнована. З 2016р. вона оповита синтетикою, що свідчить про її майбутнє знесення і тут треба твердо відзначити і закликати громадян, що справа честі сучасних українських патріотів відновити пам'ятник у Києві одному з перших "цукрових королів" і меценатів О.О.Бобринському.

Для цього є усі підстави: перше, це нащадок українськклг козака Григорія Орла, якому цар хотів відтяти голову; друге, це пам'ятник не державному чи військовому діячеві, а людині, яка трудилась у промисловості (перше будівництво залізниць) і сільському господарстві (розвиток бурякоцукрового виробництва); третє, пам'ятник був споруджений не імперською владою, а виключно благородними громадянами Київського краю за власні кошти; четверте, при відкритті пам'ятника біля нього не було представників ні з Петербурга, ні з Москви, а мимо нього пройшли з хоругвами і власними знаками робітники цехів міста Києва та Смілянщини, селяни з волостними старшинами і сільськими старостами маєтків графа.

5.1.4. Справи Бобринських на Смілянщині

У власності маєтками Бобринських простежується лише чоловіча лінія, а тому подається родовід чоловічої статі власників Смілянського маєтку, усі вони мали статус графів: Олексій Григорович Бобринський; його сини – Василь Олексійович, Олексій Олексійович, Павло Олексійович Бобринські; онуки – Олександр Олексійович, Володимир Олексійович, Лев Олексійович; правнуки – Олексій Олександрович, Володимир Олександрович, Олександр Олександрович, Георгій

Олександрович, Андрій Олексійович; правнуки – Олександр Андрійович, Петро Андрійович, Олексій Олексійович, Володимир Георгійович. Сини і онуки О.О. Бобринського, на відміну від свого батька, переважну більшість молодого свого життя провадили в столиці, лише після державної чи військової служби вони поверталися до Сміли, їхні господарські справи ефективно вели кваліфіковані управителі, здебільшого іноземні, а справу батька О.О.Бобринського продовжували його сини – Олександр, Володимир і Лев Бобринські, які багато успадкували від батька добрих справ⁵⁶.

Переходячи до опису системи і способів управління маєтками Графів Бобринських відмітимо, що вони мали ряд цікавих особливостей, які потребують пояснення: перше, як вже було зазначено вище, усі землі Графів Бобринських знаходились у спільному використанні та управлінні, утворюючи таким чином одне цільне господарство, в якому нічого зайвого і ніщо не розпоршувалося; друге, самі власники завжди брали безпосередню участь в управлінні маєтком, при чому один з сім'ї, діючи на підставі повної довіри інших членів, який постійно проживав у Смілі, був членом правління, або стояв на чолі загального управління. Управління маєтком Бобринських свідчить про ефективність поєднання приватної особистої власності, спільних інтересів сім'ї, громади й держави, які можна застосувати тепер в українському селі, яке гине (початок ХХІст.). З погляду на вище наведене, доцільно дати короткі біографічні відомості про членів сім'ї Графів Бобринських, які очолювали управління маєтком, кожен із них мав свої методи управління відповідно до власних знань і людських якостей, але вони були високого рівня знань, доброти і духовності

Старший син Графа Олексія Григоровича Бобринського Граф Олексій Олексійович Бобринський був родоначальником старшої

⁵⁶ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009 -С.475-480

лінії Бобринських, власників цукрової імперії та Смілянського маєтку. Перший з Графів Бобринських, який володів Смілянським маєтком в Україні, Олексій Олексійович Бобринський, народився 6 січня 1800 року, був здібним організатором і вдумливим господарником, вченим, державним діячем, меценатом. Отримав домашню освіту, за тодішніми правилами знатних родів при настанні 18 років служив у гвардії, тоді ж сподобався графині Софії Олександрівні Самійлової, через десять років одружився на ній, яка, до речі, була власницею Смілянського маєтку.

Вийшовши у відставку у 28 років, молодий Граф з сім'єю спочатку оселився у своєму родовому маєтку біля села Богородицьке, Тульської губернії, де жив в останні роки і помер його батько, родоначальник сім'ї Бобринських, Граф Олексій Григорович Бобринський. Зразу ж після виходу у відставку проявились добрі риси молодого Графа, коли під час перебування в селі, його головною турботою була відповідальність за добробут 12 тис. належних йому селян. Він ввів самоврядування та справедливий розподіл рекрутської повинності, збільшив кошти народного продовольства на неврожай за новою системою заготівлі хлібних запасів, провадив інші заходи і цим самим значно поліпшив життя селян. Важливим стало ще й те, що Олексій Олексійович один з перших в Московії звернув конструктивну увагу на цукрову промисловість, сировину для якої можна одержати в сільському господарстві. Для цього він влаштував за 18 верств від Михайлівського маєтку Тульської губернії великий бурякоцукровий завод, поклавши таким чином початок цукрової промисловості в Московії. Відмітимо, що в Україні першими цукрозаводчиками були родини Терещенко та Симиренко. Бобринські ж, маючи на поверхні високий графський статус та ще й українське походження за батьківською лінією (Григорія Орла), після перенесення свого виробництва і життєвого центру в Україну

тільки якісно посилювали розвиток нового бурякоцукрового виробництва.

Незважаючи на недовіру в московському суспільстві щодо цукровиробництва з місцевої сировини і навіть протидії з боку деяких урядових осіб, зокрема, міністрів фінансів Канкріння, пізніше Вронченка, у 1834 році Граф Олексій Олексійович перший влаштував у себе в Тульській губернії цукроваріння на Михайлівському заводі, там було застосовано з великим успіхом новітні технології одержання цукру з місцевих цукрових буряків. Пізніше, наприкінці тридцятих років ХІХст., він влаштував у маєтках своєї дружини в Київській губернії 4 цукрових заводи: Смілянський, Бакалейський, Яблонівський і Грушівський, які обладнувались європейською прогресивною технікою. Паризьке машинне підприємство Деронь і Кайль (згодом Кайль і Галойл) з дозволу Графа Олексія Олексійовича, на відведеній їм садибі відкрило у містечку Сміла свій перший склад машин в Україні, що сприяло обладнанню передовою технікою багатьох цукрових заводів в Київській губернії. Крім того, Граф Олексій Олексійович влаштував в містечку Сміла власну механічну майстерню, яка послужила прототипом для багатьох механічних майстерень і заводів в українському краї.

Слід відмітити, що бурякоцукрове виробництво не повністю задовільняло кипучу потребу Графа до діяльності, він займався й іншими галузями свого великого господарства маєтку. У коло технологій сільськогосподарського виробництва, яким він приділяв увагу, входило: поліпшення землеробських знарядь (плуг поглиблювач – винахід самого Графа, який за це згодом отримав медаль на Паризькій всесвітній виставці; глибокий обробіток полів; раціональне удобрення полів (органічні і мінеральні добрива); введення різних сівозмін; використання на великих територіях (понад тисячу десятин) травосіяння; дотримання суворої таксації лісів; винайдення нового пристрою для зернових сушарок і

обладнання зернових магазинів; розробка торфу та бурого кам'яного вугілля на території маєтку; у садівництві Граф запропонував досить простий, але вдалий спосіб щеплення на пеньках старих дерев; провів ряд селекційних робіт з позитивними результатами; в каталогах квітів існує особлива троянда, виведена Графом Олексім Олексійовичем, вона названа його ім'ям. У своїх маєтках Київської і Тульської губерній Граф неодмінно дбав про поліпшення становища селян: ще задовго до їх звільнення від кріпацтва (1861р.) він ввів рівномірний і справедливий розподіл усіх повинностей, значно збільшивши заробітну плату, надавав селянам різні пільги у справі випасу худоби та багато іншого.

Важку і багатоскладову справу повернення землі селянам та припинення обов'язкових залежних відносин селян із землевласниками в Смілянському маєтку було значною мірою полегшено досвідом і діяльністю Графа Олексія Олексійовича, який завжди вмів підпорядкувати особисті вигоди суспільній користі, у даному випадку оточуючого селянства. На відзнаку багатосторонньої і плідної діяльності Графа Олексія Олексійовича Імператорським Вільним Економічним Товариством була вибита особлива медаль, а вдячні сільські господарі Київської губернії спорудили в Києві на розі Безаківської вулиці і Бібіковського бульвару бронзовий пам'ятник. Якість роботи підприємця, державного діяча і мецената відмітив біограф графа, провідник Київського дворянства П.Д.Селецький, у своїй промові в січні 1872р., при відкритті пам'ятника Олексію Олексійовичу у Києві «до якої б галузі знань не торкався Граф, за яку б справу не взявся, він проводив свою ідею, і що б то не стало, не шкодуючи ні часу, ні праць, ні значних витрат; він з великим терпінням, наполегливістю, глибоким вивченням предмету, перемагаючи усі труднощі, доводив справу до кінця з можливою досконалістю.

Після смерті Графа Олексія Олексійовича (1868р) в управлінні Смілянським маєтком співвласником маєтку був

перший син Графа Олександр Олексійович Бобринський (1823-1903рр.), який народився у Петербурзі, помер там же, а похований у Смілі. Він був один із самих видатних представників родини Бобринських після свого батька, який, закінчивши Петербурзький університет зі ступеню кандидата права, пройшов великий шлях державного діяча, історика і керівника Смілянського бурякоцукрового виробництва. Для сучасних можновладців треба придивитись до того, як діти Бобринського роду досягали своїх вершин: після закінчення університету (1845р.) довго працював в Петербурзькому губернському правлінні на посаді секретаря; далі чиновник з особих доручень у Міністерстві внутрішніх справ; через три роки віце-директор господарського департаменту того ж міністерства; далі приймав участь за власним бажанням у Кримській війні; після війни був призначений (1861-1872р.) губернатором Санкт-Петербурга; член Державної Ради; мав чин тайного радника; при царському дворі займав посади – камер-юнкера, церемонимейстера, камергера, шталмейстера, обер-гофмейстера; мав численні нагороди. Займався істричними дослідженнями, залишивши чимало наукових праць: праця у двох томах «Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Российской Империи»(1890р.); написав спогади про свого знаменитого батька; опубліковані і введені в обіг матеріали із сімейного архіву Бобринських; побачив світ твір О.М. Самойлова «Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина – Таврического»; побачили світ щоденники і листи Олексія Григоровича Бобринського, листи Катерини II та деяких відомих осіб XVIII-XIX століть. Ці документи дали доступ дослідникам до романтичної історії виникнення роду Бобринських, що в послідуєчому було утаємничено. Багато уваги приділяв Олександр Олексійович і його дружина Софія Андріївна Шувалова (1829-1912рр.) меценатству і

благодійності, підтримували учбові та лікувальні заклади, а також церкви на Смілянщині .

Другий син Графа Володимир Олексійович був людиною обдарованою і всебічно освіченою. Володимир Олексійович Бобринський (1823-1898рр.) народився у Петербурзі, помер у Корсуні, похований у Смілі. Не був одружений і потомства не мав. Як і його старший брат закінчив Петербурзький університет (1846р.) і одержав ступінь кандидата права. Далі рухався з низьких чинів до високих: одержав місце секретаря в Санкт-Петербурзькій губернії; при губернаторові столиці працював чиновником з особливих доручень; камер-юнкер Двору Його величності; зарахований (1851р.) працівником штату канцелярії Київського громадянського губернатора; очільник дворянства Черкаського повіту (1853-1854рр.); участь у Кримській війні; призначений (1855р.) флігель - адютантом царя Олександра II; після війни їздив в різні губернії імперії, виконуючи складні доручення царя, які історія засвідчила не завжди були добродійними щодо України; призначено заступником міністра (1868р.), а через рік міністр шляхів сполучення; у 1871р із-за хвороби вийшов у відставку. Після важкої хвороби, яка виникла при виконанні царських указів і доручень, виїхав у Смілу і займався бурякоцукровим виробництвом, він зумів організувати справу так, що криза у цукровій промисловості 1886-1887рр. майже не займала працівників цієї галузі Смілянщини.

З сільськогосподарської діяльності Графа слід відзначити введення в сівозміну значних посівів ярої, а згодом і озимої пшениці, яка поступово витісняла яру, займаючи перше місце серед зернових культур не тільки у Смілянському маєтку, але й в Україні в цілому. Особливо багато праці, уваги та енергії присвятив Граф Володимир Олексійович турботам, підтримці та розвитку вітчизняної цукрової промисловості, завдяки його вмінню і винахідливості була відвернена криза в бурякоцукровій

промисловості, що могло б спричинити закриття більшості невеликих і занедбаних бурякоцукрових заводів примітивного типу. Результатом праці Графа у цьому напрямку було видання 20 листопада 1895р. урядом Закону "Про деякі заходи щодо цукрової промисловості», який в суспільстві отримав велике схвалення і приніс багато користі.

Володимир Олексійович Бобринський (1824-1898)

У сільському господарстві графи Бобринські робили добрі справи, але історія свідчить, що були й вчинені занадто не добрі справи тими представниками цієї сім'ї, які займали високі військові і державні посади, мабуть ним був і Володимир Бобринський. Ось що повідомляє історія про українську дійсність «За генерал-губернатора окупованої Сх. Галичини московський царат призначив лютого україножера графа Бобринського. Цей гідний нащадок Джингіз-хана розгромив Українське Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, що було тоді справжньою Академією наук для цілої України, зруйнував національну бібліотеку, проводив масові арешти українських діячів та сотнями вислав їх до Росії, на Сибір, до Туркестану... розгромлено було дуже цінний Подільський музей у Тернополі»⁵⁷. Дійсно, за дорученням царя Володимир Бобринський їздив до багатьох губерній імперії, щоб приборкувати заворушення, у тому числі побував в Одесі та Південно-Західному краї імперії, тобто в Україні, щоб зібрати відомості про діяльність

⁵⁷ Євтим Сіцінський. Нариси з історії Поділля. Ч.1, Вінниця, 1927, -С.18-19

революційних організацій у зв'язку з Польським повстанням 1863 року і прийняти відповідні жорстокі заходи⁵⁸. Дійсно, потомок німкені Катерини II і козака Орла мав жорстокий характер, а тому саме він виконував спеціальні завдання царя і вчиняв жорстокості до свого народу задля інтересів Московського царства. Інших Бобринських в Україні історія не знає, а тому цей приклад зайвий раз доказує, що застосування сили москалями проти українців у ХХІ ст. (2013-2018рр.) не є випадковим – це жорстока сутність менталітету московської людності. Прикро, що загарбницьку війну кремлівських людоджерів підтримали і державні діячі, і артисти, і письменники, і співаки, і більшість народу, як показувало державне опитування.

Після смерті Графа Володимира Олексійовича (1898р.) в управління Смілянським маєтком вступив молодший син Графа Олексія Олексійовича – Граф Лев Олексійович (1831-1915), який зробив у маєтку Бобринських багато добрих справ, які не втратили своєї значимості понині. Народився Лев Олексійович Бобринський (1831-1915рр.) у Петербурзі, помер у Смілі, похоронений у Петербурзі. Після закінчення Петербурзького університету зразу ж вступив на військову службу: приймав участь у Дунайській, Кримській і Севастопольській війнах 1853-1856рр., одержав Георгієвський хрест 4 ступеня і став корнетом; ад'ютант командира корпусу, поручик (1857-1858рр.); у 1858р. його судив військовий суд за участь у поєдинку з двома поміщиками, при якому один загинув від ран, одержав два місяці арешту і штраф; з 1861р. вийшов у безстрокову відпустку з армії і впродовж декількох десятиліть жив і працював у Смілі. Одружився Лев Бобринський на Олександрі Олексіївні, вдові поміщика Михайла Абази, який загинув у поєдинку з іншим поміщиком, яких судив Лев Бобринський і за це ніс покарання, потомства у графа не було.

⁵⁸ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С478-479

Граф був щедрим на допомогу в усьому, особливо навчальним і лікарняним закладам, обирався членом особливого комітету Київського відділу Червоного хреста. З викладеного бачимо, що не дивлячись на високі посади, сини і онуки Бобринських продовжували розвивати цукрову промисловість в Україні, нащадки знаменитих цукро заводчиків багато уваги приділяли науці в аграрній сфері. В ті часи велика увага надавалась дослідним полям, дослідницька робота яких була під опікою крупних цукро заводчиків і про це свідчить чимало прикладів. Як повідомляє професор В.Вергунов на початку ХХ ст. науково-дослідна робота дослідних полів стала предметом гострих дискусій, особливо між С.Л. Франкфуртом і професором Київського університету св. Володимира С.М. Богдановим. Дискусія між цими вченими розгорнулася на Загальних зборах Київського агрономічного товариства 23 березня 1903р., де головував Лев Олексійович Бобринський. Після доповіді, яку зробив С.Д. Франкфурт і дискусій збори схвалили діяльність дослідних полів і в майбутньому усі дискусії, які були шкідливими для наукової роботи, припинились.

Не дивлячись, що Граф вступив в управління Смілянським маєтком уже в похилому віці, він проявив велику енергію для зміцнення і зростання уже крупного високо технологічного господарства і культурного центру. Ще до вступу у володіння маєтком про усі сторони діяльності його господарства він мав ґрунтовні знання ще за життя батька, що давало йому можливість за короткий строк значно підняти прибутковість маєтку, навіть збільшити його земельну площу на понад одинадцять тисяч десятин, тобто майже на третину (30%). Управління Смілянським маєтком Графом Львом Олексійовичем відзначалося: значним збільшенням площі посівів цукрових буряків; помітним зростанням застосування мінеральних добрив, переважно під цукрові буряки; розширенням застосування хлористого барію для пульверизації посівів цукрових буряків, як важливого засобу боротьби з

довгоношиком та гусеницею; перебудовою усіх цукрових заводів відповідно до новітніх вимог техніки і технології, що позначилось на значному збільшенні їхньої продуктивності; великими витратами на житлові споруди; поліпшенням утримання та побуту службовців і робітників; розширювалась і зростала благодійність. У благодійній сфері Граф звернув особливу увагу на справу народної освіти про що буде сказано у відповідному місці цього дослідження. Проте багато розпочатого і задуманого зробити не вдалося, у 1912 році, внаслідок ослаблення зору, Граф Лев Олексійович, згідно загального бажання власників Смілянського маєтку, передав управління маєтком своєму племіннику Графу Георгію Олександровичу Бобринському.

Прошли десятиліття і ми вкотре переконуємося, що рабство довело нас до того, що люди, які зробили щось добре для України, стали відомими у людських справах, не знаходять притулку у своїй країні ні вони, ні їхні потомки, а це можемо побачити на багатьох прикладах відомих людей у ХХ столітті Як уже сказано, Олександр Олексійович Бобринський працював у Смілі і похоронений біля Успенської церкви, там спочивала й дружина Софія Андріївна Шувалова. В роки більшовицької влади церкву знесли, поховання розграблені, на тому місці збудували ясла-садочок, а тому для нащадків місце захоронення відомих людей краю закрито пеленою вічності. Відомий вчений у галузі космічної техніки з Смілянщини професор А.П.Коваленко⁵⁹, якого доля також винесла за межі України, здійснив неоціненну роботу віднайшов місце, де стояла церква і були захоронені графи Бобринські, а крім того розшукав у чужих краях нащадків графів, зокрема онука Олександра Олексійовича і Софії Андріївни графа Миколу Олексійовича Бобринського, який проживав у Нью-Йорку. У 1994р. граф М.О. Бобринський, який побував у Москві, написав теплі слова деяким жителям Сміли і подякував за відновлення згадок про його предків,

⁵⁹ Коваленко В.П.Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.785-792

згодом у Смілі тепло приймали потомка славної династії, Бориса Олексійовича Бобринського – доктора богослов'я, професора Свято-Сергієвського Богословського інституту в Парижі. Є надія, що настане час, коли усі українці, яких гірка доля завела у далекі краї, будуть повертатися жити і працювати в Україні, відчуваючи теплоту у своїй батьківщині.

5.5. Цукрова імперія Бобринських

Володіння графів Бобринських у Київській губернії розташовані в Південно – Західній частині Черкаського і Чигиринського повітів. В принципі існувало три маєтки Смілянський, Грушевський і Капітанівський (Юзефовський). Смілянський маєток мав 23,8 тис. десятин, у тому числі 9,8 тис. дес. під лісом та 11 економій (Старосілля, Балаклея, Репяшинська, Костянтинівка, Миколаївка, Холоднянська, Яблонівська, Гречківська, Софіївська, Ротмистрівська, Ковалихська) та 5 лісництв (Старосільське, Балаклеївське, Будянське, Володимирське, Яблунівське). Капітанівський (Юзефовський) маєток знаходився у Чигиринському повіті, до якого входило 6 сіл (Буда Makeєвська, Журавка, Капітанівка, Тишківка, Писарівка, Йозефівка). Важливо відмітити, що значна частина земель Графів (38.075,12 дес.) знаходилася в загальному нероздільному володінні, а значно менша частина (6.311,08дес), належала особисто Графу Льву Олексійовичу Бобринському. Однак, землі в особистому і загальному володінні, або краще сказати тільки управлінні, носили назву – Смілянський маєток Графів Бобринських і значення цього маєтку було загальним для усієї Смілянщини. Про значення Смілянщини у цукровому виробництві свідчать дані про виробництво цукру піску і рафінаду за сезон 1845/1846рр.⁶⁰: вартість продукції, виробленої заводами Черкаського повіту – 1712,2 тис. руб. у тому числі

⁶⁰ Коваленко А. П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.426

Смілянського маєтку (Смілянський пісочний і рафінадний та Яблунівський і Балаклеївський заводи) – 1309,7 тис руб. (76,5%); вартість продукції Смілянського маєтку становила ще й 57,9% до вартості цієї продукції Київської губернії; чимало (57,9%) Смілянщина виробляла продукції до всієї Київської губернії (2262,6 тис. руб).

Як уже відзначалось, Смілянський маєток у первинному своєму складі становив близько 18.000 десятин, який перейшов у володіння графів Бобринських по жіночій лінії від Графині Софії Олександрівни Самойлової, дружини Графа Олексія Олексійовича Бобринського, коли сім'я переїхала до Сміли з Тульської губернії. Згодом, в 1845р. було прикуплено у Давидових Грушівський маєток, у складі близько 2.750 десятин, а в 1851р. купили у Лопухіних Юзефських Капітанівський маєток, у складі близько 9.600 десятин. Починаючи з 1885 року маєток поступово збільшувався: купувались і більшими, і меншими ділянками землі; особливість придбання землі була у тому, що частина землі і майна зараховувалась в загальну власність графів, а частина в особисту власність членів сім'ї. Так, у спільну власність у 1885-1911рр. було придбано 7537,57 дес. у тому числі: 1400 дес. (1885р.); 404 (1889р.); 498,21 (1890 - 1892рр.); 302,04 (1893 і 1901 рр.); 250,89 (1895р.); 433,48 (1902р.); 83,26 (1904р.); 3365,87 (1905р.); 798,63 (1910р.); 1,19 (1911р.). Одночасно у особисту власність графа Льва Олексійовича Бобринського було придбано 6311,08 дес. у тому числі: 984,53 (1904р.); 462,88 (1909р.); 2377,53 (1910р); 2468,14 (1910р.).

Таким чином, поступово зростаючи, Смілянський маєток досяг чималих розмірів і на 1 березня 1913р. його землі сягали 44.386, 20 десятин. У свою чергу Смілянський маєток поділявся на особливі структурні частини, які носили назви: комплекси; економії; лісництва. Щоб ефективно управляти і раціонально вести своє чимале господарство графи досконало вивчали усі природні,

людські та наукові ресурси з метою їхнього використання та врахування для ефективного ведення господарства.

В цілому Смілянський маєток, його комплекси, окремі маєтки і їхні економії, лісництва та інші структури як спільне володіння мали певну структуру угідь, яка була складена у 1912 році землеміром І.П. Ільшевічем і мала цілісний загальний стан. В цілому із усіх угідь маєтку 44.386,20 дес. за якісними нормами розподілялися наступним чином, десятин: садибні та городні угіддя – 955,76 (2,15%); орна рілля – 24.294,26 (55,9%), у тому числі вакантна рілля – 519,06 (1,2%); сінокоси лугові – 802,77 (1,8%); сінокоси болотні – 136,42 (0,3%); вигони – 74,04 (0,2%); ліси і чагарники в економіях – 1.102,28 (2,4%); ліси при лісництвах – 14.377,16 (32,4%); інші зручні місця – 19,83 (0,05%); разом зручної землі – 42.281,56 (95,2%); не зручні землі – 2.104,62 (4,8%). Про уяву щодо загальної кількості землі у графів Бобринських можемо познайомитися з наведеними звітними даними (Додаток І).

В цілому треба відмітити, що наші предки дотримувались правила утримувати усі землі як єдине ціле, що дозволяло ефективно управляти крупним господарством, застосовувати прогресивні технології вирощування, зберігання, переробки та реалізації готової продукції. Отже, крупні господарства, центром яких має залишитись українське село, підтверджується нашими видатними цукро заводчиками – Бобринські, Терещенко, Самиренко. В крупних господарствах якість цукру і рафінаду була на високому рівні, що сприяло виходу цієї продукції на світовий ринок і про це уже сказано.

Самі графи не управляли конкретними справами, заводами чи економіями, вони мали для цього певну структуру і спеціалістів (директор заводу, управитель економією, лісничий, завідувач складом). У 1848р. на бурякоцукрових заводах Смілянського маєтку директорами працювали виключно іноземці, а уже дець через 5-6 років директорами і їхніми помічниками були тільки

руські, тобто українські, технологи, а згодом чимало технологів, які працювали на заводах Бобринського, переходили на інші бурякоцукрові заводи України. Крім того, на перших порах бурякоцукрового виробництва у Смілянському маєтку фахівці з агрономії і технології цукроваріння переважали іноземці, пізніше появились місцеві спеціалісти, особливо з агрономії. До речі, місцеві були відомими на той час, що заслуговують на увагу «Самый знаменитый из графских «экономов», старик Волчок, - личность очень популярная в Черкасском уезде. Это – агроном самородок, агроном – гений, ...он по запаху земли весной предсказывает будущие свекловичные урожаи...»⁶¹. Прізвище цього генія-агронома було інше, скажімо Вовченко, яких було в Смілянському маєтку чимало, але так ласково називали спеціаліста, щоб підкреслити його особливість.

Заміна іноземних спеціалістів і керівників заводів вітчизняними мало велике значення і про це директор Смілянського цукрового заводу М.В.Черіковський в книзі «Производство сахара на заводах графов Бобринских Киевской губернии» писав так «Замещение иностранных техников русскими начато с конца 40-х гг. В последние 10 лет имение, как для общей потребности, так и для своего дела подготавливает в своей заводской школе людей с необширными техническими знаниями, но вполне годных для замещения места низших техников», далі він же відмічав в цій книзі «Смелянское рафинадное производство заслуживает особого подробного разбирательства уже потому, что оно старейшее теперь в России и непрерывно в течение более полстолетия с честью и высоко несло свою торговую и промышленную фирму, служило образцом для многих развивающихся теперь предприятий этой отрасли промышленности и дало многих людей с успехом работавших в этом деле на других заводах». На заводах графа Бобринського проходили добру школу майбутні спеціалісти

⁶¹ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.447

цукровики, адже із 40 технологів, що працювали на заводах Смілянщини, 24 стали директорами заводів чи самостійними підприємцями цукровиробництва. Навчались на Смілянських заводах навіть засновники фірми «Брати Яхненко і Симиренко», а також спеціалісти заводів Потоцького, Браницької, інших.

Відповідно до управлінської структури, яка історично склалася, усе управління маєтком зосереджувалось у Головній конторі на чолі якої призначався головний управитель з широкими повноваженнями, якому були підпорядковані усі справи маєтку з його усіма промисловими і торговими підприємствами (економії і заводи). Головна контора була розташована у Смілі, до її складу входили відділи, які охоплювали управлінську сферу усього маєтку, становлячи певну сталу структуру: а/ відділи управління, які займалися справами Смілянського, Грушівського та Капітонівського маєтків, 4-х бурякоцукрових заводів, а також Михайлівського маєтку Тульської губернії; б/ головний бухгалтер та його служба, яка відповідала за уся звітність маєтку; в/ економічний відділ, куди включались ветеринарний лікар, два ветеринарних фельдшера і механік, який займається технологічними справами маєтків та усіх 12-ти економій; г/ контрольно-звітний відділ рафінадної справи; д/ судово-адміністративний відділ, до якого входило ще й землемірне відділення; є/ лісове управління, з головним лісничим на чолі; ж/ управління складами цукрових і рафінадного заводів у Києві, яке займалось продажем рафінаду та цукру Смілянського маєтку. Як бачимо в маєтку важливе місце приділялось звітності, яка уже в той час велася за усіма правилами подвійної бухгалтерії, а тому завжди можна було мати повне уявлення про стан усіх рахунків, знати про фінансово-економічний стан як кожної економії так і маєтку в цілому.

У підпорядкуванні головного управителя було два вчених агронома для обслуговування усіх 12-ти економій. Для управління

кожною економією призначався завідуючий, у якого були один чи два помічники, дивлячись на величину економії, при кожній економії існувала контора з обліковцем, писарями, табельщиками. До складу постійних службовців економії входили: завідувач воловнею; наглядач за конюшнею; магазинер; завідувач двором; інші відповідальні особи. Завідувачеві економією підпорядковані усі інші службовці в економіях, які виконували його розпорядження, вони щоденно одержували наряди на виконання конкретних робіт. Були встановлені визначені норми і нормативи для господарства економії, які вирішувались виключно Головним управлінням, будь-які зміни без дозволу головного управителя не допускались, а саме: система господарювання; впровадження та використання сівозміни; штатні зміни службовців; встагвлення кількості худоби та інвентарю.

Завідувачі економії в усіх структурах управління обов'язково керувалися нормами і цифрами затверджених кошторисів, про їхнє виконання до головного управління подавалися звіти перед початком операційного року, яким вважалося перше березня. Після цього кожна економія очікувала остаточного розпорядження головного управителя щодо господарювання в наступному році. Щотижня у п'ятницю усі завідувачі економіями прибували до головної контори на наради в яких під головуванням головного управителя розглядалися усі питання за минулий тиждень, а після цього головну увагу приділяли задачам, які стосувалися майбутніх робіт. Завідувачі економії, крім платні, отримували певний відсоток з чистого доходу в економії, інші ж службовці тако ж отримували, крім платні, ще й різні винагороди, але за призначенням Головного управління.

Маєтки Капітонівський і Грушівський управлялись окремими особливими керуючими, які були підпорядковані тільки головному управителю. Керівники, які стояли на чолі управління, як конкретної економії, що входили до складу цих маєтків, так і

управляли цукровими заводами, розташованими на землях маєтків. Організація управління економією в цих маєтках була така ж, як і в інших маєтках, за виключенням того, що технічною частиною цукрових заводів завідували спеціально навчені директори. Кожен цукровий завод мав особливу адміністрацію з директором заводу на чолі, який користувався широкими повноваженнями, в розпорядженні адміністрації заводу знаходився великий штат службовців вищих і нижчих рангів. При кожному заводі була особлива контора, яка вела усе рахівництво і звітність заводу. Адміністрація заводу мала право купувати усе необхідне для виробництва, але продаж готового продукту, рафінаду та цукру, перебував у віданні Головного Управління.

У Смілянському маєтку розвивалось лісове управління, яке очолював Головний лісничий, до його відання входило 7 лісництв, якими завідували призначені лісничі, які володіли відповідним досвідом лісового господарства, у них був штат службовців та робітників. Усі роботи лісництв Смілянського маєтку узгоджувались з головним лісничим, до його обов'язків входило також завідування лісами Михайлівського маєтку Тульської губернії, а також Орліковського маєтку Курської губернії, з розташованими в ньому лісами.

Для повної інформації про організацію управління Смілянським маєтком графів Бобринських у 1913р. подавався список головних службовців в маєтку та їхні прізвиська, що має певний інтерес для уяви, хто консультував українських цукрозаводчиків у їхній тодішній діяльності: головний управитель маєтками і заводами Володимир Володимирович Ланггаммер; агрономи при Головному управлінні – Казган Леонтійович Боровський, та Карл Едуардович Шуберт; головний бухгалтер Емілій Юлійович Шанкат; контролер економії і цукрових заводів Потап Васильович; контролер рафінадного заводу Федір Мініч Кузьмін; повірений Євдоким Самсонович Карпов; директор

Смілянського рафінадного заводу інженер – технолог Сергій Федорович Калінін; директор Смілянського бурякоцукрового заводу інженер – технолог Ернест Федорович Донат; директор Балаклійського бурякоцукрового заводу інженер – технолог Олександр Іванович Шишакінь; керуючий Капітонівським маєтком і бурякоцукровим заводом інженер – технолог Петро Густавович Генріхсен; керуючий Грушевським маєтком і цукробуряковим заводом вчений агроном Едуард Федорович Донат; головний лісничий Дмитро Дмитрович Вейр; завідувач Софіївською лікарнею доктор Олексій Якович Якубовський; завідувач Смілянською лікарнею для прихожан і Грушевською лікарнею доктор Святослав Христофорович Цикалов; завідувач Балаклійською, Яблонівською і Ковалиської лікарнями доктор Григорій Федорович Калінін; завідувач Капітонівською лікарнею доктор Леонід Костянтинович Дорошкевич; ветеринарний лікар Петро Іванович Бруевич; землемір Іван Петрович Ілляшевич; доглядач міста Сміли Дмитро Ємсльянович Ляховець; архітектор Йосип Францевич Хорват.

Перелік спеціалістів, які працювали в Україні у першому десятилітті ХХ ст. в таких прогресивних галузях як вирощування цукрових буряків, виробництво цукру із цієї сировини, підтверджує реальну картину про те, що українських спеціалістів було дуже і дуже мало. Після 1913р. вітчизняні вчені і практики дечого досягли і дечого навчились: за неповні 80 років (1913-1991рр.) навчились вирощувати цукрові буряки та їх переробляти на цукор, були чималі успіхи в селекції цієї рослини; проте урожайність цукрових буряків була і залишилась найнижчою в Європі; якість виробленого цукру постійно була низькою із-за чого на зовнішній ринок не потрапляла. У недавні 27 років (1991-2018рр.) незалежності бурякоцукрове виробництво в Україні майже знищено і благає відродження: площі посіву цукрових буряків скоротились у 5 разів, більшість цукрових заводів зруйновані, спеціалісти, які були

раніше підготовлені, втратили свою роботу, їх уже не стає. Не важко стверджувати, що справа з наявністю вітчизняних спеціалістів у галузі бурякоцукрового виробництва настає така, яка далека навіть від рівня періоду діяльності Графів Бобринських.

5.2. Загальне господарство

5.2.1. Ґрунти, клімат, погода, корисні копалини

Підприємці того часу досить уважно вивчали природні умови в яких їм приходилось розпочинати і вести бурякоцукрове виробництво. Кліматичним і погодним умовам у Смілянському маєтку приділялась особлива увага, а це, з погляду сьогодення, було надзвичайно важливим і виправданим. Незважаючи на достатню кількість атмосферних опадів, кліматичні умови в окремі періоди були не цілком сприятливими для культур, що вирощувалися в маєтку, особливо нерівномірно розподілялись опади на протязі року, що, до речі, спостерігається й тепер (2018р.). Було досліджено, що впродовж десятиліть дощі випадали найбільш в середині літа і пізньої осені, а тому досить часто посухи наставали в більшості випадків навесні. Особливо шкідливими для посівів переважали весняні сухі східні вітри, які спричиняли іноді значні пошкодження посівам цукрових буряків. Весняні посухи часто сприяли розвитку у величезних кількостях шкідливих комах, боротьба з якими становила одну з найістотніших завдань польового господарства в маєтку.

Тепер, перша чверть XXI ст., значно змінюється клімат, дещо іншими стають погодні умови впродовж року, шкідливих комах (шкідників) поменшало, у тому числі із-за ефективних препаратів боротьби, хоча вони й тепер наносять великої шкоди. У той же час весняні і осінні заморозки, які шкодять багатьом посівам бували не так часто, особливо сильних зимових морозів також майже не було, тому випадки вимерзання зернових посівів були досить рідкісними. Для читачів нагадаємо, що це була перша половина

XIXст. (1832р.), а уже через 100 років, у цих краях бували морози і сильні сніги, яких західна Європа ще не відала, вона відчула їх десь через 20-30 років.

Ґрунти маєтку в загальному можна віднести до легкого чорнозему, але він представляє собою деяку різноманітність, про що свідчить склад ґрунту орних земель, які можна розподілити на наступні чотири категорії (десятин): суглинок з незначною домішкою перегною –3.000; суглинок з значною домішкою перегною – 10.000 ; чорнозем з значною домішкою піску – 7.000; дуже легкий пухкий чорнозем - 5.000. Оглядаючи ґрунти і землеробство Графів Бобринських, найперше важливо відзначити ті метеорологічні умови, в яких перебувало велике господарство і при яких провадились роботи з вирощування багатьох культур, у тому числі цукрових буряків. На території Смілянського маєтку нерідко відбувалися складні погодні умови: ранньою весною траплялися приморозки, великі зливи в літній період; занадто висока температура повітря, яка супроводжувалася суховіями та бурями; великі тумани проявлялися і навесні, і восени. За даними Олексіївської метеорологічної станції, заснованої у маєтку в 1891 р. кліматичні і погодні умови в Смілянському районі досить повчальні для сьогодення.

Значна увага вивченню погодних і кліматичних умов приділялась тому, що різкі, хоча і короткочасні, прояви деяких метеорологічних явищ на Смілянщині в значній мірі впливали на становище рослинництва, його розвиток, величину врожаю та якість усієї продукції. У районі маєтку випадало дощів. вимірних дощоміром, в кількості близько 470 мм, в середньому за 20 років (1892-1912рр), але було також встановлено, що крім дощової вологи, значна кількість її поступала в ґрунт у вигляді підземної вологи. Дощова волога розподілялася за порами року таким чином, що на літні три місяці, - червень, липень, серпень, – припадало близько 170 мм (36.2%); на осінні та весняні місяці припадала

майже однакова кількість опадів близько 108 мм в кожному періоді, тобто 216 мм (46%); на три зимові місяці припадає близько 84 мм. (17,8%). Отже, на літні місяці припадало більше третини річних опадів, що свідчить про тодішні сприятливі умови для вирощування сільськогосподарських культур.

Звичайно, звідси слідує, що в той період (друга половина XIXст.) зими були хоча і малосніжні, але не занадто холодні. В цілому очевидно, що сприятливі умови для сільського господарства були найкращими із-за вміння підприємців маєтку і їхніх спеціалістів добре обирати місцевість для ведення господарства, а ще й через те, що в той період природно-кліматичні умови були досить сприятливими і умільці користувались ними. Про такий висновок свідчать наступні дані в середньому за 20 років: у зимові місяці найнижча температура повітря припадала на січень – 6,3°C, в лютому та грудні місячна температура становила близько – 4,0°C, але уже у XXст. низькі температури значно посилдились. У літні місяці температура повітря порівняно висока: у самому теплому місяці, – липні, – температура підвищувалась до +20,7 °C (середня за 20 років), максимальна ж температура іноді сягала +29,4 ° C; у весняні та осінні місяці температура повітря змінювалась проти температури літніх місяців – у травні вона становить 15,5°C, а у вересні 14,4°C. (середня за 20 років).

Треба відмітити, що графи Бобринські досить велику увагу приділяли вивченню погодних умов, які залежали від вітрів. Вологість повітря була найвищою у весняні та осінні місяці, в цей період волога проявлялась нерідко у вигляді туманів, яка тодішнім методам вимірювань не піддавалась, однаке волога від туманів непомітним чином нагромаджувалась в ґрунті та на ґрунті у вигляді роси. У літні місяці вологість повітря проявлялась менше, але у формуванні підземної вологи і наземної роси її роль була помітною. На території тодішнього Смілянського маєтку переважали північні (N) та північно-західні (N-W) вітри: перші (N)

відбувались впродовж року рівномірно зимою та весною, тільки в серпні ставали сильнішими, а у вересні і жовтні слабкішали; другі вітри (N-W), повівали сильніше в червні та липні, вони приносили рясні опади, нерідко у вигляді злив. За багаторічними даними впродовж року вітри на Смілянщині проявлялись з певними особливостями: Східні (O) і північно-східні (N-O) вітри посилювались у квітні і травні; перші проходили нерідко у вигляді суховіїв, які занадто шкідливі у тій місцевості; південні (S) вітри у різні пори року проходили нерівномірно - у лютому та березні вони сильнішали, у квітні слабкішали, потім в травні, липні та жовтні - знову сильнішали; південно-східні (S-O) вітри сильніше проявлялися у травні; вони іноді проявлялись у вигляді сухих і сильно жарких вітрів, навіть ураганів; західні (W) вітри приходили мов би періодично, вони сильніше наставали у лютому, червні, липні, вересні та грудні, в інші місяці слабкішали; південно-західні (S-W) вітри переважно наставали і частішали у лютому та березні. Детальна характеристика вітрів у кожному місяціроку наведено для того. Щоб показати ґрунтовну увагу, яку приділяли підприємці у ті часи вивченню температурних коливань, а це знадобиться теперішнім підприємцям.

Метереологічні дослідження підтверджують, що в той недавній період (XIXст.) умови для вирощування сільськогосподарських культур все таки були більш сприятливими. Весняні вимерзання озимої пшениці від приморозків траплялися здебільшого окремими плямами, невеличкими ділянками, лише в окремих виняткових випадках бували суцільні вимерзання цілими полями. Однак, запалення озимої пшениці від швидкого настання високої температури, а також затримка у дозріванні культурних рослин від суховіїв, для посівів озимої пшениці та ячменю траплялися частіше, що значною мірою впливало на зниження врожаїв та погіршення якості зерна. Шкідливого впливу високої температури нерідко зазнавали посіви цукрових буряків, їхні листя

швидко вянули і навіть висихали, що сприяло підвищенню цукристості буряків, але урожайність була занадто низькою. Навпаки, від надлишку вологи в повітрі, та ще й при значних туманах, інтенсивно проявлялись захворювання рослин цукрових буряків грибковими хворобами (іржею, сажкою, борошнистою росою). Зливи також часто завдавали значних пошкоджень культурним рослинам, зокрема (вилягання хлібів, інші), вони проносилися ще й з вихорами, що завдавало величезної шкоди ще й із-за змивання на горбистих полях верхнього шару ґрунту і таким чином він збіднювався на поживні речовини.

Вищенаведені метеорологічні негаразди призводили до того, що у Смілянському маєтку змушені були ретельно стежити за динамікою погодних умов, що у свою чергу допомагало здебільшого враховувати інформацію щодо коливання температурних змін для практичного використання. Як це відбувалось на практиці, щодо вивчення природно-кліматичних умов, бачимо з нижче наведених даних про кількість опадів і температури повітря за 20 років (таблиці 1).

Таблиця 1

Кількість опадів і середня температура повітря кожного місяця
(середні за 20 років (1892-1912) Олексіївської метеорологічної станції)

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
1. Кількість опадів, мм.	25,9	29,2	28,5	31,]	49,4	64,]	73,5	31,8	37,0	41,2	27,7	27,0
2. Середня температура повітря, °С	- 6,3	- 4,2	- 0,2	7,]	15,5	18,8	20,7	20,0	14,4	8,з	0,6	-

Саме застосування метеорологічних досліджень та постійні спостереження дозволяли стежити за динамікою основних погодних умов, що сприяло дотриманню певних нормативів рівня врожаїв на той час культурних рослин. Одночасно з погодними умовами намагались також ретельно вивчати усі фактори життя рослин та можливість зменшувати негативний вплив

несприятливих погодних умов і, таким чином, підвищувати рівень врожаїв та валових зборів.

Практичний і науковий підхід до вирощування сільськогосподарських культур, особливо такої культури як цукрові буряки, вимагали найбільш повного знання про забезпечення культур вологою, яка визначає не тільки можливість, але й доцільність вирощування певних культур на окремих територіях, навіть невеликих, якою була територія маєтків графів Бобринських (таблиця 2).

Таблиця 2.

Кількість опадів і середня температура повітря за 20 років
(за даними Олексіївської метеорологічної станції)

	Роки																			
	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
Кількість опадів, мм	379,6	497,7	591,0	542,7	458,4	367,0	509,9	556"	426,7	553,2	523,2	337,1	332"	332"	525,8	521,4	345,2	422"	338"	542,7
Середня температура повітря, °С	7"	8"	6,2	6,7	7,7	7,1	8,1	7"	7,7	8,2	8,4	6,7	8,9	7,2	8,1	8"	6,7	6,7	7,6	в.,

Викопні багатства. Місцевості, що входили до складу Смілянського маєтку, вміщували якісні сорти білої глини, яка дає цеглу високої якості. Ці білі глини в інших місцях переходять в мергель, що можемо побачити на Юр'євій горі, де в колишніх глинищах цегельного заводу, то там, за дослідженнями професора Фіофілактова, в глині уже попадаються поклади фосфоритів. Неподалік Старосілля залягають червоні глини, які є кращою сировиною для використання у гончарному і вогнетривкому виробництві, там у ті часи існував навіть завод для виготовлення форм рафінадного виробництва. У маєтку працювало декілька невеликих цегельних заводів, які задовільняли потреби в цеглі для господарського будівництва. У відкритих місцях на берегах річок (Серебрянка, мала Смілянка) добувався навіть граніт, який використовувався як бутовий і мостовий камінь. На річці Серебрянці, майже проти рафінадного заводу, гранітні оголення виходять з під великої товщі землі, на якій розташовані селянські садиби біля самого берега, потім йдуть в глиб, але добування каменню там незручне, хоча граніт в цьому місці, судячи за

зразками, мабуть переходить в цінний сорт лабрадора. Судячи з пробного буріння, на полях Смілянського маєтку існували поклади бурого вугілля, а також ймовірно існують поклади кристалічного гіпсу або місячного каменю, зразки якого доводилося зустрічати у місцевих селян .

Були виявлені поклади торфу, які тягнулися на великому шляху аж до Ірдинських боліт, що становило значний запас доброго паливного матеріалу. Спроби добувати торф для палива розпочиналися ще в п'ятидесятих роках ХІХ століття Графом О.О Бобринським, але були призупинені до часу, коли будуть знайдені кошти, у тому числі державні, а головне треба було досягнути угоди з сусідніми селянами щодо відведення води від їхніх територій, адже осушення боліт негативно впливало на вологість землі та вирощування на ній сільськогосподарських культур. З усього бачимо, що знамениті цукрозаводчики дбали і про землі, і про вологу, а також про інтереси селян. Згадаймо як до цього віднеслись більшовики в Московії, які з метою збільшення площ ріллі висушували не тільки болота, але й вологі землі в Україні, що призвело до сучасного зникнення багатьох малих річок, зменшення вологості ґрунтів, висихання сільських колодязів, появи інших катастрофічних явищ. За великим рахунком Смілянський маєток не дуже насичений водними ресурсами.

Землі графів Бобринських межують з державними лісами та відділяються від них Ірдинськими болотами і рікою Тясмин у тому місці, де річка робить поворот своєї течії назад на південь і зливається з іншою невеликою річкою Сріблянкою. При злитті річок Тясмин і Сріблянка розташоване містечко Сміла з прилеглими до нього поселеннями колишніх заводських робітників та садибами для робітників і службовців бурякоцукрового і рафінадного заводів. Річка Тясмин при містечку перегороджувалась греблею і утворювала великий ставок, вода якого приводила в дію механізми крупчатого млина, який належав власникові маєтку, а на

випадок маловоддя в млині був встановлений газогенераторний двигун, здатний приводити в рух усі механізми. Власні млини здавалися в оренду і чимало підприємливих людей орендували його і накопичували деякий капітал. Ще на той час. річка Сріблянка представляла невеликий струмок, протікала в лощині, яка відокремлена від Ірдинського болота (древнього рукава Дніпра) досить потужним підвищенням і тягнеться від містечка Орловиця повз селищ Старосілля, Балаклеї, Костянтинівки та заводських селищ до злиття з Тясмином. У місцинах, де протікала річка, вона забезпечувала водою поселення, а споруджена запруда постачала воду також для Смілянського рафінадного і бурякоцукрового заводів.

У Грушівському та Капітонівському маєтках були створені великі ставки: при одному з них, в с. Капітонівці, був споруджений невеликий водяний млин, який обслуговував господарські потреби Капітанівського маєтку в одержанні борошна і кормових добавок. Невеликі водні ресурси все таки дозволяли організовувати рибні лови в ставках Смілянського маєтку: ставки, як і млини, здавались в оренду з умовою правильного ведення рибного господарства; орендар був зобов'язаний впускати у ставки щорічно 20 пудів риби та 10 пудів раків, взимку він мав робити ополонку для надходження повітря; не мав права виловлювати дрібної риби, були й інші умови. Уже у той час у деяких економіях (Капітонівський, Ротмістровський, Софіївський і Пастирський) влаштовані артезіанські колодязі, які забезпечували водою кожен економію.

В Журській економії були виявлені у великій кількості поклади бурого кам'яного вугілля: впродовж десяти років (1869–1878pp) проводились його розробки; в середньому щороку добувалось біля мільйона пудів вугілля; витрати добування такої кількості вугілля становили в середньому 25 тисяч рублів; собівартість пуда кам'яного вугілля в середньому не перевищувала 2,5 копійки. Проте, не дивлячись на таку низьку вартість власного

кам'яного бурого вугілля, його добування було визнано не вигідним, головним чином внаслідок низької якості вугілля, а тому з 1878 року видобуток кам'яного бурого вугілля було припинено.

Звичайно, Граф О.О. Бобринський, який прокладав одну з перших гілок залізниць в Московії згадував також місця в Україні, де знаходився його маєток, а тому шляхи сполучення, особливо залізничні, мали особливе значення для господаря маєтку. Про елементи започаткування залізничного сполучення можемо довідатися, поглядаючи на чимало підготовлених у той час залізничних колій в Чигиринському і Смілянському районах, але закинутих за більшовицьких часів, про які тепер ніхто й не здогадується щодо їхньої появи, забувається й людина, яка намагалась збудувати залізну дорогу у цих краях. Смілянський маєток перетинався залізничними лініями у двох напрямках: Фастів – Знамянка П.-З. з.д. з двома станціями в межах маєтку – Бобринська і Володимирівка; була гілка залізниці Бобринська – Черкаси, зі станцією в містечку Сміла; була також станція Кам'янка поблизу Грушевського маєтку; залізнична лінія Одеса – Бахмач, що будувалася, передбачала станцію у Смілі, яка мала бути розташована в самому центрі містечка; будувались станції Бобринська та Сердюківка, що знаходилися за версту від Капітонівського цукрового заводу. В Чигиринському районі на Черкащині дотепер існують залишки недобудованих насипів для укладання залізничних колій – це справа О.О.Бобринського і його наступника Володимира Олексійович Бобринського, які мали відношення до Міністерства шляхів сполучення імперії. Усе було добре, але за часів більшовиків, які захопили владу в Московії, а їхній вождь «світового пролетаріату» ненавидів сімейство Бобринських, як нащадків царського двору, на що претендував сам вождь, усе призупинилось, залишились тільки недобудовані насипи, які можна побачити на усіх територіях тодішнього маєтку Графів на Смілянщині і Чигиринщині.

5.2.1. Сільське господарство

Як уже відзначено, всі землі й заводи графів Бобринських, що знаходилися в Черкаському та Чигиринському повітах Київської губернії, становили одне нероздільне господарство, найголовніші завдання якого здавна полягали у виробництві основного продукту – цукру піску і рафінаду та його реалізація. Тому хліборобське виробництво маєтку завжди було пристосоване, головним чином, для вирощування цукрових буряків якомога кращої якості – найбільшої врожайності і найвищої цукристості. Лісове господарство велося, перш за все, з метою його збереження, затримання вологи та отримання достатньої кількості палива для палива на цукрових заводах. Такий налагоджений тип господарства зберігався доволі довго: у центрі землеробських культур перевага надавалась цукровим бурякам; найголовнішим продуктом лісового господарства були дрова для палива на заводах; продукція цукрового заводу – цукор-пісок, повністю надходив на рафінадний завод; вироблений рафінад надходив на склади і так звані комісіонерства, а далі на ринок.

У той же час, незважаючи на удавану одноманітність у веденні аграрно-промислового господарства впродовж понад сімдесяти років, у кожній із зазначених галузей господарства відбувалися великі зміни, головним чином, у бік виготовлення власних продуктів збуту на кшталт рафінаду. Зокрема: в лісовому господарстві, крім отримання дров, все більше і більше розвивалося виробництво будівельних і столярних матеріалів; в сільському господарстві розширювалися площі посівів озимої пшениці, гороху та інших зернових культур для збуту на ринку, що буде показано в наступних матеріалах. Землеробське господарство займало всю орну землю маєтку у всіх економіях; орна земля, за невеликим винятком, майже не здавалася в найм, її не практикували здавати ні в довгострокову, ні в короткострокову оренду, ні за гроші, ні за

відпрацювання. Уся придатна земля оброблялася власними силами господарства, на що направлялися значні кошти маєтку. Капітал, вкладений в сільське господарство, спрямовувався на наступні господарські роботи: меліорація; сільськогосподарські споруди; сільськогосподарське знаряддя і машини; робоча худоба; органічні і мінеральні добрива; боротьба зі шкідниками; робоча сила – службовці та робітники.

5.2.3. Будівлі в маєтку

Після налагодження бурякоцукрового виробництва було звернуто увагу на поліпшення зовнішнього вигляду і функціональних можливостей житлових будівель, здійснено розподіл усіх споруд за наміченим планом будівельних робіт у певному напрямку, тобто ремонт або облаштування тих, які уже існували, а також і тих, які передбачалось споруджувати. На перспективу керівництво Смілянського маєтку намічало, що в недалекому майбутньому в кожній окремій економії житлові споруди повинні цілком відповідати необхідним умовам зручності як для робітників і службовців, так і для господарського призначення всього маєтку. Передбачалося, що деякі старі житлові споруди, переважно, дерев'яні, криті соломною і гонтом, замінять новими – цегляними, на кам'яних фундаментах та ще й із залізними і черепичними дахами, особливу увагу в нових будівлях приділяли вентиляції, адже відомо, що в українських сільських житлах ніякої вентиляції не існувало, здебільшого навіть вікна не відкривалися. Для тимчасових робітників існували казарми, але в них колишні дерев'яні нари були замінені залізними ліжками. В ті часи інтенсивно розпочали споруджувати кам'яні будівлі, які мали більше житлової площі і були зручними приміщеннями для проживання робочих у порівнянні з колишніми глиняними. В економіях, віддалених від сільських поселень, також будували кам'яні будиночки для річних робітників на одну або дві сім'ї, а для

службовців, в залежності від їхнього службового та сімейного стану, надавали квартири на 2–6 кімнат з усіма господарськими зручностями: город; садок; будівлі для худоби.

В економіях споруджувались у першу чергу магазини⁶² для зберігання зерна, такі споруди мали бути завжди добротними, адже завдяки інтенсифікації виробництва одержували все більшу і більшу кількість зерна, яке надходило спочатку в магазини (склади), уже згодом, після очищення та сортування, зерно використовувалось і для власних потреб, і на продаж. Магазини були своєрідними підприємствами, де зерно очищалося, просушувалося та сортувалося, а тому їх будували зі світлими, пристосованими для вентиляції горищами, де вологе зерно просушували, виділялось місце для механізмів очистки зерна. Наприклад, в такі магазини 1912 року після збирання надходило надзвичайно вологе зерно, яке потребувало не тільки вентиляції, а й використання зерносушарок. У деяких магазинах була влаштована система великих і глибоких засіків, які призначалися для тривалого зберігання цілком сухого й очищеного зерна.

Значна увага приділялась будівництву воловень і стаєнь для коней. Воловні облаштовували з коридором всередині для проїзду та зручної роздачі кормів в годівниці (ясла). Ясла розташовані з двох боків коридору, що сприяє зручності роздачі кормів з транспорту (возів, грабарок). Воли у воловні утримувалися на прив'язі, що дозволяло рівномірно розподіляти корми, особливо при інтенсивній годівлі. Воловня і стайні будували з горищами, які, у свою чергу, використовували, переважно, для зберігання висадків цукрових буряків, які були основою одержання насіння. Започатковано чимало різних новацій для покращення виробництва: зокрема, все частіше почали споруджувати залізні баки для зберігання кормової патоки; з'явилися невеликі споруди і

⁶² Магазин – так в минулому в сільській місцевості називали споруду для зберігання зерна

механізми для заготівлі і різання ярої соломи і сіна для приготування кормів худобі; дерев'яні приміщення для зберігання сільськогосподарських знарядь і машин поступово замінювали кам'яними.

Широко почали влаштовувати артезіанські колодязі у господарських дворах, щоб мати належний запас якісної води для водопою всієї худоби, а також для обслуговування водою локомотивів під час молотьби, ну і звичайно, на випадок пожежі. Особливої уваги приділяли влаштуванню зручних, теплих і просторих приміщень для кузні та теслярської справи, де виготовлялося безліч пристроїв для господарства. У Смілянському, Капітонівському і Грушевському маєтках збільшувалась кількість житлових, не житлових та різних сільськогосподарських споруд, зростала їхня загальна вартість в усьому господарстві, що видно з порівняння за чималий період (1895- 1912рр.) (таблиця 1).

Таблиця 1

Вартість житлових та господарських приміщень, рублі

Маєтки	1895 рік			1912 рік		
	Житлові приміщення	Господарські приміщення /для худоби, зерна та ін./	Разом	Житлові приміщення	Господарські приміщення /для худоби, зерна та інш./	Разом
Смілянський	98.565	137.030	235.595	204.700	334.493	539193
Грушівський	34.270	61.175	95.445	36.175	91.313	127488
Капітонівський	33.550	81.700	115.250	111.185	178.124	289 309
Всього :	166.385	279.905	446.290	352.060	603.393	955 453

Загальна вартість житлових і господарських будівель в 1912 році перевищувала вартість наявних у 1895 році більше як у два з половиною рази. Таке величезне зростання вартості будівель, здебільшого, пояснюється збільшенням розмірів самого маєтку взагалі та орних земель зокрема, адже якщо в 1895 році орної землі було лише 18,824 десятини, то у 1912 році уже 24,813 десятин. Крім того, капітал незмінно вкладався у будівництво житлових і

господарських будівель, який у середньому на одну десятину орної землі зростав, починаючи з 1895 року до 1912 року, майже у півтора рази, за цей період значно збільшувалися щорічні витрати на ремонт усіх споруд. Витрати на будівництво зростали, збільшувалась вартість усіх споруд в розрахунку на одиницю площі, яка в середньому на десятину орної землі становила: у 1895р. – 23руб.71коп., а у 1912р. – 36 руб. 40коп., або ріст становив 1,5 рази. Зростали й щорічні витрати на ремонт старих будівель, які становили в розрахунку на десятину землі у 1895р. – 2руб.13коп, у 1912р. – 2руб. 77коп., або ріст становив 30 відсотків. Отже, сільськогосподарські споруди 1912р. у кількісному і якісному відношенні значно перевищували показники 1895 року.

5.2.3. Землеробські знаряддя

Швидкими темпами зростав капітал, вкладений в землеробські машини та знаряддя, що можна побачити при порівнянні даних за роки тридцятилітнього періоду, майже однаково віддалених (15років) один від одного. Загальна вартість машин і знарядь становила: в 1880 р. – 325000 руб., в 1895 р. – 424000 руб. і в 1911р. – 608912 руб.; відповідно, на одну десятину цей капітал складав 17 руб. 27 коп., 22 руб. 52 коп. і 24 руб. 54коп. Наведені нижче порівняння дають характеристику зміни структури машин і знарядь, які свідчать про значне удосконалення технології сільськогосподарського виробництва /таблиця 1/.

Таблиця 1

Кількість землеробських знарядь і машин

Назви знарядь і машин	Кількість		
	1880 р.	1895 р.	1911 р.
1	2	3	4
Плуг парової з 2-ма локомотивами	-	1	1
Плуги одно-, двох-, трьох- і чотирьох-лемішних систем	613	787	1.068
Екстирпатори, крумери, культиватори і пароочишувачі	550	527	764

Борони різні	900	1.165	1
Розпашники різних систем	282	716	1
Котки різних систем	451	450	
Шлейфери різних систем	201	246	
Сівалки бурякові прості	72	68	
" комбіновані	-	-	
" хлібні рядові	11	64	
" розкидні	53	71	
" спеціальні для трав, туків, кукурудзи	-	8	
Жнивні машини	80	51	
" снопов'язалки	5	13	
- - сінокосарки	4	16	
Граблі кінні	83	101	
Локомотиви	5	26	
Молотарки парові	5	33	
- - кінні	12	5	
Куколевідбирники, сортувальники, віялки, інші	115	121	1
Січкарні, коренерізки, зернодробилки	29	24	
Бурякокопачі	-	26	
Просорушки	-	-	
Прилади для посіву цукрових буряків	-	-	2
" гороху	-	-	
Пульверизатори	-	-	27

Порівняльна таблиця підтверджує величезне зростання в 1911 році кількості тих землеробських знарядь, які безсумнівно свідчать про кардинальні зміни в технології виробництва та підвищенні агрокультури наприкінці XIX – початку XX століття. І дійсно, внаслідок інтенсифікації польового господарства потребувалось розширення площ ріллі під цукрові буряки, а також озимої пшениці на зайнятому парі і навіть без парі, що, в свою чергу, вимагало підвищити рівень раціонального обробки ґрунту, для чого потрібно було в першу чергу, придбати і застосовувати багатокорпусні плуги, дискові борони і різні інші механізми для розпушування поверхневого шару ґрунту. В наступну чергу, було звернуто увагу на поліпшення догляду за рослинами, особливо на більш ретельне знищення бур'янів, для чого стали застосовуватися

механізми для підрізування коріння бур'янистих трав, що було хоча і примітивним, але на той час прогресивним методом.

Пахарі у полі

Наступним технологічним заходом була раціональна підготовка зайнятих парів під озиму пшеницю, що, як виявилось, вимагало ущільнення після оранки поверхневого шару ґрунту для більш швидкого осідання – залягання, а для цього знадобилося вводити котки–ущільнювачі Кемпбел. Для більш успішної оранки полів у маєтку, в останньому десятилітті ХІХ – початку ХХст., довелося відновити оранку навіть паровим плугом Фаулера–двохмашинної системи. В маєтку О.О. Бобринського в рамках підготовки ґрунту до посіву, особлива увага приділялась сільськогосподарському реманенту. У 1852р. стало відомо, що у Смілянських економіях графа застосовувалось до 200 найновіших знарядь для обробітку ґрунту, а у 1859р. до маєтку прибуло ще 140 плугів Сакса з Англії⁶³. Потяг до плугів полягав у тому, що граф дотримувався думки і відповідно діяв, що тверді смілянські чорноземи потребували глибокої оранки, щоб ніжний корінь

⁶³ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920гг.). Сборник документов и материалов. –К., 1962

цукрового буряка добре себе почував. Навіть граф особисто конструював і виготовляв спеціальні плуги з поглиблювачем, які найглибше орали землю, він проектував і виготовляв котки, сіялки, розпашники, драпаки, борони, шлейфи, очисники бурякового насіння, мотиги та інші знаряддя.

В маєтку стали широко застосовувати мінеральні добрива під цукрові буряки та під озиму пшеницю, а для правильного їх розподілу необхідно було застосовувати комбіновані сівалки, а також сівалки для внесення добрив за принципом їх розсівання. Починали вирощувати культуру гороху, що зразу ж потребувало придбання рядових сівалок, які рівномірно висівали зерно, і якими, в свою чергу, при ранній сівбі можливо було б краще закласти зерно у вологий ґрунт, що позбавляло потреби застосування дискових сівалок, як на той час практикувалось. Для кращого очищення зерна в маєтку стали застосовувати відповідні системи сортування – так звані млинки, маханізми відцентрового сортування, змійки для очищення та сортування гороху. Нарешті з'явилися довгоочікувані пульверізатори для обприскування посівів цукрових буряків хлористим барієм, що допомагало знищувати шкідників цукрових буряків. Загальна вартість землеробських знарядь, машин і механізмів на початку 1913р. перевищувала 565 тисяч рублів, а це, в розрахунку на одну десятину землі, становило 21руб. 52 коп., що на той час характеризувало високий рівень механізації.

5.2.5. Робоча худоба

Скотарство, і взагалі тваринництво, в українських маєтках Графів Бобринських було абсолютно відсутнє, за винятком утримання та розведення порівняно невеликої кількості корів, коней та дрібної худоби виключно для потреб економії, службовців та робітників. Перевага надавалася робочим волам і коням, які щорічно купувалися, оновлювались, а після закінчення терміну робочого використання вибраковувалися і продавалися, відгодівля

вибракуваних волів у маєтках не проводилася. Існуючий спосіб постачання робочою худобою господарства маєтку значний період визнавався цілком раціональним, але на початку ХХ ст., внаслідок непомірного подорожчання волів і робочих коней, а також труднощів їхньої купівлі, в господарстві почали виникати питання, адже об'єктивна потреба заміни волів механічними засобами уже виникла давно, мовляв, – чи не вигідніше було б?: перше, вирощувати у своєму ж господарстві необхідну кількість робочої худоби; друге, поступово переходити до механічної тяги за допомогою тракторів, які з'явилися.

Впродовж більше пів століття (1874-1912) видно, що кількість волів і коней у Бобринських була значною, але вона знаходилась майже на одному рівні, тобто не збільшувалась і не зменшувалась. Справи дещо змінились у 1912 році – спостерігався ріст як кількості волів, так і коней, проте зростання це є результатом загального збільшення кількості орної землі внаслідок купівлі великих угідь в економіях, але в перерахунку на 100 десятин придатної землі кількість волів і робочих коней хоча і повільно, все таки скорочувалося: в 1874 – 6,50 робочих пар, а у 1912 р. – тільки 6,33 робочих пар. Розширювалось сільськогосподарське виробництво і ціни на робочу худобу та коней невпинно зростали, особливо це стосувалося волів, ціни на яких стрімко зростали: у 1895р. пара волів оцінювалася в Смілянському маєтку в 150 руб., тоді як на 1912 р. ціна пари волів становила, в середньому, 268 руб., а в 1913р. – 300 руб.; ціна робочого коня в 1895 році становила 120 руб., в 1912 уже 140 руб., а в 1913 р. –175 руб. (Таблиця 1).

Таблиця 1

Робоча худоба маєтків Бобринських

Воли

№	Маєтки	1874р.	1884р.	1894р.	1904р.	1912р.
1.	Смілянський	1.690	1.568	1.640	1.488	1.927
2.	Грушевський	177	373	450	612	565

	Капітонівський	657	558	718	642	836
	Разом:	2.524	2.499	2.808	2.742	3.328
	У середньому на 100 десятин землі припадає пар волів	6,50	6,44	7,50	6,50	6,33
Коні						
1.	Смілянський	498	509	596	550	890
2.	Грушівський	39	151	169	212	278
3.	Капітонівський	247	332	305	226	408
	Разом:	784	992	1.070	988	1576
	У с У середньому на 100 дес. землі припадає коней	4,04	5,11	5,72	4,68	5,20

Зміна технології виробництва, інфляція та інші фактори сприяли також значному росту вартості утримання рогатої худоби за роки, впродовж яких досліджувався цей процес (1874-1911рр.). Вартість утримання одного вола і одного коня становила, відповідно: у 1894р. – 60 - 70руб. і 65 - 70руб., у 1904 р. – 64- 92руб. і 106-125 руб.; у 1911р. – 138 - 153руб. і –139-169 рублів. Частково таке зростання утримання худоби пояснювалося ще й тим, що раніше, при обчисленні вартості кормів, солома тоді абсолютно не враховувалася, як це розпочали робити, враховуючи солону як грубий корм, а також ще й підстилковий матеріал, оцінюючи його за ринковою вартістю. Уже за звітом 1912 року вартість робочої худоби становила 701450 руб., у тому числі волів – 445305 руб.; коней –219811 руб.; іншої худоби –36334 руб., що становило 26 руб. 72 коп. у розрахунку на одну десятину орної землі. Завдяки більш раціональному утриманню худоби та належної ветеринарної допомоги, падіж робочої худоби від епідемічних хвороб поступово зменшувався, що видно з таких даних: в 1874 році волів загинуло 8,04 %, тоді як в 1911-12 рр. відсоток полеглих волів знизився до 0,90 %; в 1874 р. коней загинуло 7,38%, тоді як в 1911-12 р. втрата коней знизилась до 2,62 %.

Для годівлі худоби в маєтках Графів Бобринських використовувались корми, виготовлені з рослин, вирощених в

економіях, і корми, виготовлені з відходів на цукрових заводах і млинах. Польове господарство давало: зерно і овес для корму коней; посівне сіно (овес на сіно, еспарцет, люцерна, жито з викою); сіно з луків; зелений корм у суміші кукурудзи з просом; солома різних культур; полова (вівсяна, ячмінна, просяна, горохова, з озимої пшениці); відходи після очищення різного зерна; третій сорт зерна, переробленого на дерть. Власні цукрові заводи давали для корму худоби жом і патоку, а млини давали різного роду висівки, а також підготовляли зерно для корму. Крім перелічених кормових засобів, в економіях використовували бадилля буряків – листя і обрізки, які одержували при копанні та очищенні буряків для відправки їх на цукровий завод. В маєтках робоча худоба цінувалась, вона доглядалась найкращим чином, про що свідчить низький падіж волів і коней (таблиця 1).

Таблиця 1

Середньорічний падіж робочої худоби за 1902-1912 рр.

№	Маєтки	Штук	Волів		Коней			Всього	
			На суму	% загибелі	Штук	На суму	% загибелі	На суму	% загибелі
1.	Смілянський	15,6	1.488	1,01	18,3	2.331	2,65	3.819	1,63
2.	Грушівський	9,2	864	1,66	7,9	1.004	3,11	1.868	2,22
3	Капітонівський	15,2	1.621	2,44	18,0	2.321	6,41	3.942	3,85
	Разом:	40	3.973	1,47	44,2	5.656	3,61	9,629	2,3

З усього видно, що бурякоцукрове виробництво внесло істотні зміни в структуру кормів і технологію годівлі робочої худоби. Кормова солома і частина сіна вживались на корм у вигляді січки, змішаної з жомом, уся інша солома використовувались на підстилку. Жом додавався в корми свіжим під час бурякоцукрового виробництва, головна ж маса жому зберігалася в ямах і застосовувалася для корму вже кислим, іноді його вистачало до нового сезону цукроваріння. Бадилля буряків в економіях силосувалося в ямах і також становило якісний корм. Присмачення грубих кормів (соломи, полови) проводилося, головним чином,

патокою, а для приготування таких кормів готувалася січка з соломи різних хлібів та сіна, що дозволяло одержувати досить поживну кормову суміш, яка охоче поїдається худобою. Перераховані корми мають різну поживність, а тому вони групуються при годівлі в залежності від рівня важкої роботи, яку виконує та чи інша робоча худоба. Наприклад, годівля концентрованими кормами коливалася в різких межах, а саме: видача вівса для годівлі коней коливається від 6 до 16 фун. на голову; видача висівок для волів – до 5 фун; видача патоки – до 5 ф. на голову щодобово. Висівки, звичайно, даються з жомом, рідше з січкою, добре присмаченою патокою. В маєтках одним із головних кормових засобів був жом. У літні місяці жом був незамінним кормом для волів. У спекотні місяці, червень і липень, на важкій роботі, наприклад, глибокій оранці під цукрові буряки, дуже поживним кормом для волів був жом з висівками. В осінні і зимові місяці жом завжди був занадто водянистим кормом, тому у маєтку назрівала потреба готувати і використовувати сухий жом, тим більше, що такий жом міг стати придатним поживним кормом не тільки для волів, але й для коней. Кормові засоби в маєтку використовували, переважно, для робочої худоби (коней і волів), дещо виділялося і для дрібної худоби, якої в маєтках було замало.

5.2.6. Удобрення полів

У той період основним добривом для утримання родючості ґрунту на належному рівні був гній, навіть з часом ця важлива органічна речовина за своїми властивостями не втрачала основного компоненту добрив для рільництва. Одержання такого виду добрив на той час було в маєтку більш-менш простою справою, адже для ведення господарства потрібно було тримати велику кількість тяглового живого інвентаря – волів, коней і інших тварин. Крім того, вимоги дотримання агрокультурних норм спонукали одержувати все більше і більше гною, так як господарі знали, що удобрювати поля гноєм треба не тільки для збагачення землі

поживними елементами, але також і для виправлення і покращення фізичних властивостей ґрунту, відновлення та поліпшення його структури. Проте, людство, збільшуючись, вимагало все більше продовольчих ресурсів і наука запропонувала ряд неорганічних добрив, які дозволяють підвищувати урожайність. Органічне добриво, яким був гній, переважало в маєтку: гнойове добриво готувалося, головним чином, у своїх економіях; частина гною вивозилася на поля взимку; частина, головним чином, навесні, вивозилась виключно власними силами та найманими підводами навколишніх селян за встановленим тарифом. До 1861 р. і довгий час після, поміщики купували гній на вивіз у місцевих селян, але наприкінці ХІХ ст. колишнього постачальника гною на поміщицькі поля уже не стало, селяни перестали продавати гній поміщикам, як раніше, а навчилися удобрювати власні поля. Здебільшого з цієї причини, а, крім того, потреба підвищити урожайність спонукала власників маєтку збагачувати свої поля мінеральними добривами, тим більше, що як було вияснено дослідженнями і практикою, застосування мінеральних добрив дає безумовно позитивні результати. Уже після 1890р. в маєтку серед елементів удобрення полів чільне місце займали мінеральні добрива: суперфосфат, селітра і томасшлак.

Під озиму пшеницю застосовувалися, головним чином, гній, коли ж озима пшениця висівалась на пару, то 70% всієї площі під озимою пшеницею удобрювалось мінеральними добривами, головним чином, томасшлаком, якщо ж висів здійснюється не на пару, то лише 25 % – томасшлаком і решта – суперфосфатом під озимий пар без гною (5%). Поля, що виділялись під цукрові буряки, удобрювались, головним чином, мінеральними добривами: вся площа без пару удобрювалась суперфосфатом і селітрою (5%); якщо площа зайнята під буряками; частина полів на пару удобрювалась суперфосфатом і селітрою (16 %), тільки частина органічним добривом, тобто гноєм (22%). Загалом вся площа

ротаційної землі в маєтках, 24355 десятин, удобрювалася: гноєм та гноєм з мінеральними добривами – 4334 десятини (17,79 %), мінеральними добривами 4668 десятин (19,17%). Вартість добрив складала в середньому: органічного добрива – від 90000; мінерального добрива близько 43000 руб. на рік; розрахунки свідчать, що органічні добрива (гній) все таки переважали в кількісному і якісному складі. Продовжуючи важливість застосування добрив у веденні сільського господарства, а також те, що в першій половині ХХІ ст. все більше звертається увага на органічне землеробство, наведемо ряд даних про використання органічних добрив в минулому.

Таблиця 1

**Внесення добрив в Смілянській садибі
під цукрові буряки**

Категорія поля	ПАР					без пару після озимих і удобрено суперфосф. і селітрою в рядки	без пару після гороху удобрено суперфосф. і селітрою в рядки						
	удобрений гноєм	удобрений гноєм + суперфосф. і селітрою в рядки	удобрений суперфосф. + селітра в рядки	удобрений суперфосф в розсип	без добрив								
Площа, зайнята під цукровими буряками, %	16,2	5,4	11,2	5,0	8,1	45,9	8,2						
Кількість і вартість добрив на 1 десят.													
Добрива	ціна	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	-	пуд.	сума, руб.	пуд.
гній	1к.	1200	12,0	1200	12,0	-	-	-	-	-	-	-	-
суперфосфат 20% P ₂ O ₅	77к.	-	-	5	3,85	8	6,16	20	154	-	8	6,16	6,16
селітра	165к.	-	-	1	1,65	1,5	2,47	-	-	-	1,5	2,47	2,47
Вартість добрив під буряки на 1 дес.		12 р. 00 к.		17 р. 50 к.		8 р. 63 к.		15 р. 40к.		-	8р. 63к.		-

Дані таблиці дають ряд цінних інформаційних відомостей: перше – в маєтку досить ретельно рахували усе, що стосувалось удобрення полів; друге – під цукрові буряки вносились, переважно, мінеральні добрива (83,8%), третє – висока ціна на міндобрива і мізерна на органічні добрива, давала перевагу органіці. І це

переконливо бачимо на прикладі використання добрив під інші сільськогосподарські культури (таблиця 2).

Таблиця 2

Внесення добрив під озиму пшеницю в Смілянській садибі

Категорія поля	ПАР						занятий пар (овес на сіно)	без пару (після гороху)			
	Добрива							томасшлак	томасшлак		
	гній	удобрений гноєм, томасшлак., суперфосф. в рядки		удобрений томасшлак. + суперфосф. в рядки							
Площа зайнята під озиму пшеницю (кожної категорії поля) в % відношенні до всієї площі під озимою пшеницею	66,7	2,8		5,5		16,7	8,8				
Кількість і вартість добрив на 1 десятину											
Добрива	ціна	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.	пуд.	сума, руб.
гній	1к.	2400	24,0	1200	12,0	-	-	-	-	-	-
томасшлак 18%											
P ₂ O ₅	36 к.	-	-	8	2,88	8	2,88	20	7,60	20	7,60
селітра 20% P ₂ O ₅	77 к.	-	-	4	3,08	4	3,08	-	-	-	-
Вартість добрив під озиму пшеницю на 1 дес. для кожної категорії поля		24 р. 00 к.		17 р. 96 к.		5 р. 96 к.		7р. 60к.		7р. 60к.	

Дані таблиці засвідчують, що при вирощуванні пшениці перевага надавалась органічним добривам, але, мабуть, не тому, що бажали споживати якісні продукти, а тому, що не вистачало міндобрив. З метою можливості сучасних дослідників порівнювати удобрення посівів цукрових буряків в минулому з новітнім періодом, наводимо ряд даних на початку ХХ ст. (таблиця 3)

Таблиця 3.

Добрива, внесені під цукрові буряки у 1912 році

Категорія площі	Добрива	%	Кількість десятин
-----------------	---------	---	-------------------

Пар	гній	16	742,40
«	гній, суперфосфат, селітра в рядки	6	178,40
«	суперфосфат, селітра в рядки	11	510,40
«	суперфосфат в розкид	5	232,00
Площа: після озимини	суперфосфат, селітра в рядки	46	2.134,40
« гороху	суперфосфат, селітра в рядки	8	371,20
Пар	неудобрено	8	371,20
Разом		100	4.640.00

Відзначається своєю особливістю внесення добрив під озиму пшеницю в минулому, що також має деяку цінність для порівняння з сучасним станом, коли вирішується проблема багатьох факторів впливу на урожайність сільськогосподарських культур, особливо збільшення вмісту вуглецю у повітрі (таблиця 4).

Таблиця 4.

Добрива, внесені під озиму пшеницю у 1912 році

Категорія площі	Добрива	%	десятини
пар	гній	67	3.171.78
«	гній, суперфосфат, томасшлак	3	141.99
«	суперфосфат, томасшлак	5	236.65
занятий пар, (овес на сіно)	томасшлак	17	804.78
площа після озимини	суперфосфат, селітра в рядки	46	2.134,40
площа після гороху	томасшлак	8	378.72
Разом		100	4.733.92

Про увагу, яку надавали власники маєтку добривам, свідчить їхня вартість, яка займала левову частину витрат поміщиків на цю складову частину виробництва (таблиця 6)

таблиця 6.

Вартість внесених добрив у 1912 році

Добрива	Під цукрові буряки, 4640 дес.		Під озиму пшеницю 4.734 дес.		Всього, руб.
	Всього, руб.	На 1 дес. руб.	Всього руб.	На 1 дес. руб.	
Органічне добриво	12.249.60	2.64	77.495.58	16.37	89.745.18
Суперфосфат	23.200.00	5.00	1.136.16	0.24	24.336.16
Селітра	7.888.10	1.70	-	-	7.888.10
Томасшлак	-	-	10.083.42	2.13	10.083.42
	43.337.60	9.35	88.715.16	18.74	132.052.76

У зведеній таблиці, за даними з усіх економік і маєтків, за 21 рік (1892-1912 рр.) подається число десятин придатної землі (тобто зручної землі), під якою розуміється власне вся земля, що входить до складу економік, за винятком землі під садибами та лісовими дачами (таблиця А). Дані, наведені в таблиці, дають можливість для сучасних аграріїв зробити ряд важливих висновків для сучасних умов переходу до органічного землеробства: перше, органічні добрива небезпечні, їх кількість обмежена; друге, штучні органічні добрива будуть тією ж хімією, яку несуть мінеральні добрива; третє, майбутнє у зростанні виробництва харчових продуктів все таки залежить від мінеральних добрив.

таблиця А.

Сруктура площ, удобрених органічними і мінеральними добривами

Роки	Всього десятин зручної землі	Органічні добрива (гній)		Мінеральні добрива	
		десятин землв	% до зручної	десятин землв	% до зручної
1892	19.635	2.429	12,37	248	1,26
1893	17.034	2.398	14,08	424	2,49
1894	18.726	2.601	13,89	469	2,50
1895	18.824	2.841	15,09	417	2,21
1896	18.801	3.307	17,59	214	1,14
1897	19.954	3.287	17,25	213	1,14
1898	19,054	3,494	18,34	183	0,96
1899	19.054	3.362	17,64	274	1,44
1900	19.155	3.092	16,14	276	1,44
1901	15.064	3.035	20,15	251	1,67

1902	19.685	2.967	15,07	318	1,81
1903	20.132	3.700	18,38	680	3,38
1904	21.054	4.219	20,04	1.039	4,93
1905	21.109	4.145	19,64	1.530	7,25
1906	21.127	4.523	21,41	1.313	6,21
1907	21.142	4.062	19,21	887	4,20
1908	21.205	3.552	16,75	1.854	8,74
1909	21.188	3.326	15,70	3.430	16,19
1910	23.613	3.767	15,95	4.232	17,92
1911	26.254	5.192	19,78	5.391	20,53
1912	26.254	4.457	16,98	5.502	20,96

На підтвердження вище сказаного з динаміки внесення добрив видно, починаючи з 1903 року, стрімке зростання кількості десятин землі, на які внесені мінеральні добрива. Після 1900 р. збільшувалось внесення мінеральних добрив і у трьох основних маєтках та в усьому господарстві (таблиця Б).

Таблиця Б.

Внесення мінеральних добрив (в пудах)

Маєтки	Добрива											
	Томашлак				Суперфосфат				Селітра			
Роки	Смілянський	Грушівський	Каптіоновський	Разом	Смілянський	Грушівський	Каптіоновський	Разом	Смілянський	Грушівський	Каптіоновський	Разом
1903	-	-	-	-	3 820	1 343	707	5 870	705	396	189	1 290
1904	-	-	-	-	6 507	2 097	1 258	9 862	944	411	307	1 662
1905	80	-	-	80	11 187	2 683	2 500	16 370	1 644	699	570	2 913
1906	1 207	-	-	1 207	9 102	1 566	1 165	11 833	1 374	402	165	1 914
1907	1 425	-	-	1 425	8 960	2 676	905	12 541	1 362	640	201	2 203
1908	8 004	1 917	-	9 921	10 406	2 802	2 040	15 248	2 067	693	409	3 169
1909	8 153	1 020	1 500	10 673	9 666	3 851	3 985	17 502	2 003	935	798	3 736
1910	16 763	6 264	4 104	27 131	14 207	4 392	4 205	22 804	2 046	1 083	843	3 972
1911	25 906	7 037	13 482	46 425	20 255	3 509	5 385	29 149	2 220	865	1 214	4 299
1912	25 049	8 807	14 215	48 071	20 326	3 048	6 105	29 479	3 137	739	1 215	5 091

Наведені чималі статистичні дані підтверджують незворотну динаміку майже повного зупинення рівня внесення органічних

добрив (гною), тоді як в перше десятиліття ХХ ст. внесення мінеральних добрив зростало надзвичайно швидко. З показників за ряд років (1892-1912рр.) видно, що за величиною найшвидше збільшувалося добриво томасшлак, за ним слідує зростання суперфосфату, а таке добриво, як селітра, майже не збільшувалося.

Пропоновані вище статистико-аналітичні матеріали характеризують ряд важливих науково-практичних рішень, які практикувались в період ХІХ – ХХ ст., немає сумніву, що вони мають неперевершене значення й у ХХІ столітті. Наведені характеристики внесення органічних і мінеральних добрив в економіях маєтків цукрозаводчиків під посіви сільськогосподарських культур на пропонованих у той час видах парів, ґрунтувались на наукових і практичних роботах того періоду. Удосконалювалась технологія вирощування сільськогосподарських культур, тодішні вчені пропонували певну класифікацію видів парів, зокрема професор Стебула давав таку їхню класифікацію: а/ чорний пар; б/зелений пар (удобрений і неудобрений); в/зайнятий пар. Практичне ж дослідження ефективності вирощування культур на таких парах провадив представник стародавнього князівського роду Полтавського краю князь Володимир Кудашев. Народився князь 1846р. в селі Великі Липняги Хорольського повіту Полтавської губернії, який на власному дослідному полі, використовуючи пропоновані види парів та методи обробітку ґрунтів: першим у світовій практиці змінив існуючі погляди щодо глибини оранки під озимину, він експериментально показав переваги мілкої обробітку ґрунту як ефективного способу збереження ґрунтової вологи; довів високу ефективність врожаю озимини при вмілому поєднанні глибини та часу оранки, гнойового і зеленого удобрення⁶⁴. Як свідчить історія, подібними дослідженнями широко користувалася тодішня практика, що є прикладом для наступних поколінь аграріїв.

⁶⁴ Вергунов В. А. До 130-річчя Полтавського дослідного поля. Газ. Вечірня Полтава, 29 жовтня 2014, №44.

5.2.7. Боротьба з шкідниками

До числа сільськогосподарських витрат, постійно зростаючих в Смілянському маєтку графів Бобринських, необхідно віднести витрати на боротьбу з шкідниками, які значно знижували і знижують дотепер на усій території України врожайність як злакових рослин, так і коренеплодів. Враховуючи, що кількість шкідників не зменшується, а збільшується до теперішнього часу, а крім того, вони пристосовуються до препаратів, навіть найсильніших, а також новітніх способів і прийомів боротьби з шкідниками, вважаємо за доцільне більш детально зупинитись на характеристиці цієї боротьби. Шкідники рослин звичайно поражають усі їхні види, але сильніше і запекліше це проявляється на культурних рослинах. Практика показує, що рослинні вороги охоче нападають на рослини, які копіткою і багаторічною науково-селекційною роботою поліпшувались: поповнилися розкішними вегетативними органами; стали врожайнішими; позитивні риси призвели до складнощів, адже поліпшені рослини стали більш привабливими для шкідників, а тому найбільше страждають від них.

З тих віддалених часів боротьба з шкідниками удосконалювалась: в найпростішій формі вона велась в ручному зборі шкідливих комах; в подальшому стали застосовувати додатково ще й задушливі гази, якими зганяють комах з рослин; пізніше розпочали застосовувати пульверизацію рослин шкідливими для комах розчинами (інсектициди) і таким чином, знищувати їх; нарешті, для самої раціональної форми боротьби з комахами підшукувались інші комахи або мікроорганізми (грибки - бактерії), здатні знищити або прищепити хворобу кохам, які шкодили культурним рослинам. Доказано, що в природі майже всі культурні рослини мають своїх ворогів як з рослинного, так і тваринного світу, при цьому деякі з культурних рослин мають

ворогів більше, ніж інші рослини і ці вороги частіше на них нападають, починаючи з самого раннього їхнього розвитку та зростання, тобто від початку сходів і до збирання врожаю. До таких рослин належать цукрові буряки, які з давніх часів звертали на себе увагу як практичних господарів, так і вчених агрономічної науки, які намагалися і продовжують дотепер відшукувати засоби для раціональної боротьби з численними ворогами цієї рослини.

Боротьба з шкідниками цукрових буряків в маєтках Графів Бобринських енергійно велася з давніх часів, тому цікаво простежити розвиток цієї боротьби, починаючи з найпримітивніших способів і кінчаючи значними відкриттями в цьому напрямку. Культура цукрових буряків в маєтках Графів Бобринських розпочалася з 1840-х років, з того часу застосовувались різні цікаві методи захисту цінної рослини від шкідників. Головним ворогом цукрових буряків завжди був буряковий довгоносик (*Cleonus punctivintis*), але якщо листя цукрових буряків жук об'їдає, то корінь пошкоджується личинкою жука. Біологія довгоносика цукрових буряків в найзагальніших рисах наступна: навесні жук, що вийшов із землі на колишній буряковій плантації; оговтується, переповзає і перелітає на нову плантацію цукрових буряків; годується листям буряків, на тій же плантації в землі – в поверхневому шарі, відкладає яйця, з яких у травні виходять личинки. Личинки пересуваються вниз, іноді на глибину 8 вершків, у напрямку головного кореня цукрових буряків, харчуючись корінням і м'якоттю буряка, а в серпні – вересні закупорюються у земляному коконі і там перетворюються спочатку в лялечку, а потім в жука, який. у коконі зимує, а навесні виходить з кокона і виповзає із землі, розпочинаючи свій, вище описаний шлях.

У деякі роки жуків з'являлося так багато, що доводилося зупиняти всі роботи,, не виключаючи навіть оранки, щоб направити на плантації більше робітників для збору жуків, але це не завжди

досягало мети – цукрові буряки на плантації довгоносиком знищувались суцільно, що потребувало пересівати значні площі. Ручний збір жука в такі роки коштував до 20 руб. на десятину, а тому треба було шукати інший спосіб для боротьби з буряковим довгоносиком, так як існуючий спосіб – ручний збір жука, не дивлячись на його дорожнечу, унеможлилював зберегти буряк на плантації без великих пошкоджень. Ручний збір жука не задовольняв ще й тому, що затягуючись на досить тривалий час, він сприяє жукам відкласти яйця і, отже, не завдавав ушкоджень рослинам буряків личинками довгоносика, здавалося б є раціонально. А між тим личинки ушкоджують корені цукрових буряків, що нерідко виявлялися різкіше пошкодження листя жуком, так як при тривалій посузі коріння буряків, сильно пошкоджувалось личинками, корінь засихав і урожай буряків знижувався до 50% і більше.

В маєтках Бобринських ставилось конкретне завдання кожному працівникові у боротьбі з довгоносиком – виловити і знищити жука, коли він виповзе із землі, або переповзає з старої плантації (бурячища) на нові посіви. Для цього бурячища обносилися канавками з прямовисними стінками і канавками-колодязями, в які потрапляють жуки, з яких 8 – ми літні і старші діти збирали шкідників в закриті посудини. Період ходячого жука триває не так уже й довгий час, залежно від стану температури повітря, звичайно, з теплими днями, коли жук відправляється на міжряддя цукрових буряків. Коли жуків виявляється чимало, діти встигали наповнити ними посудини і висипали їх в залізні резервуари. Такий метод був у минулому, тепер дітей, переважно школярів, до збору жуків майже не залучають, повсюди працює техніка, що дозволяє більш ефективно захистити рослини.

Крім організації збору жуків велися і наукові дослідження самого розвитку шкідників, що допомагало у боротьбі з ними. На території економії Смілянського маєтку Бобринських була

помічена на личинках довгоносіка грибкова хвороба (мускардина), яка особливо інтенсивно розвивається в дощову осінь погоду. Досліджено, що розвиваючись в організмі жука цей грибок на різних стадіях свого існування, перетворює його на стан мумії. Від мускардинової хвороби іноді гине до 90% личинок і така обставина дала привід в 1901р. спробувати заражувати жуків штучним мускардиновим грибком, але, на жаль, ці спроби не увінчалися успіхом. Виявилось, що такий грибок на жуках і його личинках може добре розвиватися тільки при достатній кількості вологи в ґрунті, отже, від фактора, яким людина не в силах володіти. Десь у 1902 році в маєтках Бобринських, з ініціативи Графа Льва Олексійовича Бобринського, для боротьби з довгоносіком стали застосовувати отруйні речовини, зокрема, 5%-ний розчин хлористого барію, уже цей спосіб боротьби з жуком увінчався значним успіхом. Було помічено, що коли сходи цукрових буряків, а саме листя, при сухій погоді покрити тонким шаром розчину хлористого барію, то жук, поїдаючи це листя при жаркій і сонячній погоді, швидко, через дві години після їжі гине, іноді доводилося налічувати в один день 80% загиблих жуків.

Практичним шляхом вдалося виробити певні правила використання цього прекрасного засобу для боротьби з довгоносіком: а/ пульверизатори повинні давати якомога більш тонку пилову рідину, щоб листя цукрових буряків покривалися самим найтоншим пилом, який би не зливався в краплі рідини; б/ розчин хлористого барію повинен готуватися ретельно в межах нормативу, для чого звичайно доводилось хлористий барій розчинити спершу в гарячій воді, а після цього міцний розчин розбавляли звичайною чистою холодною водою, доводячи його до 5-6%, а додаючи до розчину ще й кормову патоку, доводили його до 2%; в/ для досягнення найкращих результатів у боротьби з жуком слід роботу виконувати в теплу, навіть спекотну, сонячну, суху і тиху погоду; г/ необхідно мати достатню кількість

пульверизаторів, щоб при появі великої кількості жуків була б можливість скористатись сприятливими умовами погоди, що дозволяє за короткий час знищити якомога більшу кількість жуків.

У Смілянському маєтку раніше були поширені ручні пульверизатори Вермореля, згодом, за вказівкою Графа Льва Олексійовича, стали вводити і застосовувати кінні пульверизатори того ж Вермореля, як більш продуктивні. Зросла продуктивність праці, одним кінним пульверизатором можна було обробити 10 десятин за день, а ручним механізмом лише біля однієї десятини. В 1913 році для боротьби з шкідниками на площі під цукровими буряками у 4.890 десятин в маєтках існувало: 256 ручних і 39 кінних пульверизаторів. При обробітку цукрових буряків розчином хлористого барію іноді доводилось повторювати таку операцію на одній і тій же плантації два, три і більше разів. Наприклад, хлористий барій змивається з листя рослини дощем, а тому після дощу потрібно знову провадити пульверизацію, якщо жуки після першого обробітку не було вбито до дощу. Повторювали пульверизацію через два тижні, якщо тривала суха погода після першого обробітку, коли листя сильно розвинулись і на них налетіли жуки з інших полів. Взагалі, при виконанні такого обробітку намагаються якомога швидше знищити жуків, не даючи їм можливості покласти яйця, тим самим вдається зберегти листя цукрових буряків від пошкоджень личинкою жука.

В одній з економій, а саме Яблонівській, до того часу, коли ще не застосовували для боротьби з довгоносіком пульверизацію хлористим барієм, доводилося часто пересівати цукрові буряки, внаслідок ушкоджень жуком і його личинкою, а крім того, отримували незадовільний урожай цукрових буряків. Коли ж отримали нову технологію і систематично застосовували пульверизацію розчином хлористого барію у боротьбі з довгоносіком, економія не знала пересівав цукрових буряків і стала отримувати добрий урожай. Раніше в Яблонівській економії

витрачалось на збирання жуків близько 7 руб. на десятину, після застосування пульверизації хлористим барієм, то хоча витрати на збирання жуків обходились також близько 7руб., але зате в цій економії з 1904р. спостерігалось помітне зменшення жуків і економія вважалась однією з тих господарств, в якому надійно оберігали цукрові буряки від пошкоджень довгоносиком. Таких же результатів було досягнуто і в інших економіях, внаслідок чого в маєтках Графів Бобринських пересівів цукрових буряків майже не бувало.

Пошкоджують цукрові буряки ще й личинки озимої совки, від них найперше зазнає враження коронка головки буряка із-за підгризання у головки черешки листя, внаслідок чого воно легко відламується і опадає, крім того, цей шкідник, обгризаючи м'якоть у головки буряків, не тільки затримує ріст рослини, але іноді знищує вщент цю рослину на величезних площах. Цей ворог вважається одним з головних шкідників, як для цукрових буряків, так і для озимої пшениці та інших культур, адже личинки озимої совки пошкоджують сходи озимих посівів зернових. Десь після 1908р. у боротьбі з таким шкідником як озима совка (*Agrot Segerum*), стали застосовувати ловлю метеликів в коритце з патокою, такий спосіб застосовувався навіть при освітленні їх ліхтарями, але з часом з'ясувалось, що не світло приваблювало метеликів, а запах патоки. Тому на полях, зокрема парах, під озимину і бурякових плантаціях, встановлювались коритце з патокою, принаймні одне коритце на десятину площі посів, а запах патоки підтримувався бродінням, додаючи до патоки дріжджі або сірчану кислоту. Метелики ловились тільки вночі, іноді в одне коритце потрапляло близько 1000 штук таких шкідників, а тому вважалось, що боротьба з озимою совкою увінчалась успіхом, адже було відмічено значне зменшення кількості цих шкідників, а пошкодження цукрових буряків та озимої пшениці ставали майже непомітними. На території, де розташовані маєтки Графів

Бобринських, плантації цукрових буряків окутувала ще й грибкова хвороба – коренеїд (*Phoma Betae*), який, затримуючи ріст цукрових буряків під час сходів і початкового зростання, значно знижував врожайність цієї культури. Для боротьби проти грибкової хвороби, яка проявляється на молодому корені у вигляді побуріння та відмирання зовнішніх частин корінця, не існувало будь-яких методів лікування, їх не було й досі немає, а тому головним засобом було і залишається дотримання належного агротехнічного догляду за цукровими буряками, особливо інтенсивного внесення добрив для молодих рослин. У даному випадку при внесенні мінеральних добрив (суперфосфату і селітри) досягалось те, що слабка рослина одержувала необхідні поживні речовини, легко їх засвоювала і швидше одужувала від хвороби.

Дані про лов метеликів «Озимої совки» (*Agrotis Segetum*) в економіях Бобринського маєтку за 1910-1912рр.

Маєтки	Місяці	Травень		Червень		Липень	
	Дні	1-10	21-30	1-10	21-30	1-10	21-30
	Роки	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Кількість метеликів
Смілянський	1910	-	-	-	-	-	3 188 310
	1911	63 963	76 568	52 148	187	22 088	388 775
	1912	-	1 050 484	475 657	65	34 450	109 031
Грушевський	1910	-	-	-	-	-	219 254
	1911	67 583	42 002	29 224	36	883	76 255
	1912	-	411 434	182 886	57	658	12 846
Капітонов	1910	-	-	-	-	2 970	787 728
	1911	18 590	138 461	164 789	283 680	53 977	724 975

	1912	19 135	173 110	245 850	417 690	85 461	701 173
--	------	--------	---------	---------	---------	--------	---------

Міастки	Місяці	Серпень			Вересень		Всього за 5 місяців	
	Дні	1-10		11-20	21-30		1-10	
	Роки	Кількість метеликів	Число корит	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Кількість метеликів	Число корит	Кількість метеликів
Смілянський	1910	914 255	1 741	252 422	71 658	4 595	1 741	5 131 083
	1911	379 882	3 466	354 771	153 896	53 957	628	1 888 081
	1912	146 345	1 823	59 872	10 707	-	-	2 022 590
Грушевський	1910	141 002	334	54 101	6 236	537	117	430 024
	1911	107 634	379	109 294	37 350	12 063	128	660 067
	1912	93 236	291	13 933	8 589	-	-	734 177
Капітоновський	1910	945 597	1 049	352 056	177 982	18 079	420	2 505 647
	1911	451 038	1 380	266 001	183 040	27 978	660	2 942 987
	1912	361 035	1 480	189 427	136 256	21 270	850	2 970 339

Таким чином підкреслимо, що у першому десятилітті ХХ ст. в маєтках Графів Бобринських розпочали широко застосовувати, досягаючи добрих результатів, різноманітні методи боротьби з найнебезпечнішими шкідниками культурних рослин. Про ретельність цієї боротьби можемо переконатись на посиленій увазі

та виділені значних коштів, наприклад для щомісячного лову «озимої совки», що видно лише за три роки (1910-1912рр.) в економіях Смілянського, Капітонівського і Грушівського маєтків, про що засвідчують вище наведені показники (таблиця 1). У кожному з трьох маєтків, з початку застосування нового способу боротьби з довгоносиком, впродовж дванадцяти років (1901-1913рр.) збільшувались витрати хлористого барію для пульверизації полів (таблиця 2).

Таблиця 2

Витрати хлористого барію (за вагою)

Роки	Маєтки			Разом
	Смілянський Пудів	Грушівський Пудів	Капітонівський Пудів	
1901 - 2	80,05	9,0	-	89,05
1902 - 3	870,09	301,01	296,20	1.467,30
1903 - 4	868,31	267,19	44,26	1.180,36
1904 - 5	1.223,09	645,28	133,36	2.002,33
1905 - 6	747,13	623,01	121,26	1.492,0
1906 - 7	362,25	385,05	33,10	780,0
1907 - 8	938,36	422,23	124,27	1.486,05
1908 - 9	1.073,02	200,23	332,10	1.605,35
1909 - 10	1.642,20	349,22	443,31	2.435,33
1910-11				2.761,0
1911-12	2.818,0	576,0	641,10	4.035,0
1912 - 13	2.499,0	193,0	512,0	3.204,0

5.2.8. Рільництво

У розвитку рільництва в Смілянському маєтку спостерігалось декілька періодів, які досить різко відрізнялися між собою, вони характеризують появу і формування сівозмін в маєтку. У першому періоді чільне місце займала культура цукрових буряків та культура трав; трави (конюшина, еспарцет, люцерна) служили для корму робочої худоби - волів та коней. У цьому періоді переважав пар під цукрові буряки, які сіялась виключно на пару. Для ведення

бурякового господарства в цей період необхідно було утримувати велику кількість робочої худоби, оскільки ґрунт був вкрай зруйнований структурно, в ньому не було поживних речовин, ґрунт був пісний, як казали у ті часи. У другому періоді, крім цукрових буряків і трав, вводилася культура ріпаку, як матеріалу для торгівлі, а також культура жита і вівса для господарського використання, Третій період відрізняється введенням у сівозміни культури озимої пшениці, як продукту, що вирощувався для продажі. Замість ріпаку, вирощування якого припинялось, розширювались площі під пшеницю, згодом озима пшениця мало-помалу стала витіснити й трави, цінність якої зростала і вона висівалась на пару. Площа цукрових буряків не скорочувалась в процентному відношенні залишалась у колишньому розмірі, близько 20%.

У четвертому періоді озима пшениця продовжувала займати таке ж місце між культурами, як і цукрові буряки, а ось посіви культур метеликових трав – багаторічна трава еспарцету і однорічні, вика з вівсом, та інші, зовсім зупинялися і залишалися лише посіви вівса на сіно. У той же час озиме жито, овес, ячмінь, кукурудза і просо висівались переважно для власного використання і тільки залишки цих культур надходили у продаж. П'ятий період відрізняється тим, що площі під цукрові буряки і озиму пшеницю, хоча і не збільшувались, вони займали в межах 20% всієї площі, але структура площ посівів змінювалась, а саме: більша половина цукрових буряків і частина озимої пшениці висівались на зайнятому пару. Крім того, в цьому періоді в значних розмірах вводилася культура гороху, який використовували для продажу і в той же час це була рослина, яка служила для значного збагачення ґрунту азотом. Для реального обґрунтування вище названих п'яти періодів наводимо дані за 40 років (1872-1912рр.) щодо зміни структури і динаміки постійних площ основних сільськогосподарських культур Смілянського маєтку графів Бобринських (таблиця 1). Динаміка посівів сільськогосподарських

культур впродовж пяти періодів маєтку характерна для сучасного періоду ХХІ ст. (2017р.), коли переважала монокультура у виробництві (зерно, соняшник, ріпак, кукурудза) і весь урожай вивозився за кордон як сировина.

Перш за все за 40 років в маєтку використання придатної землі збільшилось з 30,41% до 65,86%, що свідчить про зростання потужності землеробства. Тут особливо впадає в очі зростання посівів озимої пшениці, які постійно збільшувались і у 1912р. були доведені до розмірів посівної площі цукрових буряків. За 1872-1912рр. внаслідок придбання значних володінь орні площі, тобто придатної площі збільшились з 19,4 до 26,6 тис. десятин. Загальна динаміка використання придатної землі виглядає наступним чином: у 1872-1906рр. в середньому під цукровими буряками використовувалось землі в межах 3 тис десятин; уже за 1907-1912рр. ці площі збільшились до 4,8 тис. десятин; питома вага площі під іншими яровими культурами за 40 років збільшились на 17,6%; значно зросла питома вага площ гороху та інших бобових і становила 5,21%; за ці роки площі пару скоротились приблизно з двох третин до однієї третини.

Впродовж вище зазначених структурних змін посівів в маєтках Графів Бобринських значна увага надавалась сівозмінам, які також неодноразово змінювалися в ті, вище наведені п'ять періодів, із-за введення нових культур для сівозмін, коли виникали певні потреби в залежності від різних економічних, природних, технологічних і структурних умов.

Таблиця 1

**Динаміка площ посівів сільськогосподарських культур
в Смілянському маєтку за 40 років (1872-1912рр.)**

Назва с.-г. культур	з 1872-1876		1877-1881		1882-1886		1887-1891		1892-1896		1897-1901		1902-1906		1907-1911		1912	
	середньорічна к-сть, десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.	К-сть десят.	% віднош. до всієї удобн.зем.
Буряківка	2809	14,48	2752	14,18	3051	15,73	2502	12,96	2982	15,21	3055	16,00	3227	15,65	3846	16,96	4741	17,82
Буряк на висадки та насіння	-	-	112	0,58	195	1,00	117	0,61	178	0,91	227	1,19	162	0,78	248	1,09	331	1,21
Пшениця озима	367	1,89	1456	7,50	2098	10,81	3175	16,44	2437	12,43	3008	16,13	3728	17,08	3549	15,65	4745	17,84
Жито	864	4,45	868	4,47	900	4,64	505	2,62	592	3,62	298	1,56	383	1,86	337	1,49	299	1,12
Пшениця яра	78	0,4	1094	5,64	520	2,68	666	3,45	983	5,01	1349	7,06	273	1,32	143	0,63	33	0,12
Інші яров.злак.: Овес, ячмінь, просо та ін	1782	9,18	1665	8,58	2138	11,02	2344	12,14	2639	13,46	2214	11,6	3361	16,3	4191	18,48	4682	17,6
Горох та інші бобові	-	-	1	0,005	5	0,08	1	0,005	59	0,31	19	0,1	216	1,05	799	3,52	1394	5,21
Сіно посівне	-	-	320	1,65	1838	9,47	2134	11,95	536	2,73	2512	13,16	1954	9,48	1469	6,48	1289	4,85
Сіно лугове	-	-	-	-	77	0,4	401	2,08	69	0,85	405	2,12	386	1,87	305	1,81	-	-
Інші культури	-	-	-	-	-	-	-	-	77	0,89	54	0,28	35	0,17	63	0,28	9	0,03
Разом по культурах	5900	30,41	8268	42,62	10822	55,78	11845	61,85	10552	53,82	13141	68,82	13725	66,56	14950	65,92	17253	65,86
Всього придатної землі	19400	100	19400	100	19400	100	19400	100	19400	100	19400	100	20621	100	22680	100	26603	100

Сівозміни в маєтках Графів Бобринських показують, що тільки в деяких економіях вони були менш інтенсивні, оцінюючи їх за кількістю землі під паром: тільки в Хорлодянській економії під паром перебувало 37% ротаційної землі; в усіх інших економіях під пар виділялось близько 30% землі, були й такі економії, де під паром знаходилось тільки 10% ротаційної землі.

Якщо оцінку інтенсивності сівозміни визначати за кількістю зайнятих під найважливішими культурами, а саме цукровими буряками та озимою пшеницею, то в такому випадку на той час було видно, що в одних економіях культура цукрових буряків займала 27% ротаційної землі, але були й такі, більш віддалені від цукрових заводів економії, в яких цукрові буряки займали від 15,4% до 18,8% ротаційної землі. Культура озимої пшениці в Смілянському маєтку займала таке чільне місце, як і цукрові буряки, тобто від 20 до 25% ротаційної землі. Враховуючи те, що цукрові буряки і озима пшениця були найголовнішими польовими культурами в сільському господарстві Графів Бобринських наведемо деякі пояснення щодо вирощування цих культур у Смілянському маєтку. На початку ХХІ ст. у структурі посівних площ відбулися великі і далеко не якісні зміни. Зокрема, культура озимої пшениці продовжує займати провідне місце в українській аграрній економіці у першому десятилітті ХХІст, вона витіснила більшість важливих культур, стала монокультурою, як найбільш вигідна комерційна продукція.

5.2.9. Цукрові буряки

У Смілянському маєтках Графів Бобринських завжди відчувалась велика потреба у цукрових буряках для власних бурякоцукрових заводів, звідки весь цукор - пісок надходив для переробки на своєму ж рафінадному заводі. У Смілянському маєтку 1912р. налічувалось 4.640 дес. плантацій цукрових буряків, але навкруги вирощувались цукрові буряки інших приватних власників

та селянських господарств на багатьох плантаціях, територія яких становили 3.060 дес., а тому біля 39,8% потреб бурякоцукрових заводів Графів задовільнялись сировиною цукрових буряків з полів інших виробників. Така обставина хоча і входила в інтереси Бобринських, але вона спонукала адміністрацію маєтку, з одного боку, збільшити посівну площу цукрових буряків внаслідок купівлі нових економій, а з іншого боку – покращення технології вирощування культури цукрових буряків у власних маєтках. Саме із-за цього відбулися зазначені зміни в культурі цукрових буряків, які сталися за десятиліття початку ХХст. (1907-1912pp.).

Розширити площу під цукрові буряки у своїх економіях, не зменшуючи площі під іншими дохідними культурою, зокрема, під озимою пшеницею, було важко так як під цукрові буряки займалася площа близько 20% ротаційної землі, при чому усі посіви площ цукрових буряків провадились виключно на пару. У цьому зв'язку найперше довелося змінити сівозміни таким чином, щоб цукрові бурякові плантації займали тільки частину парових полів, а частину без пару, але без погіршення, а навпаки, покращення якості ґрунту. Одночасно те ж саме зроблено і для озимої пшениці, внаслідок чого під цукрові буряки площа посіяна на пару становила 46%, а без пару 54%, у той же час під озиму пшеницю виділялась площа на пару 75%, а без пару 25%. На клину без пару під цукровий буряк частина (46%) займалась після озимої пшениці, а частина (8%) після гороху. Як видно, застосовувалась складна, але досить ефективна технологія вирощування високо інтенсивних культур – цукрових буряків і озимої пшениці. Займаючи під цукрові буряки майже половину площі без пару, була приділена особлива увага на інтенсивність застосування добрив для рослин і на якісному обробітку ґрунту. У Смілянському маєтку усі поля, які виділялись під цукрові буряки, удобрювались гноєм або мінеральними добривами. Гнойове добриво виносилось на парові полях уже в зменшеній кількості, на полях же без пару застосовувалися

головним чином мінеральні добрива – суперфосфат і селітра, які вносилися в рядки комбінованими сівалками.

Обробіток ґрунту під цукрові буряки на парових полях мав таку технологію: перша оранка дрібна на глибину 4 вершки і друга – глибока оранка на глибину від 6 до 8 вершків. Якщо площа під цукрові буряки виділена на зайнятих полях, то підготовка до посіву знаходилась в умовах менш сприятливих для якісного обробітку ґрунту, який при оранці виходив глибистий, а тому з роками стали практикувати першу оранку на безпарних полях зразу ж як тільки снопи уже складені в копиці. Ця оранка проводилась дисковими боронами, крумерами, луцильниками на глибину 1-2 вершки, аби тільки зняти верхній шар ґрунту, який після жнив ще не встигає затвердіти, що дозволяє задовільно рихлити. Пролежавши в такому стані пухкості, ґрунт жадібно вбирає вологу опадів і через місяць – півтора, шар ґрунту, що лежить під розрихленим шаром, зволожується і піддається цілком задовільно другий оранці на глибину 6-8 вершків рихлення

Посів цукрових буряків проводився головним чином комбінованими сівалками іноземного виробництва: Фільверта–Дедіна і Менцеля одинарної системи з подвійними сошниками, відмітимо, що комбінованими сівалками засівалось близько 70% всієї площі, а решта простими сівалками. Насіння для посіву цукрових буряків одержувалось від культури з маткових саджанців оригінального насіння фірми Раббетге і Гізеке, а щоб швидко отримати дружні сходи насіння до посіву у необхідній кількості використовувалось мочене. Посів цукрових буряків в маєтку проводили ранній: це викликано необхідність мати ранні сходи, щоб своєчасно застосовувати пульверизацію розчином хлористого барію для боротьби з шкідниками (довгоносиком). При передпосівному обробітку ґрунту в Смілянському маєтку дотримувались, як і для інших культур, наступних принципів: ґрунт повинен бути ретельно оброблений – роздрібнений, для чого

нерідко доводиться застосовувати голчасті котки; після посіву ґрунт повинен бути ущільнений, щоб притиснути насіння до землі і підняти вологу до шару залягання насіння, для чого за сівалками пускалися гладкі котки вздовж і впоперек посіву. Існуючий в минулому обробіток ґрунту після посіву граблями або боронками з часом стало рідше застосовуватись, оскільки при посіві комбінованими сівалками насіння заглиблено у ґрунт настільки, що немає небезпеки його виносу чи різними негодами. Тут слід також відмітити, що системи комбінованих сівалок в ті часи ще не настільки були досконалыми, щоб можливо було ними рівномірно на однакову глибину закладати насіння, як це робилось звичайними сівалками.

В першому десятилітті ХХст. система догляду за рослинами цукрових буряків не змінилась, залишались технології: ранній обробіток ґрунту мотиками системи Графа О. О. Бобринського; як тільки позначились рядки сходів, цукрові буряки зразу ж проривали. Особлива увага приділялась знищенню бур'янів на плантаціях, розпушуванню міжрядь ручними та кінними просапниками. Проривка, повірка і слабке розпушування ґрунту під цукровими буряками проводилась ручними сапами, але широко використовувались кінні однорядні просапники Држевецького для більш глибокого розпушування ґрунту до 2 вершків глибиною. Нерідко розпочинали застосовувати ручні просапники-планетки на тязі кіньми: 5 штук просапників на одного коня.

Робітниці на буряковій плантації та наглядачі

При збиранні цукрових буряків у Смілянському маєтку роботи здійснювались ручним способом, використовуючи так звані копаниці, а збирання цукрових буряків бурякокопачами (лемішні системи Тальпа) проводились переважно в сухі роки і тільки для маточних цукрових буряків на висадки. Було виявлено, що машинний спосіб викопування цукрових буряків наявними в маєтку бурякокопачами зовсім не здешевлював вартість роботи, що вимагало більш досконалої конструкції бурякокопачів, але промисловість їх ще не виробляла. Доставка цукрових буряків на заводи проводились підводами самого маєтку, економії та найманими у селян, іноді частково навіть залізницею з більш віддалених від заводів економій, які розташовані поблизу залізничних станцій. Вище наведені технології вирощування, застосування сівозмін, догляду та збирання цукрових буряків значно впливали на їхню врожайність, що можна побачити на прикладі деяких технологій вирощування (таблиця 2).

Таблиця 2

Урожайність цукрових буряків в залежності від плодозміни і добрив

	пар, добриво- гній	пар, добрив мінерал.удобрен.РН (супер.8п. + Сел.1, 5п)	пар не удобрений	Без пару після озимих удобрене РН (суперф. + селитра.)	Без пару після гороху та удобрене РН (суперф. + селить.)	Без пару після озимини, не удобрено	Середній урожай буряків з усіх полів (ісклоч. паст. та свекл.)	Середній урожай буряків з усіх економ. Див імен.	Урожай буряка з усіх парових полів
1909 р. 1.Число полів	6	3	9	10	2	4	-	-	18
2.Средний урожай на 1 дес. (12п.) 6	82,7	83,7	77,7	76,7	65,5	75,2	-	78,0	80,2
1910 р. 1.Число полів	5	4	5	10	2	-	-	-	14
2.Средний урожай на 1 дес. (12п.) 6	174,29	174,64	161,34	150,71	154,37	-	-	151,4	169,76
1911 р. 1.Число полів	8	6	3	17	3	-	37	42	17
2.Средний урожай на 1 дес. (12п.) 6	151,1	140,8	148,3	133,1	140	-	140	131	147
3. Коливання врожаю - мінімум і максимум	126 186	123 164	140 157	87 164	133 147	-	87 186	-	-

Врожаї цукрових буряків залежно від плодозміни, від органічного та мінерального добрива проявляються значними відхиленнями. Для сучасного органічного землеробства подібні дані за попередні 100 років мають практичне значення, а тому їх доцільно враховувати. Застосування гною як основного органічного добрива було і залишається більш ефективним ніж мінеральні добрива, а тому тваринництво та солома, як в минулому так і тепер, мають велику цінність. Значна увага в маєтках приділялась строкам посіву, температурним коливанням повітря, наявності вологи, іншим природним факторам (таблиця 3).

Таблиця 3

**Середня урожайність
у Смілянському маєтку за 1891-1910рр.
у залежності від часу посіву та температури повітря**

Роки посіву	Час початку посіву (за даними Миколаївської економії)	Середня тижнева температура повітря в тіні, коли розпочато посів буряків	Середній урожай буряків у берковцях. (Смілянський маєток)
1891	10.04	8,5	107,0
1892	01.04	9,9	84,3
1893	06.04	1,6	104,1
1894	31.03	8,6	136,2
1895	07.04	2,9	136,5
1896	11.04	6,9	123,3
1897	24.03	9,0	102,1
1898	08.04	7,9	104,3
1899	31.03	12,2	116,5
1900	07.04	14,9	80,9
1901	24.03	4,1	95,8
1902	24.03	5,9	124,3
1903	19.03	8,8	119,7
1904	09.04	8,2	100,2
1905	02.04	5,6	114,3
1906	05.04	12,6	117,7
1907	14.04	7,0	111,7
1908	07.04	8,1	141,9
1909	14.04	14,0	78,0
1910	30.03	10,8	151,0

Дані, одержані на основі вимірів температури повітря Олексіївською метеорологічною станцією і результати врожаїв, показані у таблиці за 20 років, ще не дають чіткої відповіді про залежність врожаїв від строків посіву і температури повітря, але те, що найбільш оптимальними строками посіву цукрових буряків у Смілянському маєтку на той же час був період 29.03-14.04. при температурі повітря в тіні, яка не перевищувала 8-9°C, було очевидним і цінним для аграрного виробництва.

5.2.10. Насіння цукрових буряків

Вчені того періоду за дорученням Графів Бобринських дійшли висновку, що для підняття цукристості буряків необхідно було звернути увагу на поліпшення насіння цукрових буряків. З цією метою в 1892р. підприємці прийняли рішення про заснування 3-х селекційних станцій: для селекції цукрових буряків одна із станцій була розміщена у Холоднлянській економії, щоб вирощувати власне насіння пристосоване до умов даного краю; у тій же економії була створена метеорологічна станція; у Смілі 1902р. була організована ентомологічна станція. Селекційна станція працювала до 1902р., але не було досягнуто виведення належних сортів з високою цукристістю, а тому визнано найбільш доцільним продовжувати виписувати насіння, культивоване за кордоном відомими фірмами Раббетге і Гізеке. До маєтків Бобринських щорічно надходило з-за кордону 60 пуд. насіння цукрових буряків, які давали маточного матеріалу для посіву на 250 дес. для одержання висадків, з яких виходило близько 25 000 пуд. насіння цукрових буряків для посіву на власних плантаціях, а також ще й для потреб інших господарств, які вирощували цю культуру.

Маточні цукрові буряки на висадки виводились з завезеного насіння «Elite» за допомогою саджанців, а для цього насіння висівалося близько 1-1/2 пудів на десятину, іноді для підживлення з гречкою, звичайними буряковими сівалками з міжряддям 6-9

вершків. Маточні буряки на висадки зберігалися в ямах, шириною 1-1/2 аршин, глибиною 1 аршин і довжиною 15 аршин, висадки у ямах укладалися рядами, пересипаючи кожен ряд землею. Посадка висадків частіше здійснюється у міжряддях 1 аршин x 1 аршин, а під висадки застосовувались мінеральні добрива - суперфосфат і селітра: 12 пудів суперфосфату і 3 пуди селітри на десятину в ямки, або ж 25 пудів суперфосфату в розкид і 3 пуди селітри на 1 десятину після сходів. Збирання насіння, молотьба та очищення насіння проводилось звичайними способами.

5.2.10. Зернові культури

Основною зерною культурою була озима пшениця, яка за величиною займаної площі землі займала в маєтках Графів Бобринських таке ж чільне місце, як і цукрові буряки, що становлять близько 20% всієї площі ротаційної землі. На парових полях засівається озимої пшениці 75% на без парових полях 25%, у тому числі після вівса на сіно висівалося 16,7%, а після гороху – 8,3%. Перші десять років ХХст. в усіх економіях Бобринських культивувався тільки один сорт озимої пшениці – «банатка», але для оновлення насіння виписували час від часу оригінальне насіння інших сортів з Моравії, яке перші два роки звичайно давало урожай в кількісному відношенні нижче акліматизованого сорту «банатка». Років через два урожайність нових сортів дещо зростала, але старий сорт залишався основним. Такий приклад свідчить для теперішніх аграріїв, що не слід надіятись на закордонне насіння, треба виводити власне. До власних природно-кліматичних умов.

Оранка під озимину проводилась звичайно навесні, коли гній взимку дійшов до кондиції, а тому його більше вивозилося в поле навесні. Оранка під озиму пшеницю закінчувалась до початку червня, але обробіток полів під озимину на площах, де розміщались ярі культури, проводилась з великими труднощами. З'ясувалося, що задовільні врожаї озимої пшениці одержуються тільки на тих полях, на яких оранка проводилась негайно після збирання врожаю,

тобто слідом за серпом, коли вслід за плугом пускалися котки, а за ними борони. Взагалі весь обробіток площ під озиму пшеницю після зайнятого пару або після ярих хлібів спрямована до того, щоб отримати орний шар з хорошою структурою і накопичити в ньому достатньо вологи, шляхом утворення підземної роси, і збереження під час опадів вологи, яка необхідна на період від початку оранки до кінця посіву.

Урожайність культур, які вирощувались у Смілянському маєтку графів Бобринських, порівняно досить висока, що можемо побачити із запропонованої статистики про середню врожайність окремих культур в пудах на одну десятину в різні проміжки часу (5-20 років), але подібна статистична інформація достатня, щоб дати більш об'єктивну оцінку рівня та динаміки (таблиця 1).

Таблиця 1

Урожайність вирощуваних культур у Смілянському маєтку

Показники	Кукурудза	Озима пшениця	Просо	Озиме жито	Горох	Овес	Ячмінь	Ярова пшениця	Сочевниця	Рижій	Гречка	Бурякове насіння
Середні врожаї (зерна) у пудах на 1 дес. за 1881-1911р.	152,8	127,9	125,1	115,7	105,2	104,3	103,2	80,2	60,3	57,3	54,7	92,1
Кількість років	20	20	20	20	11	20	20	17	5	5	10	20
Середній урожай на 1 дес. в 1912 році	130,0	140,1	134,8	125,0	177,0	133,0	141,0	73,8	60,0	60,0	67,4	149,5

З даних за відносно значний період видно, що тільки яра пшениця, сочевиця, рижій і гречка давали в середньому нижче ста пудів врожаю, але ці культури на той час займали в цілому менше 100 десятин, тобто менше чверті відсотка всієї ротаційної площі, а тому не впливали на загальні середні показники. Урожай же за наступний 1912р. значно перевищував середній усіх культур; особливо високий урожай давали горох і насіння цукрових буряків.

Основними причинами досягнення високих і стабільних врожаїв у маєтках графів Бобринських було те, що вони дотримувались сівозмін, де важливу роль надавалось цукровим бурякам, якісному насінню, добривам і ретельному обробітку ґрунту. Скажімо, технологія посіву озимої пшениці передбачала: рядовий посів з міжряддями 2-3 вершки; кількість насіння для посівів використовувалось близько 7 пудів на десятину; збирання озимої пшениці здійснювалось машинами за гроші і вручну за сніп у встановлених нормах. Нерідко в економіях висівалось насіння минулого року, особливо коли нові насінневі резерви під час вологої погоди не встигали висохнути, а час початку сівби наближався до перших чисел серпня.

Таблиця 3

**Врожайність озимої пшениці,
залежно від сівозмін, добрив та обробітку ґрунту**

Показники по роках	Пар, добриво - гній	Пар, добриво- томасшлак	Пар зайнятий	Занятий пар (овес на сіно), добриво- томасшлак	Посів після гороху . добриво- томасшлак	Середній урожай на усіх парових полях	Середній урожай на усіх безпарових полях	Середній урожай у Смілянському маєтку (з усіх полів)
1911 р. 1.Число полів в кожному окремому випадку в% відношенні площ під озимою пшеницею до всієї площі	21 58,4	3 8,3	3 8,3	6 16,7	3 8,3	27 75	9 25	36 100
2.Урожай зерна на 1 дес. в пуд коливаннях (максимум і мінімум)	100,5 68-140	86,7 70-104	72,6 55-94	57 21-97	66,6 51-81	97,4 55-140	60,3 21-97	87 21-140
3. + до врожаю озимої пшениці на пару, удобреному гноєм	-	-13,8	-27,9	-43,4	-33,5	-3,1	-402	-13
1912 р. 1.Число полів	-	29	-	6	5	-	-	40
2.Урожай зерна на 1 дес.в пуд.	-	151,4	-	116,2	130	-	-	143,3
3. + до врожаю озимої пшениці на пару	-	-	-	-35,2	-21,4	-	-	-7,5

Дані, наведені хоча і за короткий період, але вони ще раз засвідчують, як це було із цукровими буряками, що гній є

найкращим добривом для вирощування усіх культур. Тому сучасний перехід до органічного землеробства є ефективним для виробництва і якісним для одержаної продукції в усі періоди та епохи.

5.2.12. Реалізація врожаю

Увесь врожай цукрових буряків, одержаний в економіях, надходив до найближчих цукрових заводів самих же власників. Зернові продукти, призначені для продажу, зберігалися в економіях у спеціально пристосованих зерносховищах (магазинах), де вони очищалися і просушувалися.

Як відзначалось, реалізацією продукції займалось виключно спеціалізоване головне управління, продаж продукції проводився переважно за готівку, при цьому продукт обов'язково спочатку оглядався покупцем на місці, але відпускався покупцеві лише після попередньої оплати продукції. Найголовнішими покупцями зерна були місцеві млини, проте нерідко бували випадки продажу пшениці за кордон через посередництво Руської зовнішньої торгівлі в Миколаєві і через спеціальні експортні фірми. Інші зернові і бобові культури використовувались так: ячмінь продавався на місцеві пивоварні та винокурні заводи; горох же збувався переважно до Німеччини; овес продавався як на внутрішньому ринку, так і вивозився за кордон; просо переробляли на місцевих просорущках для внутрішнього споживання. В першому десятилітті ХХ ст. внаслідок низьких експортних цін, порівняно з внутрішніми, експорт зернових продуктів за кордон майже не здійснювався, за винятком гороху, який щорічно безперервно збувався до Німеччини.

5.2.12. Прибутки та збитки

В той, відносно далекий час, обчислення прибутків або збитків сільськогосподарського виробництва за більш-менш

тривалий проміжок часу було пов'язане з великими труднощами, внаслідок досить частих змін системи рахівництва, що викликало потребу відображати різні умови господарювання, наприклад: зарахування у витрату ренти за землю; включенням до витрат орендні платежі та інші непрямі витрати; порівнювати такі показники методично не можливо і науково не вірно. Посилаючись на такий стан тут наводяться лише дані про прибутково-витратні статті. Чистий прибуток за підсумками роботи сільського господарства в 1911-1912 році становив трохи вище середньої за останнє десятиліття і значно перевищував прибуток попередніх десятиліть, що пояснювалось високим урожаєм в той рік і, головним чином, значним розширенням площі посіву найбільш прибуткових культур, зокрема, цукрових буряків, озимої пшениці та гороху. Для того, щоб показати наскільки підвищились витрати на вирощування цукрових буряків та зернових хлібів у маєтках Графів Бобринських відповідно з підвищенням культури землеробства та динамікою цін, наводимо дані про витрати на виробництво найголовніших культур за три сільськогосподарських роки (1887-1888, 1894-1895, 1911-1912рр.), зокрема цукрових буряків та озимої пшениці (таблиця 1).

Таблиця 1

Витрати на вирощування основних культур в 1887-1912 роках

Цукрові буряки	1887-88	1894-95	1911-12	Пшениця озима	1887-88	1894-95	1911-12
I. Десятини посіву	2.293	2.936	4.912	I. Десятин посіву	2.390	1.483	4.790
11. Урожай (берковці)	323.179	395.349	628.596	11. Урожай (в берковцях)	440.867	140.117	379.285
III. Загальна сума витрат	370 .. 799	450.783	829.683	III. Загальна сума витрат	171.377	123.229	398.240
IV. Витрати на 1 берковець	1 р.14,7 к.	1 р.14 к.	1 р.32 к.	IV. Витрати на 1 берковець	38,8 к.	87,9 к.	1 р.05 к.
					3,2к	7,3к	
Витрати на 1 дес. (руб.)				Витрати на 1 дес. (руб.)			
1. Весн. оброб. ґрунту, посів	5.20	4.86	6,27	2. Обр. весн., боротьба і посів	1.50	2.86	1.17
2. Насіння на посів	19.57	20.21	14.61	2. Збирання	11.72	8.61	8.66
3. Боротьба з шкідниками	3.47	2,61	6,38	3. Молотьба і очистка зерна	8,27	5,67	8.76
4. Пропол, проривка, рихлення	12.86	16.54	20,24	4. Сушка зерна и соломи	-	-	1.17
5. Копка, ін. витр. та збирання	17.20	17.91	16.08	5. Удобрення полів	7.50	11.32	17.58
6. Доставка на заводи	25,26	22,15	30,06	6. Осіння оранка і посів	7.11	10.84	18,92

7. Перевірка буряків на дослідних полях	-	-	0.07	7. Насіння на посів	7,15	3.97	7.34
8. Удобрення полів	4.24	7,17	13.24	8. Інші витрати	25.66	26,06	19.54
9. Осінній обробіток землі	11,91	11,72	15.56				
10. Інші витрати	62,12	49.82	46.41				
Всього	161.83	152.99	168,92	Всього	68,91	69,33	83,14

1) один берковець – 12 пудів

Обрахована середня собівартість одного берківця цукрових буряків та пуда озимої пшениці за всі три роки, показує динаміку середніх затрат, які у свою чергу відкривають деякі пояснення інтенсивного ведення рільництва. Перш за все за всіма двома культурами собівартість у 1911-1912 році значно перевищує цей показник за попередні роки. Структура витрат дозволяє з'ясувати, які саме статті витрат вплинули на збільшення собівартості продукції кожної культури, розраховуючи ці витрати на одну десятину посіву, а тут існує цікава динаміка. При вирощуванні цукрових буряків витрати на одну десятину значно зросли за такими статтями: 1887-1888 – 1911-1912рр. – боротьба з комахами з 3 руб. 47 коп. до 6 руб. 38 коп., або в 1,8 рази.; 1911-12р. – внесення добрив з 4 руб. 24 коп. до 13 руб. 24 коп., або у 2,12 рази; 1911-12р. – осінній обробіток землі з 11 руб. 91 коп. до 15 руб. 56 коп. або в 1,3 рази. Подібне зростання спостерігалось і на вирощуванні зернових. Витрата на одну десятину посіву культури озимої пшениці за статтями зріс за 1887-8 – 1911-12рр.: удобрення полів з 7 руб. 50 коп. до 17 руб. 58 коп., або у 2,3 рази; в 1911-12г.; осіння оранка та посів з 7 руб. 11 коп. до 18 руб. 92 коп., або у 2,7 рази. Слід відмітити, що ті статті витрат, які залежали від роботи в економії, а саме збирання врожаю, обробіток ґрунту, вартість насіння, не зростали, а деякі навіть знижувались. Додатково дається пояснення, що значних відхилень у збільшенні витрат такої культури як овес, за конкретними статтями, не спостерігалось, хоча собівартість одного пуда вівса за 1887-8 – 1911-12рр. зросла в 1,8 рази. Зазначені збільшення витрат на вирощування найголовніших

культур безсумнівно свідчать про те, що в маєтках Графів Бобринських зверталась посилена увага на удобрення полів, на обробіток посівів, що для Смілянської полоси угідь було найголовнішою умовою для отримання високих врожаїв.

5.2.14. Лісове господарство

Площа лісів. Ліси в маєтках Графів Бобринських були виділені в особливе управління лісів, з головним лісничим на чолі, і уже в 1879-1880рр., мабуть вперше в Україні, було складено перше раціональне лісовпорядкування. Загальна площа лісів в маєтках Графів Бобринських, розташованих у Київській губернії, що числилася у відомості лісового управління, складала на той час 14.880 дес. 811 кв. сажень і включала вона наступні лісництва: Будянське лісництво площею 2.531дес. 1.961 кв.сажень; Балаклійське лісництво площею 2.717дес. 1.000кв.сажень; Старосілецьке лісництво площею 1.106дес.302 кв.сажень; Володимирівське лісництво площею 1.187дес.292 кв.сажень; Яблонівське лісництво площею 2.298дес.1.471 кв.сажень; Грушівське лісництво площею 1.053дес. 2.180 кв. сажень; Капітонівське лісництво площею 3.985дес. 805 кв. сажень. Наступні покоління матимуть можливість переконатись, – що залишилось з тих лісових масивів маєтків Бобринських?

Тодішня цукрова промисловість потребувала багато палива, а тому лісам приділялось велике значення. Тільки за шість років (1880-1886 рр) були придбані ліси для розширення власних лісів і лісові ділянки для випрямлення меж та кордонів, де подібне виявилось можливим і доцільним: всередині маєтку відбулися обміни лісової площі на польові ділянки; до складу економій були приєднані квартали лісу на рівній місцевості, які знаходились близько до їх центральної частини; зараховані до лісового управління, та заліснені поля більш віддалені від економій та

гористої території; відбулися й інші подібні зміни. Після таких заходів загальна площа, що знаходилась у відомстві лісового управління, разом становила 15.606,95 десятин. і була зосереджена в наступних лісах та угіддях: у Будянському лісництві 2.506,06 десятин; Балаклійському 2376,86десятин; Старосілецькому 1.589,62десятин; Володимирівському 1.363,46 десятин; Яблонівському 1.977,23 десятин; Грушівському 1.604,50 десятин; Капітанівському 3.895,30 десятин; Турянському 226,79 десятин; розпліднику "Куть" 53,50 десятин; ліси з угіддями випасів у м. Смілі 13,63 десятин. Ліси та екологія формують умови можливості існувати усьому живому, а тому дослідникам чи підприємцям варто перевірити, – що сталося з тими лісами тепер?

Ліси в Смілянських маєтках переважно природного походження; переважав листяний ліс, а саме у суміші 0,4 граба, 0,3 липи, 0,2 дуба, 0,1 ясена, вільхових і кленових порід. Якісна структура Смілянського лісу наступна: змішаний листяний - 0,86%; дубовий і ясеновий - 0,06%; дубові і ясеніві посадки 0,035%; хвойні посадки - 0,045%. Паливо було важливим елементом у виробництві цукру і рафінаду, а тому в усіх Смілянських заводах, зокрема 5 піскових, один рафінадний і один механічний, головним паливом були ліси, які щорічно витрачали більше 100 тис. кубометрів дров. Лісів зменшувалось і власники шукали інші палива, зокрема торф, буре вугілля. У 1861р. у Смілянщині було знайдено буре вугілля, яке залягало десь на 25-30 метрів товщиною 1,5-12 метрів, його використовували на Капітонівському заводі впродовж десяти років, але використання такого палива призупинилось через неефективність. Продовжували використовувати ліси і щоб їх відновлювати, які безжально знищувались під корінь, збирали жолуді і висаджували їх на вирубаних ділянках, про такі посадки граф писав «Жизнь

человеческая коротка, и я этих дубов не увижу, но мои внуки станут богатыми людьми, когда все дубы вырастут»⁶⁵.

Повнота насаджень, за малими винятками, дуже добра і внаслідок ведення в цих лісництвах уже 33 роки раціонального господарства, розподіл насаджень за віковими параметрами був досить рівномірний. З метою забезпечення заводів паливом, при лісовпорядкуванні у 1880р. був встановлений 60-річний оборот рубки, але уже в 1911 році власники виявили бажання перейти на більш продовжений оборот рубки, який становив саме 120-річний вік для дубових і ясенових рослин в насадженнях, в яких переважали ці дві породи. Для здійснення такого припущення лісовим управлінням були зроблені резерви в суцільних рубках, залишивши у назначених для рубки лісосіках в цілому 428,39 десятин, у тому числі з I і II десятиліття лісового господарства 136,12 десятин, з III десятиліття лісового господарства 202,35 десятин; з IV десятиліття – 89,89 десятин.

Крім того, впродовж 15 років (1895-1911) на лісосіках здійснювались суцільні вирубки дерев віком від 1 до 3 років аж до повної їх вирубки. Одночасно або раніше проводився попередній підсів жолудів або ясенювого насіння, щоб таким шляхом і за допомогою розрідження, чисток і прохідних вирубок створювалась можливість привести майбутній ліс в таку суміш листяних порід, в якій переважали б більш цінні породи – дуб і ясен. Хвойні насадження, розташовані на невідповідних для них багатих чорноземних землях, намічалось для перетворення цих земель у дубові насадження, для чого на тих ділянках підсаджувались жолуді і, в міру проростання і зміцнення дуба, зріджувалися хвойні дерева при одночасному виправленні створених цими рубками полян, на яких висаджували граб або липу, як найкращий приміс для лісу у південній частині Київської губернії.

⁶⁵ Дневниковые записи Алексея Александровича Бобринского о февральской революции, 27февр.-8марта 1917г. –РГАДА, ф.1412, оп.8, д.299.

Рубка лісу. Головні вирубки проводились суцільними лісосіками при попередньому залісненні їх дубом або ясенем, використовуючи жолуді та насіння, лише в місцях, де низька температура, а саме в балках і долинах, залишалось по 1/4 частини старих насаджень для захисту молодих сходів від ранкових холодів, які поступово прибирались у міру зміцнення молодого лісу - впродовж 3-5 років. Проміжні використання лісу мали певний порядок і технологію: прорідження та прочищення проводились в молодняках до 20 річного віку, що розпочиналось з 5-го року; проводився догляд за дорогоцінними породами, перевага надавалась лісам насінневого походження; прохідні рубки проводились в насадженнях з 21 до 40 річного віку. Вирубці і насадженню лісу передувало прибирання дерев за звичайним способом: вирубувались, головним чином, сильно пошкоджені і хворі дерева; прохідні рубки в насадженнях старше 41 року здійснювались двояким чином – у насадженнях з значною домішкою дуба та ясена, обраних для подальшого проростання на більш тривалий строк; усі вирубки здійснювали з розрахунком майбутніх відходів, залишаючи найстрункіші і дорогоцінні екземпляри; в насадженнях, призначених до вирубки в 60-річному віці, велися в першій половині періоду; звичайні прохідні вирубки з прибиранням хворих і сильно деформованих дерев; в другий період здійснювались вирубки для забезпечення природного поновлення.

Господарська заготівля і розробка лісу проводилася місцевим населенням, при цьому зверталася увага, головним чином, на очищення лісу для одержання різнорідних матеріалів, що давало найбільший дохід. Були вмільці виготовлення ободів, полозів для саней і ручок для вил, навіть використовувалась переносна парова лісопильня з чималою продуктивністю. Лісова адміністрація на виконання робіт середньої складності за десятиліття (1903-1912рр.) щороку витратила в середньому 203.768 рублів з яких: на утримання службовців 55.537; на вирубку лісу 27.932; на доставку

матеріалів, дров і хмизу в різні установи маєтку 32.656; на разові роботи в лісництвах, як-то культурне утримання доріг та каналів 52.273; на догляд за розплідниками 2.394; на утримання необхідних припасів для полювання 617; інші витрати 32.359 рублів. В послідуєчому витрати не зменшувалися, скажімо, у 1913 році було витрачено тільки на два види робіт 7.350 руб. у тому числі для доставки матеріалів на лісопильню – 2.327 руб і на розпилювання деревини - 5.023 руб.

Ведення лісництва в Смілянському маєтку графів Бобринських дає ряд позитивних прикладів, які бажано було б використати й тепер: перше, догляд за лісом в усіх його технологіях було однією з важливих задач підприємств; друге, площі лісів не зменшувались, як це бачимо тепер, а розширювались; третє, маєтки одержували значні доходи від лісу і паливо для цукрових заводів. Загальні доходи, витрати та доходи лісового господарства графів Бобринських за останні 40 років переконливо свідчило про високу ефективність лісництва у Смілянському маєтку (таблиці 5).

**Доходи, витрати і чистий прибуток від лісового господарства
Графів Бобринських за 1872 - 1892 роки**

Роки	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891
I. Доходи	132841	166678	188715	198438	204490	183140	220570	226570	298204	280230	252042	255747	283853	245374	231799	122392	234610	330969	231606	280141
II витрати:																				
1. зарплата і утримання службовців	29840	30491	25397	40262	41151	38676	50155	51724	47466	42340	49389	38000	42834	41593	37018	23356	39262	41770	43700	46243
2. Работа в лісництві і на складах	16048	18277	22371	23594	23737	21871	26855	22281	36850	34790	35901	32253	41700	46905	36907	22555	34607	56511	35204	45067
3. Доставка дров та матеріалів	62276	72774	77248	46263	58852	45139	43915	41438	46620	56779	44577	45654	36987	41963	38358	17426	43139	47393	50947	35592
4. Кутянський розплідник	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. Утримання звіринця і полювання	-	-	59	-	-	-	-	-	-	-	1097	860	1333	1207	598	307	1022	1336	1934	4242
6. Таксація лісів	-	-	-	-	-	-	-	4388	6421	3005	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Інші витрати	3671	18143	782	16589	9466	9466	13030	27986	35459	45870	34754	31428	23191	25807	25455	14182	17824	20669	22329	16184
Разом	111835	139685	125857	126708	133206	133206	133955	147817	172816	182784	165718	148195	146045	157475	138336	77826	135854	167679	154114	147328
III. Чистий прибуток	21006	26993	62858	71730	71284	71284	86615	78753	125388	97446	86324	107552	137808	87899	93463	44566	98756	163290	77492	132813

Таблиця 5 (продовження)

**Доходи, витрати і чистий прибуток з лісового господарства
Графов Бобринських за 1892-1911 роки**

Годы	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
I. Доходи	227528	216410	274111	302465	301650	284572	252980	263665	320378	283449	275875	348433	347460	292861	376747	420450	378331	360372	302698	334109
II Витрати:																				
1. Зарплата і утримання службовців	43790	44517	43979	46268	41862	42293	47241	46798	47225	42552	43055	49064	47338	47797	53547	59280	55137	54214	57564	67224
2. Работа в лісництві і на складах	29883	32439	47969	56962	63551	50931	53281	44335	49983	91775	88956	103893	82193	47574	58957	75916	89961	94466	56000	69544
3. Доставка дров та матеріалів	36995	11956	50144	52098	37251	38978	13839	19794	30729	19428	29543	43531	36785	15562	50624	62390	34641	14903	25699	26309
4. Кутянський розплідник	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2269	2472	2888	2814	3001	2747	3237
5. Утримання звіринця і полювання	2691	2318	1783	1834	1037	755	718	529	491	568	521	419	308	693	144	306	370	944	499	1317
6. Таксація лісів	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Інші витрати	13156	11502	18102	18144	11320	14053	9034	36600	44676	10603	13140	16708	43921	25054	65232	51076	35822	18869	23425	20935
Разом	126515	104732	162001	175306	155021	147010	121113	148056	173104	164926	175215	213615	210545	138949	230976	251856	218745	186397	165934	188566
III. Чистий прибуток	101013	111678	112110	127159	146629	137562	128867	115609	147274	118523	100660	134818	136915	153912	145771	168594	159586	173975	136764	145543

5.3. Цукрове виробництво

Перехід містечка Сміли та земель навколо нього у володіння Графині Бобринської склав епоху у розвитку цього містечка, так як це принесло значні вигоди не тільки для його жителів та оточуючих поселень, а й усього Черкаського повіту, що знайшло відображення в літературі⁶⁶. Смілянський маєток включав шість цукрових заводів: Смілянський – рафінадний; п'ять пісочних – Смілянський, Балаклеївський, Яблонівський, Капітонівський, Грушевський; чисельні механічні майстерні при заводах.

Започатковане будівництво Смілянського рафінадного і Балаклеївського та Яблунівського пісочного заводів (1830-1940рр.) стало початком будівництва подібних заводів багатьма підприємцями в інших місцях неподалік Смілянщини⁶⁷: в Ротмістровці (1840р.) – А.Ф. Залевський; в Ташлиці (1843р.) – брати Яхненки-Симиренки; в Жаботині (1843р.) – Є.О. Фліорковський; в Кам'янці (1844р.) – М. В. Давидов; в Прусах (1844р.) – поміщик І. Мацевич; в Матусові (1844р.) – генерал І.О.Орлов; в Медведівці (1844р.) – Київський губернатор Фундуклей; в Руській Полянці (1845р.) – поручик Залевський; в Грушівці (1845р.) – граф Бобринський; в Самгородку (1845р.) – В.І. Альбрандт; в Лебедині (1846р.) – А.Ф.Лопухін; в Капітанівці (1846р.) – граф Бобринський; в Райгороді (1847р.) – П.І. Красовський; в Ротмістровці (1847 р.) – поручик Залевський; біля Млієва (1848р.) – фірма «брати Яхненко-Симиренко». Подібна інформація про Смілянщину підтверджується документами, які наводить дослідник А.П. Коваленко⁶⁸, а з усього видно, що багато людей кинулись на добичу великих грошей, але успіхів досягли лише одиниці.

Досягти значних результатів на Смілянщині вдалося Графам Бобринським та братам Яхненко і Симиренко. Уже з 1838р. їхня підприємливість і вкладені власні капітали відкрили в маєтках

⁶⁶ Похілевич. "Сказання про населені місця Київської губернії". 1864р.

⁶⁷ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеНа, 2009, -С.427

⁶⁸ ГАЧО. ф. 692, оп. 1, д.10; ф.692, оп. 1, д.16; ф.695, оп. 1, д.37; ф.712, оп. 1, д.69.

безліч нових засобів вирощування цукрових буряків і появи новітніх промислів для їх переробки, розширювались торгові обороти, зростали робочі місця і заробітки значної чисельності місцевих людей. Найперше такі зміни стосувалися цукрових і рафінадного заводів, які були відомі в усій тодішній Московській імперії. У свою чергу усі нововведення в маєтках Графів Бобринських, виробничі і соціальні, мали величезне значення для навколишнього населення в шістдесятих роках ХІХ ст., прогресивне значення цукрового виробництва продовжувалось десь до другої половини ХХ століття. Чотири бурякоцукрових і один рафінадний завод, давали безпосередньо на самих заводах, а також побічно у вигляді заробітку на вирощуванні культури цукрових буряків та їхньої доставки на заводи, використання відходів виробництва, зокрема, гички, жому, тощо, приносило великий заробіток та інші вигоди місцевому населенню, що дало можливість Смілянському господарству та оточуючому населенню легко перенести важкі роки соціальних бунтів, неврожаїв і падіння цін на харчові продукти в середині дев'яностих років ХІХ століття.

У 1848р. із 5 піскових заводів, крім рафінадного, графа Бобринського (Смілянський, Балаклеївський, Яблонівський, Грушівський і Капітанівський) одним із найпотужніших був Смілянський: кількість переробки сировини за добу – 4300 пудів; ємкість підвалів для зберігання буряків – 300 тис. пудів; число працівників – постійних 300 осіб, під час виробництва – 500 чоловіків і 70 жінок; кількість робочих тварин – 70 коней і 200 волів; вартість будівель і обладнання – 160 тис. рублів⁶⁹. На заводах використовувались не тільки місцеві жителі, але й з віддалених місць, зокрема, у 1850р в маєтку було біля двох тисяч переселенців, у тому числі на рафінадному заводі 432 із Сібірської губернії, у Смілянському пісковому 596 душ і на Яблунівському заводі 480 душ з Харкова, На Смілянському і Балакліївському піскових

⁶⁹ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С. 438

заводах були влаштовані лабораторії для проведення практичних випробувань і наукових досліджень з проблем цукроваріння. Багато новинок щодо технології вирощування цукрових буряків та цукроваріння з'являлось вперше на заводах Смілянщини чого не було в усій Україні⁷⁰. Підприємці вирішували усе в комплексі, а тому при Смілянських заводах зразу ж будувались майстерні, які спочатку ремонтували механізми, привезені з закордону, а згодом в тих майстернях були встановлені різні токарні і стругальні верстати, механізми для чавунного і мідного лиття, що дозволяло виготовлялись різні власні котли, фільтри, паропровідну апаратуру та багато іншої продукції, яку раніше привозили із-за кордону, але найбільш складні машини і апарати все таки привозили з закордону.

Всього у Смілянському маєтку площі під цукровими буряками становили більше 3 тис. десятин, де була висока культура вирощування сировини для виробництва цукру, що прославляло цей край. На основі проведених дослідів з урахуванням місцевих умов були визначені чіткі правила використання закордонних сортів, переважно сілезьких і магдебурзьких, які за певними правилами пророщувались. В минулому удобрення чорноземів здійснювалось тільки гноєм і таку технологічну практику розпочав О.О. Бобринський: з цією метою граф викупив весь перегній, що роками лежав у селян; удобрювались не тільки поля під посіви, але й пари. Саме у Смілянському маєтку Бобринських, де мабуть вперше зустріли жука довгоносика, навчилися боротися з ним, що широко використовувалось згодом навіть у більшовицькій імперії в середині ХХ ст.: тисячі баб і дітей виходили на плантації, збираючи у посудини жуків, які спалювались; плантації оброблялись ядохімікатами; влаштовувались спеціальні земляні ловушки для жуків. Важливим фактором успішного ведення господарства у маєтку Смілянщини були сівозміни, де третина землі відводилась

⁷⁰ Архив Раевских. Т. 1-У. Спб.; Издание П.М. Раевского, 1908-1915

під кормові трави (люцерна, еспарцет, тимофіївка), що значно покращувало ґрунти, давало високі урожаї цукрової сировини.

Соціально-економічна характеристика маєтків і заводів Графів Бобринських будується головним чином на розрахунках статистико-економічних показників, щоб не було занадто одностороннього і неповного висвітлення питань, яких ми не торкнулись тут, хоча б у найзагальніших рисах, щодо історії технічного розвитку бурякоцукрового і рафінадного виробництва на тодішніх цукрових заводах. Основна ціль викладеного матеріалу полягає у тому, що уже в першій половині ХХІ ст. в Україні все таки прийдеться відроджувати бурякоцукрове виробництво, а тому досвід минулого буде мати неоціненну користь. Мабуть прийдеться згадувати технологію вирощування цукрової сировини, удобрення полів і забутого багато іншого щодо корисних справ бурякоцукрового виробництва.

5.3.1. Смілянський бурякоцукровий завод

Смілянський бурякоцукровий завод, що розташований біля містечка Сміла на річці Срібна, був одним з перших, який почав виробництво цукру в Україні. Він був заснований у 1838 році Графом Олексієм Олексійовичем Бобринським ще за технологією вогневої системи, з 10-ма гвинтовими пресами та кінним приводом і являв собою плетену споруду, яка з середини і зовні обмазувалась глиною. Роздрібнювали буряки тертками вручну, а віджимали сік з натертих буряків гвинтовими пресами, випарювали ж сік на голому вогні до встановленої густоти, потім розливали рідину у форми для кристалізації і вибілювання. На той час Смілянський бурякоцукровий завод був найбільшим за добовою продуктивністю і за загальною кількістю переробленої сировини із цукрових буряків. З 1848р. директором заводу був призначений пруський підданий Адольф Андрійович Штут, але це була вимушена потреба

нового заводу, бо в країні ніяких фахівців не було, лише в послідуєчому їх замінили вітчизняні спеціалісти.

Перші роки завод переробляв 150-180 берківців⁷¹ буряків на добу, а уже у 1840 році його добова переробка цукрових буряків становила 300 берківців, вихід цукру не перевищував 7-10 фунтів з одного берківця. Всі необхідні матеріали, а саме паливо, цегла, лісові матеріали, полотно, олія, сало та інше були продуктами місцевого виробництва у своєму ж маєтку. Потребувались великі площі лісу: кубічний сажень дров оцінювався в 6 рублів; на одну тисячу берківців перероблених цукрових буряків спалювали 40-49 куб. сажень дров. Оплата праці на заводі була для місцевого населення наступною: робітники чоловіки отримували 15 коп. платні в день, а жінки 5-7 коп., усі перебували на заводських харчах.

Смілянський бурякоцукровий завод

Смілянській свекло-сахарний заводъ.

⁷¹ 1 берковець – 12 пудів

Через небагато часу бурякоцукрове виробництво набувало все нового і нового технологічного вигляду: у 1848 році було збудовано будівлю з цеглин на 3 і 4 поверхи; поліпшилась технологія цукроваріння; вогневий спосіб випаровування замінено паровим; гвинтові преси замінені на гідравлічні. Така капітальна технологічна перебудова обійшлася підприємцям в 105.010 рублів, а безпосереднім керівником споруди заводу, подвижником запровадження новітніх технологій виробництва цукру був завжди Граф Олексій Олексійович Бобринський, який вникав в усі деталі виробництва і постійними власними дослідженнями працював над удосконаленням технології цукроваріння і введення абсолютно нових способів в усьому виробництві. Свої заводи, головним чином Смілянський і Балаклійський, він перетворив у розсадник раціонального та дешевого виробництва цукру з цукрових буряків, які вирощувались у власних економіях, саме на цих заводах проводилися дослідження над абсолютно новими власними технологічними методами, як наприклад "Холодна вимочка Графа Бобринського". Усе нове, що з'являлося у світі в цукровому виробництві, терміново випробувалось і застосовувалось на Смілянському та Балаклійському заводах, звідси нові способи уже поширювалися на інші заводи маєтку.

Постійно зростала продуктивність заводів: у 1856 році завод переробляв до 600 берківця за добу; в 1860 році встановлено метод випарювання "Роберта" подвійної дії; у 1868 році добова переробка цукрових буряків досягла 1.000 берківців; у 1879р. уже переробляли до 1.200 берківців на добу. У цей час остаточно перемагає дифузійний спосіб одержання бурякового соку і уже в 1881 році на Смілянському заводі було встановлено дифузійну батарею. Робота заводу, однак, при новому способі трохи падає і добова переробка цукрових буряків коливалася до 1885 року в межах 900-1.000 берківців. З метою збільшення виробництва у 1885 році завод вдруге капітально перебудовується:

встановлювались нові бурякорізки системи "Шкода"; розпочали працювати дві потужні дифузійні батареї ємністю 145 відер в кожній; старий спосіб дефекації і сатурації змінився, на їх місце впровадився спосіб "Єлінек"; збудована вапняна піч для добування вапна і газу; засновано горизонтальне випаровування трьох кратної дії; старі фільтри-преси "Трінкс" замінювались такими як "Дені" і "Крога", поступово вводилась механічна фільтрація соків. Застаріла парова технологія призупинила своє існування, нові технології і машини монтувались у знову вибудованому прекрасному приміщенні, де були встановлені 10 парових котлів батарейної системи. Реконструкція цукрових заводів не зупинялась: у 1896 році встановлена кристалізація варіння; у 1897 році встановлено бурякомийку системи "Янугського" і змонтовано центральну конденсацію, вапняна піч перероблена у механічну систему, для вибільного відділення придбані центрифуги системи «Весь». Добова переробка поступово збільшувалась: в 1890 році перероблялось 2.000 берківців; у 1900-1909 роках завод переробляв уже від 2300 до 2500 берківців на добу.

Усі роботи цукроваріння провадились в умовах тодішньої барської кріпаччини: будівництво, придбання та монтаж обладнання заводу; вирощування цукрових буряків і переробки їх на цукор; заготівлі, видобутку та доставка необхідних матеріалів. В маєтку вносилось чимало новацій, які покращували важкі кріпацькі умови людей в Московській імперії, що було на той час новим і прогресивним. Впродовж шістдесятих років XIX ст. відбувався остаточний перехід від роботи за системи панщини до роботи з вільнонайманими робітниками, як результат усі заробітки робітників, які раніше видавалися тільки натурою, поступово переводились на гроші, платня майстрових і робітників значно підвищувалась. Майстер отримував до 1 руб. 25 коп. за 12-годинний робочий день, а простий робітник під час цукроваріння за 12 годин роботи отримував 35-40 коп., напівробітників видавали

20-25 коп. Цукрозаводчики ніколи не мали нестачі у досвідчених робітниках, на заводі виховувались і навчали для потреб виробництва покоління постійних кваліфікованих робітників, тому після звільнення селян у 1861р. від панщини вони всі залишилися при заводі, адже ці робітники і члени їх сімей впродовж року мали заробіток на заводі та ще й чималу соціальну допомогу.

З часу заснування Смілянський завод працював виключно на сировині цукрових буряків, вирощених на власних плантаціях, але, починаючи з 1855 року, внаслідок зростання можливостей збільшувати об'єми переробки потребувалось більше сировини, а тому на заводі піклувалися про придбання нових плантацій, а також почали заохочувати селян засівати свої землі цукровими буряками. Як результат, розпочавши з 100 десятин селянських плантацій в 1885г., завод зумів довести площі під цукровими буряками у селян до 1350 десятин в 1912 році. Селянам було вигідно вирощувати цукрові буряки так як ніколи не було непорозумінь щодо розрахунків за здану продукцію підприємців з селянами, які вирощували сировину для заводу, у свою чергу селяни ніколи не залишалися боржниками заводу.

На заводі дбали про пожежну безпеку, особливо на початку ХХ століття, коли був влаштований пожежний водопровід за американською системою з підвищеним тиску в трубах до 6 атмосфер. Влаштовано водопровід, який давав одночасно 3 струмені, діаметром в 1 дюйм при висоті струменя до 16 метрів, а в якості двигуна встановлено дизель-мотор з генератором електричного струму, що живив електромотор відцентрового насоса для водопровідної станції. У районі заводу і у квартирах службовців було встановлено 12 пожежних квадрантів, а крім цього було влаштовано електричне освітлення всієї території заводу і усіх квартир службовців. У 1910 році знову назріла необхідність збільшення добової переробки цукрових буряків на заводі, техніка дозволяла досягти рівня до 4.000 берківців. Треба було

перебудувати технологію усього виробництва, залишившись на старому історичному місці, не втративши досягнутого виробництва та ще й збільшивши його. Тому довелося розглянути чимало варіантів перебудови і на це витрачено майже 3 роки, що звичайно несприятливо вплинуло на роботу заводів в роки перебудови.

Впродовж 1910-1912 рр. завод абсолютно заново був відбудований та обладнаний новою технікою. Нова будівля мала одну спільну залу завдовжки 65 метрів і шириною 22 метри без будь-яких перегородок і відділень. Усі поверхи і майданчики виготовлені із залізобетону, підлога викладена з цементних плиток власного виробництва, сходи на поверхи і до будівлі були залізні. Влаштований турбогенератор в 600 кіловат, як єдиний реальний двигун з усіма без винятку насосами, які за встановленою центральною системою були безпосередньо з'єднані з електромоторами. Ця абсолютно нова на той час для цукрової промисловості установка цілком виправдала себе: впродовж 1912-1913рр. завод працював без зупинок майже 6 місяців; перші 3 місяці з початку виробництва добова продуктивність заводу становила 4.000 берковців, при витраті вугілля в 28 фунтів на один берковець. Кількість робітників на заводі в розрахунку на 1.000 берківців було доведено до 75 чоловік тризмінної роботи, замість 300-400 чоловік, що працювали раніше, тобто продуктивність праці зросла відчутно.

При Смілянському заводі, починаючи з 1850 року, завжди була майстерня з великим числом робітників та майстрових, яких налічувалось до 100 чоловік. У цій майстерні Граф О. О. Бобринської здійснював власні задуми: особисто конструював нові знаряддя не тільки для землеробства, але й нові машини та апарати для цукроваріння; навчав проводити капітальний і дрібні ремонти усіх землеробських знарядь, машин і апаратів, які використовувались в економіях та на цукрових заводах. У 60-70 роки ХІХ ст., коли в Київській губернії ще не було

машинобудівельних заводів, ця майстерня була схожою на великий механічний завод і виконувала таку ж роль у справі для конструювання машин і апаратів для цукрових заводів та різноманітних знарядь і машин для сільського господарства. З виникненням крупних машинобудівельних заводів цукрозаводчиків Смиренків, які уже спеціалізувалися на необхідних виробках для цукрових заводів, Смілянська майстерня поступово перетворилось на чисто ремонтне підприємство, на якому відновлювався весь машинний парк цукрових заводів та здійснювався ремонт механізмів усього маєтку. Кількість робітників і майстрових у майстерні впродовж року складало близько 80 осіб, що значно менше ніж у попередні роки.

Винятковою рисою адміністрації Смілянського заводу і взагалі усіх заводів Графів Бобринських була з давнини, підготовка і постійна підтримка місцевих спеціалістів, зокрема, технологів і техніків, яким в той період доводилося досить сильно конкурувати з іноземцями, які на початковому етапі розвитку бурякоцукрового виробництва заповнили всю цукрову промисловість як в Україні так і в усій Московській імперії. З 1854 року в маєтках Бобринських справи трохи поліпшувались, але здебільшого практикувалось, що директорами заводів та їхніми помічниками були, хоча і не європейські, але переважно московські технологи, українців в Московській імперії до технічних справ не допускали, навіть коли власники заводів надавали здебільшого їм повну довіру. Уже з 1885 року змінними помічниками на заводах Графів Бобринських призначались переважно вихованці смілянських Технічних класів, тут уже були здебільшого українці.

Всі службовці Смілянського бурякоцукрового заводу брали участь в загальній для всього маєтку ощадній касі. При заводі для службовців існували поліпшені соціальні умови: утримувалось декілька упорядкованих квартир з повним меблюванням; старші службовці мали квартири з 5,6,7 кімнатами; молодші службовці

одержували квартири з 3-4 кімнат; у кожній квартирі були кухні, комірки, льодовики, льошки, приміщення для корів та інших домашніх тварин; практикувались й інші господарські зручності. Основна увага зверталась на те, щоб кожен мав хоча б невелику, але окрему садибу, з садом та городом, поверхових будинків з багатьма квартирами не було зовсім. Крім платні в розмірі від 50 руб. до 200 руб на місяць, службовці отримували дров'яні гроші, а також для купівлі жому та патоки, що складало близько 6500 рублів на рік для 25 осіб службовців, тобто в середньому по 260 руб. на особу. Квартири більшості службовців освітлювались круглий рік електрикою, спеціальний візник підвозив воду в усі квартири, для своїх роз'їздів службовці користувалися заводськими кінями. Все написане щодо становища службовців і робітників на Смілянському бурякоцукровому заводі в рівній мірі було застосовано для службовців і робітників на всіх інших бурякоцукрових заводах Графів Бобринських. – Чи не варто такий приклад взяти і сучасним українським бізнесменам?

Період служби висококласних спеціалістів на цукрових заводах, переважно технологів, відрізнявся великою тривалістю: середній термін їхньої служби становив більше 30 років; було багато й таких, які працювали більше 50 років; кожен із них поступово одержував підвищення у службовому, зарплатному і соціальному становищі на заводі. Наприклад, у 1913р. на заводі працювало ряд молодих службовців, батьки яких теж ще перебували на заводській службі, або уже являються пенсіонерами, тобто формувались династії спеціалістів. Майстрові та робітники заводу поділялися на постійних, які працювали цілий рік і тимчасових, які наймалися на період цукроваріння. Штат майстрових та робітників на заводі і в майстерні в 1913р. на Смілянському заводі становив постійних 205 і тимчасових 270-275 чоловік. Хоча такий великий штат в 205 осіб і був зайвим для заводу після завершення переробки цукрових буряків та іншого

основного виробництва, але ці робітники не розраховувались, так як адміністрація заводу знаходила для них продуктивну роботу в маєтку за межами основного виробництва. Для цього в маєтку були введені підсобні виробництва, зокрема виготовлення черепиці, плиток для підлоги, випалення цеглин та зведення будівель в маєтку заводськими майстрами. Для таких робіт тимчасові робітники приходили з найближчих сіл і таким чином мали заробіток в зимовий період, коли вони були вільними від інших робіт у власному господарстві.

Така ж тривалість служби на заводі, яка була правилом у службовців підприємства, була серед робітників, вони працювали з покоління в покоління: батьки залишали службу і ставали пенсіонерами, а діти займали їхнє місце. Ось чому праця в 40-50 років на підприємстві траплялася не так уже й рідко. Уся сім'я одержувала доходи виключно від праці на заводі, хлопчики і дівчатка виховувалися і навчалися в школі, а з 15 - ти років хлопчики стають учнями в майстерні або на заводі, а дівчата працювали на заводі. Сприятливі умови на виробництві і найкраще вирішення соціальних питань сприяли значному розростанню сімей робітників, а тому число працівників сильно перевершувало потреби заводу, розпочався відхід робітничого люду на сторону із Смілянського заводу, де вони раніше знаходили свій заробіток на заводі і його підсобних промислах. За сумлінну службу протягом 25 і більше років робітники та їхні вдови отримували пенсію від 5-ти до 15-ти рублів на місяць, що в цілому для маєтку становило біля 8.000 рублів на рік, причому за вдовами звичайно, як правило, безкоштовно залишалися квартири до повноліття дітей, зокрема у 1913 році на Смілянському заводі 15 квартир були зайняті вдовами колишніх робітників.

Постійні майстрові заводу та майстерні отримували від 85 коп. до 2 руб. 50 коп. за 9 годинний робочий день; постійні робітники від 50 коп. до 70 коп. Всі постійні майстрові і робітники

користувалися безоплатно заводськими квартирами або отримували квартирні гроші від 2-х до 5-ти рублів на місяць, та ще й на опалення від 18 руб. до 60 руб. на рік, крім того, під час цукроваріння отримували від 5-12 рублів на купівлю жому та патоки для власної худоби. Дівчата і напівробітники отримували 30-35 коп. за 9 годинний робочий день, але іншими допомагали з боку заводу не користувалися, адже це були виключно діти постійних майстрових і робітників, які жили з батьками в заводських квартирах. Для постійних робітників при заводі було 65 окремих будиночків на одну і дві кімнати, з окремими погрібками, комірчинами, приміщеннями для тварин і городами. Усі господарські приміщення двох суміжних квартир абсолютно розділені, при кожній квартирі був огорож і садочок, який був засаджений деревами із заводського розплідника. Тимчасові робітники, які працювали тільки на цукровому заводі, отримували 50-55 коп., а напівробітники та дівчата біля 30-35 коп. за 8 годинний робочий день. З 1904 року на заводі було встановлено 8 годинний робочий день та 3-х змінну роботу під час основного виробництва цукроваріння, при цьому за 8 годинну роботу було збережено платню, яку робітники отримували в минулому за 9 годинний робочий день. Завдяки тому, що робітники уже були зайняті на заводі лише 8 годин на добу, то більшість тимчасових працівників, після зміни відправлялись додому і не ночували на заводі, як було раніше, але для робітників з більш віддалених сіл при заводі було три казарми з ліжками та окремими шкафчиками для кожного робітника. На більш важких і шкідливих роботах, як наприклад у паровому чи вапняному відділеннях та інші, встановлювалась добавка до нормативної платні в розмірі 5-15 коп. за день. Для полегшення робітникам придбання харчових продуктів, магазин заводу випикував великими партіями борошно, просо, сало, сіль, пісне масло, цукор та чай і за собівартістю відпускав ці продукти робітникам два рази на місяць за готівку.

Для культурних розваг робітників при заводі був збудований і працював постійний театр, який вмщував до 350 осіб, а також було організовано оркестр з духових інструментів і балалайок, в якому приймали участь виключно постійні робітники заводу. У театрі ставили п'єси за участю робітників і робітниць під керівництвом спеціально найнятого спеціаліста, читалися лекції з медицини та гігієни, влаштовували читання лекцій з поясненням мистецьких картин. У цьому ж театральному приміщенні під час Різдвяних свят щорічно влаштовувалася ялинка для дітей віком від 4 до 9 років, причому кожна дитина отримувала цукерки і невеличкий подарунок від заводу. При заводі було збудовано однокласне міське училище, в якому безкоштовно навчалося 135 хлопчиків і дівчаток, а це були діти переважно майстрових і робітників. Утримання училища обходилося в середньому до 2.700 рублів на рік, тобто навчання одного учня коштувало заводу щорічно 20 рублів. З різноманітних пожертвувань власників маєтку, службовців і робітників при заводі був заснований трудовий капітал, що давав близько 400 рублів доходу на рік, за рахунок якого видавали робітникам тимчасові позики і безповоротні допомоги для покриття невідкладних, термінових потреб, при чому, видачею цих грошей опікувалось б уповноважених від робітників під головуванням самого директора заводу. Хворі робітники отримували від заводу допомогу у вигляді половини їхнього середнього денного заробітку за весь період хвороби, але при умові, що хворобу підтверджували лікарі медичного закладу заводу. Лікування робітників і усіх членів їх сімей, як амбулаторне так і лікарняне було безкоштовним. Постраждалі робітники під час роботи на заводі отримували весь свій заробіток повністю за весь час хвороби до повного одужання, на похорон робітників і членів їхньої сім'ї виділялась допомога та відпускалися безкоштовно труни.

5.3.2. Балаклійський бурякоцукровий завод

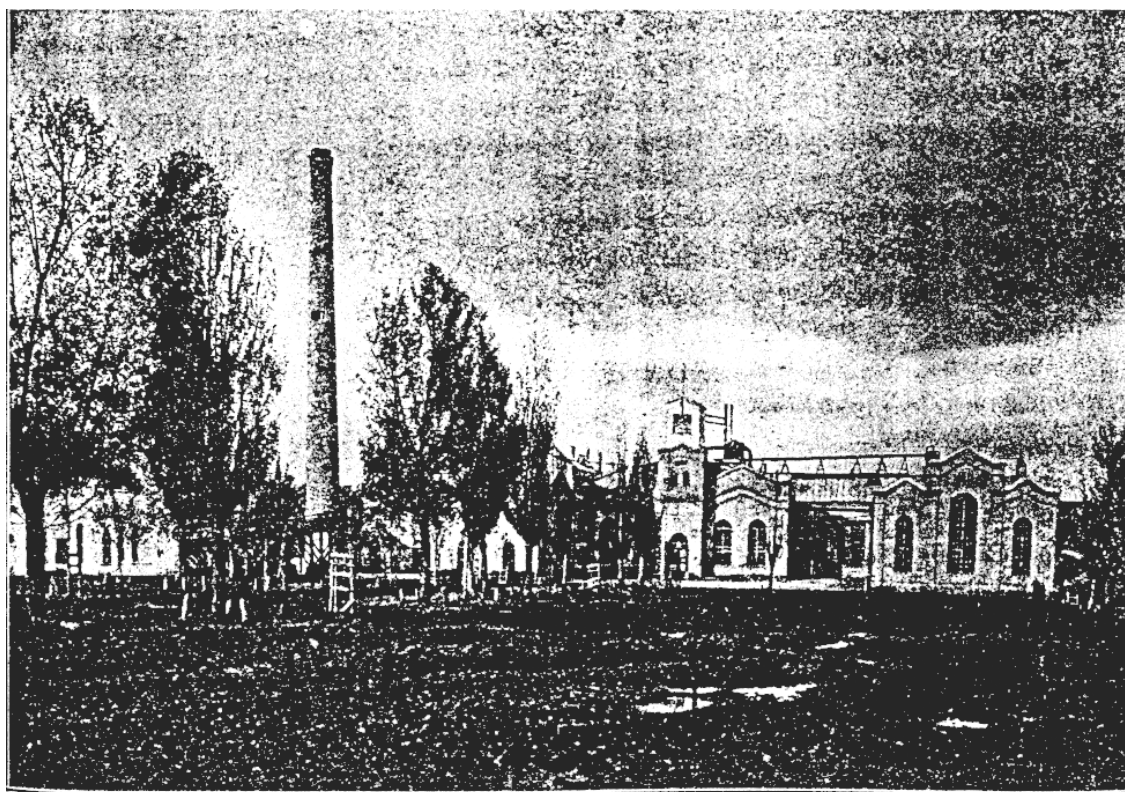
Безпосередньо в селі Балаклея Смілянського маєтку був розташований другий цукровий завод – Балаклійський. Він відзначався тим, що на ньому довгий час проводилися Графом О. О. Бобринським досліди застосування всіх новин в технології бурякоцукрового виробництва і якщо ці досліди були вдалими, давали ефективні результати, то авторські нововведення уже застосовувались на інших заводах маєтку. Як і на інших заводах керівниками так і залишались іноземці, з 1848р. директором заводу було запрошено якогось ліфляндця Августа Богдановича Рейдемейстера, бо вітчизняних спеціалістів ще не було.

Балаклійський цукровий завод, був збудований ще в 1837-38 роках на основі технології вогневої системи з кінним приводом, як двигуном, уся система працювала з шістьма гвинтовими пресами, які дозволяли за добу переробляти в межах 150-170 дванадцяти пудових берківців. З невідомих причин завод згорів, у 1849 році він був відбудований знову уже на паровій системі з гвинтовими пресами, а у 1850 році були встановлені уже гідравлічні преси. У 1851 році було розпочато варіння бурякових сиропів для кристалізації за методом винайденим Олексієм Федосєєвим, який вперше було застосовано в цукровому виробництві, для вибілювання цукру замість форм, що застосовувались раніше, були встановлені центрофуги. Встановлені нові гідравлічні преси уже приводились в рух паровим двигуном, що дозволяло за добу переробляти до 250 берківців. Проведене вибілювання цукру паром було новиною так як раніше подібна технологія не використовувалась ні в Україні, ні в Московії.

В ті славні роки були зроблені перші спроби застосування вуглекислоти для очищення соку за системою Руссо, у 1856 році була розпочата новітня технологія відбілюванням цукру з застосуванням вуглекислоти та випарювання, у 1858 році уже

введено прокладки в гідравлічні преси, що дозволило переробляти до 400т цукрових буряків на добу. В цей період вперше в Україні застосовано після пресування повторне вилуговування в циліндрах за системою Графа О.О. Бобринського, у 1860 році вилуговування в циліндрах введено остаточно, а для цього вперше були встановлені апарати випарювання, які працювали м'яким паром.

Балаклійський бурякоцукровий завод

Балаклійський свекло-сахарний заводъ.

У 1863 році була встановлена сатурація і піч Кендлера для добування вуглекислоти, встановлено також прес системи «Данек». У 1864 році були розпочаті нові роботи: подвійна сатурація з круглими фільтрпресами системи «Галло»; встановлені печі системи «Шателен»; введені в дію випарні апарати з подвійною дією м'якої пари; добова переробка сировини була доведена до 500 берківців. Для попередження пожеж на заводі було встановлено пожежний насос системи «Ліста» з магістральною трубою, від якої

через 14 пожежних рукавів проведена вода в усі відділення цукрового заводу.

В подальшому новації зростали: у 1870 році була змонтована дифузія з великими, в 400 відер, дифузорами системи «Роберт» та підігрівачами у відкритих приймачах; встановлена випалювальна піч, введена подвійна сатурація бурякових соків; розпочалось використання фільтропресів системи «Трінкс»; додано 2 парових котли і переробка зросла до 600-750 берківців на добу. У 1873 році великі дифузори були замінені меншими у 200 відер, але додано новий паровик і поставлена димова труба, а уже в 1875 році старі дифузори були замінені більш новими хоча і меншими за ємкістю в 100 відер, замість підігрівачів встановлені закриті решофери. У 1876 році встановлена друга система апаратів для випарування, пристосована робота з вилуговуванням сатураційних соків на фільтрувальних пресах «Дене», а у 1880 році вперше в Україні була застосована новітня система «Манури» для переробки патоки. У 1887 році проведена капітальна перебудова всього дифузійного та фільтрувального відділення, використані механічні цідилки для сатураційних соків і сиропів, також було встановлено фільтрувальний прес системи «Кроог». Одночасно було здійснено перевлаштування косточкального та квасильного відділення: у 1891 році перероблені апарати випарювання; перевлаштоване вибільне відділення; встановлені нові мішалки, замість тих, що використовувались для охолодження ящиків; у 1893 році встановлена кристалізація для супутніх продуктів; перевлаштовані усі апарати в розливному і вибілювальному приміщеннях; розпочато використання центрофуг «Вестона». В ці роки вперше проведено електричне освітлення елюційного відділення лампами «Свана» з використанням динамо-машини Едіссо, і уже в 1882 році освітлення всього заводу відбувалось електрикою: використано 50 ламп «Свана»; застосовано динамо-машину «Кременецький і

Майер», згодом було встановлено нову динамо-машину системи «Ламсйер» на 100 ліхтариків для електричного освітлення.

Проведені новації сприяли тому, що згодом добова переробка цукрових буряків була доведена до 930 берківців, а уже коли паровики низького тиску були переобладнані для роботи на вугіллі, добова переробка збільшилась до 1.900 берківців. Проте у 1895 році робота на заводі з використанням вугілля була скасована, що дозволило усунути головну причину забруднення стічних вод заводу, які впадали в річку, а також зроблено вдале пристосування для очищення усіх стічних вод заводу. У 1913р. добова продуктивність заводу досягала 2.000 берківців, а на заводі працювали виключно місцеві і майстрові, і робітники. Вся передача цукру проводилася механічно, за допомогою пристроїв на рейках вагонів, а також 10 поточних гвинтів (шнеків) і елеваторів. Усі нововведення сприяли зменшенню числа робітників (на 50 осіб), а головне полегшувалась важка робота та усувались всілякі зайві втрати при переробці патоки. Завдяки введеним раціональним пристроїв, незважаючи на скорочення робітників, усі роботи виконувались якісно і своєчасно як при започаткуванні роботи заводу так і при його зупинці.

У 1899р. знову було здійснено капітальне перевлаштування заводу: встановлено новий паровик Шухова та пароперегрівач Грубінського, а також 2 насоси для очищення сировини від бруду та сміття. Побудована нова бурякоприймальня з водяним транспортером і підвісною залізницею для відвезення бурякової стружки. У 1900 році встановлена більш ефективна парова центральна машина у 180 кінських сил з 2-ма циліндрами, газовим і повітряним насосами, до яких додано також спеціальний котел. У 1901 році була встановлена нова дифузійна батарея в 14 дифузорів і пасовий транспортер для прийому та доставки бурякової стружки, що підвищило добову продуктивність заводу.

Уже 1910-1912 роках відділення апаратів, переробки патоки і вибілюванні цукру знову було влаштовано заново.

5.3.3. Яблонівський бурякоцукровий завод.

Яблонівський цукровий завод був споруджений одночасно з Балаклійським і так же піддавався постійній перебудові майже паралельно зі Смілянським заводом. Внаслідок реконструкцій і нових технологій продуктивність поступово зростала, добова переробка сировини піднялася з 28 дванадцятипудових берківців на добу у 1840 році до 135-400 берківців у 1874 році. Одночасно з ростом продуктивності переробки сировини кількість цукрових буряків, які щорічно перероблялись, поступово падала і становила 60-70 тисяч берківців, головним чином, внаслідок нестачі посівів площ цукрових буряків, тому з 1886 році завод поступово припиняв свою роботу і через 9 років він був ліквідований. Як в інших цукрових заводах тут з 1848р. на директорську посаду було запрошено англійського підданого Василя Йосиповича Тіксона, із-за відсутності власних подібних управлінців.

5.3.4. Капітонівський бурякоцукровий завод

Капітонівський бурякоцукровий завод розпочав діяти з 1846р. на вогневій технологічній основі, а в 1848р. він був перебудований на парову систему. Парові котли опалювалися дровами, але в 1868р. у власному маєтку біля селища Журівка на відстані від заводу в декілька верств були відкриті поклади бурого вугілля, яким з 1869р. почали опалювати парові котли. Місцеве буре вугілля було досить низької якості, містило величезну кількість золи, піску та каменю, а також сірчаного колчедану, який на повітрі швидко розкладався в дрібний порошок, а тому, незважаючи на велику кількість парових котлів, а їх було 16, які опалювались таким вугіллям, підприємці були вимушені додатково використати ще й наявні 4 старі локомотивні парові котли, які опалювались дровами.

Взагалі власне буре вугілля із-за своєї недоброякісності, труднощів видобутку та дорожнечі через доставку на значну відстань не могло у той час конкурувати з цінами на дрова, тим більше, що вони були з власних лісів.

В 1878 році, беручи до уваги дорожнечу палива і неможливості перенесення шахти на інше місце, добича власного вугілля була призупинена, на заводі було залишено тільки 7 парових котлів, циліндричних в 60 парових сил кожен, які опалювались частково дровами, а частково донецьким кам'яним вугіллям. У 1885 році при заводі був виритий ставок (резервуар) місткістю до 3.000.000 відер, для збирання під час виробництва використаної забрудненої води, де вона, в міру додавання вапна, дезинфікувалась і залишалась для відстою до розливу весняних вод. Разом з водою від танення снігу очищена вода спускалась на поля, дно резервуара влітку очищалося і все вивозилось на поля як добриво.

З 1874 майже щорічно здійснювалось внутрішнє і частиною зовнішнє перевлаштування різних частин заводу, проводилася установка нових споруд і машин. Особливо істотні нововведення були здійснені в 1901-1902 роках: проведена централізація парових машин: встановлені повітряні газові та інші насоси; змонтована система конденсації; у 1903р. станція випаровування була переобладнана з 2-кратної дії на 4-х кратну; у 1905р. було впорядковано водопостачання та облаштовані поля для зрошення стічними водами. У 1906-10 рр. проведено капітальне перевлаштування всього заводу із збільшенням добової переробки з 1.200 до 1.800 дванадцятипудових берковців. У 1910-1912 рр. здійснена установка безперервно діючої дифузії системи Гіроош-Рака, завдяки чому добову продуктивність заводу вдалося довести до 2500-2800 берковців.

5.3.5. Грушівський бурякоцукровий завод

Грушівський бурякоцукровий завод введений в дію 1845 року на технологічній основі парової системи. Будова була кам'яна у два поверхи і покрита залізом, патокове відділення мало три поверхи, працював завод з використанням гвинтових пресів, переробляючи до 100 берковців на добу. Крім споруди самого заводу існували інші споруди: майстерня, два цукрових магазини, один магазин для різних матеріалів, пожежне приміщення, конюшня, житлова казарма, баня, контора, 12 житлових будинків для службовців і робітників, лікарня на 20 ліжок, окреме приміщення для фельдшера, а також однокласна школа з 4-ма відділеннями для 80 дітей. Директором заводу було запрошено якогось англійця Дікса, який працював з 1848 року.

На заводі основна увага приділялась покращенню технології виробництва цукру і рафінаду. У 1862 році було застосовано після другого пресування ще й вилуговування в циліндрах за системою Графа Олексія Олексійовича Бобринського, що дозволило добову переробку сировини довести до 250 берковців. Тільки у 1872 році були поставлені фільтри-преси системи «Галло», що дозволило досягнути переробки цукрових буряків до 500 берківців на добу. У 1880 році встановлено дифузії з дифузорами ємністю в 67 відер системи «Роберт» а також прес Липчинського для віджимання жому, була поставлена парова машина з газовим насосом і шість сатураційних котлів, що дозволило збільшити переробку цукрових буряків до 680 берківців на добу, у 1902 році було встановлено центральний конденсатор, а також повітряний і газові насоси. У 1882 році поставлено два Корнвалійських парових котли, у 1894 році малоємкі дифузори були замінені великими ємкостями в 150 відер, як результат добова переробка цукрових буряків була доведена до 750 берковців. З 1894 року в основному виробництві заводу, а також на підсобних промислах працювали виключно місцеві робітники з ближнього села Грушівка.

У 1904 році заново здійснена перебудова будівлі заводу, капітальної реконструкції зазнали усі його відділення: встановлено два парових котла високого тиску і одна центральна парова машина; була введена безперервна сатурація, механічна і пісочна фільтрація та кристалізація; встановлені центрофуги «Вестона»; проведено електричне освітлення. Значні зміни відбулися у 1905 році: побудовані генераторна газова вапняно-випалювальна та нова цегляна труба; влаштовані поля зрошення для використання стічних вод заводу; введена восьмигодинна робоча зміна під час основного виробництва з переробки цукрових буряків; було встановлено плату за 8-годинну зміну – робітнику 45 коп., а напівробітникові 30 коп.; по за основним виробництвом залишався 9-годинний робочий день. Започатковані нові технології виробництва, які принесли результат: введена сірчиста сатурація; встановлено котел системи «Меньє» і корпус з елементами Вітковича; нова технологія забезпечила переробку цукрових буряків 900 берківців на добу; у 1910 році завод розпочав переробляти уже до 1200 берківців на добу; у 1912 році добова переробка зросла до 1400 берківців.

5.3.6. Рафінадне виробництво

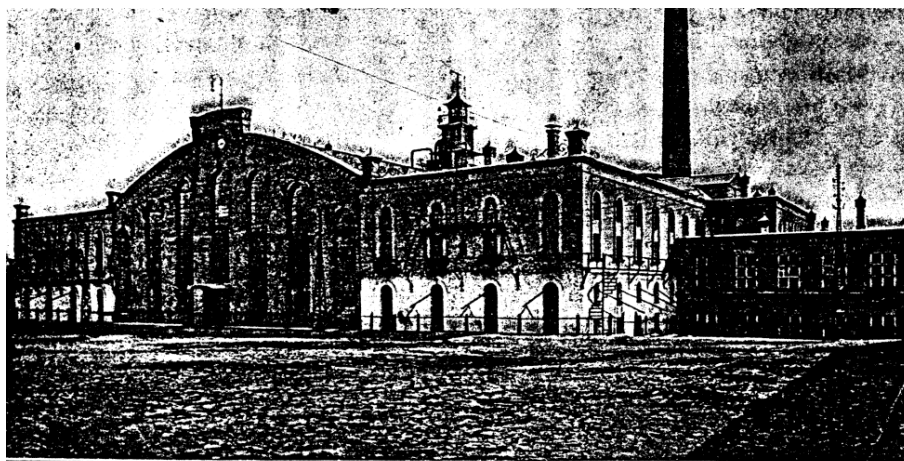
5.3.6.1. Історія розвитку

Навіть короткий історичний нарис розвитку техніки виробництва на Смілянському рафінадному заводі за 72 роки (1840-1912рр.) дає цінні відомості для сучасної практики й науки. Смілянський рафінадний завод, перший за періодом виникнення в Україні, був найстаріший з числа діючих на той час заводів в тодішній Московській імперії, за усі ці роки завод відзначався безперервним виробництвом. Заснований завод був у 1840 році Графом О. О. Бобринським в містечку Сміла Черкаського повіту Київської губернії. За усі роки існування заводу удосконалення техніки рафінадного виробництва неухильно прогресувало:

покращувалась технологія виробництва; зростала його продуктивність; власники чуйно прислухались до всього, що було новим і корисним у справі рафінування, застосовуючи усе корисне негайно у себе.

Розпочавши своє виробництво в перші роки початкової роботи (1840-1844) завод виробляв лише 11.233 пудів рафінаду виключно в головках. Завод працював на технологічній основі вогневої системи впродовж 1840 – 1850р. і така система не дозволяла розвивати високу продуктивність, а тому за десять років вдалося виробляти лише біля 168.663 пудів рафінаду при великих витратах коштів. Уже в період 1912-1913 року продуктивність рафінадного заводу була доведена до 1.500.000 пудів, причому із всієї кількості виробленого рафінаду головного рафінаду становило всього лише 26,5%. Однак, складності не зупиняли засновника цукрової справи в Україні Графа О.О. Бобринського і рафінадне виробництво розвивалось. Наприкінці 60-х років XIX ст. на Смілянському цукровому заводі його директор М.В.Черіковський розпочав провадити дослідження зміни технології виробництва рафінаду для більш прийнятної для споживання форми. В результаті йому вдалося розпочати випуск рафінаду у формі плиток, а згодом запропонувати для споживання грудковий сортовий рафінад, який одержав широке розповсюдження.

Смілянський рафінадний завод

Смілянський рафінадний завод займав особливе становище в ряду однорідних промислових підприємств, різко виділяючись серед рафінадних заводів не тільки в Україні, але й в Європі та Московській імперії. Рафінадний завод у Смілі був складовою частиною загальної організації розгалуженого цукрового виробництва маєтку Бобринських, тому завод для виробництва рафінаду використовував цукрові піски, виключно вироблені пісочними заводами Смілянського маєтку (Смілянський, Балаклійський, Капітонівський і Грушівський), що ставило його в незалежне становище від умов внутрішнього ринку цукрового піску, а це, у свою чергу, позначалося сприятливо на оборотних коштах та загальному виробництву маєтку.

Розвитку діяльності рафінадного заводу і стійкості економічних умов сприяло вдале географічне розташування заводу, що особливо помітно розпочинало відзначатися після 1876 року, коли відкрився рух поїздів на фастівській залізниці, що сталося у травні 1897 року. Розширення роботи південно-західної залізниці, а також подальшого розвитку залізничної мережі Російської імперії, що наближало завод до ринків збуту рафінаду, полегшувало і здешевлювало його транспортування безпосередньо з заводських складів до під'їзних шляхів на станцію Бобринська, яка знаходилася на відстані 3,5 верст від заводу, а також до залізничної гілки на Черкаси, а це становило 25 верст до Дніпра, що давало можливість використовувати ще й водний шлях з його дешевим тарифом. Крім того, існуюча поштово-телеграфна станція, відкрита в 1887р., а також центральна телефонна станція на території заводу з мережею, досягала в 1913р. понад 400 верст, доповнювали широку картину сприятливих умов зручності, прискорення і спрощення ділових зносин заводу в середині країни і за кордоном.

5.3.6.2. Торгівля рафінадом

Безперервне зростання виробництва рафінаду на Смілянському рафінадному заводі протягом його 72-літнього існування, об'єктивно вимагало постійних турбот власників в повному збуті щорічно виробленого продукту. В результаті великої роботи створювалася розгалужена торгова організація для збуту рафінаду, яка постійно змінювалася відповідно до вимог ринку і умов роботи транспорту. Для того, щоб мати уявлення про розширення торгових операцій щодо торгівлі рафінадом, наведемо дані про кількість рафінаду, що знаходився на складах, в конторах і комісіонерствах для продажу впродовж десятиліть: 1840р.-8.540 пудів; 1850р.-173.527; 1860р.- 291.280; 1870р.-544.919; 1880-631.678; 1890р.-919.898; 1900р.-1.368.740; 1910р.-1.487.559; 1911р.-1414.032 пудів. На початковому етапі єдиною конторою і складом для рафінаду, призначеного для продажу, була Смілянська контора, звідки цукор розсилався оптовикам, але уже в 1845 році з'явилася необхідність у відкритті власних складів в інших містах: в Харкові та Курську склади, а в Бердичеві та Могильові комісіонерства; на початку п'ятдесятих років була відкрита контора в Москві; в шістдесятих роках ХІХ ст. відкривались контори в Ростові на Дону, у Харкові, Курську, Москві; у вісімдесятих роках ХІХ ст. були відкриті нові контори в Оренбурзі, Катеринославі та Баку; переважно в Україні було відкрито цілий ряд комісіонерств в невеликих містах і навіть містечках, але головними пунктами для збуту рафінаду залишалися контори у великих містах.

На прикладі виробництва рафінаду в Україні ще в середині ХІХ ст. простежується реально існуюче протистояння Московії з українськими товаровиробниками, яке продовжувалось до 1991 року. Уже з 25 жовтня 1892 було покладено край вільної конкуренції окремих шляхів української залізничної мережі у встановленні тарифів на цукрові вантажі. Справа в тому, що Міністерство фінансів Московської імперії, взявши тарифну справу

у свої руки, об'єднало надзвичайно строкаті цукрові тарифи, встановивши обмежене число загальних нормативних тарифних схем, але при цьому, на шкоду українським цукровиробникам, запровадило виняткові знижені тарифи. Крім того, для московських виробників рафінаду, до сфери виняткових тарифів були віднесені Тульський, Московський, Тимошевський, а згодом і Богатовський рафінадні заводи. Встановлення цих виняткових тарифів мотивувалося необхідністю зрівняти в тарифному відношенні переробних рафінадних заводів, які отримували цукор - пісок порівняно з далекими місцями, тобто з України.

Введення виняткових тарифів руйнувало довголітню практику тарифного взаємовідношення між Смілянським рафінадним заводом і заводами в Москві, Тулі та інших, що відразу різко змінилось не на користь Смілянському заводі. Такі великі ринки, як Москва, прилеглий до неї район і пристані на Волзі (Ярославль, Нижній, Казань, Самара і Саратов), на яких після введення нового тарифного порядку повними господарями цукрової справи стали Московський і Тульський заводи, а українцям зі Сміли довелося поступово залишити ці ринки зовсім або очікувати більш сприятливих часів. Як результат був закритий склад у Казані, за ним і комісіонерський склад в Москві, лише далекосхідне Заволжя залишилося поза сферою переважного впливу Москви і Тули. Для довідки відзначимо, що весь цукор-пісок, одержуваний на бурякоцукрових заводах маєтку надходив для переробки на Смілянський рафінадний завод, внаслідок чого була якась перевага українських виробників цукру і рафінаду, в маєтку навіть не існувало організації торгівлі для продажу цукру-піску і ціни цукру-піску для обчислення прибутковості бурякоцукрових заводів встановлювали Головним управлінням у відповідності з існуючими на ринку цінами цього продукту, а це якраз не подобалось владі в Москві.

Для відшкодування втрати великих ринків центрального

Московського району та середнього Поволжя, треба було посилити продаж рафінаду в навколишніх районах наближених до Смілянського заводу, а також спробувати поширити збут продукції у далекосхідних районах Заволжя, для чого належало вивчити тамтешні потреби, тобто освоїти нові в тарифному відношенні ринки. Особлива увага була звернута на посилення розміщення торгівлі рафінадом на внутрішньому ринку, зокрема у Білій Церкві, Умані, Черкасах, Єлисаветграді, Кременчуці, Полтаві, Кам'янець - Подільському, Кам'янському, Георгієвську та інших містах відкривались торгові агентства. У далекосхідних районах, зокрема у Заволжі також були засновані склади в Єкатеринбурзі, Тюмені та Іркутську. З 1898р. умови збуту рафінаду дещо полегшилися тим, що пільгові тарифи для Тули і Москви, Самари і Саратова були скасовані, завдяки чому з'явилася можливість відкрити там склади, з яких здійснювався продаж у найближчі пункти та нові ринки східного Заволжя.

Однак діяльність складів в далекосхідному Заволжі стала паралізуватися і їх доводилося поступово закривати із-за прогресивно зростаючого виробництва і збуту рафінаду Тимашівського і Богатівського заводів поблизу Самари, що з 1892 р. користувалися пільговими тарифами, які при подальших змінах загальних нормальних тарифів у 1898 і 1905 роках, як виявилось, давали все більшу і більшу тарифну перевагу цим московським заводам на шкоду Смілянському заводу в Україні. Користуючись змішаним залізнодорожно-морським сполученням, а також установленими вивізними тарифами, вдалося, використовуючи склади в Тифлісі, Баку, Бухарі і Ашхабаді, відкрити нові великі ринки на Кавказі і в Середній Азії, навіть організувати значний збут продукції до Персії, але виникали складнощі із-за посередників, які тут сильно діяли. З 1910 року встановлені торгові зносини з Болгарією, туди розпочався збут цукру і успішно тривав в наступні роки, цьому особливо сприяли високі на той час ціни на

цукор на зовнішньому ринку у західному напрямку.

В перші роки ХХ ст. намагалися здійснити спроби безпосередніх зносин з перськими комерсантами, відмежовуючись від посередників, але в цьому зустрічалися непереборні труднощі: непридатні шляхи сполучення в Персії; високі гужові тарифи; вимоги винагород великих розмірах за виконання навіть простих доручень; складне страхування за зберігання продукції на шляхах сполучення, що визначалось бюро Перських транспортників. Як результат було вирішено будувати власну організацію збуту цукру у цьому напрямку, яка довгий час не була вигідною і найперше внаслідок обмеженої кількості рафінаду, яким володів на той час Смілянський завод для перських ринків. Наявність особливо сприятливих умов експорту з західно – європейськими країнами одночасно потребувало також заходів щодо успішної конкуренції з ними на ринках Близького сходу. В таких умовах Смілянський завод при посередництві Товариства цукрозаводчиків порушував клопотання перед урядом Московської імперії про полегшення деяких залізничних і водних тарифів, а також надання пільг для здійснення митних обов'язків. Такі клопотання були задоволені, але лише частково та на короткий час, а тому не було великої надії розраховувати на остаточне освоєння ринків Близького сходу.

Для того, щоб дати зрозумілу картину торгівлі рафінадом за 24 роки (1884-1908рр.) потребувалось дати характеристику торгівлі продукцією цукру Смілянського заводу усіх ринків збуту рафінаду, об'єднаних в чотири райони: до першого району увійшли ринки південні, південно-західного і північно-західного краю; до другого району увійшли ринки центральних губерній; до третього району віднесено ринки Заволжя і Сибіру; до четвертого – ринки Кавказу і Середньоазійських володінь. Як свідчать статистичні дані характерними ознаками динаміки збуту рафінаду в кожному із цих районів було наступне: в першому районі імперії, куди увійшли південні, південно-західного і північно-західного ринки краю збут

постійно зростає; у другому районі, куди увійшли ринки центральних губерній – Харківська, Курська, Московська, збут рафінаду з 1904 року зовсім припинився; у третьому районі – Заволжжя і Сибір, збут досягнувши в 1900 році вищої межі (358 тис. пуд.), згодом почав швидко падати і у 1908 році доходив до 95 тис. пуд., після цього знову повільно піднімався; у четвертому районі – Кавказ і Середньоазійські володіння, продаж рафінаду невпинно зростає. Переміщення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, викликане впливом змін тарифів, як показано вище, викликало необхідність зайнятися інтенсивним виробництвом більш високих сортів рафінаду, які користувалися споживчим попитом в нових обслуговуючих районах півдня і південного заходу Європи.

Практика і традиції показали, що на противагу північним, північно-східним і східним ринкам, купівля рафінаду на ринках півдня і південного заходу віддається перевага рафінаду пиляному та іншим продуктам, попутно одержуваним при розпилюванні головного рафінаду. Як результат колишнє домінуюче виробництво лише одного головного рафінаду починало втрачати значення, а тому поступове виробництво такого продукту на Смілянському заводі знизили до 48% в 1907р. у 1912р. його виробництво падає до 30%, а в 1913р. виявилось, що й цієї кількості неможливо було розмістити на внутрішніх ринках, так як попит на товар абсолютно падав. Щоб судити наскільки знизився попит на головний і підвищився на сортовий рафінад, для загальної уяви наводимо показники збуту кожного із сортів (головного і сортового) в Смілянському рафінадному заводі за 9 років (1903-1912 рр.):

		Продано рафінаду (пудів, фунтів)	
		Головного	Сортового
1.	1903-1904 р.	714.586.26 (57%)	536.401.35 (43%)
2.	1904-1905 р.	650.336.17 (52%)	599.657.14 (48%)
3.	1905-1906 р.	753.564.23 (59%)	523.747.16 (41 %)
4.	1906-1907 р.	659.331.28 (51%)	6 1 6.384.28 (49 %)

5.	1907-1908 р.	624.021.30 (48%)	679.578.30 (52%)
6.	1908-1909 р.	531.183.21 (42%)	707.888.02 (58%)
7.	1909-1910 р.	557.997.06 (40%)	835.667.28 (60%)
8.	1910-1911 р.	442.421.20 (31 %)	896.252.27 (69%)
9.	1911-1912 р.	406.632.07 (30%)	946.191.27 (70%)

Більшу частину головного рафінаду Смілянський завод в той період розподіляв для вивезення в Персію, де цей сорт продукту ще мав попит. На південних ринках збут пиляного рафінаду зростав з кожним роком і в залежності від цього він був дешевий, але задовольнити його шляхом виготовлення пиляного виключно з головного та ще й для здешевлення пиляного рафінаду було неможливо. Смілянський завод після з'ясування найкращих способів виробництва пиляного рафінаду за способом Аданта розпочав його виробництво в 1907 році. Попит на такий пиляний продукт все прогресував, а тому виникла необхідність в придбанні приладів для зростання виробництва такого рафінаду. Так як по такому способу рафінад виготовлявся найкращий, то ринок зовсім задовольнявся таким продуктом, а залежно від вартості його виробництва, була можливість продавати його з меншою розцінкою, тобто дешевше, ніж пиляний з головного, а тому у недалекому майбутньому виробники очікували повного скорочення пиляного рафінаду з головного рафінаду.

Вимоги споживачів зростали, особливо підвищився попит на пиляний цукор в заводській упаковці, що пояснювалось бажанням споживача гарантувати себе точністю ваги і чистотою продукту, уникаючи посередників. Йдучи на зустріч покупців, Смілянський рафінадний завод приймав усі заходи: випускав пиляний рафінад з головного в оригінальній упаковці, 3, 5 і 10 фунтів в кожній; пиляний у плитках, виготовлений за способом Аданта; в оригінальній упаковці виготовлявся рафінад 2, 4 і 6 фунтів в кожній; характерно, що задовольнити повністю потреби покупців завод не мав потужностей. Слід також зазначити, що потреби на сортовий рафінад посилювались з кожним роком не тільки на

півдні Московської імперії, але й в інших районах. Досить характерним прикладом в цьому випадку може служити ринок Уральсько – Приволзького району, де ще недавно мав збут переважно головний рафінад, який поступово витіснявся колотим (ручний спосіб), а в цьому ж районі знаходить для себе збут і пиляний рафінад, особливо з невеликою розцінкою, як, наприклад, виготовлений за способом Аданта. Динаміка збуту Смілянського рафінаду в Уральсько–Приволзькому районі характеризується наступним співвідношенням головного і сортового рафінаду за 9 років (1903-1912 рр.).

		Продано рафінаду, %	
		Головного	Сортового
1.	1903-1904 р.	85,9%	14,1%
2.	1904-1905 р.	79,9%	20,1%
3.	1905-1906 р.	80,8%	19,2%
4.	1906-1907 р.	65,5%	34,5%
5.	1907-1908 р.	55,5%	44,5%
6.	1908-1909 р.	39,2%	60,8%
7.	1909-1910 р.	31,2%	68,8%
8.	1910-1911 р.	10,8%	89,2%
9.	1911-1912 р.	8,5%	91,5%

Початкова форма торгівлі партіями в кілька рук поступово переходить у форму складів, як для постачання тих же покупців, безпосередньо в місцях збуту, так і для продажу новим клієнтам, коли торгівля приймала все більш роздрібний характер на умовах передачі для продажу на більш короткі терміни. З введенням диференційованих тарифів з'явилася можливість значно розширити зносини з багатьма клієнтами на місцях і уже в 1890-1900 рр. така форма торгівлі стала переважаючою. Одночасно для розширення торгівлі на місцях з'явився інтерес переважно до залучення агентів коміонерів, які відповідальні також і за кредити. Коміонерства відкривалися головним чином в південно-західному регіоні України, райони їхньої діяльності найчастіше обмежувалися

невеликими містами, як наприклад Біла Церква, Черкаси, Тирасполь, інші. Позитивна сторона таких комісіонерств з відповідальністю за кредити поступово втрачала своє значення завдяки тій обставині, що під впливом конкуренції заводи були вимушені йти на зустріч комісіонерствам, приймаючи на себе частину відповідальності. Остання обставина викликала необхідність зменшувати ризик шляхом перерозподілу кредитів між великим контингентом покупців. При тодішніх обставинах було зайвим сплачувати комісіонерам особливі винагороди за ризик у користуванні кредитами і тому продаж поступово зосереджувалась в більш великих районах, а всі дрібні комісіонерства і їхні склади закривалися утворюючи з них великі склади під контролем виключно власних довірених.

В 1913 р. вся торгова організація Смілянського рафінаду у вигляді власних складів існувала в наступному розгалуженні: Ашхабад, Баку, Катеринослав, Київ, Кременчук, Миколаїв, Одеса, Ростов на Дону, Самара, Саратов, Сміла; комісіонерства залишились тільки в Єлизаветграді та Полтаві. Довіреною особою заводу в кожному складі були завідувач складом, на якого покладались усі обов'язки щодо продажу цукру, розрахунків з покупцями та звітність перед управлінням складами в Києві та головною контрою у Смілі. У завідувача складом були помічники, касири та магазинер, дивлячись на величину складу або величину його торгових операцій. Напрямоком всієї торгівлі відало Управління складами, яке знаходилося в Києві, до обов'язків якого належало: визначення плану робіт перед початком кожного періоду торгівлі; на підставі представлених кошторисів збільшення контролю за виконанням цього плану складами; виконання обов'язків щодо здійснення усіх операцій, пов'язаних з діяльністю рафінадного і цукрових заводів.

Відповідно до сформованого порядку тогівлі, звичаїв і конкуренції, методика продажу рафінаду здійснювалась переважно

в кредит терміном до 4 місяців, звичайно, приймалися до уваги обставини торгових відносин, які уже склалися між учасниками. Відносини збуту того чи іншого сорту рафінаду на кожному складі комісіонерства мали свої відмітні особливості, хоча в цілому усі торгові операції були тісно пов'язані з продуктивністю рафінадного заводу. В усіх складах продаж рафінаду в кредит здійснювався на ризик Графів Бобринських, в комісіонерствах же цей ризик відносився виключно на рахунок комісіонерів. Деякий час в Смілянській організації торгівлі було також кілька комісіонерств без ризику за кредити, які називалися агентствами та представництвами, але згодом такі комісіонерства були скасовані. За оборотами складів і комісіонерств збут рафінаду розподілявся за 11 років (1901-1912рр.) наступним чином:

		Продаж зі складів		Продаж агентствами і представництвами		Продаж комісіонерствами	
		пуди	%	пуди	%	пуди	%
1.	1901-1902 р.	924.817	(74,85)	208.501	(16,93)	98.286	(8,22)
2.	1902- 1903 р.	1.035.111	(76,98)	202.490	(15,06)	107.231	(7,96)
3	1903-1904 р.	1.061.954	(84,89)	76.492	(6,11)	112.541	(9,00)
4.	1904-1905 р.	1.051.105	(84,09)	97.954	(6,24)	120.933	(9,67)
5.	1905-1906 р.	1.141.149	(89,35)	32.852	(2,56)	103.310	(8,09)
6.	1906-1907 р.	1.119.997	(87,69)	34.692	(2,82)	121.026	(9,49)
7.	1907-1908 р.	1.167.646	(89,57)	29.411	(2,26)	106.542	(8,17)
8.	1908-1909 р.	1.062.846	(85,78)	20.151	(4,85)	116.073	(9,37)
9.	1909-1910 р.	1.200.854	(86,17)	81.629	(5,85)	111.180	(7,98)
10.	1910-1911 р.	1.267.388	(94,67)	-	-	71.286	(5,33)
11.	1911-1912 р.	1.279.030	(94,55)	-	-	73.793	(5,45)

Як вже вище зазначено, продаж рафінаду через комісіонерства проводився без будь якого ризику за відпуск продукції в кредит, але при цьому вартість утримання комісіонерств була значно вищою ніж на власних складах і така різниця занадто була

високою. Підприємці досить ретельно відстежували свої витрати в торгівлі і про це можуть служити дані про утримання власних складів, агентів і комісіонерів в розрахунку на пуд проданого рафінаду (таблиця 1).

Таблиця 1

		утримання власних складів	утримання агентств і представництв	утримання комісіонерств
1.	1901-1902 р.	7.76 коп.	9.27 коп.	13.39 коп.
2.	1902-1903 р.	6.80 «	8.27 «	12.81 «
3.	1903-1904 р.	7.46 «	7.54 «	13.20 «
4.	1904-1905 р.	7.75 «	7.21 «	13.62 «
5.	1905-1906 р.	7.86 «	10.48 «	13.96 «
6.	1906-1907 р.	8.64 «	10.69 «	13.40 «
7.	1907-1908 р.	7.52 «	11.19 «	12.98 «
8.	1908-1909 р.	7.60 «	11.52 «	14.28 «
9.	1909-1910 р.	7.25 «	8.45 «	13.68 «
10.	1910-1911 р.	8.28 «	-	11.23 «
11.	1911-1912 р.	7.08 «	-	10.98 «

Що ж до ризику надання продукції в кредит та у випадках, коли це відносилось за рахунок Графів Бобринських, то за 11 років(1901-1912рр.) на пуд проданого рафінаду розміри ризиків були чималими, що можна побачити на втратах в розрахунку на 1 пуд проданого рафінаду через власні склади:

1.	1901-1902 року	2.66 коп.
2.	1902-1903 «	4.92 «
3.	1903-1904 «	4.27 «
4.	1904-1905 «	2.34 «
5.	1905-1906 «	2,37 «
6.	1906-1907 «	2,27 «
7.	1907-1908 «	0.57 «
8.	1908-1909 «	1.52 «
9.	1909-1910 «	2,24 «
10.	1910-1911 «	1,40 «
11.	1911-1912 «	1,49 «

Якщо прийняти до уваги суму втрат від надання в кредит та ще й вартість утримання складів, агенств, представників та комісіонерств, то виявилось, що в усіх випадках, для торгівлі власні склади були більш вигідними, ніж агенства чи коміссіонерства, не дивлячись на те, що склади несли повний ризик відпуску товарів в кредит, тоді як у комісіонерствах та агенствах цей кредит покривався за рахунок комісіонерів. Переходячи до питання постійної загальної заборгованості покупців за відпущені їм зі складів рафінад в кредит, необхідно відзначити, що в розрахунку на пуд проданого рафінаду така заборгованість була високою, вона хоча і знижувалась, але її рівень постійно залишався високим, що видно із наведених статистичних даних.

		Продаж за рік	Заборгованість на 1 пуд проданого рафінаду	
		пуди	Руб.	коп.
1.	1901-1902 р.	1.231.606.	1.	18
2.	1902-1903 «	1.344.833.	1.	06
3.	1903-1904«	1.250.988.	0.	79
4.	1904-1905 «	1.249.993.	0.	57
5.	1905-1906«	1.277.311.	0.	28
6.	1906-1907 «	1.275.716.	0.	53
7.	1907-1908«	1.303.600.	0.	62
8.	1908-1909 «	1.239.071.	0.	57
9.	1909-1910 «	1.393.664.	0.	56
10.	1910-1911 «	1.338.674.	0.	43
11.	1911-1912«	1.352.823.	0.	54

З наведених даних видно, що в різні роки (1840-1912рр.) Смілянський рафінадний завод поступово, але неухільно нарощував своє виробництво з 11233 пудів у 1844р. до 1500000 пудів у 1912р., розширюючи мережу торгових операцій. Аналіз показує, що в період 1903-1909рр. виробництво і торгівля залишались на одному рівні, а коли були здійснені реконструкції і введені новітні технології переобки цукрових буряків і їх

виращування, то зразу ж спостерігався прогрес як у виробництві рафінаду, так і у його торгівлі.

5.3.7. Статистика бурякоцукрового виробництва

Бурякоцукрове виробництво в Смілянському маєтку Графів Бобринських існувало впродовж 75-ти років (1838-1913рр.), з яких 72 роки проводилось виробництво цукру. На початку цукор-пісок вироблявся на трьох, згодом на п'яти бурякоцукрових заводах: Смілянському, Балаклійському, Грушівському, Капітонівському, а також Яблунівському, але останій у 1885 році припинив виробництво, а в 1896 році був повністю закритий внаслідок господарських міркувань власників. Показники за усі періоди бурякоцукрового виробництва в маєтку вміщені в таблиці 10.

Таблиця 10

Дані про роботу Смілянських бурякоцукрових заводів за 72 роки (середньорічні за 5 років)

		184	184	1851	1856	1861	1866-	1871-	1876-	1881-	1886-	1891-	1896-	1901-	1906-	1911-
		0-41	6-47	-52	-57	-62	67	72	77	82	87	92	97	02	07	1912
		184	185	1855	1860	1865	1870-	1875-	1880-	1885-	1890-	1895-	1900-	1905-	1910-	
		5-46	0-51	-56	-61	-65	71	76	81	86	91	96	01	06	11	
		3 заводу				5 заводів					4 заводу					
I	Число берк. (12п.) буряка, пост. в пер.	136 036	106 222	1371 88	2094 65	3087 70	4374 17	4049 34	4866 61	3614 93	4035 24	3737 56	3794 90	3987 73	4867 10	8657 20
II	Кількість цукру, виробленого піску, пуд.	609 41	670 58	1067 25	1665 52	2547 05	3549 85	3213 05	3768 02	3550 04	4301 09	4797 70	4798 64	5714 82	8305 82	1422 504
	% відношення (за вагою) вир. сах. до буряка	3,76	5,26	6,9	6,63	6,87	6,76	6,61	6,45	8,18	8,88	10,7	10,54	11,94	14,22	13,69
II I	Статті витрат з виробництво цукру, в рублях															
	1. Акциз	-	397 5	1324 0	2119 9	2456 1	8965 7	1244 71	1487 82	2170 87	4164 52	6195 76	7559 42	9270 24	1350 492	2489 382
	2. Інші податки	-	-	-	-	-	-	-	-	552	3551	8335	1718 0	2543 2	3680 0	4459 3
	3. Буряки (сировина)	633 47	597 96	1042 97	1897 84	3081 73	4172 75	4196 23	5173 59	4801 71	5428 98	5696 10	5076 37	6038 93	8489 94	1528 512
	4. Паливо: а) дрова	302 87	212 01	3775 2	8016 9	1444 25	1726 61	1865 29	2085 24	1649 42	1235 06	1078 90	9217 9	8216 6	7905 2	4948 7
	б) кам'яне вугілля	-	-	-	-	-	-	-	1447 6	1648 1	-	2423	2400	2193	4104 6	1458 08
	5. Вапно	-	-	-	-	1100 8	1720 2	1652 5	2112 9	2417 8	4485 4	3721 3	3364 0	3918 6	4820 2	7591 6
	6 Зарплата . адмін. і служ	895 9				9306 1	1155 84	1458 33	1551 12	1355 10	7900 7	8016 0	8227 5	8250 0	1036 79	1130 55
	7. Платню робочим	501 92			1571 34	1421 20	1800 00	1447 76	1300 49	1200 66	8114 2	7535 6	5354 8	6437 1	9630 4	1213 55
	8 Лікування робочих	-	775 319	6089 88		18	-	546	2068	2255	2029	4095	4498	4875	1574 2	2068 8
	9. Пенсії рабоч. і служ	139 6				-	-	1255	796	1513	3118	4120	4731	5446	1247 9	1544 0
	10. Охорона заводу	-				-	-	-	-	-	-	-	-	-	1750	1595

														4	8
11. Ремонт і купівля нов. маш	217 42			1355 70	6421 4	7988 6	7025 9	5273 1	6986 7	7906 7	1134 60	1738 79	1364 31	1252 51	1675 24
12. Інші витрати	162 206			2592 47	1247 85	1441 00	1386 93	1092 24	1289 85	1296 08	1178 58	1536 75	1549 89	2038 86	3635 97
13. Страхування майна	-			-	-	-	-	-	6145	-	-	20	-	9639	1440 9
14. Амортизація	-			-	-	-	-	-	-	-	-	1786 5	3645 6	6425 7	8772 6
15. Інші витрати	-	-	-	-	-	-	-	2918	3456 7	2461 4	2331 3	2143 0	2513 2	9149	-
Разом	338 129	860 291	7641 77	8431 03	9123 65	1216 365	1248 510	1363 168	1401 319	1529 846	1763 409	1920 919	2189 644	3062 476	5253 440
За вирахуванням															
виручки за жом, патоку і інше	-	-	-	-	6097	1797	2496	3014	4253 5	4481 3	3961 6	4110 8	5388 3	9503 3	1624 13
виручки за інш. матеріали	108 520	269 134	2325 20	2585 84	2137 4	1790 4	1376 7	1206 8	1628 7	2318 0	1023 3	4313 2	1787 2	-	-
Разом	229 609	591 157	5316 57	5838 51	8848 94	1196 664	1232 247	1348 086	1342 497	1461 853	1713 560	1833 679	2117 889	2967 443	5091 027
I	147	102	2288	5022	6717	5569	2279	4143	2619	2203	2829	1094	1931	1455	3138
V	110	589	79	70	75	32	50	30	22	38	29	00	78	42	55

Унікальна зведена таблиця 10 середніх показників за кожен п'ятиріччю, в якій втілені дані про виробництво цукру та витрати, пов'язані з цим виробництвом, усіма заводами, в міру їх появи або припинення виробництва, наведена для того, щоб можна було отримати загальне уявлення про виробництво цукру-піску на заводах Графів Бобринських впродовж сімдесяти двох років. В таблиці наведені не абсолютні числа, а середні за кожні п'ять років і не окремо для кожного заводу, а середні показники усіх заводів разом, тому цифри характеризують лише загальне уявлення про динаміку виробництва цукру-піску та затрати у Смілянському маєтку Графів Бобринських. Середні показники за п'ятиріччя згладжують існуючі різкі коливання з року в рік на кожному заводі, а також внаслідок різних випадкових причин, які виникали постійно особливо внаслідок високого чи низького урожаю цукрових буряків, кліматичних і погодних коливань, перебудови заводу, впровадження новітніх технологій та іншого.

Разом з тим заслуговують на увагу пояснення деяких показників зведеної таблиці. Скажімо, середньорічне, за кожне п'ятиріччя, число 12-ти пудових берковців цукрових буряків, що надійшли на переробку та кількість отриманого з них цукру-піску свідчать про високу якість сировини і її позитивну динаміку: за 72

роки вихід цукру з цукрових буряків підвищився з 3,76% у 1840-1845рр. до 14,22% у 1906-1910 роках. Такій якійсній динаміці, зокрема збільшення виробництва цукру за рахунок підвищення виходу його з буряків, тобто цукристості, має чимало пояснень, але головне це високоякісне насіння, що дозволяє підвищувати цукристість, забезпечує загальне зростання валового виробництва цукру, збільшення площ посіву цукрових буряків та зростання урожаїв. Цей приклад надзвичайно цінний для сучасників (перша половина ХХІ ст.), які мають відношення до галузі бурякоцукрового виробництва, зокрема вчених, технологів вирощування, селекціонерів, управлінців, адже втрачається і насіння власного виробництва і скорочуються посівні площі цукрових буряків, що є вкрай помилковим.

В цілому на усіх заводах вихід цукру з берковця цукрових буряків у першому п'ятиріччі становив не більше 20 фунтів, тоді як в 1911-1912рр. вихід цукру з одного берковця буряків в середньому перевищувало 60 фунтів, а іноді досягало і 75 фунтів. Дані з Смілянського бурякоцукровому заводу підтверджують загальносередні показники – уже середні по десятиліттях та окремо за 1911-12 рік: вихід цукру з берковця цукрових буряків за перше десятиліття (1840-1850рр.) становив 21 фунт; в останнє десятиліття (1901-1910рр.) цей показник досягав 61,9 фунти – ріст майже в три рази. Таке збільшення виходу цукру в значній мірі пояснювалось технічними удосконаленнями в технології цукроваріння, головним же фактором все таки стало підвищення цукристості цукрових буряків, якість яких підвищувалась за вмістом в них цукру, цьому сприяла якість насіння. Два важливі фактори, якість цукрових буряків внаслідок якості насіння і технології цукроваріння дали суттєві результати, якщо у першому п'ятилітті (1840-1845рр.) вихід цукру з цукрових буряків становив всього 3,76% ваги коріння, то в останньому п'ятилітті (1906-1910) цей показник суттєво підвищився і уже становив 14,22%.

Таких значених якісних показників цукристості можна було досягти тільки за допомогою покращення сорту цукрових буряків та поліпшення якості посівного матеріалу. У цій справі існують цікаві практичні дані, які свідчать, що зміна сортів цукрових буряків сильно відбилася на врожаях продукції; у середньому за п'ятиріччя (1876 – 1880рр.) надходження на переробку цукрових буряків щороку перевищувало 486,6 тисяч берковців, але в послідуєчому в середньому за п'ятиріччя (1901-1905рр.) на переробку щороку уже надходило всього трохи більше 361,4 тисячі берковців, хоча площа посівів буряків в маєтку Бобринських за весь цей час майже не змінювалася. Основною причиною зниження урожайності і валових зборів стали якісні зрушення, які полягали у тому, що площі засівались насінням нових сортів, які давали нижчі урожаї, але одночасно мали високу цукристість. Тому, незважаючи на падіння врожаїв цукрових буряків, вихід цукру майже не знизився за перше п'ятиріття після зміни насіння, а в наступні п'ятиліття виробництво цукру з тих же площ цукрових буряків стало швидко зростати завдяки високому вмісту цукру в буряковій сировині.

Статті витрат на виробництво піску в маєтках Графов Бобринських за окремі п'ятиріччя, зокрема за 1911-12 роки, змінювались і в динаміці, і структурно. Перш за все слід відзначити появу акцизних зборів, особливо так званих інших податків, які неймовірно зростали. Такі податки були абсолютно відсутні в цукровій промисловості сорокових років ХІХ ст.: в шістдесятих роках вони становили лише 7,37% усіх витрат; у вісімдесятих роках уже 27,45%; у першому десятилітті ХХст. вони становили 45,30%; нарешті, в 1911-12 році акцизи та інші податки в структурі усіх затрат становили 48,23%. Таким чином, перед 1913 роком, коли здійснено аналіз роботи маєтку Бобринських майже половину витрат на виробництво цукру-піску уже складала акцизні збори та інші податки. Наступну за величиною статтю витрати становить

вартість вирощування цукрових буряків. Ці витрати у вісімдесятих роках ХІХ ст., порівняно з сороковими роками цього ж століття зросли майже удвічі, поступове подорожчання сировини цукрових буряків продовжувалось в наступних роках, що стало причиною значного падіння дохідності бурякоцукрового виробництва. Однак, високі затрати на сировину в подальшому стали покриватись головним чином завдяки збільшенню вмісту цукру в буряках, що, звичайно, сприяло зростанню виручки.

Потребує уваги читачів така стаття витрати як «Платня службовцям, робітникам та пенсії», яка має суттєве значення для розуміння сучасності (2018р.). Заробітна плата службовцям і робітникам та їхні пенсії в абсолютних цифрах чимало змінювались, але в структурі всіх витрат, зміна цієї статті була надзвичайно характерною: в сорокових роках ХІХст. оплата праці службовців і робітників становила 17,9% усіх витрат, в шістдесятих роках ці витрати зростали до 24,3%, що переважно можна пояснити збільшенням виплат робітникам після звільнення селян від панщини у 1861р.; в подальшому, у вісімдесятих роках ХІХст. це відношення падало до 13,03% і навіть до 11,52% загальної суми витрати, що пояснюється технічними удосконаленнями у галузі бурякоцукрового виробництва, коли ручна праця поступово замінювалась машинами, що і вплинуло на загальну суму витрат на оплату праці. Перехід на нові технології цукроваріння пояснювало й поступове зменшення витрати на паливо особливо дрова, що рельєфно позначалося при обчисленні кількості палива на один пуд виробленого цукру.

Усі зміни, про які йшлося вище, у значній мірі вплинули на середній дохід бурякоцукрового виробництва за кожну п'ятирічку. Хоча ці дані не претендують на абсолютну точність внаслідок значних змін заводської звітності, але за 75 років все таки вони можуть служити підставою для характеристики того, безумовно, негативного для економіки країни явища, коли тодішній цукровий

промисловості, як і іншим галузям, залишалось все менше і менше підприємцям чистого доходу як для простого так і розширеного виробництва. Крім того, зменшення доходу для підприємців йшло тільки в незначній мірі на користь споживачів цукру за рахунок зниження роздрібної ціни, лєвова частка чистого доходу від цукрового виробництва надходила в казну у вигляді акцизних зборів та інших податків як показано вище, вони невпинно зростали. Коли царський уряд побачив високу дохідність цукрової промисловості, то усю галузь було прибрано до рук держави, ефективна праця сільського господаря і цукрозаводчиків, у справі поліпшення культури вирощування цукрових буряків, а також підвищення техніки і технології цукроваріння, не приносить їм користі ні для модернізації, ні розширення виробництва, ні для здешевлення виробленого продукту, все спрямовувалось лише на збільшення доходів державного казначейства яким користувалась влада Російської імперії. А було чим користуватись, робота в сільському господарстві проводилась велика і ефективна: в бурякоцукровій галузі були проведені обґрунтовані раціональні заходи підвищення родючості ґрунтів, якості і врожайності цукрових буряків; застосовувалось безліч технічних удосконалень, які, незважаючи на величезні витрати, застосовувались на усіх цукрових заводах їхніх власників.

Звичайно, прогрес давав результати: на початку чистий дохід підприємців, який в сорокових роках ХІХст. склав відносно незначну суму 147 тисяч рублів; в послідуєчому дохід почав стрімко зростати і в шістьдесятих роках ХІХ ст. досяг 671 тисяч рублів. Таке зростання викликало зацікавленість імперського московського уряду і після цього сума чистого доходу почала швидко танути. Уже в дев'яностих роках, коли державний акцизний збір з пуда цукру-піску був доведений до 1 руб. 75 коп., дохід на усіх бурякоцукрових заводах Графів Бобринських знизився до 109 тисяч рублів, незважаючи на те, що саме цей період відрізнявся

підвищенням цукроваріння і значним підвищенням цукристості в буряках, що було найхарактернішою ознакою високого прогресу. Відомості ці представляють собою великий інтерес, особливо як матеріал для вивчення розвитку цукрової промисловості в історії України впродовж 72 років (1840-1912рр.) на прикладі Смілянських цукрових і рафінадного заводів Графів Бобринських. В сучасній незалежній Україні бурякоцукрове виробництво потерпіло великого краху і потребує відродження, а тому взаємовідносин підприємців і держави в минулому заслуговує на увагу для практичного використання.

5.4. Соціальна сфера

5.4.1. Суспільно-культурні заходи та благодійність

Соціальні гарантії, про які буде розповідатись на конкретних прикладах діяльності цукрозаводчиків Бобринських, були яскравими штрихи того соціального рівня, за який агітували більшовики у 1917 році, але якого не втямили досягнути за усі роки управління в Московській імперії. Робітники й селяни не розуміли, що ті соціальні вигоди, які вони одержували в епоху графів Бобринських, їхні нащадки ще довго не будуть мати, іноді й не знатимуть про них. Проте робітників і селян примусово агітували і вони пішли шукати більшовицькі обіцянки, але потрапили у неочікувані катастрофи: громадянська війна (1917-1921рр.), голодування і вимирання (1932-1933рр.); світова війна (1939-1945рр.), яка сталася за сприяння більшовиків; відбудова країни після війни на довгі роки, аж до розвалу Радянського Союзу у 1991 році. Отже, сто років українці, у тому числі нащадки жителів Смілянщини так і не побачили того соціального рівня, яким користувалися їхні предки у часи видатних українських цукрозаводчиків.

У ті часи у Київській та інших губерніях не існувало будь-яких земських установ, а тому фактично не було громадського

органу, до обов'язків якого входили турботи про суспільно-культурні заходи, зокрема: шляхове будівництво, протипожежні споруди і проведення відповідних заходів, телефони, лікарні і поліклініки, освіта і шкільні справи та інше. В Московській імперії соціально-культурна сфера не тільки була занедбана, її просто ніколи не існувало, особливо це стосувалося країн, силою чи обманом, приєднаних до Московського князівства, зокрема Україна, країни Кавказу та Середньої Азії. В Україні соціально-культурну сферу започатковували та показали тодішній європейський рівень знамениті цукрозаводчики, зокрема Терещенко, Смиренко, Бобринські.

Соціально-культурна сфера в економіях маєтків графів Бобринських майже не відчувала тодішньої загальної відсталості в країні так як підприємці не зупинялися перед значними витратами із загальних або особистих коштів на організацію будівництва та утримання соціально-культурної сфери, а також проведення благодійності, яка всіляко цінувалася. Що ж стосується соціальних заходів, то слід особливо відзначити, що після селянської реформи 1861 року та звільнення селян від кріпацтва Олексій Олексійович сприяв своїм колишнім кріпакам аби вони за безцінь викупили у нього землю, крім того, багатьом своїм робітникам допоміг отримати необхідну профільну освіту. І це підтверджувалось на практиці, скажімо з 40 навчених технологів, які працювали на підприємствах маєтку, з часом 24 стали директорами підприємств, деякі навіть працювали самостійними цукрозаводчиками. У Смілянському маєтку при кожному заводі були влаштовані школи, училища, бібліотеки, лікарні, церковні парафії, їдальні та лазні, а витрати на їх утримання Граф Бобринський оплачував з особистих коштів.

5.4.2. Шляхи сполучення.

Управління Смілянським маєтком витрачало значні кошти на спорудження та утримання шляхів сполучення, як у самому

містечку Сміла, так і сільських доріг між економіями. Про це свідчать проведені роботи і витрати впродовж 17 років за участю власників маєтку та особистих коштів Графа Льва Олексійовича: в містечку Смілі було прокладено 28.791 кв. сажень бруківки, на що витрачено 115.264 руб.; прокладено 30.645 кв. сажень доріг в сільській місцевості на суму 122.480 руб.; всього за ці роки прокладено доріг з твердим покриттям 59.436 кв. сажень, що обійшлося в 237.744 рубля. У будівництві приймали участь жителі м. Сміли, земства і Графи Бобринські, але участь усіх учасників мала велику відмінність (таблиця 1).

Таблиця 1

Будівництво доріг у Смілянському маєтку

За рахунок жителів		За рахунок Земства		За рахунок Графів	
Площа кв. саж.	Витрати, рублів	Площа кв. саж.	Витрати, рублів	Площа кв. саж.	Витрати, рублів
		У містечку Сміла			
1.221	2.502	4.770	19.180	28.791	115.26
Сільські дороги					
-	-	9.810	39.240	30.645	122.48
Разом за 17 років					
1.221	2.502	14.580	58.420	59.436	227.74

Особливо слід відмітити, що приналежність Графа О.О. Бобринського до початкової стадії будівництва залізничних шляхів, перебування на високих посадах у Міністерстві шляхів сполучення Московської імперії, а також його нащадків, помітно вплинуло на будівництво залізниць у Київській і Подільській губерніях, але центром уваги було містечко Сміла. Не дивлячись на те, що представники родини Бобринських були і при царському дворі і в Міністерстві шляхів сполучення початок будівництва залізниці в районі Смілянщини затягувався, хоча офіційні прохання прокласти залізницю від Черкас до Сміли розпочалися ще у 1862р.,

тобто ще при житті Олексія Олексійовича Бобринського—першого будівничого залізниць в імперії, але чимало внесених проектів ще довго не були підтримані. Тільки у 1873р. було прийняте рішення будувати Фастівську залізну дорогу, у 1874р. будівельні роботи розпочалися, а 23 листопада 1876р. Фастівська лінія залізниці була відкрита для руху, тоді ж стали до ладу відгалуження від станції Бобринська до Черкас і від станції Цвітково до Шполи⁷², основна ж лінія залізниці становила Фастів – Знам'янка. І тут ми спостерігаємо, що багаті і відомі особистості кинулись зайняти місце в історії, назвавши своїми іменами станції, не втямивши, що історія рухається швидше тодішнього паровоза, а тому усе пробігає досить непомітно.

Тим не менше багато станцій Фастівської залізниці були названі іменами володарів землі, через яку вона прокладена, погляньмо Воронцовська (тепер Городище), на честь Мошно-Городищенського маєтку князів Воронцових; Цвітково – на честь поміщиків Цвіткових, які володіли селами Ксаверівка і Калинівка; Володимирівка – на честь тодішнього співвласника Смілянського маєтку Володимира Бобринського; Бобринська – відповідно до прізвища Бобринських; Фундуклеївка – на честь відомого Фундукля та ще й володаря сіл, які тільки наближені до станції; зупинки Корсунь і Бобринська були станціями II класу, інші станції відносились до III і IV класів, Сміла, Райгород, Білозіря, Носачівка і Балаклея вважались напівстанціями, а Сміла була призначена для обслуговування пасажирів.

Фастівська залізниця носила назву «Цукрова дорога», її адміністративним центром було містечко Сміла, тут проживав керуючий дорогою, усі його служби і працівники⁷³. Правління акціонерного товариства Фастівської залізниці спочатку знаходилось у Петербурзі, але у 1878р. прийнято рішення

⁷² Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С. 487-509

⁷³ -РГАДА, ф. 1412, оп. 1,7, д. 94, 58 /Духовное завещание и материалы по разделу наследства , оставшегося после смерти С.А. Бобринской и Л.А. Бобринского

перемістити й цей орган у Смілу. Головною станцією Фастівської залізної дороги була Бобринська, де були розташовані головні майстерні для ремонту паровозів, тендерів і інших механізмів. Навіть у перші роки ремонтні майстерні виконували великі об'єми робіт, в них ремонтували паровози і вагони, зросла велика кількість робочих місць, що негативно вплинуло на цукрові заводи, де уже не доставало робітників. Все нове завжди приносить негаразди, що і сталося з Фастівською залізницею: весною земляне полотно у багатьох місцях розмивалось водами і залізнична колія руйнувалась; у 1877р. на дорозі зупинилось 1200 вагонів з зерном, яке передбачалось відправити за кордон; часто відбувались катастрофи і руйнування потягів; на залізниці затримки доставки товарів і величезні крадіжки «Вот уже более двух недель, как невозможно получить товар со станции Бобринской и др. ... Кражи совершаются чуть ли не каждый день»⁷⁴. Не довго існувала Фастівська залізниця у власності акціонерів, з початку 1897р. вона була включена до складу Південно-Західної залізниці імперії, а управління Фастівського відділення Південно-Західної дороги було переведено на станцію Бобринську, через яку значно зростав рух поїздів. Станцію Бобринська, як пам'ять про Олексія Олексійовича Бобринського, очікувала складна історія, зокрема її назва: спочатку перейменовували на Постишева; далі – Єжова; на кінець – ім. Т.Г.Шевченка.

5.4.3. Протипожежні заходи

В цілому слід відмітити, що протипожежним заходам приділялась виняткова увага, виділялись значні кошти та обслуга. У містечку Сміла, на усіх заводах і в економіях здавна були влаштовані і утримувалися за рахунок Графів пожежні транспортні засоби і спеціальні команди. Середні щорічні витрати на їх утримання становили понад 17.000 руб. Виїзди на пожежі

⁷⁴ Газета «Киевлянин», июнь, 1886

регулювалися на основі затверджених розпоряджень і основна їх ціль спрямовувалась на уникнення непорозумінь між окремими командами при гасінні пожеж. Крім того, було встановлено правило, щоб на пожежу виїжджав сам головний управляючий, а також керуючі маєтками, директори заводів та завідувачі економіями в своїх районах. Крім того, стало правилом, що майже завжди на пожежу виїжджали власники маєтку або члени їхніх сімейств. Велика увага приділялась тому, що впродовж багатьох років пожежі вдавалось швидко локалізувати, а тому вони не набували великих розмірів, випадків суцільних великих пожеж у межах Смілянського маєтку Графів Бобринських майже не було. Все це було досягнуто завдяки чітким і жорстким правилам пожежної безпеки, яку розробив і затвердив головний управитель маєтками і заводами Графів Бобринських В. Лангамер.

Правила про порядок виїзду пожежних команд в містечку, економіях і на заводах Смілянського маєтку, затверджені Графом Львом Олексійовичем 30 березня 1907 року визначали безліч нормативів. Відповідно до них містечко Сміла, заводські селища і частина села Костянтинівка до церкви з Перегонівкою згідно плану в пожежному відношенні ділили на три райони – А, Б, В. Район містечка Сміли (А) включав містечко Смілу, починаючи від Успенської церкви, між залізницею до Черкас та річкою Тясмин до Черкаської греблі та Ірдинського болота, з передмістями Гречківки і Яхновою греблею. Район рафінадного заводу (Б) включав присілок рафінадного заводу від Любомирської вулиці, включаючи будинок Головної контори маєтку до Давидівського бульвару, включаючи амбулаторну лікарню і дров'яні склади, до залізничної лінії та початку Володимирської вулиці, далі Успенська та Нижньо-Успенська вулиці, Срібна вулиця від лінії залізниці до урочища Куть і станції Бобринської, Нова будова, включаючи Лютеранську церкву і громадський хлібний магазин до залізничної гілки рафінадного заводу. Район Смілянського заводу (В) включав

присілки Смілянського цукрового заводу і механічного заводу, починаючи від Головної контори, Потьомкінської і Любомирської вулиць до Давидівського бульвару, включаючи частину села Костянтинівка до церкви з Перегонівкою, до межі випасу Лісового управління та орних полів Костянтинівської економії, а також заводської залізничної гілки рафінадного заводу.

Про надзвичайну увагу до пожежної охорони свідчить деталізація пожежних виїздів. У першому, містечковому районі на пожежному дворі в м. Смілі: діяв один пожежний виїзд, на якому був змонтований насос і 6 бочок для води; у другому, рафінадний завод і третьому, Смілянський цукровий завод, також були пожежні виїзди, крім того, один насос і 6 бочок води були в резерві; на Смілянському цукровому заводі була лінійка з драбинами та баграми. Пожежна команда кожного району у складі одного насоса і 6 бочок за сигналом тривоги, який подавався з пожежної каланчі, набату та повідомлення телефоном, негайно готувались до виїзду, але виїжджали до місця пожежі тільки в районі, де сталася пожежа. Пожежні ж команди решти районів залишалися наготові в очікуванні виклику на допомогу, готовність відмінялась, розбирались насоси і випрягали коней лише з дозволу повідомлень з центральної телефонної станції уповноваженою особою.

При виникненні пожежі в містечковому районі (А.), виїжджав містечковий насос і 6 бочок з водою, і висилалось по 6 бочок від рафінадного та цукрового заводів, а з Смілянського цукрового заводу ще й лінійка з драбинами та баграми. При виникненні пожежі в районі (Б.) рафінадного заводу виїжджав насос рафінадного заводу з 6 бочками води і направлялось 6 бочок з водою від Смілянського цукрового заводу та Костянтинівської економії, а також лінійка з драбиною і баграми Смілянського заводу. При виникненні пожежі в Смілянському районі (В.), виїжджав насос Смілянського цукрового заводу з 6 бочками води та лінійкою з драбиною та баграми направлялися 6 бочок від

рафінадного заводу і стільки ж Костянтинівської економії. Більше того при появі пожежі в одному із зазначених районів туди направляються з головної кінної стайні один кінний верховий у розпорядження завідувача пожежною командою на даній пожежі. Три бочки води, що знаходилися в резерві головної кінної стайні, висилалися на пожежу тільки внаслідок особливої потреби. Бочки з водою були і у службовців але вони виїжджали лише на пожежу у своєму районі. Таким чином, якщо підрахувати, то кожен раз на місце виникнення пожежі в одному з зазначених вище районів прибувала пожежна команда в складі одного насоса, 18 бочок води, одного верхового з головної кінної стайні, а також бочки з водою службовців, які проживали в даному районі.

Завідувач пожежною командою даного району, в разі значної за розмірами пожежі, посилав верхового в центральну або найближчу телефонну станцію для виклику другого пожежного насоса, причому дотримувався визначений порядок: в містечковий район виїжджав насос рафінадного заводу, в район рафінадного заводу прибував насос Смілянського цукрового заводу, а в Смілянський район - насос рафінадного заводу, інші насоси виїжджали одні, або з 6 резервними бочками води, дивлячись на вимогу. Вразі одночасного виникнення пожеж на двох ділянках було правилом: дотримуватись встановленого порядку для виїзду пожежних насосів і бочок; на другу пожежу обов'язково виїжджали резервні три бочки з головної кінної стайні, так що на другій пожежі знаходився один насос місцевої команди з 6 резервними бочками, 6 резервних бочок сусіднього району та 3 бочки з головної стайні, всього 15 бочок.

На другу пожежу також направлявся верховий з головної кінної стайні. Виїзд пожежних команд зазначених вище районів у Гречківку, Яблунівку, Холодну, Миколаївку та Балаклею не допускався, лише у випадках виключного лиха, коли наявні сили місцевих пожежних обозів не могли впоратися з пожежею, їм на

допомогу, за викликом через центральну телефонну станцію, направлялися: в Гречківку, Яблунівку і Холодну – команда рафінадного заводу, а до Костянтинівки за церкву, до Миколаївки і в Балаклею – команда Смілянського цукрового заводу, у складі одного пожежного насоса і 6 бочок. При виникненні пожежі в районі Балаклейського заводу виїжджала команда Балаклейського заводу у складі одного пожежного насоса і 6 бочок, а на допомогу до них висилалися з Балаклейської економії 6 бочок та ще 6 бочок з Костянтинівської економії, у випадку пожежі в Костянтинівці та Балаклеї до них направлялось 6 бочок з Володимирської економії, а при пожежі в Балаклеї, вважаючи від Володимирської економії, до заводу, у разі необхідності викликались насоси з Балаклейської і Володимирської економії. Економії у своїх районах висилали, кожна на місце пожежі, свої пожежні насоси і по 6 бочок, а на допомогу їм направляли з кожної сусідньої економії також 6 бочок. Економії надають взаємну допомогу одна одній і тільки у виняткових випадках викликали заводську команду.

Для попередження небезпек, вирішення термінових господарських, управлінських і соціальних справ широко використовувались телефони. Одразу після 1900р. усі заводи, економії, головна контора, лікарні, поліклініки й містечко були з'єднані телефонною мережею, що мала довжину понад 400 верст, яка поступово з'єднувалась з повітовою, земською та іншими користувачами телефонною мережею. Телефон в маєтках Графів Бобринських надавав величезну послугу не тільки господарству, а й місцевому населенню в термінових випадках (пожежа, нещасний випадок), яке завжди користувалося телефоном для повідомлення власників та інших відповідальних осіб.

5.4.4. Лікарні та амбулаторії

Урядових, земських та інших лікувальних закладів у цій місцевості або не було, або вкрай недостатньо, тому тільки завдяки

широкій організації лікувальної справи в маєтках Графів Бобринських, місцевість ця користувалась медичною допомогою, незрівнянно більшою, ніж інші сільські місцевості на усій території України, де земські лікувальні установи були введені тільки після 1910 року. Медична допомога службовцям та робітникам в економіях, маєтках і на заводах Графів Бобринських, здавна, вже далеко випереджали ті невеличкі вимоги, які тільки в першому десятилітті ХХ ст. вимагалися від усіх власників фабрик і заводів, відповідно до закону 23 червня 1912 - "про забезпечення на випадок хвороби". Впродовж довгого періоду крім службовців і робітників маєтків та заводів Графів, їхня лікарняна організація обслуговувала потребу в медичній допомозі населення містечка Сміли, а також жителів численних сіл та селищ, розташованих в районі маєтків Графів Бобринських. У маєтках Графів Бобринських в той час уже існувало три лікарні: Софіївська, Капітонівська і Грушівська, при Капітанівській і Грушівській лікарнях працювали ще й амбулаторії для прийому хворих та чотири громадських лікарні: Смілянська, Яблонівська і Ковалівська. В лікарнях налічувалось 150 ліжок для стаціонарних хворих, у кожній лікарні було організовано безкоштовне проведення щеплень, що було новиною на той час. У 1838р. в Смілі була єдина у Черкаському повіті найстаріша Смілянська лікарня на 25 ліжок, яка через декілька років розширилась до 100 ліжок. В подальшому при цукрових заводах були влаштовані лікарні у Капітанівці на 26 ліжок, Балаклеї на 12 ліжок, Яблунівці на 6 ліжок. Для працівників заводів і їхніх сімей медичне обслуговування було безплатним.

У Смілі ще й розвивалась медична наука, хоча і випадково, але лише через те, що Бобринські допомагали всьому новому. На селекційній станції в Холоднянській економії розпочали боротися з довгоносиком (буряковим жуком) і хлібним жуком. Так сталося, що в одному із маєтків села Попівка, що поряд з Смілянським маєтком з'явився професор з Одеського університету Ілля Ілліч Мечніков,

який випадково побачив вмерлого жука, якого обкидала якась плісень і невдовзі професор знайшов на тілах загиблих жуків паразитичний грибок, який обволікав жука своїми нитками і цю хворобу знаменитий Мечніков у Смілянському маєтку назвав «зеленою мюскардиною»⁷⁵, що стало початком досліджень професора інфекційних хвороб, які привели до відкриття фагоцитоза, що стало підґрунтям для вчення про імунітет. Тодішній керівник Смілянського маєтку Володимир Бобринський надав Мечнікову дослідні поля, звичайно й людей

Площа землі під лікарнями та амбулаторіями становила 5 дес. 948 кв. сажнів. Медичний персонал лікарень і амбулаторій складався в такій кількості: 4 лікарів, 14 фельдшерів, 8 акушерок, певна кількість відповідного персоналу службовців, завідувачів господарством і прислугою. В маєтках Графів Бобринських велися детальні відомості про роботу лікарень і амбулаторій, що видно за 20 років (1892-1912рр.) (талиця2), зокрема, лікування та витрати на утримання лікарень підтверджують, що вони в значній частині проводились за рахунок Графів Бобринських і тільки понад 10% загальних витрат на утримання лікарень становила плата клієнтів за надані послуги. Переважна більшість витрат на будівлю та споруди Софіївської лікарні у Смілі проведена з особистих коштів (79.202руб.) Графа Льва Олексійовича.

⁷⁵ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.531-538

Таблиця 2

**Відомості про роботу 3 лікарень і 4 амбулаторій в маєтках
графів Бобринських за 20 років (1893-1912рр.)**

Роки	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	911	912	сього за 20 років
1) Число стаціонарних хворих	586	546	745	009	017	886	644	668	570	685	682	705	523	572	718	691	551	817	769	684	
2) Число днів, проведених ними в лікарні	9837	8016	9400	3778	1915	0114	1763	1609	0891	2001	1468	3156	4636	9903	9769	8450	8010	9994	7468	8250	
3) Число відвідувань амбулаторій	3341	4598	7305	1926	2870	0550	8378	1484	2762	9090	7927	8775	8621	5042	7815	4552	9667	9844	2937	5967	
Витрати на утримання (грн.):																					
1) Від графів Бобринських	9434	6850	3442	0232	1439	4654	2518	0401	1392	2414	3604	6985	7569	9761	1106	4302	4581	2345	7679	1011	51719
2) Плата відвідувачів	946	778	770	897	643	194	765	487	118	537	436	353	886	484	819	970	941	417	561	363	3315
3) Витрати на будівлю та ремонт 2-х лікарень за рахунок графів	664	791	670	713	909	258	072	239	854	207	443	425	754	5208	0920	463	0278	3506	468	2780	68622
Разом	5044	1369	9882	5842	8991	5106	0355	1127	8364	9158	2483	0763	5209	9453	7845	6735	9800	2268	5708	5154	013656

Крім стаціонарних хворих, прийому хворих у лікарнях та лабораторіях, а також відпуску безплатних ліків, персонал лікарень надавав медичну допомогу службовцям та робітникам вдома. Захворілі інфекційними хворобами, наприклад укушені хворими собаками в межах Смілянського маєтку відправлялися для щеплень та лікування в Київський бактеріологічний інститут за рахунок Графів Бобринських. Уже впродовж 20 років робітники і службовці маєтків Бобринських, а також населення Смілянщини користувалися медичними послугами стаціонарної лікарні, медичне обслуговування провадили ще й заводські амбулаторії.

При Софіївській лікарні, крім пологового відділення, для робітників і службовців практикувалась також акушерська допомога, зокрема при лікарнях акушерки приймали пологи у службовців і робітниць, а в разі прояву відхилень від нормальних пологів негайно зверталися до лікаря. Найбільшою і найкраще упорядкованою лікарнею в маєтках Графів Бобринських була Софіївська лікарня, що розташована у м. Смілі, а тому доречно сказати про неї більш докладно. Назва "Софіївська" лікарня носила на честь Графині Софії Олександрівни Бобринської (уродженої Графині Самойлової), яка отримала частину Смілянського маєтку в придане при виході заміж (27 квітня 1821) за Графа Олексія Олексійовича Бобринського.

В містечку Сміла з 1840 року існувала ще й лікарня для обслуговування працівників цукрових заводів. Початок її появи зв'язаний з ініціативою графині Софії Андріївни Бобринської, яка ретельно цікавилась постановкою раціональної лікувальної справи у своєму маєтку. Саме їй зобов'язана нова лікарня, організацією в ній щеплень проти віспи та започаткуванню акушерської допомоги навколишньому населенню. Довгий час лікарня містилася у пристосованому приміщенні Смілянського цукрового заводу, а у 1890 році було побудовано спеціальне приміщення для лікарні недалеко від заводу у зручному та затишному місці. У приміщенні

лікарні розміщалися служби у відведених місцях: два входи з передпокоюми та дві прийомні; одна ізоляційна кімната; кімнати для прийому з жіночих хвороб; кімнати для хірургічних операцій і перев'язок; зала для очікування, що вміщала більше 100 чоловік; аптека і невелика лабораторія для служителів. Значна частина підлоги була асфальтована, стіни пофарбовані масляною фарбою для зручності дезінфекції, у лікарню була проведена вода, електрика і телефон. Приблизно у той же час були організовані й інші три лікарні в маєтках Графів Бобринських: Ковалівська, побудована на особисті кошти Графині Олени Петрівни Бобринської; Балаклійська і Яблонівська, організовані на особисті кошти Графа Льва Олексійовича Бобринського; більш давня Капітонівська лікарня в цей період була переведена в нове приміщення.

У звіті про діяльність Софіївської лікарні за 1892-1902рр., складеному завідувачем Софіївською лікарнею доктором Б.С. Козловським, був поданий історичний нарис розвитку лікарні приблизно за 63 роки (1839-1902). З цього звіту простежується поступове, відповідно до вимог лікарської науки, лікарня все більш удосконалювалася та розвивалася, її очолювали відомі на той час лікарі: Верлейн (1831–1845рр.), Зенькевич (1845–1876рр.), Беренштейн (1876–1886рр.), Бунделі (1886–1892рр.), Козловський (1892–1904рр.). В 1904р. лікарня перейшла у відання доктора А.Я. Якубовського у цілком облаштованому вигляді, вона продовжувала й надалі поліпшуватися. Уже за 1904–1913рр. лікарня збагатилась такими прекрасними спорудами: акушерсько-гінекологічне та жіноче відділення (1907р.); інфекційне відділення (1907р.); водопровід з пристроєм водонапірної башти і вітряним двигуном (1909р.); власна електрична станція для освітлення лікарні (1910р.); каналізація з біологічним очищенням всіх шкідників і стічних вод (1910р.); в 1905 році була капітально перебудована кухня; нарешті, води настільки очищались, що було введено зрошення полів за

межею містечка. В результаті лікарня набрала досить ошатного і захищеного вигляду: займала територію у 4809 кв. сажень; розташована на доволі підвищеному місці, з 2-х сторін оточена вулицями, а з інших сторін садами приватних осіб; садиба лікарні добре вентилювалась вітрами. Близько половини лікарняної садиби було зайнято садом, серед якого були розташовані корпуси лікарні, які існували на той час.

Корпус №1, службовий, добудований в 1888 р. з коридором уздовж південно – західного фасаду, з якого були входи до контори, приймального покою, аптеки, лабораторії, кімнати сестри милосердя, квартири сімейного фельдшера. Корпус №2 збудований у 1889 - 1890рр., складався з ряду приміщень: кухню і при ній холодну і теплу комори; кімнату кухарки; квартиру економки; квартиру фельдшера; кімнату лікаря інтерна; кімнату акушерки; кімнату сестри милосердя; запасну кімнату для персоналу. В цьому корпусі в 1905р. була капітально перебудована кухня: стеля прибрано і підшита під кроквами як у барачній системі, цегляна підлога замінена на цементну, на якій викладені керамічні плитки; збудована піч, обкладена кахельною плиткою, стіни і стеля пофарбовані білою олійною фарбою; проведено водопровід та відлив брудної води в каналізацію. Корпус №3 збудований ще в 1846р., в одній його половині було всього розташоване терапевтичне чоловіче відділення на 25 ліжок; у другій половині цього корпусу розміщувалась прислуга лікарні. Цей корпус на той час уже застарів і в майбутньому на його місці передбачалось збудувати нове приміщення, яке б відповідало останнім вимогам лікарняної гігієни. Корпус №4 збудований 1862р., на той час був зайнятий під кладочку, в ньому була кімната для лікаря-інтерна. Корпус занадто давній і підлягав знесенню у 1913 році, так як з весни того ж року передбачалось приступати до споруди будинку з квартирою для лікаря-інтерна, а склад був перенесений в інше приміщення. Крім того, із знесенням цієї старої будівлі звільнялось

місце для більш зручного розташування корпусу терапевтичного чоловічого відділення, що приєднувалось до споруди корпусу №3. Корпус №5 збудовано в 1884р., у 1903р. його розширено, де розташовувалось чоловіче хірургічне відділення. Будинок дерев'яний, обкладений цеглою, на високому фундаменті у вигляді павільйону, збудований за коридорною системою. З північно-західної сторони фасаду будівлі розташовані: мийна; операційна; передопераційна і рентгенівський кабінет з інструментами; усі кімнати відокремлені дверима від решти частини коридору; діяло 4 палати кожна на 6 ліжок; ванна кімната з двома ваннами та душовими; в 1906р. встановлено кип'ятильник з пристосуванням для охолодження кип'яченої води; відведена кімната для куріння та чоловічий туалет. З 1907р в операційній, мийній, передопераційній та рентгенівській кімнаті, а також по всьому коридору підлога, викладена спеціальною плиткою, у 1910р. підлоги в палатах були вистелені лінолеумом.

З 1907р. при Софіївській лікарні, у корпусі №5-в, було відкрито акушерсько – гінекологічне відділення, одночасно хворі жінки, із загальними незаразними та хірургічними хворобами, були переведені зі старого в нове відділення корпусу №5-р, в якому, крім того, виділені палати для ізоляції важких породіль та породіль, хворих після абортів, інших з акушерсько-гінекологічного відділення. У новому жіночому відділенні для хворих була влаштована окрема перев'язочна кімната з відокремленим інструментом та персоналом. У новому акушерсько-гінекологічному та жіночому відділеннях (корпус 5г) було 32 ліжка, які розподілялись так: в акушерсько-гінекологічному відділенні 18 ліжок, з яких 8 для гінекологічних хворих і 10 для породіль, в жіночому відділенні загальних захворювань – 14 ліжок. Крім того, в жіночому відділенні для ізоляції хворих з акушерсько-гінекологічного відділення, виділялось 6 ліжок у двох палатах, тобто для пацієнтів акушерських та гінекологічних захворювань у

цьому корпусі було відведено 24 місця (18+6). Акушерсько - гінекологічне відділення організовано і обладнано відповідно до останніх вимог тодішньої медицини, зокрема лікарняної гігієни. При акушерському відділенні був добре влаштований пологовий спокій і прекрасно обладнана стерилізаційна з автоклавом (Flicotaux et Oсь, Paris), використовувались парові стерилізатори (окремо для щіток, мочалок і інструментів), умивальники, прилади для постійного зберігання фізіологічного розчину кухонної солі.

Кожне ліжко акушерського відділення для хворого забезпечене іригатором, катетером і влаштоване гніздо для підкладного судна. Ліжка змонтовані на сітках та усі інші меблі (столи, табурети, інше) одержані від компанії Ярошевича з Варшави. Добре обставлена ванна кімната в якій були умивальники, а також ванночки для дітей та пеленальний стіл. У жіночому відділенні облаштування також було найкращим: існувала окрема ванна, вбиральня та перев'язочна; персонал і хворі забезпечені усім необхідним (інструменти, гінекологічні крісла, інше). У новому будинку (корпус 5-г) підлога викладена білими, з блакитними вкладишами, гранітними плитками, а в пологовому спокої, стерилізаційній, ванних, перев'язувальних, клозетах стіни викладені кахельними плитками. У приміщенні був проведений водопровід, а для отримання стерильної води встановлювався автоматичний кип'ятильник-стерилізатор Барю з холодильником на 18 відер за годину. Для гінекологічних хворих служила операційна хірургічного відділення, яка була організована за пропозицією Графині Олени Петрівни Бобринської на кошти Графині і Графа Льва Олексійовича Бобринського. При відділенні було 10 безплатних ліжок для бідних породіль та гінекологічних хворих, які утримувались за особистий рахунок Графині Олени Петрівни. Акушерське відділення лікарні служило також школою для сільських повитух, які йшли в село уже з достатньою підготовкою для несення відповідальних обов'язків сільської повитухи. У лікарні

вони поступово знайомились з сутністю медичного догляду за породілею і навчалися теоретичного та практичного досвіду розпізнання нормальних пологів від патологічних, що значною мірою сприяло допомозі родам на селі, де за відсутністю в достатній мірі акушерської допомоги, сільські повитухи виявлялися абсолютно неосвіченими бабками, які значно шкодили населенню своїми грубими прийомами і повним нерозумінням цієї медичної справи.

Будівля акушерсько-гінекологічного відділення з цегляним хірургічним корпусом з'єднані будівлею з двома входами, створивши окремий корпус №5-б, в якому були розташовані кімнати: перев'язочна, кабінет лікаря і кімната для прислуги. Виділялося добротне внутрішнє оформлення корпусу: підлога вимощена білими плитками з блакитними вкладками; в перев'язочній стіни на висоті 2 аршин, викладені - білими глазурованими кахлями; стіни і стелі пофарбовані фарбою у білий колір; перев'язочна забезпечена верхнім світлом, приємно обставлена.

У 1907 році було відкрито також і корпус №9 для інфекційного відділення, будинок ізольований в кінці садиби і мав окремий під'їзд через внутрішній двір. Будівля дерев'яна, обкладена цеглою, в якій містилися: 8 палат (на 2 людини кожна) для 16 лікарняних хворих; операційна; ванна; кімната для санітара, кімната для прислуги; їдальня і туалет. Будівля мала центральний коридор, доботно освітлений у двох кінцях та зверху; їдальня і ванна з туалетом; палати розміщені з двох сторін коридору, середня частина коридору відокремлена від палат скляними перегородкам; операційна займала площу з 2-ма кімнатами для персоналу. Підлога в корпусі викладена білими плитками, а стіни пофарбовані масляною фарбою, проведено водопровід і каналізацію. Одночасно з будівництвом останніх корпусів лікарні - акушерсько-гінекологічного та інфекційного, була збудована водопровідна

мережа, яка обслуговувала корпуси: хірургічний; акушерсько-гінекологічний; жіночий; терапевтичний чоловічий; інфекційний; баню, пральню та кухню.

Для цієї мети було споруджено спеціальну цегляну водопровідну вежу (корпус №7-б) з 2-ма залізними баками ємністю 800 відер води, яка подавалась з сусіднього колодязя за допомогою насоса. Над колодязем на висоті 10-ти сажнів височіла залізна вежа, був встановлений вітряний двигун (корпус №10), з 1910 року вода подавалась ще й за допомогою електричного двигуна. У 1909-1910 роках була побудована нова електрична станція (корпус №19-б) для електричного освітлення лікарні, нова станція являє собою цегляну будівлю на високому кам'яному фундаменті вкрита залізним дахом, підлога викладена плитками, стіни пофарбовані краскою білого кольору. Будівля була прибудована до колишньої електричної станції, в ній були встановлені: нафтовий двигун системи Бронс-мотор на 40 кінських сил; насос з резервуаром для повітря; динамомашини 250 ампер 115 вольт; розподільна дошка і електромотор для відкачування нагрітої води назад в бак водопровідної башти; шафа з акумуляторами, що обслуговували рентгенівський кабінет. Тут же знаходилось приміщення для нічного чергування наглядача за електричним освітленням, а також невеличка прибудова, де був встановлений електричний озоні затор.

Одночасно з введенням водопроводу вдосконалено ряд будинків: в 1898р. перебудовано будинок №6, зокрема квартира доглядача на чотири кімнати з кухнею та окремим садком; в 1890-91р. перебудовано корпус №7- а і б, в яких містились ванна, пральня і квартира кастелянші лікарні; будівля №8 була досить стара, а тому її відвели під казарму для прислуги. Після знесення старих будівель у 1913 році був збудований будинок на два поверхи з квартирами: для двох лікарів-інтернів, одна сімейна – з п'яти кімнат і кухнею, туалетом та ванною; друга для самотнього лікаря з 2-х кімнат; для двох сестер милосердя та акушерки - одна кімната

для кожної; загальна їдальня та спільна кухня для персоналу; загальна кладовка і сушарка для білизни. У 1895р. збудовано покійницький будинок (корпус (№12), який складався з двох відділень: холодної капиці; теплого світлого секційного спокою. У 1900р. була збудована дезінфекційна камера, складалися з двох відділень і знаходилась в одній будівлі з електричною станцією, але відділена від неї суцільною стіною, де містився дезінфекційний апарат, роботи фабрики Оскара Шіммель в Хемніці, який діяв поточним включеним під тиском, тут же поміщалась шафа для дезінфекції парами формаліну, речі з камери передавались в чисте приміщення, що поряд. Крім того, на території лікарні розташовані: льох для аптечних ліків, льох лікарняний - господарський, а також велике двоповерхове приміщення, в якому знаходились дві комори, льодовик та столярня; інші приміщення, де розміщались стайня та приміщення для екіпажного спорядження, поряд лікарні колодязь глибиною в п'ять сажень, в якому міститься в достатній кількості якісна вода. З криниці вітряним і електричним двигунами вода подається у водопровідну вежу, звідки водопровідною мережею розподіляється для усієї лікарні.

Впродовж 1910-1912рр. у Софіївській лікарні була проведена каналізація і усі фекальні рідини, а також води пральні, ванн і кухонь, видалялися за межі лікарняної садиби і житлових будов м. Сміли, в зарічну частину на очисну станцію. Кількість рідини, що могла надходити трубопроводом до очисної станції, становила 1500 відер за добу, але фактично надходило близько 800 відер, враховуючи 8 відер на кожне ліжко. Відведення і подача рідин до очисної станції збудовані за допомогою роздільної самосплавної системи з використанням мережі труб, складеної з гончарних штейнгутових труб діаметром в 5 і 6, з чавунним перекладом під річкою Тясмин та чавунними трубами в зарічній частині до очисної станції. Загальне продовження гончарної мережі становило 574,74 погонних сажнів, довжина чавунного перекладу та зарічного

трубопроводу становила 128,34 погонних сажнів. Секундний протік рідин дорівнює за нормою 0,3 літра, але він значно знижувався при зменшенні кількості хворих у відділеннях, а тому для попередження засмічення труб виникала необхідність користуватися запасним обсягом рідин і періодично, при досягненні об'єму близько 10 куб. метрів, промивати мережу спускаючи воду на поля зрошення.

Заради чистоти мережа промивалася і вентилювалася: промивка мережі проводилася не менше двох разів на тиждень за допомогою пристосувань,, розміщених у відповідних частинах мережі; відкладення бруду в мережі не допускались, забезпечуючи швидкість течії рідини в трубах близько трьох футів в секунду; щоб уникнути потрапляння в мережу твердих предметів, в прийомних колодязях влаштовані залізні загороджувальні решітки. Рідини, які надходили від заразного відділення до спуску в каналізаційну магістраль, спочатку піддалися дезінфекції в особливих приймачах. З причини великої кількості води від ванн і пральні, фекальні рідини були досить розріджені і навіть при порівняно довгому трубопроводі (більше версти) частини клітковини природно піддавались розпаду в дорозі. Так як рідина, для накопичення достатньої її кількості, затримувалась в приймачах-колодязях не менше 12-ти годин, то при влаштуванні біологічного фільтра септик-тент виключався. Для зменшення вартості очищувальних пристосувань у зарічній частині влаштовано поле зрошення в 1,5 десятини, куди спрямовувалась рідина. Під час проходження весняних вод, коли рівень ґрунтових вод близький до поверхні полів і фільтрація через ґрунт була недостатньою, для очищення рідин застосовувався біологічний фільтр, який мав форму залізобетонної споруди типу крапельних, безперервно діючих систем. Особливість фільтрів полягала в тому, що в них відбувалася мінералізація речовин за допомогою аеробних мікроорганізмів.

Слід відзначити, що в результаті проведення значних робіт і вкладання коштів для введення каналізації Софіївська лікарня отримала винятково сприятливі умови в санітарно гігієнічному відношенні, як для пацієнтів лікарні так і для жителів містечка Сміла. Відмітимо, що за роки управління Смілянським маєтком Графом Львом Бобринським на будівництво, ремонт та обладнання Софіївської лікарні було витрачено 151623 рублів, з яких: кошти головного управління маєтком 57424 руб.(37,9%); особисті кошти Графа Льва Олексійовича 70242 руб. (46,3%); особисті кошти Графині Олени Петрівни становили 15000 руб.(15,8%).

5.4.5. Богадільня

У 1905 році Граф Лев Олексійович Бобринський в особистій садибі у Смілі, на свої власні кошти, влаштував богадільню з повним обладнанням для безкоштовного утримання в ній п'яти чоловіків і п'яти жінок, прийнявши на себе усі витрати на утримання особового складу службовців богадільні, а також ремонту та ведення господарства в належних їй будівлях, догляду за колодязями, двором і садом.

У богадільні могли проживати незахищені особи, які перебували особисто на службі у Графів Бобринських, або члени сімейства, обов'язково християнського віросповідання, які втратили працездатність внаслідок похилого віку (близько 60 років), але не мали хвороб, які вимагали особливого догляду. Богадільня знаходилася під опікою особливої Ради у складі старших службовців маєтку. Вартість утримання богадільні, наприклад у 1911-12 році становила 3821 руб. у тому числі: освітлення та опалення - 416; продовольство із розрахунку 125руб. на місяць - 1500; оплата завідувача 15 руб. на місяць на повному утриманні - 180; двірник з харчуванням його і сім'ї 8 руб. на місяць - 96; прачка і кухарка 8 руб. на місяць для кожної – 192руб; 443 руб. на придбання білизни.

5.4.6. Навчання

Особливо великі кошти власники маєтків виділяли на справу народної освіти в місцевостях, які входили до складу маєтків Графів або межували з ними, яких в межах маєтків розташовано 37 навчальних закладів різних типів, які отримували в більших чи менших розмірах кошти на проведення навчальних процесів. Більшість освітніх закладів знаходились на землях маєтків найбільш цінні і упорядковані навчальні споруди були зведені на особисті чи спільні кошти Графів. В багатьох селах Смілянщини на початку 60-х років XIX ст. працювали церковно-приходські школи⁷⁶: Куцовка, Мельниківка, Плескачівка, Сердюківка, Пастирське, Березняки, Білозір'я, Ковалиха, Макеєвка, Носачівка, Тернівка, Мала Смілянка, Сміла, Санжариха, Сунки, Ташлик, Яблонівка, Райгород.

У Смілі розвивались і бібліотеки, хоча повільно. Перші бібліотеки у Смілі і околицях з'явилися порівняно пізно, десь у 80-х роках XIX ст. і це були бібліотеки залізничного відомства Фастівської залізниці та невеличкі бібліотеки існували при церковно-приходських школах Яблунівки, Балаклеї, Березняків, існувала лише одна громадська бібліотека у Смілі. Після 1910р. справи з бібліотеками на Смілянщині покращилися⁷⁷: у смілянському чотирикласному училищі при рафінадному заводі у 1913р уже нараховувалось 1763 книг для загального користування; 2030 підручників і книг для учнів; 1377 посібників для учнів. Дані за 20 років (1893-1912рр.) показують чималі якісні зрушення: число навчальних закладів зросло з 19 до 37 нижчих, середніх і спеціальних; чисельність учнів збільшилася з 1304 до 3580 чоловік; чисельність осіб, які закінчили курс навчання, зросла з 100 до 268 осіб, (Таблиця 15).

⁷⁶ ЧИОНЛ. –К., 1894, кн.8, приложение 111, с. 13-15 (Духовное завещание козака Тишка Волевача)

⁷⁷ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. ВеГа, 2009, -С.569

Відомості про 37 навчальних закладів, розташованих в районі мастрків графів Бобринських за 20 років (1893-1912рр.)

Роки	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього за 20 р.	
I	1) Число навчальних закладів	19	20	21	22	22	23	25	25	27	27	28	28	30	31	32	32	33	36	37	37	-
	2) Число учнів	1304	1430	1541	1639	1597	1724	1971	2100	2208	2196	2144	2371	2539	2815	3858	2888	3010	3394	3510	3580	-
	3) Число учнів, які закінчили курси	100	107	127	118	124	136	148	168	158	175	174	226	229	256	274	287	330	300	247	268	-
II	Витрати на утримання руб.:																					
	1) Графи Бобринські	7084	8143	7508	7814	7007	6591	7523	6372	7210	7419	8735	9269	10587	12300	1286	1386	1821	1754	2087	22334	219747
	2) Державні установи	1450	1810	1655	1602	2349	1404	1499	2879	3620	4049	4723	5420	6536	628	897	887	1280	1265	1628	17190	131261
3) Суспільні та особисті внески за навчання	5111	5145	5734	5021	5931	6919	6837	8525	8172	8600	7931	9199	9004	8861	11276	1288	1302	2563	4178	48287	252434	
Разом витрат на утримання, руб.	1366	1508	1497	1467	1527	1494	1589	1776	1902	2008	2189	2388	2627	2819	3246	3401	4387	5542	7863	8781	60842	

Витрати на утримання навчальних закладів на території Смілянського маєтку надходили з трьох джерел: загальних і особистих коштів графів Бобринських; державних і суспільно-земських установ (казна, св. Синод, єпархіальні відділення, земства); селянських товариств, навчально-просвітнього товариства містечка Сміли; сплата окремих осіб за навчання. За усіма трьома джерелами впродовж 20 років щорічні витрати зростали: кошти Графів Бобринських - з 7.084 руб. до 22.334 руб або в 3,2 рази; кошти державних та громадських з 1.450 до 17.190 руб. або в 11,9 рази; кошти селянських товариств і особиста сплата за вчення з 5.111 до 48.287 руб. або в 9,4 рази. Досить швидке зростання надходжень від третього джерела пояснювалося відкриттям чоловічої і жіночої гімназій, де була встановлена, порівняно з іншими навчальними закладами Смілянського району, досить висока плата за навчання, а саме 80-100 руб. на рік для одного учня. Крім щорічних витрат на утримання навчальних закладів, власники маєтку виділяли чималі кошти на будівництво та ремонт старих приміщень навчальних закладів. Так, за підрахунком за усі 20 років (1893-1912рр.) із загальних і особистих коштів, особливо великі кошти вкладав Граф Лев Олексійович Бобринський, а саме 270.071 руб., тоді як на ті ж потреба скарбниці і товариства витратили всього 41.990 рублів.

Під навчальними закладами Смілянського району в 1913 р. числилось 9 дес. 1.462 кв. саж. землі, з яких 7 дес. 1.305 кв. саж. відведено із земель Графів Бобринських і 2 дес. 157 кв. саж. з громадської землі. Уже на той час у шкільних бібліотеках налічувалось книг на суму 16.613 руб., з яких на кошти Графів Бобринських було придбано на 9.666 рублів. Майже усі навчально-допоміжні посібники також придбані на кошти власників маєтків, а головним чином Графа Льва Олексійовича Бобринського, а крім того, більшість навчальних закладів отримували кошти на опалення від власників. Серед навчальних закладів, які були збудовані та

утримувалися майже цілком на особисті чи спільні кошти Графів Бобринських, слід відзначити два навчальних заклади більш вищого типу, які відрізнялися від звичайних початкових училищ. Серед них Смілянське міське чотирикласне училище при рафінадному заводі і Технічні класи, які знаходилися у віданні Технічного товариства. Про розвиток і тодішній стан цих навчальних закладів свідчать деякі короткі відомості про них.

5.4.6.1. Смілянське міське чотирикласне училище

У 1858 році Графом Олексієм Олексійовичем Бобринським було влаштовано училище для дітей робітників і службовців при цукровому заводі містечка Сміла, яке спочатку отримало назву церковно - парафіяльної школи при Успенській церкві для хлопчиків. Школа складалася з трьох відділень і за програмою наприкінці ХІХст. відповідала умовам однокласного початкового училища. При відкритті школи у ній розпочали навчатись 11 учнів, але число їх з кожним роком збільшувалось, за 24-річне існування в ній уже навчалось 672 учні, що становило в середньому 28 учнів на рік.

У 1877 році, внаслідок використання шкільного приміщення під лікарню для поранених вояків, навчання було перенесено до школи рафінадного заводу, яка також відносилась до церковно-приходської, відкритої у 1874 році при Смілянському рафінадному заводі. Програма цієї школи була пристосована до потреб заводської діяльності робітників: в ній викладали відповідні предмети однокласного народного училища; навчали кресленню та ознайолювали учнів з конторським рахівництвом відповідно до потреб заводу. Школа переважно призначалась для неповнолітніх робітників рафінадного заводу, а тому заняття в ній проводились в години вільні від роботи, уже з 1876 року учням, які закінчували курс, видавалися свідоцтва про закінчення курсу в однокласному училищі. В середньому щорічно закінчували училище 5 учнів, які

згодом ставали старшими робітниками і конторськими службовцями заводу. Школа містилася у приміщенні рафінадного заводу, у такому вигляді вона існувала до 1877 року, коли до неї була приєднана ще й перша школа. Факт з'єднання шкіл послужив підставою для її перетворення у двокласне приватне училище Графів Бобринських при рафінадному заводі. Таке перетворення було здійснено у 1882 році згідно з бажанням Графа Володимира Олексійовича Бобринського.

З самого початку існування двокласного училища в ньому були відкриті перші чотири відділення на яких навчалось 143 учні, з яких 87 перейшли з приєднаних шкіл, а 56 тільки поступили навчатись. З відкриттям заводського двохкласного училища для хлопчиків стала очевидною потреба дати освіту й дівчаткам, тих же службовців і робітників, що сприяло відкриттю у 1883 році однокласного училища для дівчаток. Спочатку це училище, через відсутність особливого будинку, містилось в будівлі заводського двокласного училища, заняття ж проводилось після закінчення занять учнів чоловічої статі, але у 1886 році для дівчаток було відведено окрему будівлю. Це училище для дівчаток маєтку Графів Бобринських продовжувало існувати як самостійне приватне училище 3-го розряду, але історично склалось так, що воно стало першим подібним навчальним закладом в Україні, перетвореним в жіноче училище. У 1884 році при тому ж двокласному училищі Київським відділенням Імператорського Російського Технічного Товариства, на спеціальні кошти того ж Товариства було відкрито два технічних класи, мета яких - дати учням, які добре закінчили двокласні міські чи сільські училища, нижчу технічну освіту і підготувати людей, придатних для служби на цукрових заводах. Технічні класи проіснували при названому училищі до 1906р., тобто до того часу коли вони виділені були в особливий спеціальний технічний клас і для них був побудований окремий будинок. Перший випуск із заводського двокласного училища був

проведений у червні місяці 1884 року, а уже в 1894 році училище було удостоєне малої золотої медалі від Ради Російського Товариства охорони народного здоров'я за експонати на Першій Всеросійській Гігієнічній виставці 1893 року в Петербурзі.

За 22-річне існування двокласного училища в ньому навчалось 6.633 хлопчиків, що становило в середньому 300 учнів на рік і за цей період закінчило повний курс навчання 407 учнів. Більшість з тих, хто закінчив курс двокласного училища поступали до Смілянських технічних класів, деяка частина влаштовувалася на службу в маєтку і лише окремі продовжували навчання в інших навчальних закладах, зокрема, в Уманському училищі садівництва та Київському залізничному технічному училищі. Потреба в освіті в кінці 90 років ХІХ ст. проникла уже в свідомість місцевого населення настільки, що стала відчуватись необхідність у навчальному закладі більш підвищеного рівня. В ознаменування 20-річного існування училища, у 1904 році було дозволено відкрити у Смілі при рафінадному заводі Графів Бобринських міське чотирикласне училище, яке стало першим в південно-західному краї училищем зазначеного типу. Почесним доглядачем училища був призначений Граф Олексій Олександрович Бобринський, який займав таку посаду довгий час, його заступником з 1907 року був призначений директор рафінадного заводу інженер-технолог С.О. Калінін.

За час існування міського училища у ньому навчалось 2.220 учнів, що в середньому становило 260 хлопчиків на рік, в середньому щорічно закінчувало курс навчання тільки 122 учні. Треба відмітити, що слухачі, які закінчили курс училища, за невеликим винятком, намагалися продовжувати навчання в інших навчальних закладах: в гімназіях - 2,3%; в місцевих технічних класах - 35%; в інших середніх та нижчих зі спеціальною підготовкою, навчальних закладах - 32,7%. В училищі зверталась особлива увага і на фізичний розвиток учнів, для чого з 1910 року

було введено навчання усіх учнів під керівництвом досвідченого викладача курс гімнастики. Більше того, у числі культурних засобів виховання серйозна увага зверталась на постановку в училищі співу і музики: у 1906 році організований невеликий учнівський оркестр балалаєчників і мандоліністів; уже з 1908 року в училищі був організований змішаний хор, в якому брали участь 150-180 учнів, тобто більше половини усієї кількості учнів; з 1913 року розпочав тренування ще й духовий оркестр.

Таким чином в той час майже при кожному бурякоцукровому заводі створювались повністю за рахунок власників цих підприємств, початкові народні училища, які відповідали усім новітнім вимогам гігієни, вони були забезпечені необхідними меблями та навчальними посібниками. Для працівників навчальних закладів також створювалися належні умови: квартири вчителів були у тому ж будинку, які мали 2-3 простих кімнати з кухнею і усіма службами. При кожному училищі на просторій садибі був розбитий сад і відведений великий двір для прогулянок і занять гімнастикою. Смілянське і Грушківське училища були побудовані також на особисті кошти Графа Льва Олексійовича Бобринського, в маєтку відстежувалися детальні відомості про витрати на утримання училища, кількість учнів, які його закінчують, і де вони в подальшому влаштовуються.

5.4.6.2. Смілянські технічні класи

Технічні класи у Смілі були відкриті в пам'ять покійного Графа Олексія Олексійовича Бобринського у 1884 році, вони діяли спочатку при Смілянському заводському училищі. Головна ідея, покладена в основу освіти технічних класів була: готувати молодих людей, які пройшли тільки нижчу школу, до технічної діяльності на заводах певної спеціальності в галузі промисловості; підготовку здійснювали в найкоротший, переважно у 2-х річний термін; підготовку як для учнів, так і громадськості намагалися провести з

найменшими витратами. Першим почесним опікуном їх був Граф Володимир Олексійович Бобринський, який надавав значну матеріальну підтримку класам, вчителям та учням.

У 1906 році на кошти почесного опікуна технічних класів Графа Льва Олексійовича, побудоване друге велике приміщення, спеціально призначене та обладнане для технічних класів. Із звіту за 1910 року видно, що за 27 років існування училища до нього поступило 447 осіб, а закінчило курси 372 учнів, на утримання технічних класів за весь час їхнього існування витрачено 118.242 рублів. У звітах Технічного товариства щорічно, з часу його заснування, поміщався список осіб, які закінчили Смілянські технічні класи з позначенням куди кожен із них поступив на службу. З цих відміток видно, що переважна більшість з тих, хто закінчив класи, йшли працювати в якості технічного персоналу на цукрові заводи, і такий факт був кращим доказом того, що ці класи цілком відповідали передбаченим призначенням при їх заснуванні.

5.4.6.3. Чоловіча та жіноча гімназії

Гімназичному навчанню у Смілі було надано високого статусу тим, що Київський Губернатор 19 березня 1908 за. № 257р. навіть вніс до реєстру «Статут навчально-освітнього товариства в м. Смілі, Київської губернії», де в першому параграфі «організація і утримання середніх навчальних закладів» визначена ціль зазначеного товариства. Почесними членами товариство були власники маєтку, його засновниками ставали службовці маєтків, чимало жителів м. Сміла та деякі особи з навколишніх поселень.

На відкриття Смілянського навчально - просвітницького товариства чоловічої гімназії 8 серпня 1908 було одержано дозвіл Міністра Народної освіти, у свою чергу Граф Лев Олексійович Бобринський гарантував плату річного утримання педагогічному персоналу навчального закладу. Саме ж відкриття гімназії відбулося 14 вересня 1908р. у складі підготовчого та перших трьох

класів, власники Смілянського маєтку брали активну участь у справі подальшого влаштування нового навчального закладу. Із-за того, що старе приміщення гімназії не задовільняло потреби навчального закладу, розпочалось нове будівництво. Гроші на спорудження будівлі та придбання навчальних посібників були виділені Графом Львом Олексійовичем Бобринським з особистих коштів, будівельні матеріали (дерево, цегла, черепиця тощо) доставлялись з резервів маєтків, які знаходилися у спільному володінні усіх Бобринських. Уже в 1908 році було закінчено будівництво кам'яної двоповерхової будівлі, куди з 5-го вересня 1909р. переселилась гімназія. У наступні роки навчальний заклад був ретельно обладнаний різними інструментами і приладами, зокрема кабінет лікаря, фізичний кабінет, гімнастичний зал, також здійснено освітлення будівлі. Правління навчально-освітнього товариства, разом з адміністрацією навчального закладу, проявляло турботу про постачання гімназії шкільними меблями та навчальними посібниками з різних предметів викладання.

З відкриттям у серпні 1909 року 8-го класу, гімназія перетворилася на повний освітній заклад: перший випуск учнів Смілянської чоловічої гімназії відбувся у 1914 році. Наприкінці 1912-1913 навчального року в гімназії навчалось 252 учні, молодші класи, починаючи з підготовчого до 4-го класу включно, приймали усіх бажаючих учнів. Все це свідчило про своєчасне задоволення потреби місцевого населення в середній освіті, хоча у старших класах учнів було набагато менше, зокрема в 6-му класі – 18, а в 7 - му тільки 12 учнів. Причина у тому, що навчання у старших класах було платним, що важко відбивалася на бюджеті гімназії, а тому у старших класах кількість учнів була невеликою, хоча це вважалось явищем тимчасовим, так як була надія на приплив учнів в молодші класи. Здебільшого бюджетні дефіцити навчального закладу покривались частково з фонду навчально-освітнього товариства,

але основним спонсором був почесний опікун гімназії Граф Лев Олексійович Бобринський.

Після відкриття у 1908 році чоловічої гімназії, правління навчально-освітнього товариства звернуло увагу на потребу відкрити жіночу гімназію, в якій відчувалася велика нагальна потреба. Клопотання Правління увінчались повним успіхом і уже 12 серпня 1909 було одержано від опікуна Київського навчального округу дозвіл від 24 травня 1870 за № 33.287 на відкриття у місті Сміла жіночої гімназії з визначеним статусом і штатом. Уже у вересні 1909р. гімназія була відкрита в складі підготовчого і перших п'яти основних класів, для приміщення навчального закладу був пристосований найнятий для цієї мети приватний будинок. На допомогу Навчально - просвітньому товариству прийшли власники Смілянського маєтку: вони виділили велику ділянку землі для будівництва власного будинку жіночої гімназії; пожертвували для цього власні будівельні матеріали; Граф Лев Олексійович Бобринський асигнував кошти на прибудову до основної будівлі з усіма удосконаленнями тогочасного шкільного будівельного мистецтва; уже з жовтня 1910 року в новій будівлі була розташована жіноча гімназія. Наглядова рада гімназії, до складу якої входили майже усі члени Правління навчально-освітнього товариства, на щомісячних своїх засіданнях обговорювала потреби навчального закладу, особлива увага приділялась забезпеченню шкільними меблями та навчальними посібниками.

Жіноча гімназія на той час (перше десятиліття ХХст.) складалася з підготовчого, семи основних класів та додаткового педагогічного класу відкритого у 1912-1913 навчальному році: і у цьому навчальному закладі уже навчалось 254 учениці; в наступному 1914р. навчальному році передбачалося збільшити числа учнів на 30-35 учениць. Фінансове становище жіночої гімназії на той час знаходилося в належному стані, завдяки

вступних внесків до 100 рублів, які вносили приватні особи, опікуни та батьки, які направляли до гімназії своїх дочок. Для учнівської та фундаментальної бібліотек жіночої гімназії Граф Л. О. Бобринський асигнував кошти на придбання достатньої кількості книг, за вибором педагогічної ради придбавно кілька швейних машин для класу рукоділля. Опікунша гімназії графиня Олена Петрівна Бобринська подарувала гімназії рояль і піаніно, а крім того, щорічно вносила близько 300 рублів для допомоги найбільш біднішим ученицям для поповнення їхнього внеску плати за навчання.

5.4.7. Соціальні заходи

5.4.7.1. Кредитно-ощадна каса

З ініціативи власників з березня 1895р. розпочала свою роботу ощадна каса для службовців маєтків, заводів і контор Графів Бобринських. Як записано в Статуті цієї каси, вона заснована з метою надання можливості робити заощадження з одержуваної ними на службі платні, а нужденним - користуватися позиками. Згідно з нормами приймати участь в касі могли всі службовці Графів Бобринських, які отримували платню не більше 3.000 руб. на рік. Фінансові ресурси каси формувались з щомісячних 5% відрахувань з платні службовців, які вступили до складу членів каси, а також певної суми, яка відраховувалась з коштів Графів Бобринських. Крім того, перед відкриттям каси власники видали кожному, хто прослужив без перерви в їхніх маєтках, на заводах та конторах 30 і більше років - 10% з середньої річної платні, яку вони одержували впродовж останніх п'яти років їхньої служби та ще й помноженої на число повних років їх служби. Наприклад, середньорічна платня за останні п'ять років становила 1.000 руб., працівник прослужив не менше 20 років, а тому під час відкриття каси отримав від власників 2.000 рублів (100 руб. x 20 років), якщо ж службовці, учасники каси, прослужили не менше 30 років, то їм

записували з коштів власників також 10% отримуваної ними платні, помноженої на число прослужених ними років, тобто 30. Крім зазначених відрахувань, власники щорічно збільшували кошти каси особливими нарахуваннями в розмірі 3% річної платні службовців, учасників каси, для видачі членам каси відповідної допомоги при важких ситуаціях чи особливих обставинах. Згідно статуту каси до особливих обставин відносились: витрата на виховання дітей, важка хвороба або смерть кого-небудь з членів сім'ї службовця, тощо

Завдяки існуванню такої каси кожен її член, крім платні, одержував чимало пільг: мав можливість робити заощадження з 6% річних і одержувати позики; навчати своїх дітей, лікуватися сам і усіх членів своєї сім'ї; поховання також здійснювалося за рахунок безповоротної допомоги з каси; після служби впродовж 30 років отримував потрійний оклад платні; при звільненні зі служби мав право отримати назад усі свої заощадження і, в більшості випадків, повертались навіть відповідні 5% відрахувань з коштів власників. Існування ощадної каси і доброзичливе відношення власників до долі своїх службовців, тривалість служби у Графів Бобринських була досить великою, не рідкісні випадки, коли вона сягала п'ятидесятирічної служби, тридцятирічна служба була звичайним явищем в економіях, на заводах і в конторах Смілянського маєтку Графів Бобринських. Щорічна витрата власників на 5% і 3% відрахування до ощадної каси службовців становила значні суми, наприклад у 1912 р., 20 тисяч рублів, крім того капіталу, який був вкладений власниками при організації каси. На 1 березня 1913 року учасників кредитно-ощадної каси налічувалось 358 осіб, актив каси становив 312,935 руб. 66 коп, з яких графських внесків 164,414 руб. 36 коп. і обов'язкових 3% внесків користувачів каси 148,521 руб. 30 коп.

5.4.7.2. Допомоги, пенсії та подарунки

Допомоги, пенсії та подарунки становили особливу сторону меценатства власників Смілянського маєтку. Крім перерахованих вище витрат на суспільно-культурні заходи через кредитно-ощадну касу, власниками щорічно витрачалися значні кошти на допомогу парафіям 17 церков, які знаходяться в межах маєтків Графів Бобринських. Ці витрати проводилися щорічно впродовж понад 50 років і в 1912 році становили 7.613 рублів. Загалом витрата на пенсії, пайки, допомоги та подарунки складала щорічно значну суму, яка пізніше була зменшена, однак в 1912 році витрата на ці заходи становили в сумі близько 45 тис. руб. на рік, треба при цьому відмітити, що до цієї суми не входили численні допомоги, які видавалися Графом Львом Олексійовичем Бобринським багатьом особам і організаціям з особистих коштів.

З давніх часів графи Бобринські встановили особливі витрати, зокрема «Пенсії та пайки». Стаття витрат на пенсії являла собою довічні щорічні видачі грошової допомоги колишнім службовцям Графів Бобринських. Грошові пенсії, поступово зростали і в 1897 році вони досягли 19.773 р., і після цього залишилися до 1912 року в середньому на такому ж рівні, з урахуванням коштів установи ощадної каси, то збільшуючись, то зменшуючись. Пайки були тими ж пенсіями, що видавалися провізією нижчим службовцям і робітникам, очевидно в інтересах сім'ї пенсіонера, адже грошові допомоги могли витрачатись ними на горілку та інший непотріб. Допомоги та подарунки - це одноразові або періодичні грошові видачі стороннім особам, яким власники знаходили за потрібне надати допомогу або видати певну винагороду.

5.4.7.3 Робітники і службовці

В період розвитку бурякоцукрового виробництва (XIXст) Київська губернія за густотою населення, виключаючи Царство Польське, займала друге місце після Московської губернії

тодішньої імперії. Крім того, Черкаський і Чигиринський повіти Київської губернії, в яких розташований Смілянський маєток з його економіями Графів Бобринських, був найбільш населеним. Внаслідок розташування економії в густонаселених місцях господарства Графів Бобринських майже зовсім не відчували нестачі в місцевих сільськогосподарських робітниках і тому мали можливість обходитися поденними робітниками з навколишніх поселень, які безпосередньо були близькими до земель Графів, або віддалених від них на відстані не більше 15 верст. Постачальниками сільськогосподарських робітників для економії маєтку Графів Бобринських була не менш 60 поселень, в яких налічувалось, за даними 1900 року, 25.533 дворів, де проживало 140.842 жителів обох статей. У той же час рівень забезпечення сільськогосподарськими робітниками серед трьох маєтків – Смілянського, Грушівського і Капітонівського, знаходилось не в однаково сприятливих умовах, що видно із нижче наведених даних (таблиця 1).

Таблиця 1

Забезпечення робітниками у маєтках Бобринських (1911р)

Робітники	Маєтки					
	Смілянський		Грушівський		Капітонівський	
	Число	%	Число	%	Число	%
Поденні	7.728	89,7	1.700	87,1	5.120	79,5
Строкові	888	10,3	250	12,9	1.325	20,5
Всього	8.616	100	1.950	100	6.445	100

У Смілянському маєтку поденні робітники становили 89,7% з усієї кількості сільськогосподарських робітників, в Грушівському поденні робітники також склали 87,1% серед усіх робітників, а ось в Капітонівському маєтку поденних робітників усього 79,5%, а строкових робітників, тут найбільше - 20,5%, що призводило до зростання витрат на утримання найнятих строкових робітників з більш віддалених поселень. Витрати в маєтках зростали досить

інтенсивно, адже відповідно до статистики початку ХХст. за 10 років (1903-4 - 1912-13pp) загальна сума витрат збільшилась з 602,681 руб., до 1.237.642 руб., тобто зросла удвічі. Значно зросли також витрати на оплату праці та утримання місцевих і прийшлих сільськогосподарських робітників у маєтках (таблиця 2).

Таблиця 2

Витрати на оплату праці та утримання робітників в маєтках

Маєтки	Площа землі, десятин	Місцеві майстри і робітники		
		Число робочих днів	Оплата праці, руб.	Утримання: (харчування, опалення та інше)
1	2	3	4	5
1903 pp.				
Смілянський	10.218	453.1667	128.119	32.768
Грушівський	4.688	176.044	42.062	12.653
Капітонівський	5.227	192.950	53.802	13.012
Разом	20.133	822.661	223.983	58.433
1913 pp.				
Смілянський	14.572	635.020	237.481	51.931
Грушівський	4.906	210.586	80.153	15.488
Капітонівський	7.125	284.994	126.548	15.062
Разом	26.603	1.130.600	444.182	82.481

Аналіз даних того періоду підтверджує невпинне зростання витрат, зокрема, якщо на оплату праці та утримання робітників у 1903 році витрачалось в середньому на одну десятину 28 руб. 93 коп., то уже у 1913 році - 46руб. 52коп., що пояснювалось двома факторами: перший, підвищення інтенсифікації сільськогосподарського виробництва; другий, підвищення оплати праці робітників і поліпшення умов їх утримання. І дійсно, в 1903 році число робочих днів як місцевих так і прийшлих робітників становило в сумі 983.256 днів, що в розрахунку на одну десятину зручної землі припадало в середньому близько 37 днів, тоді як у 1913 році число робочих днів уже становило 1.211.344, тобто на

одну десятину землі витрачалось 45,5 робочих дні. Крім того, за цей же період оплата праці та утримання робітників за ті ж 983.256 робочих днів в 1903 році становила в суму 346.196р. У цьому випадку вартість одного робочого дня у 1903 році становила 35,2 копійки, тоді як в 1913 році загальна сума оплати праці та утримання робітників становила 571107руб., а вартість одного робочого дня уже підвищилась в середньому до 47,1 копійки, тобто оплата робочого дня і утримання робітників підвищилась за останні 10 років на 33,8%. Цікаво відмитити, що платня і утримання службовців у 1903 році на одну десятину становило 5 руб., а у 1913 році 5 руб. 31 коп., тобто за 10 років витрата підвищилась всього на 10,6%.

Відбулися зміни у використанні прийшлих і місцевих робітників, що простежується у порівнянні відношення числа робочих днів, вироблених прийшлими робітниками до числа днів, вироблених місцевими робітниками за десятиліття: у 1903 році це відношення становило уже 19,5%, а в 1913 році воно не перевищувало 7,1%. Отже, прийшлих робітників залучалося все менше і менше: якщо 10 років тому прийшли робітники за кількістю вироблених днів займали майже п'яту частину кількості вироблених днів місцевими робітниками, то у 1913 році цей показник знизився до 7,8%, а ще треба взяти до уваги, що загонові роботи у величезній більшості виконувались місцевими робітниками. Таким чином виконання сільськогосподарських робіт в маєтках Графів Бобринських здійснювалось переважно місцевим населенням. Для характеристики особливості організації робіт у Смілянському маєтку слід передусім відзначити, що завдяки інтенсивному застосуванню урочної праці робітники виходили на роботу досить рано, майже зі сходом сонця і встигали закінчувати свою роботу близько 14 години дня, а після цього виділяли час для польових і городніх робіт у себе вдома. Урочна і загонова роботи привчали кожного робітника до здатності швидко і якісно виконувати

роботи, а крім того, вміле поводження з робітниками та нагляд зі сторони адміністрації за дотримання нормативів, роботи виконувалися відповідно до норм і якісно.

Більшість робіт догляду за цукровими буряками - проривка, повірка, підгортання, сапання, або поліття, виконувалися загоновими робітниками. Як на той час було прийнято, платили за роботу від рядка, а саме: на проривці за кожні 160 погонних метрів проривки платили 10 коп.; на повірці за такий же рядок (160м.) платилось 5 коп.; за підгортання і поліття за такий же рядок (160м.) працівники отримували 2-3 коп. На таких роботах до 14⁰⁰ годин дня кожна працівниця заробляла в середньому близько 50 коп. в день, підлітки ж одержували за таку ж роботу до 30 копійок. Викопування цукрових буряків проводилося від спеціальної мірки (близько 30 пудів у мірці) по 30 коп. за мірку викопаних цукрових буряків, виробляли на копанні не так уже й багато, одна працівниця в день в середньому одержувала близько 50 коп. У роки, коли ґрунт занадто був ущільнений, з високою вологою, то платня підвищувалась і тоді одна працівниця одержувала до 70 коп. за робочий день. Отже, з усього можна зробити висновок, що власники даремно грошей не платили, але кожен був задоволений так як праця цінувалась, ледарі перевиховувались, їх не ставало, що було протилежним тому, як цінувалась праця пізніше, коли прийшли до влади в Московії більшовики, тоді виховувались ледарі, бо здебільшого переважала імітація занадто важкої роботи на тих же цукрових буряках, особливо у колгоспах.

З інших робіт проводили урочно наступні роботи: вивезення гною в поле, розкладка гною на полях; доставка цукрових буряків на завод приватними підводами; викопування каналів для вилову шкідників; збирання хлібів, зокрема косовиця, в'язка снопів та укладання їх у копиці . Якщо була сприятлива погода, то усі вище названі роботи закінчувались близько 15 годин дня. Практика засвідчувала, що урочні роботи виконувались робітниками охоче і

завжди успішніше, ніж ті роботи, які треба було виконувати щоденно впродовж дня. Поденно виконувалися наступні роботи: посів будь-яких культур; розорювання цукрових буряків механізмами при кінній тязі; прибирання зернових машинами; молотьба зернових; технологічний обробіток полів; роботи з догляду за цукровими буряками. Взагалі роботи поденно передбачалося виконувати в тих випадках, коли необхідно застосовувати живу тяглову силу коней та волів, а також коли умови погоди або стан предмета роботи перешкоджають виконувати її швидко і якісно, але за технологією потребують дотримання певних строків. Заробіток поденної роботи коливався від 30 до 60 коп.: ранньою весною розпочиналась плата з 30 коп. для жінок і 40 коп. для чоловіків, а за проривку цукрових буряків для жінок платня підвищувалась до 40 коп., для чоловіків до 70 коп., іноді й більше, і тільки після збирання цукрових буряків ціни для жінок знижувались до 30 коп. і 50 коп для чоловіків.

У піковий період літніх робіт, а також при несприятливих умовах погоди, коли робітник відправляється на поденну роботу неохоче, щоб мати для деяких робіт постійних робітників, в економіях наймали строкових робітників, яких у більшості випадків запрошували з інших губерній, де немає культури цукрових буряків, здебільшого використовували строкових робітників в період польових робіт. Вартість утримання (квартира, харчі), плата і перевезення строкових робітників обходилась дорожче, ніж поденних з місцевого населення. Плата сроковим робітникам за 24 робочих дні в місяць, крім витрат на квартиру та харчі, показана у нижче наведеній таблиці.

	Квітень, травень і червень	Липень і серпень	Вересень і жовтень
Робітники	8 р. 40 к.	12 р.	9 р. 60 к.
Напівробітники і дівки	7 р. 20 к.	9 р. 69 к.	8 р. 40 к.
Підлітки до 15 років	5 р.	8 р.	6 р.

Місцеві селяни, які мали робочу худобу, знаходили достатній заробіток на різних перевезеннях в економіях і лісах, на заводах. Наприклад, в економіях візник використовувався переважно на вивезенні гною в поле і доставці цукрових буряків на заводи, а також для підвезення зерна на станції залізниці. Доставка дров з лісу на заводи та на склади проводилася виключно найманими підводами, так само як і доставка на заводи цукрових буряків, вугілля та вапна. Місцеве населення знаходило також заробіток взимку в лісах переважно при рубці і доставці деревини. У Смілянському маєтку за бажанням власників, з давніх пір прийнято віддавати місцевому населенню прибирання хліба за сніп: озимої пшениці за 10-й сніп, а ярих за 8-й сніп. Цей спосіб збирання був занадто дорогий і не вигідний для власників, але він давав можливість місцевому населенню придбати зерно кращої якості, яке використовувалось переважно вживається їм всього на насіння для посіву. Заробіток за сніп, вигідний був для селян ще й тим, що давав багатьом мати свій власний, не куплений хліб, а це уже матеріально спонукало робітників не йти на літні заробітки в інші місця. Саме плата збирання за сніп, хоча і не вигідна для власників, але вона цілком компенсувалася для них тим, що господарство маєтку чи економії завжди було забезпечено достатньою кількістю місцевих робітників, а це реальна вигода.

Таким чином, місцеве населення мало заробіток круглий рік в економіях, лісах і на заводах Графів Бобринських. Тут навіть дитяча праця знайшла собі застосування і заробіток: навесні вони збирали жуків на плантаціях цукрових буряків і виполювали бур'яни на полях, а восени допомагали батькам копати цукрові буряки. Сільське господарство в маєтках давало майже безперервну роботу місцевому населенню, починаючи з відкриття весняних польових робіт і закінчуючи доставкою цукрових буряків на заводи для переробки, а лісове господарство та цукрові заводи давали роботу ще й взимку. Місцеве населення за свою роботу отримувало

винагороду не тільки грішма, але й у вигляду оплати натурою. Скажімо, прибирання хліба за сніп дозволяло робітникові одержати заплату зерном кращої якості, в період копання і доставки цукрових буряків на завод, робіт на бурякових плантаціях, робітники користувались правом годувати свою худобу бадиллям цукрових буряків, причому частина цього бадилля отримували безоплатно для відвезення додому; нерідко й після викопування буряків робітники користуються пасовищем на бурякових плантаціях. Від заводів при доставці цукрових буряків возчик отримував жом і патоку для худоби. У лісах, при доставках лісового матеріалу на заводи чи і інші місця, візникам надавалося право користуватися дармовим випасом худоби. Користування зазначеними кормами давало змогу місцевому населенню утримувати достатню кількість робочої, а також і продуктивної худоби.

Коли розпочали будувати заводи і вводити їх у дію, то виникла велика потреба у робітниках. Спочатку робітників набирали із селян в окрузі, які належали поміщикам, військових поселенців і вільних людей, укладаючи з ними договори, де були визначені умови найму: обов'язки у роботі; величина платні; харчі; житло та інше утримання. Проте, у кожного селянина та інших вільних людей були свої турботи, своє господарство, залежність від поміщиків і т.д., а тому виникали складнощі у бурякоцукровому виробництві, адже в різні роки потреба в робочій силі в усьму маєтку становила 7-11 тисяч.

Щоб вирішити проблему О.О. Бобринський у 1845р. закупив в селі Юнаковці Сумського повіту Харківської губернії 1000 душ селян сім'ями з метою поселення їх у Смілі назавжди у якості фабричних робітників⁷⁸. Були закуплені сім'ї також і у Сібірській губернії, уже у 1850р. закуплених переселенців налічувалось біля двох тисяч⁷⁹. Кожна куплена сім'я одержувала у власність і

⁷⁸ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.441-442. –ГРАДА, ф.1412,оп.1, д.72

⁷⁹ Дневник А.А. Бобринского //Красный архив. Истор. Журнал. –М.-Л.: Гос. Изд-во,1028, т.1(26), -С.128-150

використання за власним бажанням: будинок з огородом; пасовисько для худоби; паливо для дому; вмісто орної землі їм видавалось натурою продукти; за роботу одержували платню. Місячний продовольчий пайок становив: 2 пуди житнього і 1 пуд пшеничного борошна; 20 фунтів гречаної крупи; 4 фунти солі; 4 фунти сала; 3 фунти олії; 16 фунтів яловичини; 4 фунти риби. Для переселених робітників було збудовано 384 житлових будинки, що було високо оцінено суспільством⁸⁰. Ці переселенці залишили про себе багато згадок в усій Смілянщині. Особливістю було те, що переважна більшість заводських, тобто постійних робітників, були росіяни, татари і литовці, тимчасові – це переважно українці, яких набирали з Черкаського та інших повітів Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній, були й з віддалених московських губерній–Тульської, Могилівської, Вітебської, Орловської, Калузької, Симбірської, Казанської. Історія і перекази засвідчують, що у Смілі та інших поселеннях, де на заводах працювали українські робітники, які не мирились з москалями, часто виникали образи і бійки.

У графів Бобринських керівний і технічний персонал, а він був здебільшого із-за кордону, цінився занадто високо, що видно із заробітної плати⁸¹: директор заводу–400 руб.у місяць, а його помічник–150 руб., майстер–120руб., механік –8руб., слюсар, бондар, коваль–15-20 руб., простий робітник – 6 рублів. Усі службовці заводів і економій забезпечувались квартирами з садочками і огородами, в добавок до зарплати видавали гроші для купівлі палива, жому, патоки, користувались транспортом для виїздів, користувались безплатним медичним обслуговуванням. Постійні майстри і робітники також мали багато пільг, зокрема забезпечувались повним об'ємом харчів, що включало безліч

⁸⁰ Диплом, выданный королевским обществом антикваров Севера А.А. Бобринскому. –ГРАДА, ф.1412, оп.1, д.74.

⁸¹ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С. 449-452; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т.1-4. -К.,1845-1859

продуктів для сімей, а крім того їм надавались: квартири; гроші для купівлі палива, жому і патоки; безплатне лікування, а коли робітник хворів, то він одержував половину своєї платні щомісячно; практикувались й інші допомоги.

Керівникам, майстрам і робітникам заводів і економій добре платили, створювали належні соціальні умови, але за це належало дуже важко працювати, а саме головне, що заводи в процесі переробки сировини працювали без зупинки: день і ніч, у три зміни на добу, працювали робітники; кожна зміна працювала 8 годин, після цього відпочивала 8 годин і знову до роботи на 8 годин, тобто за добу приходилось працювати 12 годин. Однак, це стосувалося постійних працівників, а ось тимчасово залучені робітники з інших маєтків, особливо до відміни кріпацтва (1861р.), були у надзвичайно складних умовах. Поміщики, які були власниками селян, присилали на цукрові заводи працювати тих, хто мав заборгованість з оброку та податків. За умовами договору завод тільки годує цих робітників і дає житло, а заробіток пересилався поміщику. У Смілянському маєтку таких селян захищали перед їхніми поміщиками, вони спасались втечею, просили виплачувати їм платню за роботу і головна контора багато в чому їм допомагала, а ось в інших маєтках, наприклад Бродських, було вкрай погано. Після відміни кріпацтва (19 лютого 1861р.) у Смілянському маєтку вводились новації відношення Графа з навколишніми селянами, яким надавалась велика вигода працювати на потреби цукрових заводів, особливо у вирощуванні цукрових буряків.

5.4.8. Смілянщина

При польському королі Казимирі Сміла уже вважалась містечком і після остаточного приєднання в ХУІІІ столітті цієї території України до Польщі, при роздачі українських міст і селищ польським вельможам, Сміла дісталась князям Любомирським: з 1742 р. – Юрію, воєводі Сендомирському; з 1744р.–Станіславу

Любомирському, який мав титул воєводи Сендомирського; з другої половини XVIII ст. (1779р.) належала Ксаверію Любомирському. Вони, бажаючи забезпечити безпечно для себе перебування у Смілі під час своїх приїздів з Польщі, побудували у містечку дерев'яний замок. Крім того, все містечко обкопали валом і обнесли частоколом; але ці укріплення не захистили шляхту і жидів від повсталих 1768 р. так званих малоросіян, загін яких у 300 чоловік під проводом самого Залізняка оволоділи містечком і перебили усю шляхту та жидів. У 1773 році за приборкання повстання король Станіслав-Август надав Смілі привілей на магдебурзьке право і відповідний міський устрій, який дозволяв знищувати повстанців, навіть через повішання.

Незабаром князь Ксаверій Любомирський перейшов на службу до московського війська, він викупив у свого брата Михайла другу частину Смілянщини і намагався щось там розвивати та покращувати. Однак, військова служба та високе звання генерал-майора забирало багато часу, а тому було вирішено Смілянщину продати, що не було до вподоби населенню цього краю, які мабуть жили заможнo, бо написали панові «Батьку наш, - умоляли ходоки,- не продавай Смілянщини, а якщо є потреба в грошах, то скажи тільки, скільки треба, і ми все знесемо тобі»⁸². Так це відбувалось чи ні, але Сміла продавалась, бо величезний маєток був занадто коштовним, а тому тільки фавориту цариці Потьомкіну було дозволено його придбати, бо це ще була територія польська, а ціна сягала два мільйона срібних рублів⁸³, з яких покупець заплатив спочатку тільки половину, а далі вони торгувались і мабуть ні до чого не домовились.

Як відомо українськими містами, селами, селянами і землями московські царі розраховувались з тими, хто їм служив, особливо вояками, які завойовували землі інших країн, а також

⁸² РГАДА, ф. 1412, оп. 8, д. 32. Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, –С.373

⁸³ Коденська книга судових актів. //Укр. архів,1931, т.2

приблизним. Навіть коли ще Польща володіла Правобережною Україною і Смілянщина належала польському князеві Ксаверію Любомирському, Потьомкін, який був таємно обвінчаний з царицею Катериною II, мав змогу у 1778р. придбати величезний маєток. У той час Смілянщина, яку Потьомкін наказав називати «Графство Смілянське»⁸⁴, включала величезну територію в сучасних межах: Смілянський, Шполянський, Городищенський райони; частково Черкаський, Звенигородський Кам'янський, Катеринопольський, Корсунь-Шевченківський, Каневський Черкаської області; Олександрівський та Новомиргородський Кропивницької області. Структурна характеристика тодішньої Смілянщини наступна: 10 містечок (Сміла, Теленіно, Кам'янка, Турія, Гуляй-поле, Шпола, Ольшанка, Городище, Мошни, Межиріч); сіл–122; деревень–75; монастирів–6; кількість дворів – 20961; населення –136666, з них шляхтичів – 1681, жидів –5110, кріпаків (підданих) – 129865; площа земель –555тис. десятин, з них орних і сінокосів –345 тис. і лісів –210 тис десятин. При польському господареві піддані жили вільно, не були обтяжені різними повинностями, а тому існують вище наведені відомості, що смілянське населення вмовляло Любомирського не продавати маєток москалеві Потьомкіну, якого мабуть боялися.

Новий господар Потьомкін–Таврійський командував військом на півдні Московської імперії і коли для флоту та будівництва порту у Миколаєві потребувалось багато лісу, якого немає у південних степах, то його брали у Смілянському маєтку, найбільше у Мошнах, як говорив Потьомкін «в лесах моих польских»⁸⁵. Крім того, для лікування ран після битв Потьомкін направив відпочивати до Смілянського маєтку два полки, якими командував майбутній герой 1812р. генерал-майор Кутузов, але один польський командир був незадоволений таким розміщенням війська, мовляв «по чьому

⁸⁴ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.375-382

⁸⁵ ГАЧО, ф. 692, оп. 1, д. 10.

повеленню он вступил в Польшу»⁸⁶. Хоча Потьомкін купив маєток і кругом були московські війська, але територія Смілянщини ще вважалась чомусь польською, бо ще у 1788р. Київщина і Поділля вважалися польською територією, навіть Смілянська міліція була включена до складу військ речі Посполитої. Одначе, у 1792-1793рр. поляки двічі були розбиті росіянами і Москві дістались майже усі землі Правобережжя України: Поділля, Брацлавщина, Київщина і частина Волині. Вояка Потьомкін, який проявив мужність у битвах з турками, раптово помер, не маючи дітей, а тому величезна Смілянщина дісталась племінникам, у тому числі частина, більше трьох десятків сіл і містечок, Олександрю Миколайовичу Самойлову: Сміла, Констянтинівка, Балаклея, Новокняжа, Яблонівка, Березняки, Сунки, Залевки, Бузуковець, Головятино, Гуляйгородок, Плескачівка, Жаботин, Пруси, Райгород, Лузанівка, Сердюківка, Самгородок, Ташлик, Санжариха, Попівка, Тернівка, Смілянка, Ротмістровка, Ковалиха, Староселечко і чимало сіл. У ті часи у Смілянському маєтку, що дістався Олександрю Самойлову, налічувалось більше 3220 дворів і 27,2 тис кріпаків, а коли Смілянщиною уже володів його син Микола, то в ній залишилось вісім населених пунктів, 1059 дворів, 9650 кріпаків та 18 тис. десятин землі.

Смілянщина дісталась О.Самойлову не випадково: він був найближчим родичем Потьомкіна; приймав участь у багатьох битвах і був нагороджений відзнаками самою імператрицею; мав звання генерал-майора; коли залишив військову службу, то був призначений генерал-прокурором, став членом Державної Ради, мав чин дійсного тайного радника, на кінець одержав графське звання. Коли не стало Потьомкіна і Катерини II, то Самойлов позбувся усіх своїх посад і переселився зі столиці жити до Сміли, але проводив життя на балах, в забавах і різноманітних задоволеннях. Потреби були великі, а доходів не було, тому граф

⁸⁶ ГАЧО, ф. 832, оп. 1, д. 191,192.

Самойлов щорічно продавав село за селом, бо було вигідніше продати село ніж його утримувати. Тодішні, як і теперішні, московські господарі любили гроші, але не любили працювати, а тому продавали села і міста: середнє за величиною село (160) дворів коштувало майже 100 тис. рублів асигнаціями, а річний дохід від такого села становив лише десяту частину цієї вартості⁸⁷, що спонукало лінєвих продавати свої маєтки частинами, як це зробив Самойлов, у нього залишилось мабуть третина того, що одержав від свого знаменитого родича. Коли Самойлов у сїмдесятирічному віці помер (1814р.), то його маєток перейшов у володіння сина Миколи, який ще більше спустошив маєток ніж його батько. В подальшому (1838р.) добряче зменшений Смілянський маєток (Сміла, села–Яблунівка, Костянтинівка, Балаклея, Старосїлля, Гречківка, Будка, Миколаївка, хутір Могилівка) Микола продав своїй рідній сестрі уже Бобринській (Самойловій) Софії Олександрівній. Час впродовж майже половини столїття перебування Смілянщини у володінні Самойлових був самим безплідним, руйнівним, занедбаним і розтриньканим, за усі роки існування цього благодатного краю.

Перехід маєтку у володіння Бобринських відкрив в історії Смілянщини найкращу епоху. Як відзначалось, О.О. Бобринський нащадок представників двох працюєвєтих націй – українця Григорія Орла і німкені, відомої імператриці Росії Катерини II. Дїяльність їхнього нащадка давала свої результати на Смілянщині «на местных заводах и фабриках вырабатывалось продукции больше, нежели в Киеве; по некоторым показателям Смялянское имение превосходило известную своим промышленным развитием ...Москву»⁸⁸. Розвиток бурякоцукрового виробництва сприяв зростанню чисельності населення в усіх 33 поселеннях Смілянщини: тільки за 1840-1864рр. населення зросло з 28тис. до

⁸⁷ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18443.

⁸⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т.1-15. –Спб. 1846; Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, С.412

46 тис. осіб або в 1,6 рази⁸⁹. Нова галузь сприяла появі виробництва нових видів продукції, що збільшувало робочі місця і доходи і підприємців, і населення. Зокрема, в селах, біля заводів або неподалік них, влаштовувались винокурні з виробництва горілки (хлібне вино), зокрема в Сунках, Плєскачівці, Ротмістрівці, Балаклеї, Носачівці, Ташлику, Пастерському, Мельниківці.

Важлива роль у цьому належить Софії Самойловій, яка народилась 1799р., закінчила Єкатеринінський інститут з відзнакою, а далі перебувала в якості фрейліни при дворі імператриці Єлизавети Олександрівни, а пізніше Марії Федорівни, де її зустрів і одружився Олексій Олексійович Бобринський. Згодом вони перенесли усе своє виробництво до Смілянського маєтку і залишились назавжди проживати у Смілі. У них народилося три сини – Олександр, Володимир і Лев, які згодом внесли багато добрих справ у розвиток науки і сільського господарства Смілянщини.

5.4.8.1. Історія про містечко Сміла

Містечко Сміла Київської губернії, Черкаського повіту, де було зосереджено головне управління маєтностями і заводами Графів Бобринських та була розташована садиба самих власників Смілянського маєтку, являє собою одне з найдавніших поселень Південно-західного краю України, про що свідчать вали і городища, розкидані у величезній кількості в околицях Сміли кургани⁹⁰. Містечко Сміла розташоване на берегах трьох невеличких річок – Серебрянки, Тясмина та Ірдія. В часи володіння містечком поляків Любомирських та москалів Потьомкіна і Самойлова, Сміла, не дивлячись, що називалась містечком, продовжувала залишатись селом, тут було лише: два цегельних заводи; пивоварний завод; кузня, столярня і слюсарня;

⁸⁹ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.474

⁹⁰ Гр. Бобринский Алексей. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок. С. Петербург, 1887.

складське приміщення; склад для військового спорядження. У 1633р. старий магнат Конецпольський придбав в іншого поляка землі вздовж Тясмина з містами Мліїв, Орловець, Сміла, Балаклея, Городище, Жаботин, Медведівка, Лебедин, Чигирин. Для історії цього краю нагадаємо, що саме в цей час старий Конецпольський надав сотникові Михайлу Хмельницькому хутір Суботів біля Чигирин, де народився і проживав гетьман України Богдан Хмельницький з його синами Тимошем, Юрасем і дружиною Ганною. Молодий же Конецпольський, якого призначили Чигиринським і Корсунським старостою, одержавши у володіння Корсунь, Стеблів, Чигирин, Лисянку, Звенигород з усіма селами і хуторами, що навколо, надав вказівку підстарості Чаплинському відібрати у Б. Хмельницького Суботів та зруйнувати цей хутір, що в кінцевому підсумку призвело до першої визвольної війни українців від Польщі у 1648-1657 роках.

Нас цікавить Сміла, в якій за часів Бобринського багато чого було першим і новим: перша дослідна селекційна станція; перша лікарня в повіті; перше механічне підприємство; перший навчальний заклад з підготовки спеціалістів з цукроваріння в імперії; перша і єдина ентомологічна станція. Засновником бурякоцукрового виробництва у Смілянському маєтку Графом Олексієм Олексійовичем Бобринським в околицях Сміли проводились численні розкопки багатьох пам'ятників глибокої старовини. Незважаючи на те, що більшість з тих курганів виявились в значній мірі розграбованими, досліднику вдалося зібрати багаті колекції різних предметів, які проливають світло на життя і побут найдавніших мешканців цього краю. Дикуни епохи кам'яного віку залишили тут мало слідів свого перебування, зато представники кам'яно-бронзової епохи, яку дослідник пропонує перейменувати в неолітичну епоху, залишили в найдавніших могильних курганах не знищені сліди свого, очевидно, багатівікового проживання в цій місцевості. Сам дослідник, Граф

Олексій Олексійович Бобринський, досить детально пише про давніх мешканців краю. У своїх дослідженнях він повідомив, що проходили століття і замість людини неолітичної епохи, які належала до довгоголової раси, Придніпров'я заселялось скіфами, а потім сарматами⁹¹, що дає можливість докладно судити про скіфа і його побут. Скіф вимальовується у вигляді кочівника: високого зросту, з сильно розвиненою мускулатурою; голова кругла, риси обличчя дуже виразні, зуби чудові; навислі брови, випуклий лоб, глибоко запалі основи носа; сильні вилиці надавали скіфові трохи суворий вигляд; головне його заняття - верхова їзда, кочове життя, битви, звіринні лови. На нашу думку саме такими рисами скіфи і сармати нагородили майбутніх поселенців Придніпров'я, які й стали прадавніми пращурами українських козаків, нащадки яких формували основу Запорізької Січі.

За скіфо-сарматською епохою безпосередньо наступає епоха великого переселення народів і на кінець в Київщині осідають слов'яни, проходить давньо-слов'янська і велико-князівська епоха. Саме в цей час, повідомимо, виникає поселення Сміла, як населений та ще й навіть укріплений пункт, про що свідчать народні перекази та залишки вцілілого давнього укріплення. Дослідник Похилевич у своїй доволі цікавій книзі⁹² описує всі залишки у Смілянському укріпленні таким чином: до залишків глибокої старовини слід зарахувати вцілілі укріплення так званого замку, яке являло собою земляне укріплення із чотирьох боків, з чотирма прогалинами у кутах; розташоване укріплення на підвищенні над ставком; в ньому було влаштоване римсько-католицьке кладовище з латинською цвинтарною каплицею. Про давність містечка свідчать також назви навколишніх урочищ та поєднані з ними народні перекази про невідомих княжих дітей - Юрія, Мотрони і Домни. Вони залишили після себе добрі справи:

⁹¹ Граф О.О.Бобринський. Грунтовне археологічне дослідження курганів скіфо-сарматської доби. Т. III, праць автора

⁹²Похилевич. "Сказание о населенных местах Киевской губернии", 1864р,

перший, за переказами, збудував будинок на горі, яка до цих часів називається Юр'євою горою; Мотрона збудувала Мотронинський монастир; Домна насипала Смілянську греблю.

Так сталося, що "Переход Смелой во владение Графини Бобринской, пишет Похилевич, составил эпоху в развитии этого местечка, так как он послужил к выгоде не только жителей его, но и всего Черкасского уезда. До того времени торговля и промышленная деятельность Смелы ограничивалась крупчатыми слично устроенными на реке Тясмине мельницами, которые снабжали мукою не только свой уезд, но и вырабатывали еще значительное количество муки для отправки в Умань, Кременчуг, Николаев и Одессу. Эта промышленность осталась в хорошем состоянии и в будущем, так как с 1838 года предприимчивость и капиталы владельцев открыли здесь множество новых средств для торговых оборотов, промыслов и заработков значительному числу людей: мы говорим о Смелянских свеклосахарных заведениях, известных во всей России". Цукрові заводи змінили заштатний вигляд містечка Сміла, яка стала столицею "цукрового Королівства" Бобринських: прокладались мостові; встановлювались ліхтарі; висаджувалось безліч дерев; зростали доходи у городян містечка Сміли та інших місць Черкаського повіту; нового змісту набувала соціальна сфера містечка і навколишніх сіл. Зростала містечкова людність, якщо в 1847р. у Смілі проживало 4080 чоловік, то в 1890 р. населення містечка збільшилася в три рази.

Містечко і його околиці розрослись, уже 1850р. у Смілі нараховувалось 755 домів⁹³, з них належали: дворянам – 65, купцям – 8 (4 християнам і 4 євреям), міщанам – 60, міським євреям – 239, старообрядцям – 31, селянам – 352. За підрахунками Похилевича, в шістдесятих роках ХІХ сторіччя в містечку Сміла проживало 12.614 жителів, з них: православних 4.850; розкольників 290;

⁹³ Коваленко А.П. Минула доля рідної землі. Вид-во ВеГа, 2009, -С.468

католиків 526; лютеранців 42; євреїв 6.906 душ. Серед усіх жителів Сміли налічувалось 23 капіталісти третьої гільдії з яких лише 5 християн, решта євреї. Розташування і проживання населення Смілянщини мало такий вигляд: 2.604 жителів переважно числяться при цукровому заводі; більшість людей проживало в селах: Смілянка – 1100, Яблунівка – 1342, Костянтинівка – 1483, Балаклея – 2788; Старосілля–500 душ.

В містечку Сміла будувалось багато виробничих і соціальних споруд, але дослідник Похилевич знайшов в літературі повідомлення про те, що громадські установи, які знаходились на початку шістдесятих років XIX століття, залишались у дії тільки поштова станція, квартира станового пристава і громадська лікарня, на утримання якої з каси власника відпускалося до 8.000 руб. Громадську лікарню, яка була збудована власниками Смілянського маєтку автор пропонованого дослідження бачив у 1958-1959рр., коли довелося працювати у районному банку міста Сміла. З документів відомо, що на вшанування цукрового виробництва за часів Бобринського передбачалось збудувати пам'ятник у вигляді колосальної цукрової брили з бронзи та каменю, але добрі наміри, мабуть, не були здійснені. Відзначимо, що це були відомості про м. Смілу до шістдесятих років XIX століття.

Однак, на початку дев'яностих років XIXст. розвиток бурякоцукрового виробництва вніс значні зміни в чисельність населення і його структуру на Смілянщині. За офіційними статистичними відомостями⁹⁴ в містечку Сміла налічувалось 2589 садиб, в них жителів 7521 чоловіків і 7674 їхніх дружин. Враховуючи, що до містечка прилягало майже нероздільні з ним заводські селища: рафінадного заводу з 198 дворами, в яких налічувалось 458 чоловіків і 448 їхніх дружин; Смілянського бурякоцукрового заводу з 173 дворами, в них проживало 344 чоловіки і 336 їхніх дружин; колишнього механічного заводу з 63

⁹⁴ "Виробництво цукру на заводах Графов Бобринських", 1913р.

дворами в яких проживало 173 чоловіки і 187 їхніх дружин; все населення містечка Сміла з прилеглими до нього поселеннями проживало у 3.023 садибах, а число жителів уже налічувало 17141 чоловіків і їхніх дружин. Якщо ж до названої кількості жителів ще додати біля 1000 робітників з віддаленої губернії, які проживали майже постійно в заводських казармах і садибах, які ймовірно, в офіційну статистику не увійшли, так само як і набагато більше працюючих на залізниці, то можна без великої помилки вважати, що число всіх жителів містечка Сміла з прилеглими селищами становило до 20 тис. чоловік. У містечку діяло 3 православні церкви: одна на головній площі кам'яна, прекрасної архітектури, збудована в 1879 - 80 роках переважно на кошти Графів Бобринських; кам'яний костел, побудований в 1824 році, на іншій стороні тієї ж площі, проти православної церкви; декілька єврейських молитовних будинків, єврейська синагога; на околиці містечка при лютеранському кладовищі збудована лютеранська кірха.

Торгівля в містечку зосереджувалась в добротних кам'яних лавках поблизу ринкової площі, на ринку торгують крім місцевих жителів, також прибулі з усієї околиці та віддалених поселень, постійно відбувався один великий річний ярмарок. Реміснича промисловість в містечку розвинена досить сильно, мала представників майже усіх цехів, але майже уся знаходилась в руках євреїв. Саме на початку ХІХст. на кожні десять жителів Сміли приходилось чотири євреї і вони обіймали усі дохідні сфери виробництва: торгівля, шинки, візники, чоботарство, вичинка шкіри, швейна справа, м'ясна справа і інше. Звичайно, це робота не із легких і вона необхідна для щоденного життя, але чомусь українці до таких робіт не пристосовувались. З промислових закладів працювало два шкіряних заводи, новий водяний вальцювальний млин власників містечка продуктивністю до 300 тис. пудів на рік, пивоварний завод, а також невелика механічна

майстерня та декілька дрібних закладів - друкарня, крупорушки та інше.

Благоустрій та розпорядок в містечку офіційно відносився до відання міської управи та поліції, але фактично підтримувався за рахунок власників Смілянського маєтку. Містечко мало добре влаштовані протипожежні засоби та пожежну команду, добротну громадську лікарню на 100 ліжок, засновану для потреб маєтку, але оскільки вона знаходиться в містечку, то служила також і для містечкових жителів, крім того, при заводі поблизу містечка була досить влаштована амбулаторія, якою користувались усі навколишні жителі. У містечку крім лікарні було дві аптеки і постійно працювало 7-8 лікарів, з яких три служили в управлінні маєтку власників, два знаходились при управлінні Фастівської залізниці, а решта вільнонайомні. Для шкільного навчання дітей жителів в містечку діяло: заводське училище для хлопчиків і дівчаток на 440 учнів; один приватний жіночий пансіон першого розряду; приватне училище для початкового навчання; волостне народне училище; декілька приватних єврейських шкіл.

Така була Сміла на початку дев'яностих років XIX сторіччя, але через 20 років (у 1912 р.) містечко невпинно розросталося: тільки основного населення містечка, як вище показано, налічувалось 20 тисяч душ; разом з селищами рафінадного і бурякоцукрового заводів та колишнього механічного заводу, службовців на заводах та інших установах центрального управління маєтків і заводів, населення Сміли перевищувало 30 тисяч осіб обох статей. Містечко добудували, з'явилися нові квартали, а в центрі міста височіли дві ошатні будівлі чоловічої і жіночої гімназії з повним курсом навчання і працювали технічні класи. Все будівництво здійснювалось на кошти власників, переважно Графа Льва Олексійовича Бобринського: повсюди були помітні сліди міського благоустрою; багато вулиць покривались мостовими; з обох боків вулиць висаджувались декоративні дерева; частина

містечка освітлювалась керосиновими ліхтарями; за рахунок власників маєтку утримувалась пожежна команда. В містечку швидко розвивалась торгівля, яка своїм об'ємом далеко перевищувала торговельні обороти багатьох навіть значно більших міст України.

В цілому треба визнати, що на початку ХХст. містечко Сміла з усіма його присілками, залізничними станціями, під'їзними шляхами до заводів, постійним рухом на цукрових заводах та в містечку справляло враження досить розвинутого торгово-промислового центру з поживленим життям. Мабуть добре минуле вплинуло на позитивне сучасне, адже в кінці ХХ - початку ХХІст. у Смілі і її навколишніх селах народжувались відомі українці, зокрема Анатолій Павлович Коваленко, відомий вчений в галузі космічної техніки, автор книги про свій край «Минула доля рідної землі, або сказання про Смілянщину». Народився А.П. Коваленко 1936р. в сім'ї робітника села Мала Яблунівка поряд з Смілою, закінчив з відзнакою школу №22 на станції ім. Т. Шевченка. З 1953р. проживає в Москві: закінчив з відзнакою Московський авіаційний інститут; наукову діяльність розпочав у знаменитому «космічному» конструкторському бюро С.П. Корольова; займався випробуваннями систем орієнтації перших космічних апаратів, що запускалися до Місяця; приймав участь в розробці першої системи зближення та стиковки апаратів на орбіті. Він є одним із засновників наукового напрямку «Теорія і засоби управління космічними апаратами з використанням геомагнітного поля», результати його наукових розробок реалізовані на багатьох космічних апаратах різного призначення. Він є автором біля 200 наукових праць, серед яких, крім основної наукової тематики, є праці з магнітометрії, приладобудування, історії техніки, краєзнавства, літературознавства, з економіки та біографічного жанру. Приймав участь в експериментах на виживання, які проводились Інститутом медико-біологічних проблем у 70-х роках

XX ст. на безлюдному острові у Японському морі і в Красноярській тайзі. В останні роки працює в Московському державному технічному університеті ім. Баумана.

5.4.8.2. Значення маєтку "Сміла" для навколишнього населення.

Для навколишнього населення містечко несло прогресивні ідеї у сфері прогресивних технологій промислового і аграрного виробництва, обробітку ґрунту, високого рівня соціально-економічного забезпечення серед широких мас населення, розташованого навколо містечка, де донедавна панувала бідність і соціальна незахищеність. В той період у сільських місцевостях України, де велося виключно зернове господарство, становище сільськогосподарських робітників, особливо після 1861р., ставало з кожним роком все важче, головним чином, внаслідок того, що період польових робіт, який вимагав великої напруги та значної кількості робочих рук, скорочувався, ставав все менш і менш продовженим із-за підвищення продуктивності внаслідок використання механізмів.

В давнину, коли зернові прибирали серпом, а молотили ціпами, період збирання врожаю затягнувся аж до січня, лютого, іноді молотьба затягувалась до весни. Коли ж почали з'являтися жнивні машини та парові молотарки, то збирання врожаю, молотьба та зберігання переважно до кінця вересня уже закінчується. Таким чином, період збирання врожаю, що вимагав особливо багато робочих рук, закінчувався впродовж двох місяців, решту часу року усі, порівняно нескладні і повільні роботи з підготовки до посіву і догляду за худобою виконувались нечисленними постійними робітниками, а в більшості селянських господарствах - власними силами родини. Зрозуміло, що як би високо не оплачували працю сільськогосподарського робітника в період збирання врожаю і молотьби, загальний річний заробіток

його в місцевостях, де ведеться виключно зернове господарство, виявлявся низьким, більше трьох четвертин року робітник і його родина залишалися майже без будь-якого заробітку.

Зовсім в іншому становищі перебували сільськогосподарські робітники в тих місцевостях, де розпочали культивувати в значних розмірах посіви цукрових буряків і тут здійснювали їхню переробку на цукрових заводах з метою одержання цукру - піску та рафінаду. У маєтках Графів Бобринських впродовж багатьох десятиків років проводилось типове для українських ґрунтів та кліматичних умов використання посівів цукрових буряків та переробка їх на цукор. Площі посівів цукрових буряків були доведені до п'яти тисяч десятин, що становило майже 20% усієї включеної в сівозміну землі Смілянського маєтку Бобринських. Отримана з цих посівів маса цукрових буряків перераблялась на чотирьох власних бурякоцукрових заводах, з одержаного цукру-піску вироблявся рафінад на Смілянському рафінадному заводі.

Все це створювало більш інтенсивну зайнятість: значно більше часу на рік сільськогосподарський робітник залишався зайнятим роботою: оранка, посів і догляд за сходами цукрових буряків, збирання врожаю, перевезення та переробка цукрових буряків на цукор і рафінад, торгівля новим видом продукції. І дійсно цукровий буряк являв собою рослину, яка вимагає особливо ретельного догляду за собою зразу ж після посіву, аж до періоду повного розвитку надземної частини рослини: боротьба з довгоносіком та іншими шкідниками; розріджування рядків; прополка і проривка; ряд інших робіт.

Усі ці роботи вимагали величезних зусиль значної кількості робітників, а тому працювали майже усі, починаючи з дітей восьмирічного віку. У цей же період наставала гаряча пора збирання і молотьби зернових культур, який також вимагав чимало робочих рук. Як тільки посіви цукрових буряків дозріли, в перших числах вересня уже починається копка і зведення цукрових буряків

на заводи, що звичайно тривало до глибокої осені. Одночасно з перевезенням цукрових буряків на заводи, на них розпочинається переробка сировини на цукор, що затягувалось аж до січня, а іноді й до лютого наступного року. Потребувалися робочі руки ще й взимку, коли проводилося вивезення гною на поля, переважно під майбутні посіви цукрових буряків, що затягувалося до весни.

Таким чином, введення в сівозміну цукрових буряків, крім значної вигоди для сільського господарства, що підвищувало ефективність сівозмін та покращувало культуру землеробства, а також приносило величезні прибутки цукрозаводчикам, було особливо вигідним для сільських жителів, які завдяки вирощуванню нової культури та переробки солодкого коренеплоду на місцях, одержували постійний та ще й не малий заробіток для всієї своєї родини. Особливо важливим для місцевих жителів було й те, одержуючи чималі заробітки, вони не тільки не відривались від власного господарства, а, навпаки, сприяли їм мати достатню кількість робочої худоби, яку було чим годувати (гичка, жом, меляса), одержувати органічні добрива, звичайно, й тваринницьку продукцію. Було це вигідно й підприємцям, адже приділяючи господарствам власників і цукровим заводам тільки вільний від робіт у власному господарстві час, більшість робітників на плантаціях і заводах були із місцевих селян.

Врахувати всі вигоди, які одержувало навколишнє населення від великого бурякоцукрового господарства надзвичайно важко, так як ці вигоди проявлялися не тільки в тих грошових заробітках, які вони отримували у вигляді заробітної плати за всілякі роботи в економіях і на заводах, а й в цілому ряді інших побічних вигод, які важко враховуються, хоча реально вони існували і їх відчували. Перше, була можливість з вигодою використовувати робочу худобу, яким окрім заробітків в економіях і на заводах, селянин мав можливість своєчасно обробляти й своє власне поле. Здебільшого дармові корми під час збирання та перевезення цукрових буряків

забезпечували дешеве утримання робочої худоби та ще й отримувати значну кількість гною, який раніше селяни охоче вивозили за невелику плату на поля власників. Більше того, в нових умовах селяни гній уже не продавали власникам заводів, а майже цілком вивозили на свої поля. Друге, сільське населення поселень, розташованих поблизу економій Графів Бобринських мало можливість заробляти добротний посівний матеріал, завдяки тому, що власники маєтків, незважаючи на дорожнечу традиційного способу збирання посіву, продовжували здавати частину свого врожаю за збирання від снопа, завдяки чому працівник отримував винагороду зерном високої якості. Третє, бурякоцукрові заводи, які не обмежувались власним врожаєм цукрових буряків, охоче купували їх у селян, а це сприяло запровадженню ними посівів цукрових буряків на власних полях, що було одним з кращих засобів до підвищення загальної врожайності селянських посівів зернових та овочевих культур, а також очищення землі від бур'янів.

Існують статистичні дані про посіви буряків на селянських полях, розташованих поблизу Смілянського бурякоцукрового заводу: постачання селянами цукрових буряків на цей завод реєструвалося з 1885 року; кількість селянських буряків з року в рік надзвичайно коливалося, навіть був період впродовж семи років (1891 – 1897рр.), коли від селян цукрові буряки на завод зовсім не надходили; пізніше поставка цукрових буряків відновилася. Надходження цукрових буряків від селян збільшувались: до 1910р.- 60,842 дванадцятипудових берківців на суму 101.663 руб.; в 1911р. - 90.213 берківців на суму 163.186 руб.; в 1912 році - 63.913 берківців на суму 105.923 руб. Звідси ставало зрозумілим, що культура цукрових буряків в селянських господарствах Смілянського району міцно укоренились, чим і пояснювалась відмова селян вивозити свій гній за плату на поля економій. Крім зазначених вигод, сусідство з господарством Графів Бобринських

приносило населенню, ще й вигоди, які важко піддавалися обліку, від тих суспільно-культурних заходів, якими населення користувалось безплатно або за мізерну плату, зокрема лікарні, амбулаторії, школи, училища, протипожежна охорона, вимощені каменем дороги та інше.

Крім того, щорічно значні суми господарство Графів Бобринських виплачувало місцевому населенню, провадилися немалі витрати для населення, що проживало навколо Смілянського, Грушівського та Капітонівського маєтків, цукрових заводів і лісів Графів Бобринських. Тільки за час з 1 березня 1912 по 1 березня 1913 року господарство Графів Бобринських витратило 1.663.401 рублі на утримання робітників, з яких для місцевих робітників 1.581.431 р. (95,08%) і прийшлих - 81.970 р. (4,92%). З цих даних виходило, що основну робочу силу в господарстві на той час складало місцеве населення, на долю якого припадала лєвова частина всіх витрат. В маєтках Графів Бобринських все більше дбали про місцеве населення, адже десять років до цього (1903-1904р.), витрата на прийшлих робітників становили близько 12% (таблиця 1).

Таблиця 1

Заробіток населення в Смілянському маєтку Графів Бобринських за 1903-1904 рік

	Місцеві робітники	Прийшли робітники	Разом
На цукрових заводах, руб	258.805	42.595	301.400
У 3-х маєтках , руб	433.803	63.780	497.583
У лісах , руб	96.838	-	96.838
Разом	789.446	106.375	895.821
Питома вага, %	88,1	11,9	100

Для того, щоб отримати деяке уявлення про те, скільки в середньому припадає різного зароботку на сім'ю сільського населення, яке працювало в маєтках, на заводах і в лісах Графів Бобринських, скористаємось даними лише про один маєток

Грушівський, який був типовим для усього Смілянського маєтку. Згідно з даними Грушівський маєток виплатив місцевому населенню у 1912 році за роботи у сільському господарстві і на цукровому заводу 289.305 рублів, а за статистичними даними кількість дворів у тих селах і хуторах, які постачали робітників у Грушівський маєток налічувалось 2.438, то в середньому на один двір припадало 118,7 руб. зароботку.

На той час така кількість готівки, що надходила щорічно у селянське господарство ззовні, давала йому можливість здійснювати усі платежі та необхідні в селянському господарстві грошові витрати, а отже таке надходження готівки і усі вигоди від цього, хоча і не піддаються обліку. Все це свідчать про підвищення відносного добробуту місцевого населення, у порівнянні з іншими місцевостями, де велося виключно зернове господарство. В ті часи земством не було проведено суцільного обстеження господарств, зокрема Київської губернії, яке свідчило б настільки рясний приплив грошових коштів у вигляді заробітків в економіях і на заводах Графов Бобринських. Наявність певних коштів у населення перш за все відображалось на стані платежів і сплати податків в різних губерніях України, де у багатьох місцях були проблеми у розрахунковій справі. У той же час у Смілянському маєтку застарілих казенних, земських і громадських недоїмок за місцевим сільським і міським населенням майже зовсім не числилося. Проте, на відміну від минулого тепер подібні обстеження не користуються пошаною і не проводяться, особливо це простежується в сучасних умовах, на початку XXI ст., адже усі дані про приватну економіку, розрахунки і соціальні гарантії закриті.

Подібні дослідження і обстеження в минулому вкрай були необхідні так як непрямі податки надходили надзвичайно рясно у вигляді доходу від продажу монопольних видів продукції – горілки, вина та тютюну, що знижувало доходи від зароботків, погіршувало можливості поліпшувати господарювання, задовольняти потреби

робітничого люду в добротному житлі, одязі та харчах. Заробітки у Смілянському маєтку, не дивлячись на мізерні наділи землі, сприяли тому, що населення не відчувало тієї великої потреби в землі, яку відчувало сільське населення інших територій України, де не були розвинені бурякоцукрова та інші галузі промисловості і де, майже єдиним джерелом для добування засобів для існування і оплати постійно зростаючих податків, залишалися невеличкі наділи власної землі. Крім задоволення матеріальних потреб, місцеве населення Смілянського маєтку завдяки існуванню добре обладнаних початкових шкіл і влаштованих на кошти власників навчальних закладів більш вищого типу, мали можливість давати дітям не тільки початкову освіту, вони мали змогу одержати подальшу освіту на заводах і в економіях власників. Лікарні, амбулаторії, богадільня, протипожежна організація, різні допомоги, пенсії та пайки доповнювали картину, хоча й відносного благополуччя, яким користувалось місцеве населення, завдяки дальності Смілянського маєтку і заводів Графів Бобринських.

VI. Інші підприємці бурякоцукрового виробництва

Серед власників цукрових підприємств в Україні було чимало інших народів, зокрема євреїв: Бродські, Гальперін, Еттінгер, Зайцев, Балаховський, Френкель, Ліберман, Заке та інші. Відомими були брати Бродські, яким належало 17 цукрових заводів, вони виробляли четверту частину всього рафінаду в Московії. Ці підприємці мовби і не були власниками заводів, власником була акціонерна компанія, яка працювала на умовах оренди, але практично усе було приватною власністю сімейства Бродських, які передавали цю акціонерну власність із покоління в покоління тільки Бродським. Багато підприємливих людей кинулись виробляти цукор, але їхні підприємства потрапляли до євреїв, скажімо поміщик Лопухін П.Ф. ледь скоштувавши цукру, виробленого на своєму заводі, помер, а його нащадки у 1854 р.

здали завод в оренду А.М. Бродському, який у свою чергу 1856р. передав його своєму братові Ізраїлю Марковичу Бродському. Зразу ж у 1858р. там же було збудовано рафінарню, усе це давало великі прибутки. У торгівлі цукром єврейські купці займали ще більшу частину бізнесу, ніж у виробництві, яка сягала до 70% всього товарообороту цукру⁹⁵.

6.1. Бродські – виробники і філантропи

Підприємницька і філантропська (благодійна, покровительська, соціальна) діяльність та негативне відношення до робітників, які добували багатство Бродських, розпочалась з Ізраїля Бродського. Він був одним із тих першопроходців, хто дав потужний імпульс розвитку цукробурякової промисловості в Україні. Історично прізвище Бродський асоціювалося з цукровим виробництвом в Україні, в минулому навіть існував вислів: «Цукор Бродського, чай Висоцького». Однак, Бродські вміли себе величати і пропагувати, використовуючи високопарні терміни «філантропи», але насправді, як буде показано, на їхніх заводах існували найгірші умови для робітників. Для власних потреб ці «філантропи» були щедрими, а ось робітників експлуатували, як рабовласники минулого, їхні соціальні умови для робітників не йдуть ні в які порівняння з видатними українськими цукрозаводчиками – Терещенко, Смиренко, Бобринські, Ханенки.

Як свідчать деякі дані, коріння Бродського походить з невеликого містечка Броди на Галичині, хоча в Бродах Бродські, про яких йдеться, ніколи не жили. Десь у XVI столітті там оселилося сімейство Твіас-Шор, пізніше нащадок цього сімейства Меїр Шор покинув ці місця і переселився в містечко Златопіль Київської губернії, де досяг успіху на терені комерції, він залишив своїм п'ятьом синам солідну спадщину, і, можливо, один із цих

⁹⁵ Большая советская энциклопедия. Т.24, -С.68

нащадків прийняв прізвище Бродський в пам'ять про колишню батьківщину своїх давніх предків.

Один із його синів – Ізраїль – отримав близько 40 тисяч рублів, з яких і почав своє цукрове виробництво, тоді він став Ізраїлем Бродським. Ізраїль Маркович Бродський ще в першій половині ХІХ століття, подібно Графу Бобринському, відчув перспективність ще зовсім нового в Україні цукрового виробництва, яке обіцяло вихід цієї галузі на широку промислову дорогу. На відміну від графа О.О. Бобринського, який мав значні капітали за рахунок власних маєтків у Московії та Україні, Ізраїль Бродський зважився на досить ризиковану справу, зайнявшись цукроварінням.

Підприємець Ізраїль Бродський не отримав ніякої освіти і, тим не менш, він виявився фінансовим і промисловим генієм, успішно керуючи своєю «цукровою імперією». Ось яку характеристику дав йому у своїх спогадах Граф С. Ю. Вітте, який був у ті часи Київським губернатором, а в подальшому – Головою Кабінету Міністрів Російської імперії: «У той час, як я жив в Києві серед євреїв, яких там жила досить велика кількість, головним був Бродський (Ізраїль). Це був на вигляд досить поважний старий, що нагадував собою біблійного патріарха ... Можна сказати, що він був одним із головних капіталістів Південно-Західного краю. Мені доводилося з ним неодноразово розмовляти, вести чисто ділові бесіди і завжди він справляв на мене враження людини надзвичайно розумної, але майже зовсім неосвіченої». Розпочав він свою діяльність з купівлі занедбаного Лебединського цукрового заводу, який до цього випускав цукор-пісок, прибудував до нього ще й цехи для випуску цукру-рафінаду, який на той час користувався великим попитом. Проведена реконструкція заводу дозволила незабаром довести його продуктивність з десятка тисяч пудів до мільйона пудів цукру щорічно. Попит цей був зумовлений високою ціною на цукор, а тому малодоступною для більшості

населення. Рафінад же дозволяв основній частині споживачів пити чай з рафінадом «в прикуску», що таким чином давало можливість економити солодкий продукт.

Розвиваючи і розширюючи свою цукрову справу, Ізраїль Бродський засновує в 1873р. Олександрівське товариство цукрових заводів, в яке спочатку входило 7 заводів: 5 пісочних (Матусівський і Райгородський в Київській губернії, Новоселицький у Волинській губернії, Заливаницький в Подольській губернії, Старинський у Полтавській губернії); 2 рафінадних заводи (Лебединський у Київській і Одеський у Херсонській губерніях); 35 рафінадних складов; основний капітал товариства складав 20 млн. рублів. Надалі до цього товариства приєдналися не тільки заводи, а й цілі товариства цукрових заводів: Корюківське, Махаринецьке, Томашпільське і Воскресенківське. Незабаром в управлінні Бродського було вже 10 пісочних і 3 рафінадних заводи, більшість робітників і молодшого технічного персоналу працювали на цих заводах протягом 25-30 років, що сприяло підвищенню кількісних і якісних показників на заводах. Першими спеціалістами на заводі були виключно іноземці, починаючи від директора і закінчуючи робітниками вищої кваліфікації. Лише згодом, поступово іноземці замінювались спеціалістами з Московської імперії – москалі, євреї і дуже рідко українці.

У 1878 році Ізраїль Бродський з родиною переїжджає до Києва, а в Златополі залишилися побудовані на його кошти лікарня, будинок для престарілих та інші будівлі. Відзначаючи його заслуги в галузі благодійництва, газета «Київське слово» писала: «Правда, він батьківщину – містечко Златопіль обсипав благодіяннями. Там всі громадські благодійні установи задоволені і забезпечені на вічні часи відповідними капіталами і доходами з подарованого цим установам маєтку в дві тисячі десятин землі».

У Києві філантроп продовжує благодійність: на зведення єврейської лікарні жертвує 150 тисяч рублів (нині Київська обласна

лікарня); виділив 40 тисяч на будівництво та обладнання ремісничого училища, де навчались різним професіям діти з бідних - «незабезпечених» сімей, але, як правило, це були здебільшого єврейські сім'ї. У своїй благодійній діяльності Бродський не обмежувався єврейською громадою, він виділяв деякі гроші і християнським громадам, особливо організаціям, заслуговуючи прихильність царської влади. І це давало свої результати: за заслуги у справі розвитку економіки держави та активну громадську діяльність Ізраїль Маркович Бродський був удостоєний звання радника з комерції; його ж заслуги перед Києвом були відзначені званням спадкового почесного громадянина міста. Ізраїль Маркович пішов з життя у вересні 1888 року, але його сини - Лазар (1848-1904) і Лев (1852-1923) успішно продовжили діяльність свого батька, як у підприємницькому напрямку так і на терені благодійництва.

За участі Лазаря Бродського в Києві було створено Всеросійське Товариство цукровиків – мозковий, організаційний і науково-консультативний центр розвитку цукрової промисловості. З ініціативи знаменитих цукро заводчиків при товаристві було організовано безпосередньо в маєтках цукро заводчиків мережу дослідних полів (див. додаток №1), на яких впродовж майже 20 років проводилися перші в Україні наукові дослідження, які стосувалися науково-практичного вивчення агротехніки і застосування добрив для вирощування цукрових буряків.

Лазар Ізраїлевич Бродський (1848-1904)

На своїх заводах Лазар Бродський впроваджував новітні досягнення в технології і технічних винаходах в галузі цукрової промисловості, підтримував та ініціював творчу думку інженерно-технічного персоналу, особливу увагу він приділяв забезпеченню заводів кадрами вищої кваліфікації. Уже в середині 90-х років ХІХ ст. на його заводах працювало 40 інженерів з вищою освітою, поширювалась практика організації показових полів, на яких усі бажаючі і, в першу чергу, постачальники вирощеної сировини цукрових буряків для його заводів, знайомилися з сучасною агротехнікою вирощування солодких коренів.

У 1894р. заводи Бродських в Україні виробили 2,05 млн. пудів цукру, або 5,8% цукру-піску, одержаної в усій імперії, а ось цукру-рафінаду було вироблено 4 млн. пудів або 22,3% всього

виробництва рафінаду в Російській імперії. В дохід державної скарбниці від українських заводів Бродських за рік надійшло 3,1 млн. рублів, або 7,4% всієї кількості отриманого державною скарбницею цукрового доходу. Для задоволення потреб у сировині в 1894 р. в маєтках і селах було засіяно цукровими буряками 1800 десятин землі та перероблено 1,5 млн. берковців (12 пудових) цукрових буряків, що дало понад 2 млн. рублів валового доходу тим, хто вирощував цукрові буряки. З цієї сировини на усіх 13 заводах Бродських було вироблено цукрової продукції вартістю 29665763 рублів, з яких на 21189418 рублів рафінаду (71,4%), що при витратах 27753900 рублів забезпечило отримання чистого прибутку 1911863 рублі. Рафінад – основна продукція Бродських, з їх заводів щорічно експортувалося (головним чином до Персії) 500 тис. пудів рафінаду: Одеський рафінадний завод займав в Російській імперії перше місце за рівнем добової продуктивності, тільки в 1893/94 рр. було вироблено 12 тис. пудів рафінаду. Цукрове виробництво було розташоване у Лебедині на Черкащині, де виробляли цукор й рафінад, але линув час і Лебединський рафінадний завод переставав існувати. З 1934р. зникає офіційна назва «Рафінадний завод», спочатку «З 1934р. зникає офіційна назва «Рафінадний завод» і на його місці з'явилась «Насіннева база», а з 1937р уже йшло повним ходом будівництво нового підприємства - «Насінневий завод». Восени 1935р. будівництво заводу відвідав тодішній нарком А.І. Мікоян, який телеграфував Сталіну, що це буде найбільший насінневий завод у світі., а уже у 1936 р. почали завозити перші партії бурякового насіння⁹⁶.

Крім цукрових заводів, Бродські інвестували свої капітали в інші галузі, особливо, в борошномельну, пивоварну та винокурну промисловість. На згадку про мукомельний бізнес Бродських у Києві на Подолі височіє будівля колишнього елеватора, цим

⁹⁶ Роки і люди. Історія Лебединського насінневого заводу Черкаської області 1846-1996рр., Черкаси, 1996, - С.73

підприємцям належав контрольний пакет акцій Київської міської каналізації, вони були власниками 2-го Товариства пароплавства на Дніпрі та його притоках. Підприємці брали участь у громадській діяльності, що видно з характеристики про діяльність Лазаря Бродського: «Спадковий Почесний громадянин Лазар Ізраїлевич Бродський є Почесним членом будинку піклування ремісничою освітою бідних дітей, які перебувають під найвищим заступництвом його Імператорської величності, почесним членом кураторства дитячих притулків, виборним Київського Біржового товариства, членом Біржового Комітету, членом правління товариства Будинків працьовитості, Почесним охоронцем Київської Фундуклеївської жіночої гімназії та Левашівського пансіону, є гласним Переяславського повітового Земства і в той же час гласним Полтавського губернського земства, Київської міської Думи і членом Київського Губернського податного присутствія, є Головою правління товариства боротьби з заразними хворобами». На таку громадську діяльність треба було мати не тільки час, але ще й любити бути присутнім у безлічі соціальних, культурних і освітніх організаціях. Немає сумніву, що це давало чималі не тільки моральні, але й матеріальні зиски, такі підприємці дарма власні кошти і сили не витрачають.

Для збільшення доходів спрямовувалась й різноманітна благодійна діяльність братів Бродських: вони були в числі інвесторів (125 тисяч рублів) будівництва Київського політехнічного інституту; на будівництво Бактеріологічного інституту в Києві (побудованого, до речі, по типу Пастерівського інституту в Парижі) та придбання обладнання внесено 132 тис. рублів; виділялись гроші на добудову Троїцького народного дому Київського товариства грамотності; інвестовано кошти в будівництво міського музею (нині Музею українського образотворчого мистецтва); на їхні гроші було побудовано пологове відділення при клініці Київського університету ім. Св.

Володимира; споруджено будинок для єврейського ремісничого училища, де, отримуючи загальну освіту, учні на верстатах новітньої конструкції опановували професію слюсаря, токаря, столяра (нині в цій будівлі розташований один із корпусів Інституту електрозварювання ім. Є. Патона); таким же чином побудовано Комерційне училище і лікарня для хронічно хворих дітей на Парковій алеї над Дніпром; треба не забувати киянам, що уже після смерті Лазаря Бродського, на заповідані ним кошти, в Києві був побудований Бесарабський критий ринок. Діяльність Лазаря Бродського була відзначена орденом Станіслава 2-го ступеня, святої Анни 2-го ступеня, на Всесвітній виставці в Парижі 1900 року він був удостоєний французького ордена Почесного легіону, йому, як і братові, Льву, було подаровано звання комерції радника.

Помер Лазар Бродський 19 вересня 1904р. під час перебування на відпочинку в Швейцарії, похований у Києві. Після смерті Лазаря справи прийняв на себе його брат Лев Бродський, який у роки перед Громадянською війною, як писала більшовицька преса «фінансував контрреволюційні уряди», як було прийнято називати незадоволених більшовиками в радянській історіографії, а це були Центральна Рада і Директорія часів Української революції (1917-1921рр.). В період посилення влади більшовиків після 1921р. Лев Бродський емігрував до Парижу і там помер 1923 року.

Лев Ізраїлевич Бродський (1852-1923)

6.2. Бродські і становище робітників їхніх заводів

Підприємці Бродські євреї, яких було чимало в Україні, особливо на Поділлі, де їм ще на початку ХУІІІ ст. було дано характеристику, яку українцям бажано добряче вивчити і нею керуватися, можливо це знадобиться в процесі розбудови нового суспільства, адже Україна постає з небуття: «1/євреї в польских и южно-руськихъ городахъ гораздо более значительною степенью экономического развития, чемъ туземные мещане; они прочно сознають пользу солидарности въ действияхъ и пользу ассоціацій въ промышленныхъ предприятияхъ; они знаютъ все непреодолимое значение капитала и успеваютъ всегда составить его путемъ асоціацій и кредита; 2/ євреї имеютъ полную свободу и возможность удержать и организовать отдельное свое самоуправление и сплотить еще более на его основаниі ту солидарность, которая и без того сильно была у нихъ развита вследствие единства происхождения и веры; 3/ наконецъ, євреї отстраненные закономъ отъ гражданскихъ правъ, сознають себя постоянно племенемъ пришлымъ, чуждымъ местному народонаселению и его интересамъ; они не считаютъ себя обязанными къ соблюденію въ отношеніи къ туземцамъ техъ нравственныхъ правилъ, которыя они соблюдаютъ между собою, они чувствуютъ себя будто пришельцами въ неприятельской землѣ, но какъ слабейшіе, избегаютъ открытой борьбы, и, пользуясь единственнымъ оружіемъ, въ которомъ они сознаютъ свое превосходство-экономическимъ своимъ развитіемъ, они изучаютъ все слабые стороны развитія и общественного строя туземцевъ эксплуатируютъ ихъ въ свою пользу и, такимъ образомъ, подавляютъ на его собственной территоріи гораздо более многочисленное и более полноправное туземное населеніе»⁹⁷.

На такому історичному ґрунті можемо підвести деякі підсумки соціально-благодійної діяльності Бродського у порівнянні

⁹⁷ В книге Антоновича В.Б. Монографіи по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885, Т.1, -С.190

з українськими цукро заводчиками про яких йшлося. Усі цукро заводчики Бродські досягли значних успіхів у цукроварінні, одержанні доходів і винагород за це, вони чимало зробили у будівництві і опікунстві. У той же час вони майже нічого не робили для своїх робітників та селян, які жили навколо заводів, їхня основна задача найефективніше використати робітників, які вимушені у них працювати, не турбуючись про їхній відпочинок, житло, умови праці, харчування, як це робилось на заводах Терещенко, Симиренко, Бобринського.

Про це існують свідчення вчених та істориків того часу. Про цукро заводчика Ізраїля Бродського С. Подолинський написав «На Лебединській фабриці у жида Ізраїля Бродського люди вимирали та і тепер, мабуть що, вмирають гірш, ніж мухи восени». У робітників фабрики на той час іншого виходу й не було, адже кожен селянин, який позбувся землі і худоби, або їх ніколи не мав «мусить продавати свою роботу ...і держать його у тісноті та темноті і мокроті, гірш ніж скотину»⁹⁸. Вище наводилось чимало прикладів всілякої турботи про робітників на заводах Терещенко, Симиренко, Бобринських, а ось про заводи Бродського такого не можна знайти ніде в архівах, а тому історія свідчить, що «Тільки на деяких із цукроварень людей харчують доволі й не дуже погано, так, наприклад, у Бобринського і в Симиренка виділяється по фунту м'яса на робітника», на заводах інших цукро заводчиків «м'яса видають тільки 2-3 рази на тиждень»⁹⁹.

Якщо говорити про медичне обслуговування, то історія засвідчує, що добре, якщо на заводі утримувався хоча б один лікар для усіх своїх робітників «Порядні лікарні є тільки у Смілі, Городищі, Тальному»¹⁰⁰, а це міста, як вище відмічалось, де розташовані цукроварні Терещенків, Симиренків, Бобринських. Утримання житла, де відпочивали робітники на заводах Бродського

⁹⁸Подолинський С.А. «Про багатства та бідність». Вибрані твори. К., КНЕУ, 2000, -С.88

⁹⁹ Там же, -С188

¹⁰⁰ Подолинський С.А. «Про багатства та бідність». Вибрані твори. К., КНЕУ, 2000, -С.189

було нікудишнім «Усі вони (робітники) живуть у казармі ... Сміття мабуть ніколи не виносяться, а загортається під ліжку. ...Спить робітник на своїй свитині, котру й стелить, як лягає спати. В обох половинах живуть усі робітники разом з жінками й дівчатами»¹⁰¹.

Про становище робітників на виробництві можемо побачити на основному цукровому і рафінадному заводах Бродського в Лебедині. Плата директорам на цукрових заводах була казковою, зокрема Бродські у 1861р. призначили директором Лехова М.Й. на умові 10% від прибутку заводу, до цього він 10 років працював директором заводу в Городищі, де діяв завод Симиренко, але директорам мабуть платили менше, більше дбали про робітників.

Як свідчать записи тодішніх спеціалістів, які перейшли в історію на заводі Бродського в Лебедині робітникам було дуже важко. Важка технологія цукроваріння була й на інших заводах, але на заводах Терещенко, Бобринського і Симиренко за робітників дбали, багато їм допомагали, лікували і інше. А ось на заводах Бродського за робітників не дбали, так згадують і тодішні працівники. і пишуть історики. Відгомін цього явища знайшов місце навіть в місцевому фольклорі, зокрема цукровар М.К. Васильєв у 1886р. записав у Лебедині пісню:

А котра дівчинонька хоче славоньки зажити,
Хай іде сюди на завод служити.
А в тому заводі ще гірше неволі,
Ой вийду я за ворота, не виплачу долі!¹⁰²

На перших цукроварнях умови були важкі, особливо на тих, де підприємці не дбали про робітників, як це було в Лебедині на цукроварні Бродського «Із-за того, що більшість заводів являли собою досить примітивні будівлі, умови праці були вкрай важкими. Вся робота велась вручну. Буряки мили, потім перетворювали на

¹⁰¹ Там же, -С.191

¹⁰² Киевская старина. – 1886,№10

ручних тертках в мезгу, або кашку. Робота ця виконувалась, головним чином, жінками, тому, що вважалася легкою, хоча насправді такою не була. В приміщенні, де проводилась ця робота, буряки і воду розносили вручну корзинами і відрами, тому тут було мокро, сиро і брудно, а тому, що сезон робіт припадав на осінь (вересень, жовтень, листопад), то і холодно.

Одежа на робітниках була завжди волога як від води, так і від мезги, яка розліталася від терток. Із-за сирості підлоги та від води, і соку швидко намокало взуття. Таким чином, одежа і взуття швидко зношувались, виходили з ладу. Сирість приміщень, яка просочувала одежу і взуття, згубно впливала на здоров'я зайнятих на цій роботі жінок і дітей. Сама робота: насипання, пересипання буряків з одного місця на друге корзинами, мішками, дерев'яними ящиками, миття буряків руками в холодній воді, перетирання буряків на мезгу, було роботою сильно важкою. Крім того, від безперервних дотиків голих рук, особливо пальців до води і соку, шкіра на руках морщилася, пальці зводило від ревматизму, появлялись болі в суглобах, пухирі, рани. Із-за роз'їдання їх буряковим соком вони нестерпно боліли і завдавали робітникам тяжких страждань.

Особливо важкою була робота по видушуванню соку з цукрової каші. Цю роботу виконувала велика кількість робітників, яким для заохочення давали горілку і закуску (сало, оселедці, хліб). Треба було видавити якомога більше соку з кашки, добиваючись, щоб у кашці залишалось якнайменше цукру. Робітники надривали груди і руки, потім від важкої роботи і випитої горілки, підганялися лайкою та нагаями і в буквальному сенсі лізли із своєї шкіри. Від натуги та непомірних зусиль у робітників часто-густо появлялася грижа, кровохаркання, кровотечі з носа і інше. Роботи виконувалися при дуже слабкому гасовому, а то і освітлені каганцем, що приводило до масового травматизму. Особливо важкою була робота в пробіл очному відділенні. Тут люди, чоловіки і жінки, працювали голі, лише трохи прикриваючись біля

пояса. Це викликалося нестерпною сорокаградусною спекою, яка завжди була в цих приміщеннях»¹⁰³.

Незавидна доля робітників на цукроварнях Бродських турбувала громадськість, зокрема священник Лебедина П.В Гребіновський в 1866р. писав у духовне управління: «К охранению православной и доброй нравственности в моем приходе необходимо следующее: отнести от прихода, если возможно, питейные дома, особенно от заведения сахарного, около которого стоит до 10 шинков и где все заработки рабочих заведения евреями пожинаяются»¹⁰⁴. Становище на таких заводах турбувало навіть державну владу і про нелюдські умови праці на заводах Бродських видно із донесення генерал-губернатору Київському, Подільському і Волинському Безаку О.П. про становище на заводах в Руській Полянні, Жаботинському, Прусянському, Ташлицькому, Райгородокському, Шполянському, Таращанському і ряді інших «рабочие люди содержатся без всякого попечения со стороны владельцев»¹⁰⁵. Саме Бродському Ізраїлю Марковичу належали цукрові заводи в Лебедині, Матусові та Райгороді Київської губернії. У ті часи про Лебединський завод писали газети, що там антисанітарія, від хвороб вмирає багато робітників, багато аварій, при яких гинуть робітники

Саме про таких цукрозаводчиків і умови праці на заводах лине жалобна туга у заробітчанських піснях, одну з яких, в часи розширення посівів цукрових буряків у першій половині ХХст. (1940р.) в Україні, співала в селі В'юнище¹⁰⁶ на Переяславщині Меланія Павлівна (1886-1976рр.), мати відомого журналіста і письменника Івана Григоровича Шпиталю, яку він запам'ятав на усе життя:

¹⁰³ Вобльї К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. –М.,1928, Т.1,-С.225-226

¹⁰⁴ ДАЧО, ф.415,оп.1, спр. 210,арк. 17.

¹⁰⁵ Письма Л. Яшвиля Алексею Александровичу Бобринскому, 1884-1913гг., -РГАДА, ф. 1412, оп.3, д.2230

¹⁰⁶ У грудні 1845р. у С.Н. Самойлова там жив Т.Г. Шевченко, де написав 6 творів. Село затоплене в 70-х роках ХХ ст., коли на Дніпрі більшовики створювали моря.

Ой ти орле,
Сизокрилий,
Ой да скажи правдоньку,
Де мій милий?

А твій милий
На роботі,
Ой да на сахарному
Заводі.

А він робить,
Заробляє,
Ой аж піт очі
Заливає.

Ой да аж піт очі
Заливає,
Ой да, а хазяїн
Його лає.

Про кого така пісня відомо, це селяни – кріпаки, які були щось заборгували своєму господареві – поміщику і він їх відправляв на цукрові заводи, де вони важко працювали, а зароблені гроші, згідно договору між поміщиком і заводом, пересилались поміщикові для покриття боргу. Тобто, панувало суцільне рабство, мов би у середньовіччі.

VII. Українські вчені в галузі бурякоцукрового виробництва.

Передмова.

Фундаментальна наука в Німеччині розробила методологію одержання цукру з цукрових буряків, але практичне перетворення цього дослідження здійснено у Франції в епоху Наполеона, де розпочали вирощувати цукрові буряки і одержувати з них цукор. Тільки після 1812р. нащадки Терещенко завезли технологію вирощування цукрових буряків і розвивали бурякоцукрове

виробництво. З часом постало питання потреби вирощувати власне насіння, підвищувати рівень цукристості та урожайності цукрових буряків. Це призвело до потреби відкриття чи організації дослідних полів, а згодом селекційних станцій. Крупні цукрозаводчики сприяли організації в Україні відомих селекційних станцій з проблем бурякоцукрового виробництва: Уладово-Люлинецька селекційна станція (1875р.); Немерчанська селекційна станція (1886р.); Іванівська селекційна станція (1897р.); Верхнячська селекційна станція (1899р.); Ялтушківська дослідно-селекційна станція (1901р.); Велико-Половецька селекційна станція (1905р.); Веселоподолинська селекційна станція (1915р.); Білоцерківська дослідно-селекційна станція (1922р.); Уманський філіал інституту цукрових буряків (1939р.). Треба відмітити, що наукова робота в галузі насінництва дозволила уже з 1929р. відмовитися від імпорту елітного насіння.

Однією з перших при Уладівському цукровому заводі для наукових досліджень у буряківництві, проведення яких запропонував В.О. Бобринський, була організована Уладово-Люлинецька селекційна станція нащадками графа Р.А. Потоцького та графів Браницьких. Станція мала чотири відділення, які розміщалися в різних адміністративних районах Вінниччини: відділення «Нове» - в Калинівському районі; відділення «Уладовка» в Хмільницькому районі; відділення «Рогинці» - в Уланівському районі; відділення «Люлинці» - в Махновському районі. Найбільш помітним відділенням було і залишається дотепер Уладовка, яка довгий час розташовувалась своїми дослідними полями біля Уладівського цукрового заводу, у післявоєнні роки вона була перенесена ближче до Люлинецького відділення. Довгий час перед війною (1939-1945рр.) директором Уладово-Люлинецької станції був Малієнко, непоганий організатор, але найбільш помітною фігурою на цій станції був вчений селекціонер Л.Л. Сімполовський, старий холостяк, відданий повністю науці-

селекція, працював на станції близько півстоліття, там і похований. Його характерні риси іноді дивували оточуючих, за довгий час проживання серед українців, він так і не навчився, або не бажав, говорити українською, його мова містила багато польських слів, іноді цілі речення, він особливо відносився до жіночого полу. Спеціально для його досліджень в Уладовці була збудована лабораторія, яка, на думку деяких селекціонерів, не дуже вигідна, але діяв його авторитет у державі. Ще до війни в нагороду за успіхи у селекції цукрових буряків з Москви виділили дослідникові рідкісний на той час легковий автомобіль М-1, але від машини він відмовився, адже їздити на ній полями не можна, машина дісталась директорові станції, а селекціонерів виділили бричку і парю добрих коней. На селекційній станції відбувались репресії, у 1937-1940рр були арештовані: науковий співробітник Шимановський А.Г. та бригадир Вонсович. В кінці літа 1940р. в гостях у Сімполовського Л.Л. побував академік М.І. Вавилов над яким уже згущались чорні хмари Сталіна-Лисенка, але він не подавав виду, можливо не знав про них.

З Уладово-Люлинецькою станцією має зв'язок поява на світ та дитинство автора цього науково-літературного дослідження. Достименно відомо, що мої батьки, дев'ятнадцятирічний Панасюк Яків Тарасович (1915-1964рр.) і двадцятирічна Наконечна Зіновія Харитонівна (1914-2005рр.) працювали у відділенні «Рогинці» Уладово-Люлинецької станції, де і започаткували мене десь у червні-липні 1934р. і народився я 10 березня 1935р. в селі Лозна, що неподалік цього відділення. Згодом батьки були переведені працювати в Уладовку, жили і працювали в селі Журавне, яке було у складі відділення «Уладовка», неподалік Уладовського цукрового заводу, але уже Хмільницькому районі. Мама мала освіту за три класи, могла писати і читати, вона працювала на вирощуванні висадок, виконувала інші польові роботи на дослідницьких полях цукрових буряків. Батько одержав середню освіту в Іллінцях і

закінчив Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум, здобувши спеціальність агронома-бухгалтера. На станції він працював у конторі управління, де вів справи із заробітної плати працівників відділення «Уладівка». Вперше у своєму житті там я бачив: плантації висадок насіння цукрових буряків; чув розмови про Сімполовського та чудасії його характеру; провів батька до війська; зустрів перші дні війни (1939-1945рр.); відступ радянських військ та біженців з сусідніх районів; появу зухвалих німців і перші бомбардування залізничної станції Уладовка; перший, єдиний у своєму житті, повітряний бій між радянським і німецьким літаками. На початку війни мій дід Наконечний Харитін Гордійович забрав нашу сім'ю, маму, брата і сестру, в село Лозну, де я народився, тобто на батьківщину моєї мами, а це поряд з відділенням «Рогинці». Тепер це відділення зруйноване, серед поля залишилось тільки два складських кам'яних приміщення, де після війни зберігалось колгоспне зерно.

В Московській імперії аж до кінця XIX століття наукові дослідження, пов'язані з культурою цукрових буряків та їхньою переробкою на цукор, провадилися окремими ентузіастами з метою вирішення своїх внутрішньогосподарських задач, результати цих досліджень періодично висвітлювалися у пресі, хоча вони не мали системних і глибоких наукових основ, це були любительські міркування. Відсутність науково обґрунтованого підходу до проведення досліджень, що проводилися в більшості випадків в галузі бурякоцукрового виробництва, можна сказати, кустарним способом, не дозволяла використовувати їх результати в широкій практиці. Сказане стосувалося як питань, пов'язаних з агротехнологічними проблемами, так і з селекційною і насіннєзнавчою роботами, які довгий час були використані для розмноження зарубіжних сортів. В Україні уже засівались значні площі цукрових буряків, будувались і працювали перші цукроварні, особистості, які започаткують науку у цій галузі тільки

народжувались. Як вже зазначалося, початок наукового підходу до широкомасштабних досліджень у цукровому буряківництві поклав український професор О.Є.Зайкевич, його науково-організаційні ідеї, рекомендації і програми знайшли своє практичне вирішення в роботі «Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукровиків» та інших перших у Російській імперії наукових установ.

Наукове забезпечення бурякоцукрового виробництва в Московській імперії та колишньому СРСР, а це у першу чергу в Україні, нині в бурякосіючих країнах Європи здійснювалося і здійснюється великою армією вчених різних наукових установ. Висвітлити повний внесок у загальну справу бурякоцукрового виробництва багатьох із них та гідно оцінити значимість кожного, із-за обмеженості видання, не є можливим, але про окремих учених даємо найсуттєвішу інформацію. Буде відзначено особливо, що успішна творча діяльність багатьох талановитих вчених насильно переривалась хвилею необґрунтованих репресій, що прокотилася в Московській імперії більшовицького періоду. Крім того, література того періоду засвідчує, що українські вчені у галузі бурякоцукрового виробництва у той період, як і пізніше, замовчувались, висуваючи на перший план московських вчених та інших національностей. Скажімо, ідеологом бурякоцукрової галузі на початку ХХ ст. вважався С.Л. Франкфурт, як один із перших організаторів наукових досліджень вирощування цукрових буряків, не згадуючи нікого з українських вчених, які реально і раніше робили справу вирощування цукрових буряків і одержання з них цукру.

Організовані селекційні станції України стали центром наукових досліджень в галузі вирощування цукрових буряків, де працювали видатні українські вчені, які внесли значний вклад у розвиток як вітчизняної так і світової науки у сфері цукробурякового виробництва. В сучасних умовах українського

відродження цього потребує і наука, яка допоможе відродити занедбану вітчизняну бурякоцукрову галузь.

Посіви цукрових буряків СВК «Батьківщина»

За часів перебування України у складі Московської імперії вітчизняна наука майже не розвивалась, а коли з'являлись відомі вчені, то їх забирали у Москву чи Петербург, а про тих, хто залишався в Україні, ніде не повідомлялось про їхні наукові здобутки. Такий стан спустошення науки в Україні проявився в часи Української революції (1917-1921рр.), коли в 1918р. гетьман

П, Скоропадський організував Українську академію наук, то для її діяльності вчених привозили з Московії, навіть домовлялись з більшовиками виділяти так звані державні спеціальні поїзди, а коли до влади прийшла Директорія, то більшість вчених такими ж поїздами відвозили назад в Московію. З погляду на такий стан подаємо відомості про найбільш відомих українських вчених в галузі бурякоцукрового виробництва.

1. ЗАЙКЕВИЧ Афанасій (Анастасій) Єгорович (1842-1931)

Ім'я Афанасій (Анастасій), яке ввійшло в наукові праці, було даниною російській мові. Справжнє ймення українського вченого - Опанас Єгорович Зайкевич, один із перших українських вчених у галузі буряківництва, дослідник чорноземів із питань застосування мінеральних добрив, який першим заклав систему удобрення полів Українського чорноземелля.

Народився 1842 року в місті Лубни Полтавської губернії в сім'ї секретаря сирітського опікунства. У ранньому віці отримав домашню освіту, надалі навчався в земському училищі, після закінчення якого вирішив присвятити себе військовій службі, поступивши до військового училища. Незабаром він залишає училище, екстерном складає іспити за курсом гімназії і вирішує стати біологом, для чого вступає на природниче відділення Новоросійського університету в Одесі. В процесі навчання він виявив здібності до науково-педагогічної діяльності, а тому після закінчення університету був залишений в ньому для підготовки до зайняття посади професора.

Надалі О.Є.Зайкевич викладав у Петровсько-Розумовській (нині Тімірязєвській) академії, де, працюючи пліч-о-пліч із видатним російським вченим-натуралістом - К.А.Тімірязєвим та іншими, набув глибоких знань із вивчення проблем біології рослин та ведення рільництва. Це дозволило йому в подальшому розробити методику проведення досліджень у галузі культури цукрових

буряків та провести ряд самостійних фундаментальних досліджень, розробити програму їх проведення в польових і лабораторних умовах. Особливо широко наукова діяльність О.Є.Зайкевича розгорнулася з 1875 року після запрошення його до Харківського університету, де впродовж сорока років він керував кафедрою агрономії. У 1877 році О.Є.Зайкевич захистив магістерську дисертацію на тему «Физиологические исследования над дыханием корней», отже, вчений із самого початку своєї діяльності спрямував свій погляд у «корінь» справи.

Від початку роботи в Харківському університеті головним предметом наукових досліджень О.Є.Зайкевича стала нова для того часу культура рослинництва - цукрові буряки; він одним із перших учених-аграрників в Україні передбачав великі можливості та перспективи цієї культури окремо і бурякоцукрової промисловості в цілому. Для обґрунтування цілісності й наряду розвитку цієї культури він писав: «Немаловажные услуги оказала свеклосахарная промышленность и нашему земледелию. Экономическое положение края, где ныне распространено свеклосахарное производство, до водворения последнего было весьма неудовлетворительным. Хлеб и всякого рода сырые произведения (так называли вирощену продукцію рослинництва - прим.авт), составлявшие главное богатство этого края, почти не имели сбыта... Исследования экономического положения южных областей в 40-х и 50-х годах свидетельствуют о крайнем безденежье, а вместе с тем и о бедности здешнего населения. Благорастворённый климат, плодородная почва, изобилие плодов, овощей и в то же время бедность народа... Причина бедности лежит в отсутствии сбыта»¹⁰⁷. І дійсно, в міру того, як розвивалась бурякоцукрова промисловість, економічне життя Харківщини та інших районів України помітно поживлялось. Цукор знайшов

¹⁰⁷ Зайкевич А.Е. Задачи исследований в области культуры сахарной свёклы и их организация. 1892. Харьков стр.6-7

собі збут на півночі, в торгових зв'язках півночі й півдня Московської імперії стали складатися більш справедливі та вигідні економічні відносини.

Але землеробському центру та півдню необхідні були не тільки гроші для поліпшення їх економічного стану, а й безпосередній науковий вплив на землеробство. В міру того, як розвивалися заводські справи, вогневі технології виробництва цукру змінювались паровими, поступово городня культура буряків, яка відповідала вогневому періоду заводів, почала замінюватись польовою. Вчений розумів, що для успішного перенесення цукрових буряків на поля і повного використання можливостей цієї культури в землеробстві, необхідно проводити наукові дослідження для розробки й отримання раціональних прийомів агротехніки їх вирощування та підвищення якісних характеристик. Тут відмітимо деякі думки вченого, які були цінними для тодішньої і залишились вагомим прикладом для сучасної практики. Виступаючи проти сліпого використання зарубіжних прийомів вирощування культури цукрових буряків в умовах України з її ґрунтово-кліматичними особливостями, він підкреслював: «В силу способности каждого культурного растения приспособливаться к окружающим условиям, а равно и терять приобретенные качества при изменении условий произрастания, свёкла в своих свойствах носит характерный отпечаток той страны, где она акклиматизирована, такой же характерный отпечаток сообщает она своей культуре» і далі «...ни свёкла, ни приёмы её обработки не могут быть прямо и непосредственно перенесены к нам с Запада без существенных изменений. Первое, что мы должны ожидать при непосредственном перенесении, это неполное созревание, которое может наступить при акклиматизации на месте, рядом с укорочением отдельных растительных периодов, а в массе и с

образованием новых разновидностей свёклы»¹⁰⁸. У зв'язку з таким висновком, О.Є.Зайкевич дав основоположну вказівку на проведення досліджень щодо агротехнічних прийомів вирощування цукрових буряків у ґрунтово-кліматичних умовах України: «Таким образом ясно, что русский культиватор имеет дело с иными естественными условиями, чем культиватор западный. Методы и приёмы культуры, выработанные на Западе, аналогичны нашим, но не тождественны им. Наш климат и наша почва ставят ряд самостоятельных задач, которые требуют себе самостоятельного освещения»¹⁰⁹.

Результати своїх піонерських досліджень культури цукрових буряків в умовах Московської імперії, а, це звичайно, в умовах України, де культиватор теж був українським, О.Є.Зайкевич узагальнив у докторській дисертації «Про деякі сторони культури цукрових буряків у зв'язку з сучасним станом цукрової промисловості в Росії», яку він захистив у 1889 році. З метою виведення насіння високоврожайних сортів, за повідомленням В.Ф.Савицького, О.Є.Зайкевич перший в країні ще у 1912 р. розпочав вивчати висадки цукрових буряків. Своїми дослідженнями він визначив групи і типи форм висадків цукрових буряків, виокремив особливості й ознаки рослини висадків, вивчив їхні динамічні характеристики продуктивності. Його послідовниками чи такими, що вели такі ж дослідження, були: А.З.Архимович, П.В. Карпенко, О.Ф.Гельмер, Г.Н.Котуков, В.Ф.Савицький. Не випадково О.Є.Зайкевич був у числі тих українських учених, які виступали проти виняткового використання у вітчизняному буряківництві насіння цієї культури зарубіжної селекції, яке широко практикувалося у той час. Тут доречно нагадати, що вже тепер в незалежній Україні (початок ХХІ

¹⁰⁸ Зайкевич А.Е. Задачи исследований в области культуры сахарной свёклы и их организация. 1892. Харьков - С.10

¹⁰⁹ Зайкевич А.Е. Задачи исследований в области культуры сахарной свёклы и их организация. 1892. Харьков, - С.11

ст.) знову повернулись до використання зарубіжного насіння не тільки цукрових буряків, а й інших культур. Для реалізації своїх тверджень він переконливо обґрунтовував необхідність широкого розгортання селекційних робіт зі створення вітчизняних сортів цукрових буряків. Скажімо, коли у 1887 р. Павло Харитоненко засновує в Миколаївському маєтку перше дослідне поле, то керівництво дослідженнями було доручено професору-знавцю справи цукрового виробництва О.Є.Зайкевичу. У 1897 р. на базі Парафіївського дослідного поля було організовано Іванівську дослідну станцію, названу так на честь Івана Герасимовича Харитоненка, саме там перший директор станції Я.М.Жуков разом з професором О.Є.Зайкевичем розробили програму і провели дослідження з актуальних питань загального землеробства та буряківництва.

У наукових роботах професор О.Є.Зайкевич звертав увагу вітчизняних буряківників на можливі, з його точки зору, навіть небажані біохімічні процеси, які можуть виникати в цукрових буряках іноземного походження під впливом вітчизняних ґрунтово-кліматичних умов: «...Мы вправе ожидать, - писав він, - изменений и под влиянием чернозёмных почв, которые по своим химическим и физическим свойствам не имеют себе эквивалента на Западе. Вследствие обильного содержания в них азота и оживлённых процессов нитрофикации в течение нашего жаркого лета, при слабом росте свёклы вследствие сухости воздуха, последняя всегда будет показывать тенденцию к накоплению азотистых продуктов, понижающих её достоинства как сырого материала и препятствующих хорошему сохранению... Обстоятельство это нельзя не принимать во внимание при племенном подборе свёклы, который при этом должен быть у нас более многосторонним и разнообразным и, не ограничиваясь одним определением сахаристости, как это принято у немецких и французских продуцентов свекловичных семян, должен распространяться и на

определение других качеств столь же важных с точки зрения племенного разведения, как и сахаристость»¹¹⁰. Таким чином, ще в початковий період розвитку селекції цукрових буряків на українських селекційних станціях О.Є.Зайкевич орієнтував вітчизняних селекціонерів на те, щоб в процесі створення власних сортів вони звертали найсерйознішу увагу на «якість сирого матеріалу», маючи на увазі всі якісні сторони сировини, які й забезпечують високий відсоток виходу цукру. Ідеї професора з питань якості цукрової сировини привертало серйозну увагу власників цукрових заводів, а тому Тимчасовим комітетом (попередником Всеросійського Товариства цукрозаводчиків) було прийнято рішення розпочати роботи з вивчення пропозицій вченого. В першу чергу О.Є.Зайкевичу було доручено провести хімічні дослідження та опрацювати системно матеріали досліджень, проведених на дослідних полях.

З усього видно, що професор О.Є.Зайкевич був не тільки організатором досліджень та розробником їхніх програм і методик, а й брав безпосередню участь у керівництві цими дослідженнями. У перший рік спільних випробувань було перевірено 18 сортів (марок), а усі роботи на дослідних полях виконувалися за однією загальною інструкцією, розробленою професором О.Є.Зайкевичем. Ще у 1889 р. О.Є.Зайкевич проводив і ставив досліди зі створення нових сортів цукрових буряків, що дало певні результати, а тому недаремно дослідник Д.Кірсанов, посилаючись на досліди професора, зазначав, що сорт Калинівка 1 (Вінницька область) за цукристістю та збором цукру був дуже близький до кращого з сортів Вільморено. На підставі своїх досліджень Зайкевич накреслив напрями в практичній роботі з рефрактометром: а) в якості методу попередньої селекції при поляріметричному дослідженні буряків; б) в якості абсолютно самостійного

¹¹⁰ Зайкевич А.Е. Задачи исследований в области культуры сахарной свёклы и их организация. 1892. Харьков, С.10-11

селекційного методу там, де можна обмежитися тільки однією питомою вагою соку; в) для дослідження при селекції маточних коренеплодів на доброякісність в припущенні, що “доброкачественность настолько же наследственное качество, как и сахаристость”. Далі ці напрямки застосування рефрактометра на практиці розвивали проф. С.В.Гришкевич-Трохимовський у співпраці з Е.Демочані.

Відмітимо, що професору також належить головна роль у розробці системи наукових установ із вивчення проблем вирощування цукрових буряків, згідно з якою передбачалось створити дослідні станції для трьох зональних груп, де розміщувались цукрові заводи. У зв'язку з цим станції, які виконували наукові дослідження з широкого кола практичних виробничих питань, вчений пропонував розмістити на території України - в Харкові, Києві, а також у Варшаві. За визначенням О.Є.Зайкевича, в коло завдань, які стояли перед дослідними станціями, входило: проведення дослідів; розробка методів і складання планів робіт на дослідних полях станцій, а також на полях у приватних господарствах, опрацювання проведених дослідів; публікація результатів у вигляді практичних рекомендацій; хімічний аналіз ґрунтів, на яких проводились дослідження, а також використання добрив; проведення конкурсних випробувань сортів; організація зв'язків із господарствами, де передбачалося проведення дослідів; наукова інформація власників бурякосійних господарств і демонстрація польових дослідів усім бажаючим з обов'язковим поясненням польових дослідів спеціалістами, які їх проводили.

Таким чином, О.Є.Зайкевич ще на початку проведення досліджень з вирощування цукрових буряків визначив для дослідних станцій той обсяг робіт, які виконували тодішні й виконують дотепер сучасні дослідно-селекційні станції. У той же час О.Є.Зайкевич вважав за необхідне організувати в заводських

економіях ще й дослідні поля, які повинні були утримуватись на кошти власників маєтків і цукрових заводів та брати участь у проведенні дослідів нарівні з дослідними станціями. За рекомендацією О.Є.Зайкевича в дослідях, проведених на дослідних полях, в першу чергу вивчалася ефективність використання добрив під час вирощування цукрових буряків. У цьому питанні він посилався на досвід Німеччини, де директор дослідної станції в Галле професор Меркер спільно з власниками господарств Саксонії й Бранденбургу з 1880 року проводив дослід з удобрення цукрових буряків та вибору для цього сортів. Для прикладу досліджень в Україні О.Є.Зайкевич приводив у подібний же спосіб дослідження дії добрив у Московській імперії, де вони були організовані Вільним Економічним Товариством і проводилися у виробничих умовах на початку 70-х років ХІХ століття під керівництвом професора Д.М.Менделєєва.

Цікаво відмітити, що в ті далекі часи О.Є.Зайкевич вважав за необхідне в кожному бурякосіючому господарстві при цукровому заводі організувати роботу метеостанцій для постачання їх необхідними відомостями про погодні та кліматичні умови з метою своєчасного виконання усіх робіт з вирощування цукрових буряків. При цьому, на його думку, необхідний був об'єднуючий центр для усіх метеостанцій, в якому мали б узагальнюватися усі метеодані окремих метеостанцій. Надалі, відповідно до розробленої О.Є.Зайкевичем програми організації досліджень з вирощування цукрових буряків, за рішенням правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків (ВТЦ) була створена Мережа дослідних полів, саме з його ініціативи були також організовані нині діючі Іванівська, Верхняцька та інші дослідно-селекційні станції. Підкреслюючи першорядну роль професора О.Є.Зайкевича як основоположника широкомасштабних досліджень у галузі цукрового буряківництва та організації системи науково-дослідних установ, варто відзначити, що цим не обмежувалося коло його

наукових інтересів, яке включало й питання фізіології рослин, агрохімії, тваринництва, бджільництва та інші питання.

Професор О.Є.Зайкевич помер в 1931 році у віці 89 років, віддавши сільськогосподарській науці понад 60 років життя, наповненого цілеспрямованою і плідною діяльністю.

2. СЕМПОЛОВСЬКИЙ Лев Людвігович (1868-1960)

Відомо, що в другій половині ХІХ ст. бурякоцукрова промисловість України значною мірою залежала від іноземних фірм, особливо в питаннях насінництва і технологій. У зв'язку з цим професор П.Р.Сльозкін писав: «При обычной цене свекловичных семян, колеблющейся около 5 руб. за пуд, известно, как высоко оплачиваются семена с установившейся репутацией, ценимые в отдельных случаях очень высоко. Громадные суммы, в частности, уплачиваемые русскими хозяевами заграничным фирмам за семена, которые преспокойно вырастают во многих случаях по эту сторону рубежа, заставляют каждого задуматься над судьбами нашего селекционного дела». Промислове буряківництво в Україні наприкінці ХІХ-початку ХХ століття практикувалось виключно на використанні сортів насіння німецьких і французьких селекційних фірм, що ставило подальший розвиток бурякоцукрового виробництва в залежність від діяльності іноземних фірм і з самого початку підвищувало собівартість бурякової сировини для цукрових заводів. Українські цукрозаводчики разом із вченими намагались кардинально змінити подібну залежність. Чимало вчених докладали зусилля, щоб якимось відірватись від іноземної залежності в сфері бурякоцукрової галузі.

Серед тих, хто стояв біля витоків вітчизняної селекції цукрових буряків та доклав максимум творчих і практичних зусиль для подолання монополії зарубіжних фірм, був видатний селекціонер і хімік–технолог цукрової промисловості, Лев Людвігович Семполовський. Патріарх вітчизняної селекції

цукрових буряків Лев Людвигович Семполовський жив і проводив практичну селекційну роботу на Вінниччині в цікавий, але дуже складний для України період часів Московської імперії, працював навіть при німецькій окупації, залишившись надалі у більшовицькій Московії. Народився Л.Л.Семполовський 4 квітня 1868 року в Польщі, або, як тоді називали, царстві Польському, в селі Керов Познанського воєводства. Середню освіту здобув у Познанській гімназії, потім навчався в університетах Бреслау (тепер Вроцлав, Польща), Берліна, Росток. У 1889 році в Ростокському університеті він склав іспити за повний курс філософсько-природничого факультету і отримав вчений ступінь доктора філософських і природничих наук. У 1890-1893 рр. Л.Л.Семполовський працював на селекційних станціях і цукрових заводах Німеччини та Італії, в 1893-1898 рр. завідував селекцією і був головним хіміком цукрового заводу в Куртвіце, що в Німеччині. За дорученням Італо–Німецького синдикату, деякий час керував дослідницькою роботою з вивчення галузі цукрових буряків в Італії. В додаток до глибоких знань селекційної роботи, він досконало володів німецькою, польською, англійською, французькою, італійською, російською та українською мовами, що давало йому вільний доступ до наукової світової літератури. У 1898 році керівництво Акціонерного товариства Уладівського цукрового заводу запросило Л.Л.Семполовського на посаду головного хіміка і завідувача селекцією на його землях. З цього часу все подальше довге життя і творча діяльність старійшини української вітчизняної селекції цукрових буряків були пов'язані з Україною, виключно з Уладівською (надалі Уладово-Люлинецькою) дослідно-селекційною станцією.

Селекційна наука України, що входила до складу Московської імперії, а потім Радянського Союзу, отримала в особі Л.Л.Семполовського селекціонера високого класу, який пройшов школу дослідно-селекційної роботи в кращих селекційних

установах і цукрових підприємствах Західної Європи. Керівництво цукрового заводу в Куртвіце дало Л.Л.Семполовському блискучу характеристику. У ній, зокрема, вказувалося: «Ми можемо рекомендувати доктора Семполовського як науково освіченого, що має кращі знання лабораторного та заводського виробництва, хіміка». Згодом, працюючи на Уладово-Люлинецькій селекційній станції, він завдав багато клопоту іноземним фірмам своїм насінням, яке завойовувало території як в Україні та Московській імперії, а пізніше Радянського Союзу, так і за кордоном. Озброєний тодішніми новітніми сучасними методами селекції, талановитий вчений Л.Л.Семполовський докорінно перебудував дослідну роботу з селекції. Визначаючи генеральний напрям селекційних робіт, Л.Л.Семполовський дійшов висновку, що для місцевих умов найбільше підходять сорти цукрових буряків урожайно-цукристого напрямку, які здатні забезпечувати найбільший вихід цукру з одиниці площі. Використовуючи власні методи, за його участю було створено понад 50 багатонасінневих сортів цукрових буряків, нові сорти створювали і його послідовники, зокрема багатонасінневі сорти Уладівська 752, Уладівська 096 та інші.

Спочатку Л.Л.Семполовський жив і працював в Уладівці біля Уладівського цукрового заводу, у 1920 році він був призначений

Семполовский Л.Л.

директором Уладово-Люлинецької станції і залишався на цій посаді до 1930 року. У 1938р. він, разом із двома науковими відділами, переїхав до Уладово-Люлинецької станції, центр якої знаходиться між Уладівкою і Люлинцями. Тоді ж, у 1938р, Уладово-Люлинецьку станцію відвідав М.

Вавилов і зустрівся з Семполовським, Буліним та іншими вченими-селекціонерами цієї відомої наукової установи. До приходу Л.Л.Семполовського на станцію тут застосовували масовий добір за

цукристістю, а дещо пізніше – за формою та масою коренеплодів. Селекціонер вважав: вихідні робочі матеріали повинні володіти пластичністю і здатністю до акліматизації. Для реалізації такого підходу Семполовський змінив раніше прийняту методику роботи: використовуючи груповий добір, він особливу увагу звертав на екстер'єр, масу, цукристість та здоровий стан коренеплодів.

З метою вивчення реакції сортів на зовнішні умови та зміну їх продуктивності, залежно від місця репродукування, адміністрація Уладівського цукрового заводу за його ініціативою створила відділення селекції в Гусятичах (нині Львівська область) в маєтку князя Романського, а товариство «Меридіан» відкрило Ситківецьку селекційну станцію, керівництво якою доручалось Л.Л.Семполовському. В результаті Уладівська станція отримала дві додаткових філії, крім самої Уладівки, тобто з'явились три ґрунтово-кліматичними умовами: сама Уладівка була розташована в зоні середньо-вологого клімату з ґрунтовим покривом – легкий чорнозем; Гусятичі розташовані в зоні вологого клімату, де переважали типові важкі чорноземи; зона Ситківців характеризувалася посушливим кліматом, ґрунт – типовий лісовий суглинок. Селекційні випробування проводилися на 42 ділянках цукрових буряків і після ретельного та глибокого опрацювання вихідних матеріалів, проведення опрацювань, Л.Л.Семполовський представив на сортовипробування свої сорти, один з яких займав серед 15, що брали в ньому участь, перше місце за врожайністю і четверте за цукристістю. Організоване на станції за методикою Л.Л.Семполовського виробництво насіння зростало з року в рік, і до початку першої світової війни (1914 р.) досягло 30 тисяч пудів на рік, що дозволило, після повного забезпечення внутрішніх потреб експортувати насіння за кордон, переважно до Франції. Успіхи Уладівської станції в селекції цукрових буряків викликали занепокоєння зарубіжних селекційно-насінницьких фірм, а тому

Л.Л.Семполовському були зроблені пропозиції про перехід на іншу роботу на вельми вигідних умовах. Але треба віддати належне вченому: Л.Л. Семполовський відхилив усі пропозиції й залишився працювати на Уладівській станції до кінця свого життя, виявивши дивовижний приклад відданості одній науковій установі, якій присвятив більше 60 років і в якій домогся перших успіхів у тій справі, якій присвятив усе життя. У 1920 р. відома німецька селекційно-насінницька фірма «Раббетге і Гізіке» звернулася до радянського уряду з пропозицією здати їй в концесію бурякове насінництво цукрових буряків. Однак, успіхи, досягнуті Л.Л.Семполовським та іншими вітчизняними селекціонерами, дозволили не тільки відмовитися від цієї пропозиції, але вже починаючи з 1929 року позбутися імпорту елітного насіння.

У роки першої світової, революційних подій та громадянської воєн (1917-1921рр.), станція була розграбована і зруйнована, тільки завдяки Л.Л.Семполовському та очолюваному ним колективу станції, а також допомозі робітників цукрового заводу вдалося зберегти усі селекційні матеріали, робота з підтримання еліти була продовжена. Більше того, доктор Семполовський в роки громадянської війни особисто вів записи на Уладівській метеостанції, що забезпечило в подальшому безперервне вивчення температурного режиму впродовж 30 років (1889-1927рр.). Уже у 1930 році був районований сорт У1030, виведений на станції і прийнятий як всесоюзний стандарт для порівняльних сортовипробувань на другу п'ятирічку в колишньому Радянському Союзі. Сорт був створений методом насінневої суміші, до складу якої увійшло насіння ста одинадцяти номерів (172N) індивідуального добору. Для його виведення селекціонер застосовував гібридизацію місцевих матеріалів із деякими сортами цукристого напрямку і таким чином був створений цей сорт. В наступні роки виведений сорт займав провідні позиції в сортовипробуванні за господарсько-цінними ознаками, не

поступаючись кращим сортам інших станцій, навіть зарубіжних. Починаючи з 30-х років, станція стала відпускати виробництву сорти урожайно–цукристого типу «нормаль».

За період 1923-1936 рр. станція передала виробництву 33 сорти цукрових буряків і вже в 1939-1945 рр. сорти Уладово-Люлинецької селекційної станції займали до 50% площі посівів цукрових буряків у Московській імперії. Всього ж за роки своєї роботи на Уладово-Люлинецькій станції (1898-1950 рр.), Л.Л.Семполовський та його колеги створили й передали виробникам більше 76 високопродуктивних сортів цукрових буряків, які тривалий час висівалися на половині площ під цукровими буряками всього колишнього СРСР. Особливо високі показники були отримані в сортів У1017, У1018, У1030, У1525, У1718 та ін. Поряд з добором на суміщення високої врожайності й цукристості, Л.Л.Семполовський вів селекційну роботу на стійкість до кагатної гнилі, а тому створені на станції оригінальні форми багатонасінневих цукрових буряків використовувались як вихідний селекційний матеріал на Верхняцькій, Рамонській та інших дослідних станціях України. У 1915 році Л.Л.Семполовський вперше застосував у невеликих масштабах гібридизацію своїх матеріалів, що дозволило отримати ефект гетерозису, а більш широко він відновив цю роботу з 1928 року. Надаючи значну увагу мінеральним добривам, Л.Л.Семполовський організував на Уладівському заводі виробництво суперфосфату, яке було доведено до 30 тисяч пудів і його виробництво функціонувало до моменту спорудження Вінницького суперфосфатного заводу.

За видатні заслуги в галузі створення нових високопродуктивних сортів цукрових буряків, що дозволили збільшити виробництво цукру в країні, Л.Л.Семполовський був удостоєний орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора. З приводу його 90-річчя відомий селекціонер, академік А.Л.Мазлумов у своєму привітанні писав: «...Ви відіграли

величезну роль у розвитку буряківництва країни і є батьком радянської селекції цукрових буряків ... Ваш учень академік Мазлумов». На станції у великого трудівника також були учні – відомі селекціонери, які плідно працювали впродовж довгих років: М.Ф.Котт (1950-1963 рр.), М.Д.Булін (1963-1974 рр.), А.Г.Шиманський, Є.Є.Балан та інші, а найбільших успіхів досяг його учень, один із творців однонасінневих цукрових буряків, Лауреат Ленінської премії А.В.Попов. Бути вчителем Л.Л.Семполовському допомагало те, що характерною особливістю його роботи було вміле поєднання теорії та практики, адже він добре знав біологію, агрохімію, технологію цукрового виробництва. Хоча Л.Л.Семполовський і не залишив значної кількості друкованих праць, але в числі тих, що були ним опубліковані, слід відзначити ранню роботу (1897г.): «Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений». Проте, його звіти про наукову діяльність станції мають значну наукову цінність.

Виняткову скромність Льва Людвиговича Семполовського можна охарактеризувати словами, сказаними ним у виступі з нагоди власного 90-річного ювілею: «Я щасливий, що мета мого життя – бути корисним нашій Батьківщині – виповнилась. Завжди згадую слова римського імператора Марка Аврелія, який, коли його запитували, чим він зайнятий, відповідав: «виконую свої обов'язки», а про себе вчений сказав «Все життя я виконував мої обов'язки і своєю працею довів, що і в Росії, і в Україні можна мати хороші сорти цукрових буряків». Пішов із життя Л.Л.Семполовський 10 жовтня 1960 р., похований на території станції, а на лабораторному корпусі станції укріплена меморіальна дошка, на якій вказано, що Л.Л. Семполовський керував селекцією цукрових буряків на Уладово–Люлинецькій станції більше півстоліття – упродовж 1898-1950 років.

3. ВОБЛИЙ Костянтин Григорович (1876-1947)

Воблий Костянтин Григорович – видатний український вчений – економіст, академік АН УРСР, автор першої й єдиної в колишньому Радянському Союзі монографії з історії бурякоцукрового виробництва і ряду публікацій, присвячених практичним питанням економіки та організації цієї галузі виробництва в післяреволюційний період. Його науковий спектр був доволі широким: вивчав історію народного господарства; економічну статистику; демографію; економіку страхової справи; міграцію населення. Наукові праці: організація праці науковців; проблеми бурякоцукрової промисловості; розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі; проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил України; розробка наукових основ економічного районування України.

Народився Воблий К.Г. 27(15) травня 1876р. в місті Царичанка Полтавської губернії (раніше–Дніпровська область) у родині священика. Діти з сімей священнослужителів за законами церкви йшли стежками своїх батьків, а тому після закінчення народної школи Костянтина Воблого віддали вчитись у духовне училище, опісля цього він закінчив духовну семінарію, а з 1896 року навчався у Київській духовній академії, яку закінчив у 1900 році. Здавалося б, вибір життєвого шляху був визначений, і як учений–богослов Костянтин Воблий міг би зробити велику кар'єру. Але якась сила примусила його звернути з цього шляху, залишити духовні терени і почати професійну освіту спочатку. Пішов новий період здобуття освіти: після закінчення Духовної академії він рік провчився в Тартуському університеті, а в 1901-1904рр.–у Варшавському університеті; блискучу наукову кар'єру як вчений-економіст Костянтин Воблий зробив вже за радянської влади. У 1903 році він бере участь у конкурсі студентських робіт з політекономії і отримує золоту медаль за роботу «Заатлантическая эмиграция, её причины и

последствия». Це був перший успішний крок на шляху до тієї спеціальності, якій він присвятив свою наукову діяльність.

Упродовж 1905-1906 рр. К.Г.Воблий проходив свого роду стажування в якості професора-стипендіата при Київському університеті, де він успішно склав усі іспити на ступінь магістра політекономії й отримав звання приват-доцента на кафедрі політекономії та статистики. У 1907 році К.Г.Воблий був у числі ініціаторів створення в місті Києві Комерційного інституту, де в 1909 році успішно захищає магістерську дисертацію на тему «Нариси з історії польської політекономії та промисловості». У 1910-1912 рр. К.Г.Воблий обіймав посаду декана економічного відділу Київського комерційного інституту, одночасно (до 1920 року) працює на посаді професора кафедри політичної економіки та статистики Київського університету. В 1911 році К.Г.Воблий захищає докторську дисертацію на тему «Третя професійно-промислова виставка в Німеччині».

Науковий шлях К.Г.Воблого досить насичений: у 1919 р. його обрали дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН), організованої з ініціативи гетьмана України П.Скоропадського; у 1923-1927 рр. він очолював Товариство економістів України; у 1927-1930 рр. уже керував Комісією з вивчення народного господарства УРСР при Академії Наук України; у 1928-1930 рр. перебував на посаді віце-президента Академії Наук УРСР; в передвоєнні роки він брав участь у роботі комісії з вивчення продуктивних сил Української РСР. У роки війни академік К.Г.Воблий разом з Президією АН УРСР перебував у м. Уфі, де у 1942 році отримав призначення на посаду директора Інституту економіки УРСР, який очолював до кінця свого життя.

У його творчому доробку значне місце займають праці з питань економіки бурякоцукрового виробництва в дореволюційній Московії і СРСР. Видний вчений у галузі статистики та економічної географії, він чудово розумів значення цієї галузі для

розвитку народного господарства України. Його наукові погляди на значимість бурякоцукрового виробництва, шляхи його відновлення після громадянської та вітчизняної воєн знайшли відображення в працях: «Кооперування цукрової промисловості» (1921р.); «Про роль кооперування в справі відновлення цукрової промисловості» (1921р.); «Кооперація в цукробуряковій промисловості (1923р.); «Проблеми кооперування в бурякоцукровиробництві» (1923р.); «До випуску цукрової позики» (1923р.); «До питання про плантаторські буряки»; «Історичний нарис кооперативно-арендної цукробурякової промисловості на Україні»; «Нові дані про засновників нашої цукрової промисловості» (1930р.); «Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її подальшого розвитку» (1946р.).

Наприкінці 20-х-початку 30-х років К.Г.Воблий завершив і опублікував перші розділи капітальної праці «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» (т.1 вип.1-2, 1928, т.2 -1930, т.3, вип.1-1931, т.т. 4 і 5 були закінчені після другої світової війни і ймовірно зберігаються у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. акад. В.В.Вернадського). У першому випуску 1-го тому К.Г.Воблий показав початкові етапи зародження та розвитку в Росії, а згодом в Україні бурякоцукрового виробництва, дав характеристику народного господарства імперії напередодні реформи 1861 року і соціально-економічних умов, у яких формувалося й розвивалося бурякоцукрове виробництво. Важливою рисою монографії К.Г.Воблого є те, що історію виникнення й розвитку бурякоцукрової промисловості в Московській імперії він висвітлює в органічному зв'язку з усією економікою країни, переконливо показуючи, що нова галузь була найкращим вирішенням питання про вихід із тодішньої кризи, яка охопила більшість поміщицьких господарств.

У монографії широко висвітлено питання, які стосувались особливостей розміщення бурякоцукрового виробництва при тих

можливостях і уявленнях, які були в перших власників цукрових заводів. Описано стан і особливості організації та розвитку сировинної бази, концентрації та централізації цукробурякового виробництва, формування, ріст і стан робочої сили на цукрових заводах. Приділяючи велику увагу питанню особливостей торгівлі цукром, К.Г.Воблий дав вичерпну характеристику стану цукрового ринку в Московській імперії тих часів і за її межами та умов і механізмів формування цін на буряковий цукор місцевого виробництва, здійснив аналіз заходів економічного впливу держави на розвиток галузі, приділивши особливу увагу митній політиці уряду. Монографія академіка К.Г.Воблого була першим на той час капітальним історико-економічним дослідженням бурякоцукрового виробництва в Московії, у якому були наведені раніше не використані істориками архівні матеріали, містилася критична оцінка літературних джерел, на яких базувались виконані ним дослідження.

Вчені України високо оцінювали праці К.Г.Воблого, а М.В.Птуха та М.П.Середенко у 1943 р. навіть внесли пропозицію подати кандидатуру академіка на присудження йому Сталінської премії за сукупність наукових праць. Проте, у широкому полотні української цукрової промисловості багато чого тодішній владі не сподобалось, так як йшло в розріз із комуністичною ідеологією, ставило її у скрутне становище, де вона терпіла повну поразку. Журналіст і письменник І.Г.Шпиталь розшукав раніше невідомі матеріали, які наштотхнули його на висновок, що чи то за дорученням партійних органів чи самостійно якийсь І.Кравчук розгорнув шалену критику фундаментальної праці К.Г.Воблого, опублікувавши одіозну статтю «Апологетика дворянсько-поміщицького господарства»¹¹¹. І що ж не відповідало комуністичній ідеології в праці академіка К.Г.Воблого? Це можемо

¹¹¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут Рукопису, фонд X, одиниця зберігання 1051, (машинопис – 28 аркушів, 1934р.).

зрозуміти з висловів на адресу академіка у згаданій критичній статті: «викінчений найвульгарніший оборонець капіталістичного ладу»; «спромагався...відточити ідеологічну зброю експлуататорів пролетарських, напівпролетарських і сільських мас»; «Ця праця ...являє собою подяку К.Г.Воблого тим, із чиєї ласки він дістав звання академіка – подяку аграрієві-юнкерові» (мається на увазі гетьман України П. Скоропадський-Б.П.); «Картину злиднів та експлуатації сільських пролетарських і напівпролетарських мас як правило академік Воблий не зв'язує з розвитком капіталізму»; «В автора ясно позначається тенденція пояснити лихий стан робітників проявом злої волі окремих цукроварів, ...вони не прогресивні»; «Академік Воблий не раз, особливо в III томі заявляє, що прогресивні кола були проти тяжких умов праці робітників»; «з приводу того, що на всіх цукроварнях Браніцької робітників страховано на випадок смерті й каліцтва у 15 разів проти їхнього щоденного заробітку, академік Воблий додає, мовляв, – така форма страхування у приватних товариствах була цілком доцільна, вона забезпечувала інтереси робітників»¹¹²; «первісна стадія нагромадження капіталу вже минула, після того капітал, мовляв, ...став «прогресивним» і більш «чутливим» до робітників». Таким чином, фундаментальна праця К.Г.Воблого не співпадала з думкою марксистсько-ленінського вчення про капіталізм, висвітлення соціальних питань, які вирішувались на цукроварнях українських цукрозаводчиків, не відповідала ідеології комуністів, так як уже існуючий соціальний рівень робітників на заводах і в маєтках напередодні захоплення влади більшовиками був такий, якого комуністи тільки обіцяли досягти в далекому майбутньому і ніколи його не виконали. Усе це завдало непоправної шкоди фундаментальній багатотомній праці академіка К.Г.Воблого, яка була вилучена з усіх бібліотек Радянського Союзу і знищена, тепер цієї праці не знайти, можливо десь у приватній колекції, але це для

¹¹² Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості., 1931, Т. III, випуск 1, -С.49

вчених – щасливий випадок. За весь період із 1934 р. до 2015 р. історія зародження й розвитку бурякоцукрового виробництва не вивчалась: не висвітлювались високі рівні соціальної сфери у ті далекі докомуністичні часи українськими цукро заводчиками; забуті колишні і не створювались новітні технології цукроваріння; за усі роки більшовизму якість цукру так і залишилась низькою, а коли комуністу нагадуєш, що цукор коричневий, то він зразу ж запитує, - а що меляса шкідлива?.

У 1945 році академік К.Г.Воблий в якості члена делегації УРСР брав участь у роботі 3-ої Сесії організації ЮНРРА, що надавала допомогу країнам Європи, у тому числі й СРСР у післявоєнний час; в останні роки життя він був членом Держплану Української РСР. Помер академік К.Г. Воблий 12 вересня 1947 р., похований у Києві.

4. ФЕДОРОВИЧ Лев Іванович (1891-1942рр.)

Про Л.І.Федоровича, як і про багатьох інших вчених того часу, залишилися вкрай скупі автобіографічні дані; його забула не тільки влада, а й учні не згадали, коли одержували нагороди за його досягнення. Зберігається лише коротка інформація про діяльність вченого, викладена в якості основних етапів життєвого шляху: народився 28.12.1891 року в м. Санкт-Петербурзі, в сім'ї дворянина; навчався на сільськогосподарському факультеті Київського політехнічного інституту в 1913-1919 рр.; секретар товариства західних земств у м. Києві – 04.1919-07.1920 рр.; працював в системі «Главсахар» – фахівець і керівник Удичської селекційної станції (Вінницька область) – 07.1920-02.1924 рр.; науковий директор і завідувач відділом селекції цукрових буряків Немерчанської сортоводно-дослідної станції (Вінницька область) – 02.1924-02.1934 рр.; науковий директор і завідувач відділом селекції цукрових буряків Ялтушківського розширеного опорного пункту ВНІЦ (Вінницька область) – 02.1934-04.1942 роки. Вченого

уже немає, але його потужна дослідницька наукова робота та її результати залишилися, вони використовуються дотепер.

Наукові роботи з селекції цукрових буряків Л.І.Федоровича були започатковані в середині 30-х років із досліджень про стійкість буряків до гнилі, церкоспорозу, цвітущості. Визначний вчений у селекційній роботі з буряками надавав важливе значення масовому, груповому та індивідуальному методам добору сільськогосподарських рослин. Вчений стверджував, що «Теоретическая основа массового отбора базируется на постепенном изолировании и закреплении в потомстве положительных признаков родителей путем выделения их в особую группу с одновременной отбраковкой всего нежелательного в дальнейших потомствах».¹¹³ Водночас учений зазначав, що хоча забезпечувалась більш різка диференціація популяцій, але все ж розчленування її з випробуванням їх потомства не доводилось до окремих коренеплодів. У зв'язку з цим він стверджував, що цей недолік усувається застосуванням методу індивідуального добору на підставі оцінки вихідного матеріалу та оцінки потомства відібраних родоначальників (педигрі).

Цей метод, введений у середині ХІХ ст. Л.Вильмореном, має характерну особливість індивідуального методу добору, який передбачає оцінку родоначальників за цінністю їх потомства. Відносно буряків Л.І.Федорович зазначав, що як і в інших рослин, котрі опилуються перехресно, розрізняють: а) індивідуальний добір за материнською лінією рослини, без застосування суворої ізоляції (метод «кривих ліній»); б) метод «чистих ліній», із застосуванням суворої ізоляції (індуктив-метод). Свої теоретичні дослідження й викладки вчений перевіряв на практиці: у 1934 р. Л.І.Федорович разом із старшим фахівцем Г.С.Моканом провели обстеження насінників сорту Удич в зоні Немерчанської дослідно-

¹¹³ Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Гос-издат колхозной и совхозной литературы УССР, К., 1940, Т.1,-С.694.

селекційної станції, де були виявлені та відібрані 49 рослин з однонасінневими клубочками зі ступенем однонасінневості від 18 до 99%; згодом ці матеріали були використані для створення однонасінневої форми цукрових буряків на Ялтушківському селекційному пункті, куди в 1935 р. був переведений відділ селекції цукрових буряків Немерчанської станції.

У 1935 р. Л.І.Федоровича перевели на Ялтушківський селекційний пункт в якості керівника і туди ж перевели з Немерчанської станції відділ селекції, керівником якого він й залишився. У відділі селекції цукрових буряків працював його помічник, який також прийшов з Немерчанської станції, старший фахівець Г.С.Мокан. Володіючи знаннями з генетики, селекції, хімії, агрохімії та методики досліджень, Л.І.Федорович сповна віддавав свій науковий потенціал поліпшенню вітчизняних сортів цукрових буряків, які були б пристосовані до місцевих умов і мали високу продуктивність.

Вчений розпочав свою наукову роботу з селекції цукрових буряків із використанням селекційних матеріалів місцевого походження та проведенням у широких масштабах сортовипробування. Обсяги й ефективність селекційних робіт, що проводилися Л.І.Федоровичем, можна охарактеризувати такими даними за 1939 рік: на сортодільниці площею 9,22га було перевірено 644 селекційних номерів сорт Іванівський № 1531; сорт стандартний перевищував на 21% за врожайністю коренеплодів, на 87 % за цукристістю і на 36 % за виходом цукру. Слід зазначити, що в той час закордонні сорти, такі як Кляйнванцлебен, Дінне, Добровіце, Вільморена, за збором цукру значно поступалися стандарту, до якого прирівнювались нові вітчизняні сорти. Плідна робота селекціонера дала позитивні результати: ще у довоєнний період Л.І.Федорович створив сорти Ялтушківський 1511, Ялтушківській 220 та Ялтушківський 116, який був районований відразу після війни та відрізнявся високою цукристістю.

Особливу увагу вчений приділяв регулюванню запилення при різних методах добору, що давав можливість пізнання генетичної природи не тільки матері, але й батька. Вчений розробив і практичні рекомендації щодо застосування методів регулювання запилення в практиці селекції: найпростіший метод – використання одного запильника для усіх родоначальників; підвищення ефекту досягалося більш складним методом – застосуванням системи декількох запилювачів для одного й того ж родоначальника (діалельних схрещувань); були запропоновані й інші прийоми регулювання запилення при груповому та індивідуальному методах селекції.

Не менше уваги Федорович приділяв вивченню добору за цукристістю та врожайністю. Відомо, що цукристість коливається в окремих коренеплодах від 12-13% до 21-23%, а на Немерчанській станції, з досліджень самого ж вченого, максимальний відсоток вмісту цукру в окремих коренеплодах досягав 28,7% при середній цукристості в досліджуваному році 19% (у Каліфорнії, за даними Рюмера, цукристість окремих коренеплодів сягала 30%). Вчений глибоко дослідив ознаки цукристості й ваги коренеплодів, піддав критиці існуючу думку про несумісність цих двох якостей в одному коренеплоді, наприклад Рюмер вказував, що зменшення відсотка цукру в середньому на 0,25% досягається підвищенням ваги коренеплоду на 100%. У цьому зв'язку Л.І.Федорович відзначав: «Признаки веса и сахаристости в корне сахарной свеклы могут наследоваться в значительной степени независимо друг от друга, а поэтому и утверждения о постоянстве антагонизма между сахаристостью и урожайностью в своей основе являются неверными».¹¹⁴

Особливої уваги заслуговують дослідження та пропозиції методів добору цукрових буряків за кривими і кореляційними

¹¹⁴ Свекловодство Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Гос-издат колхозной и совхозной литературы УССР, К., 1940, Т.1, - С.702.

решітками. Вчений відзначав, що добір за індивідуально-сімейним методом, зазвичай, проводиться за допомогою поділяючих (ділянки посіву) кореляційних решіток або кривих; ними ж користуються також при масовому і при груповому доборах. У той же час учений зазначав, що індивідуальному добору піддаються тільки коренеплоди – педигрі. Дотримуючись своєї ідеї щодо відсутності антагонізму між цукристістю та вагою коренеплоду, він розробив свої «кореляційні решітки Ялтушківської станції», в яких використовувались поділяючі криві, при яких на кореляційні решітки наноситься кожен корінь окремо із зазначенням його ваги й цукристості. Крім того, Федорович розробив схеми: а) масового методу селекції; б) індивідуально-родинного методу селекції з отримання нових прогресивних гілок виробничо-цінного сорту цукрових буряків¹¹⁵.

На підставі матеріалів, тобто насіння, яке зберіг комірник Ялтушківської станції В.Г.Горошко під час війни 1939-1945 рр. (43 мішечки насіння однонасінневих селекційних матеріалів і одного мішечка насіння сорту Ялтушковський 116), був збережений цінний генетичний фонд, створений Л.І.Федоровичем. Саме на підставі цих матеріалів, теоретичних і практичних розробок Л.І. Федоровича, колишній помічник вченого Г.С.Мокан, використав готові результати досліджень з однонасінневою формою цукрових буряків у подальшому продовжував використовувати уже у власній селекційній роботі і за це одержав високу нагороду замість реального винахідника - Л.І.Федоровича. Приділяв Федорович увагу й регресії властивостей еліт цукрових буряків, змін у складі сортів унаслідок динаміки ґрунтово-кліматичних умов, що веде до зниження якостей буряків фабричної генерації. У зв'язку з цим учений запропонував, щоб кожна репродукція супроводжувалася поліпшувачим добором, спрямованим на подальше підвищення

¹¹⁵ Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Гос-издат колхозной и совхозной литературы УССР, К., 1940, Т.1, - С.706-710.

якостей матеріалів, які репродукувалися. Водночас видатний вчений залишив для своїх послідовників величезний теоретичний матеріал, зокрема, викладений у масштабній науковій праці «Буряківництво»¹¹⁶ та інших наукових працях. Цілі покоління вчених виховувалися на його вченні про методи добору цукрових буряків (масовий, груповий та індивідуальний методи); добір за цукристістю та врожайністю; регресія властивостей еліт цукрових буряків; інші методи.

Оцінюючи результати дослідницьких робіт щодо виведення однонасіньових цукрових буряків, Л.І.Федорович у 1937 р. писав: «Результаты селекционной работы за 1935-1937 гг. свидетельствуют, что среди селекционных номеров в другой генерации имеются такие, в которых показатель односемянности достигает 100%». Звідси видно, що перед війною на Ялтушківському селекційному пункті, спільно з ученими Інституту цукрових буряків було завершено створення однонасіньової форми цукрових буряків. В Європі на той час подібних досліджень ніхто не проводив, і коли в липні 1941 р. німці призначили доктора Візе керувати селекційною роботою Ялтушківського пункту і німецький селекціонер побачив великі плантації однонасіньових насінників, він був дуже здивований. Цей факт ще раз підтверджує, що німцям, як і американцям, ніяк не вдавалося знайти шляхи виведення однонасіньової форми цукрових буряків, як це здійснили українські вчені.

Результати наукових досліджень вченого у 30-ті роки ХХ ст. дають підстави стверджувати про значну роль Л.І.Федоровича, поряд із В.Ф. Савицьким та М.Г. Бордонос, у створенні однонасіньової форми цукрових буряків, які були єдиними, що заслуговували найвищої нагороди і визнання, але все це дісталось іншим, тим, хто тільки допомагав їм, або був зовсім непричетним.

¹¹⁶ Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Гос-издат колхозной и совхозной литературы УССР, К., 1940, Т.1, - С.693-716.

Завдяки значним успіхам Федоровича в справі досліджень однонасінневої форми буряків, Ялтушковський селекційний пункт у 1946 р. був повністю переведений на селекцію однонасінневих цукрових буряків. Таку потужну базу на станції створив не хто інший, а саме Л.І.Федорович; результатами досліджень вченого скористалися його учні. І це нормально, але не слід забувати своїх учителів, віддаючи їм належне, вони мали б бути поряд, якщо не попереду. Вчений так і залишився в немилості більшовицької влади за належність не до того класу, який їй подобався, а також за повну віддачу себе науці. Як наслідок – забуття. Вченому, на жаль, не вдалося побачити у виробництві результати своєї теоретичної наукової праці та практичної селекційної роботи. Причина відома, адже вчений залишався на Ялтушківській станції й під час війни, проводив теоретичні дослідження та селекційну роботу, але не все вдалося завершити. У віці 50 років учений захворів, німці організували йому поїздку на лікування до Києва, але 4 квітня 1942р. він помер прямо в дорозі; похований на Байковому кладовищі.

Ім'я Л.І.Федоровича, як і імена В.Ф. Савицького та М.Г. Бордонос, що незаслужено були обійдені увагою, повинні хоча б в історії стояти першими в ряду вчених-творців однонасінневих цукрових буряків, гідних вищих державних нагород і визнання.

5. ВАВИЛОВ Микола Іванович (1887-1943)

Вавилов М.І. - біолог, генетик, основоположник вчення про біологічні основи селекції та центри походження культурних рослин, академік АН СРСР, ВАСГНІЛ та АН УРСР (1929р.), перший президент ВАСГНІЛ (1929-1935). Він організував ботаніко-агрономічні експедиції в країни Середземномор'я, Північної Африки, Північної та Південної Америки і дослідив на їх території стародавні джерела формоутворення культурних рослин, зібрав найбільшу у світі колекцію насіння культурних рослин, заклав

основи держсортотипування польових культур, обґрунтував вчення про імунітет рослин (1919); відкрив закон гомологічних рядів у спадковій мінливості організмів (1920) захищав вчення генетики від свого ж висуванця Т.Д. Лисенка. Важливе місце академіку М.І.Вавилову належить і у величезній селекційно-генетичній роботі в галузі цукрових буряків, проведеній Інститутом цукрових буряків, іншими генетиками та селекціонерами України.

З моменту організації Сортоводно-Насінневого управління (СНУ) Цукротресту М.І.Вавилов був членом його Наукової Ради, в роботі якої, незважаючи на свою величезну зайнятість, брав активну участь: вів постійне листування з відділами СНУ, користувався фінансовою підтримкою цієї організації для проведення своїх експедицій у пошуках рослинних ресурсів і, зокрема, диких форм буряків. На його запрошення у Всесоюзному інституті рослинництва працювали колишні співробітники СНУ Б.А.Паншин, П.А.Соляков, завідувач лабораторією Наукового Інституту Селекції, професор Г.О. Левицький. Творча співпраця пов'язувала М.І. Вавилова зі співробітниками Інституту цукрових буряків В.Ф.Савицьким і О.І.Савицькою-Харечко, які під керівництвом М.І. Вавилова готували докторські дисертації. Наукова спадщина Савицьких пронизана генетичними ідеями своїх учителів М.І.Вавилова та Г.Д.Карпеченка, що й нині не втратили своєї наукової цінності. Треба думати, що ті репресії, яких зазнав цілий ряд провідних співробітників наукових установ, арешт учителя і друга М.І. Вавилова, залишили глибокий слід в душах Савицьких, яким вдалося врятуватись від трагічної участі багатьох своїх колег. Доводиться тільки дивуватись божій милостині, що обоє Савицькі не зазнали репресій, хоча їхні прізвища фігурували в показах деяких заарештованих наукових співробітників.

Закон помологічних рядів спадкової мінливості М.І. Вавилова став для вчених, що займалися біологією й селекцією цукрових буряків, теоретичною основою для пошуку в природі зразків

рослин із роздільними плодами, а в подальшому - для створення *роздільноплідної* культури цукрових буряків. Згідно з цим біологічним законом, встановлення ознаки однонасінності у шести видів диких буряків вказувало на можливість існування роздільноплідних форм і у виду *B. vulgaris*. Тісні творчі зв'язки М.І.Вавилов підтримував із завідувачем лабораторією цитології цукрових буряків Наукового Інституту Селекції Г.О.Левицьким. У своєму листі до Г.О. Левицького М.І.Вавилов писав: «Мы получили много литературы по генетике и, пожалуй, по цитологии. Не сомневаюсь, что вы найдёте многое из того, что вас заинтересует». У 1925 році Г.О.Левицький був запрошений М.І.Вавиловим у Всесоюзний інститут прикладної ботаніки, де займався вивченням каріотипу світової колекції рослинних ресурсів, зібраної в численних експедиціях Вавиловим і його співробітниками з метою застосування даних досліджень в практичній селекції сільськогосподарських культур.

У 1924 році за матеріальної підтримки СНУ М.І. Вавилов здійснив першу експедицію в Афганістан, звідти було привезено більше семи тисяч зразків насіння культурних рослин та їх диких форм, у тому числі й буряків. З ініціативи М.І.Вавилова нові зразки насіння буряків були передані в НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЕКЦІЇ для їх використання в селекційній роботі при створенні сортів цукрових буряків, стійких до хвороб і шкідників. Подальшому успішному розвитку селекційних робіт з усіма сільськогосподарськими культурами сприяли й багато інших експедицій, очолюваних М. І. Вавиловим в 1920-1930 рр. (Узбекистан, країни Середземномор'я, Мала Азія, Китай, Японія, Швеція, Кавказ, Закавказзя), частину з яких спонсорувало Сортоводно-Насіннєве управління. Вивчення генофонду рослин наштовхнуло М.І.Вавилова на ідею створення теорії центрів походження та різноманітності культурних рослин (1926р.). Первинним центром формоутворення буряків М.І.Вавилов вважав

середньоземноморський район, який, за словами вченого, "представляет интерес не только по свекловичным культурам, но и по самой свекловице, так как ряд стран здесь является центром распространения её диких форм». Ідея М.І.Вавилова про першорядне значення вихідного матеріалу дотепер не втрачає своєї актуальності для практичної селекції, керуючись якою співробітники Інституту цукрових буряків постійно поповнювали

**Памятник Н.И.Вавилову
на кладбище в г. Саратове**

колекцію зразків цукрових і кормових буряків, їх диких родичів, які є донорами та джерелами цінних ознак, необхідних для створення нових сортів і гібридів.

Грунтуючись на законі гомологічних рядів і у зв'язку з виявленням ознаки стерильності пилку у кукурудзи, сорго, томатів, жита й соняшнику, вчені-селекціонери, які працювали з цукровими буряками, провели пошуки ознак стерильності пилку в культурі цукрових буряків. І, як уже зазначалось, у 30-ті роки співробітник Іванівської дослідно-селекційної станції професор Гельмер виявив стерильні раси цукрових буряків і на основі стерильності отримав перші стерильні диплоїдні гібриди. В середині 30-х років ХХ ст. вийшли в світ «Теоретичні основи селекції», що стали для селекціонерів, які працювали з цукровими буряками, теоретичною підмогою експериментального формування необхідних цінних ознак у цукрових буряків. Селекціонери стали активно створювати їх стерильні, однонасінневі, тетраплоїдні та самофертильні форми, що використовувались як для вивчення якісно-кількісних ознак, так і для практичної селекції. Велике значення Вавилов надавав інцухт-методу як формоутворюючому фактору, оскільки в процесі примусового самозапилення відбувається диференціація популяції, в результаті якої можна було виявити ряд цікавих рецесивних

форм, корисних для селекції. У цей період уже появлялись відомі праці селекціонерів Інституту цукрових буряків Архимовича, Гельмера та інших щодо створення лінійних матеріалів цукрових буряків, а також вчених-біологів – В.Ф. і О.І.Савицьких, Табенцького, Зосимовича, інших учених з генетики, цитології, систематики, анатомії та фізіології цукрових буряків.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., розуміючи, що селекція на популяційному рівні вичерпала генетичний резерв мінливості, М.І.Вавилов пише в своїй статті: «Сахарная свёкла...будучи в основном перекрёстноопылителем при многолетнем тщательном отборе гомоготизируется по сахаристости настолько, что уж при дальнейшем отборе даёт очень мало эффекта». Стало зрозумілим, що для подальшого підвищення продуктивності слід правильно підбирати компоненти для схрещування і, цим самим, на основі планомірного аналізу та синтезу М.І. Вавилов заклав основи теорії гібридизації. Важко переоцінити наукову спадщину М.І.Вавилова, його ідеї про необхідність використання місцевого матеріалу ботанічного різноманіття для селекції, про пошук цінних комбінацій і створення на основі інцухту нових форм із цінними ознаками, про селекцію на імунітет, про прискорення темпів селекційного процесу, які постійно мають актуальне значення.

Впродовж усієї своєї наукової діяльності М.І. Вавилов виявляв палкий інтерес до культури цукрових буряків. В одному зі своїх листів керівництву Сортоводно-Насінневого управління він писав про своє бажання познайомитися «...с положением селекции сахарной свёклы на Украине». Згодом він здійснив своє бажання і побував в Уладово-Люлинецькій селекційній станції, зустрічався з вченими станції. Влітку 1940 року, направляючись керівником експедиції щодо збору рослинних зразків у Західній Україні, М.І.Вавилов заїхав до Києва, відвідав Інститут цукрової промисловості і оглянув його експериментальні поля, зустрівся з ученими. Окрім цього, в кінці літа того ж 1940 р. Вавилов завітав у

відділення «Уладівка» Уладово-Люлинецької селекційної станції, де провів три дні, зустрічався з селекціонером Л.Л.Семполовським. Це була остання зустріч українських селекціонерів із великим ученим. Треба думати, що для надання більшої секретності арештові всесвітньо-відомого вченого, його вирішено було «брати» подалі від центру і Миколу Івановича заарештували 6 вересня 1940 р. в районі Карпат.

Відносини М. Вавилова і Т. Лисенка. Історія відносин академіків М.І. Вавилова і Т.Д.Лисенка, життя і діяльність яких проходили у виключно складних соціально-політичних трансформаціях ХХ ст., повинні відіграти повчальну роль не тільки для сучасників, але й для наступних поколінь учених. Адже нав'язана суспільству складна політизація багато в чому залежна від підтверджених наукою ідей і переконань відомих особистостей в конкретний історичний період. Вже настало ХХІ століття, а наукові ідеї Вавилова і Лисенка про явища генетики продовжують хвилювати багатьох учених: одні підтримують ідеї Вавилова, інші - Лисенка; все це розглядається під кутом зору трагічної долі М.І. Вавилова, який загинув у сталінських таборах, і ролі Т.Д. Лисенка в подіях, що призвели до загибелі геніального вченого ХХ століття¹¹⁷. З науково-практичної точки зору в складних соціально-державних умовах, які були в часи більшовизму Московії і які продовжуються в часи незалежності в Україні, відбувається тертя думок ще й про неординарні людські особливості відомих особистостей.

Дослідник В.А.Вергунов поставив запитання: що важливіше для творчої праці - генеруючий інтелект (наукові результати, публікації, інтелігентність і учні), яким володів В.І. Вавилов, чи «селянська кмітливість» і наближеність до владного «Олімпу»¹¹⁸,

¹¹⁷ Вавилов Ю.М. Роль Трофима Лысенка в аресте и гибели Н.И. Вавилова и его ближайших соратников./Ю.Н. Вавилов// Изв. Тимирязевской с.х. акад.-М., 2007,-Вып. 5.

¹¹⁸ В.А. Вергунов. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток с.-г. дослідної справи в Україні. К., 2009,-с.97.

яким користувався Т. Д. Лисенко. Як виявилось, науковий рівень, інтелігентність, особливо соціальні корені не створювали надійного захисту для видатного вченого В.І.Вавилова в умовах тоталітарної державної системи. За своїм походженням М.І. Вавилов був дворянином, з дитинства він виховувався в умовах високих соціальних стандартів, а тому, коли досяг світового рівня в науці, природно, очікував відповідного ставлення до себе, що в умовах громадянської війни, голоду й репресій вважалося недоречним. Як згадує перший секретар комсомолу України і перший секретар Львівського міськкому партії комуністів В.С.Костенко, який зустрічався з М.І.Вавиловим під час його приїзду в Україну: «Это была знаменитая личность, но его «замашки» (одежда - дорогой костюм с иностранного материала, иностранные сигареты, нередко неприродная «жизнерадостность» выдавали в нем не скромного советского человека, а такого себе пана, помещика. Когда приезжал в командировку, то требовал, чтобы ему предоставляли лучший автомобиль, улучшенные условия проживания и питания»¹¹⁹. Про такі суто людські потреби особистості світового рівня знав Сталін, але довгий час мовчав, навіть висміював донощиків, які в науці були далекі від Вавилова, але система не терпіла видатних особистостей, та ще й дворянина з деякими побутовими претензіями і, як згадує той же В. Костенко, «Сталин возможно перегнул»¹²⁰. Існують підстави стверджувати, що цей «перегиб» тодішнього вершителя долі кожного жителя СРСР стався на тлі протистоянь ідей двох учених – Вавилова і Лисенка.

Життєвий і науковий шлях цих двох учених, починаючи з 30-х років ХХ ст., стикався на багатьох наукових перехрестях, де і проявлялися вищезазначені особливості. Перш за все, формування їх творчого життя тісно пов'язане з Полтавським дослідним

¹¹⁹В.А. Вергунов. Мій земляк з Дернівки-Василь Костенко, якого О.П.Довженко любив «...більше за всіх людей на Україні». К., 2012, -С.27.

¹²⁰ Там же.

полем¹²¹, де розпочався творчий шлях М.І.Вавилова в якості практиканта, який опублікував свої перші три роботи в Полтавському журналі «Хуторянин»: («Протруювання насіння перед посівом», «Обприскування як засіб боротьби з осотом», «Досліди протруювання насіння, зараженого сажкою»). Зв'язок Вавилова з Полтавським дослідним полем сприяв зближенню його з Лисенком, у 1934 р. він, як і личить хорошій людині, уже дає рекомендацію Т.Д. Лисенку для обрання академіком Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), де оцінює його наукові роботи як «исключительно выдающиеся в области агрономии и биологии»¹²².

Оцінюючи наукові досягнення Трохима Денисовича, Вавилов писав, що його роботи за останній час були безумовно виключно видатними як в області агрономії, так і в області біології, оскільки відносяться до широкого кола явищ як фізіології рослин і селекції, так і всього рослинництва; підтверджував, що це відкриття було виключно плідним, яке вносить новий принцип в управління рослиною. Слід, однак, зазначити, що на той час у Лисенка крім яровизації (стадійності) інших результатів не було, але йому вірили і Сталін, і Хрущов, і інші керівники, а та віра ґрунтувалась на тому, що він, уже як академік ВУАН та інших академій, стверджував «Я зараз усіх нагодую, урожай збільшу», а це був бальзам на душу керівникам голодної країни. Такий хід подій слід віднести за рахунок рекомендацій Лисенку на вищий Олімп науки в численні академії, які він отримав від М.Вавилова, що чимало сприяло підтримці енергійного вченого з боку влади. Отже, не треба забувати, що агроном-біолог Т.Д.Лисенко став академіком трьох академій не завдяки підтримці Сталіна або Хрущова, а здійснив науковий злет і отримав академічні звання з рук геніального біолога М.І. Вавилова. Саме М.І. Вавилов писав всі рекомендаційні

¹²¹ В.А. Вергунов. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток с.-г. дослідної справи в Україні. К., 2009, -с.96-115.

¹²² Там же, -с.101; Науковий архів Президії НАН України.-Ф.251. Арк. 38-39.

наукові характеристики на Т.Д.Лисенка в Академію наук України, Академію наук СРСР і в сільськогосподарську академію (ВАСГНІЛ), а також представляв Т.Д.Лисенка до високих державних премій СРСР в 1930-і роки, сприяючи початковому розвитку агробіології Лисенка, яку ще й підтримували інші численні дослідники. Не слідкують вчені за чистотою своєї науки й тепер в незалежній Україні: виходець з глухого лісового села Західної України, сім'ю якого більшовики не вислали до Сибіру мабуть із-за лояльності, Фурдичко О.І., пройшовши управлінцем від лісника до народного депутата і міністерського крісла; цей чиновник, мовби він не був керівником на усіх рівнях державного управління, а займався фундаментальною наукою, раптово під патронатом деяких керівників Національної академії аграрних наук стає академіком і директором науково-дослідного інституту НААН. І тут виявляється, що цей чиновник втиснувся в когорті вчених академії, щоб руйнувати і використовувати для власного збагачення землі селекційних станцій, які впродовж ХІХ-ХХ ст. створювали видатні цукрозаводчики і вчені; чиновнику, якій інкримінують вимагання хабара у півмільйона доларів за знищення земель селекційних станцій НААН, держава, за поданням Президії НААН, дала чиновникові ще й відзнаку – Орден Ярослава Мудрого¹²³. Мабуть не тільки вимаганням великого хабара, цей чиновник, якого допустили до науки, багато бруду кинув на вчених всієї України, що можливо держава ще гірше буде відноситися до вітчизняної науки, як було дотепер, бо такого не допускає ні одна країна світу. Подібне було й у минулому, адже, за словами російського вченого С.І.Малецького, великий учений Вавилов також віддавав належне Лисенку за те, що його яровизація (температурний стресовий вплив на фізіологічні процеси у рослин), дозволила М.І. Вавилову адаптувати зібраний ним з усього світу генофонд культурних рослин до селекційної практики в СРСР. Для

¹²³ Газю Високий замок. 4-10 січня 2018, -С. 5

історії варто зазначити, що не Т.Д.Лисенко починав яровизацію буряків, а А.С.Оканенко, який працював в Інституті цукрових буряків, і ще в 1922 р. він пропозицію проводити яровизацію цукрових буряків на Білоцерківській дослідно-селекційній станції¹²⁴, коли там працював Т. Лисенко, але до цієї справи не мав жодного відношення, хоча пізніше її використав як власну.

З подібних прикладів випливає, що трагедія, яка спіткала вчених у тодішньому Радянському Союзі в 30-х роках ХХ ст., має більш глибоке коріння в самій же науці, вона була використана людьми, далекими від цієї високоінтелектуальної сфери, що невпинно проявляється й тепер у незалежній Україні. Не треба думати, що Вавилов був єдиним з учених, хто потрапив у пастку більшовицької ідеології. Навіть вчення Вернадського про біосферу і ноосферу в той важкий період було настільки заполітизоване й викривлене, що завдало незліченних травм багатьом особистостям в науці, економіці та державному управлінні. Не відаючи про шкідливість деяких ідей у тоталітарній державі, сам учений, автор нових відкриттів, він свою лепту в пекло тодішньої влади, написавши, «...ідеали нашої демократії йдуть в унісон зі стихійним геологічним процесом, із законами природи, відповідають ноосфері»¹²⁵ і влада взяла на озброєння слова вченого «*постає питання про перебудову біосфери в інтересах людства, що вільно мислить*»¹²⁶. Більшовикам, які вважали себе мислителями марксистського вчення і привчали до нього весь підневільний народ, переважно у ГУЛАГу, навіть у сні не снилося почути від знаменитого вченого, що їх ідеологія відповідає законам природи, а вони можуть буквально все і навіть змінити природу, щоб рухатися вперед до якогось світлого майбутнього.

¹²⁴ Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы. К.1973, ВНИС., -с.47.

¹²⁵ Вернадский В.И. Биосфера. М., Наука, 1967, -С.376.

¹²⁶ Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. М., Наука, 1989, -С.261.

Мабуть, ідея Вернадського про потужну силу біогеохімічної енергії людства сприяла появі в науці вчених, які трепетно дивилися на ідеї комуністів, серед яких і виділявся Т. Лисенко, якого підтримував у його науковій кар'єрі відомий генетик М.Вавилов. І дійсно, ідея В.Вернадського та обіцянки Т.Лисенка сподобалися владі, особливо її вождям Сталіну і Хрущову, які категорично не сприймали думки інших вчених про явище спадковості, зашифроване в генетичному коді системи спадкової інформації, адже вони боялися спадковості минулого, яке бездумно руйнували. Подібна ідеологія влади стала трагедією не тільки для академіка М. Вавилова, але й багатьох інших вчених, які дотримувались теорії спадковості, яка була піддана жорсткій критиці на відомій сесії ВАСХНІЛ (1948р.). Вчення генетики було несправедливо засуджене, усіх учених-генетиків відсторонили від наукової роботи, їх переслідували й відправляли в концтабори, вченого зі світовим ім'ям М. Вавилова було показово принижено і фізично знищено. Жорстоких травм завдано вченим-генетикам Інституту цукрових буряків і всієї його системи - їх усували від наукової роботи, зокрема, вчених, які вивели однонасінневі буряки: скажімо, відомий генетик професор В. Савицький з родиною рятувався за кордоном, а науковий співробітник цього інституту М. Бордонос, хоча й стала лауреатом Ленінської премії з виведення однонасінневих буряків, все ж була відсторонена від наукової роботи й займалася підробітками. У цих жорстоких хвилях протидії наукових ідей зазнали поневірянь і фізичного знищення нащадки відомих цукро заводчиків, вчених та меценатів Симиренко і Терещенко. Тепер самі ж вчені, вірніше чиновники, які проникли в науку за хабарі, знищують найбільшу цінність цукро заводчиків минулого науково– селекційні станції.

6. ВАСИЛЕНКО Андрій Авер'янович (1891-1963)

Василенко Андрій Авер'янович, доктор сільськогосподарських і доктор технічних наук, професор, академік АН УРСР, розробник науково-технічних основ для створення робочих органів збиральних машин, один із авторів першого радянського бурякозбирального комбайна. Після закінчення Київського політехнічного інституту в 1923 році розпочав займатись науково-педагогічною діяльністю, і невдовзі, працюючи в Інституті машинознавства у Москві (1926 р.), а також Інституті механізації сільського господарства в Києві (1929-1930 і 1944 рр.) та Харкові, (1930-1936 рр.), він, як кажуть, повністю поринув у роботу щодо розробки наукових основ конструювання і технології виробництва сільськогосподарської техніки. Його теоретичні й експериментальні дослідження процесів збирання цукрових буряків заклали наукові основи для створення збиральної техніки за різними технологічними схемами, зокрема, за прийнятою повсюдно схемою збирання з попереднім зрізом бадилля на коренеплоді до його відбору з ґрунту. Саме такий принцип технічної конструкції комбайна був закладений в розробку, якою керував А.А.Василенко – перша експериментальна серія цих комбайнів (марка КС-4) була виготовлена в 1933 році. Під керівництвом академіка А.А.Василенка в Українському науково-дослідному інституті сільськогосподарського машинобудування вперше в СРСР були створені конструкції тракторної шестирядної комбінованої бурякової і дванадцятирядної універсальної сівалок. Ним також була розроблена нова система обробітку ґрунту з пошаровим внесенням добрив та фізико-технічні основи калібрування зерна кукурудзи.

За участь у розробці прогресивної технології отримання високоміцного чавуну з кульовим графітом він був удостоєний Сталінської (Державної) премії. У 1944 році А.А. Василенко очолював організовану ним в Інституті будівельної механіки

лабораторію сільськогосподарських машин, а у 1950 році на базі лабораторії машинобудування та сільськогосподарської механіки при відділенні технічних наук АН УРСР організував Інститут машинознавства і сільгоспмеханіки АН УРСР.

7. АРХИМОВИЧ Олександр Зіновійович (1892-1984)

Архимович Олександр Зіновійович – біолог-селекціонер цукрових буряків зі світовим ім'ям. Народився 10 квітня 1892 року в місті Новозибкове Чернігівської губернії (нині Брянська область). У 1912 році закінчив першу Київську гімназію, навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету ім. Св. Володимира і закінчив його в 1917 році з дипломом першого ступеня. Після закінчення університету: викладав природознавство в середніх школах Києва; у 1919 році працював науковим співробітником Всеукраїнської Академії наук (ВУАН); брав участь у роботі комісії академії з вивчення флори України і за результатами цієї роботи написав наукову статтю з дослідження криптогамної флори України; був членом ботанічної секції краєзнавчої Комісії при ВУАН.

Надалі О.З.Архимович вирішив присвятити себе науковій діяльності в галузі сільського господарства і у зв'язку з цим він навчався на сільськогосподарському факультеті КПІ, а також закінчив Вищі селекційні курси, організовані Сортоводно-насіницьким управлінням Цукротресту, в 1923 році стає аспірантом кафедри рослинництва; розпочав працювати на Білоцерківській селекційній станції. У 1924 році на селекційній станції був організований дослідницький відділ із лабораторією цитології, за короткий період співробітниками цього відділу стали О.З.Архимович, В.Ф.Савицький, О.І. Савицька-Харечко, де вони створили ряд методичних матеріалів для наукової роботи із селекції цукрових буряків та вивчення проблем біології цукрових буряків. Протягом невеликого часу Архимович провів дослідні роботи й у

1927 р. вже зробив деякі висновки: абсолютної впевненості в тому, що отримане під ізоляторами насіння не могло бути отриманим від занесення небажаного пилку під ізолятори, бути не може; про вплив Inzucht-а на якість потомства проведені досліді, як занадто короткочасні, не дають права беззаперечно висловитися. Саме такі вчені, з високим рівнем наукових результатів, не подобались більшовикам, а тому такі вчені, відчуваючи немилість у своїй країні, залишали її.

Одним із перших О.З.Архимович зайнявся розробкою методики проведення інцухтування для створення інцухт-ліній у цукрових буряків (1931р.). Результати цих досліджень знайшли відображення в статті «К вопросу об инцухт-методе у сахарной свёклы»¹²⁷. Слідом за ним вивченням можливості отримання інцухт-ліній зайнялися дослідники на Іванівській, Верхнячській, Весело-Подолінській, Миронівській і Немерчанській селекційних станціях. Проте, як відомо, метод створення інцухт-ліній в СРСР був заборонений представниками так званої «мічуринської біології» на чолі з Т.Д. Лисенком, які довгі роки панували в біологічній і сільськогосподарській науці. У своїх дослідженнях Архимович приділяв багато уваги також питанню штучної ізоляції, і в Радянському Союзі він був єдиним, крім П.Є. Ярошенка, який займався теорією й практикою цієї проблеми поряд з Леваллуа у Франції, Мунераті в Італії, Гальмар Нильсоном в Швеції.

Коли 1931 року Білоцерківська селекційна станція отримала статус філії Українського науково–дослідного інституту цукрової промисловості у ній розширились наукові дослідження. Тут за участю О.З. Архимовича були проведені дослідження з питань спадковості та мінливості різних ознак цукрових буряків, в тому числі врожайності, цукристості, аутостерильності й аутофертильності. Ним були виявлені аутофертильні раси цукрових буряків, вплив самозапилення на продуктивність цукрових

¹²⁷ Научные труды Белоцерковской селекционной станции т. 6, вып.3 за 1931 год.

буряків¹²⁸. На Білоцерківській селекційній станції з 1924 року працювали О.З.Архимович, В.Ф.Савицький та інші – хто серед них був першим? Як продовжувач справи свого вчителя Зайкевича, досліджуючи рефрактометр, Архимович писав: “первый, кто обратил внимание на возможность использования рефрактометра для целей селекции, был проф. А.Е.Зайкевич, ... именно он проделал целый ряд методологических опытов ... именно он определил истинное содержание сухих веществ в соке (весовым путем) и его удельный вес рефрактометрическим, ареометрическим (Brix) и пикнометрическим (Regnault) способами»¹²⁹. Одночасно питанням застосування рефрактометра в селекції за пропозицією О.З.Архимовича займався ще й Савицький при дослідницькому відділі Білоцерківської селекційної станції. У своїх статтях про результати введення в практику селекційних станцій рефрактометра вони незалежно один від одного дійшли єдиної думки про позитивні й негативні якості поляриметричного методу селекції. У статті “К вопросу об изоляции высадков сахарной свеклы” О.З.Архимович заявив, що “Точное установление способа оплодотворения того или иного растения является краеугольным камнем при обосновании методики его отбора”¹³⁰.

Науковий аналіз робіт багатьох дослідників (Дарвін, Rimrau, Briem, Vogelsang, Fruwirth, Sessaus, Andrlík, Bartos, Urban, Kajanus, Tritschler, Laurent, Gaillot, Fröhlich, Cron, Schribaux) дозволив О.З.Архимовичу зробити висновок, що дослідники “получили у свеклы семена как они думали, путем вынужденного самоопыления”. На підставі цього О.З.Архимович зробив висновок, що як в Україні, так і на Заході не відмічено значних успіхів у

¹²⁸ Книга «Биология сахарной свёклы», 1932. Т. 1, 2,

¹²⁹ Поляризационные аппараты сахарных заводов. Новозыбков, 1911 г. и проф.А.Е.Зайкевич. - Отчет о работе за 1910-1911 гг. Харьковской селекционной станции.

¹³⁰ Труды Білоцерківської селекційної станції. Видання Цукротресту, К., 1927, - С.7-37.

сортводній роботі з буряками, а тому він запропонував: "введення нового методу, який більше зважав би на природу самої рослини і, головним чином, з її аллогамністю. ... величезне значення має надзвичайно важке й складне вивчення явищ спадковості у буряків та в інших перехреснозапліднювачів". О.З.Архимович першим поставив перед собою завдання почати роботи із застосування Inzucht(інцухт)-методу (самозапилювальні лінії, вирівняні за усіма ознаками). Але перш за все Архимович намітив вирішення ряду інших питань, пов'язаних з Inzucht-методом, а такі дослідження, які Архимович мав намір проводити, вимагали багато нового: а) вирішення питання про цвітіння буряків, адже ймовірно, що в різних рас і за різних метеорологічних умов цей процес протікає по-різному, а тому про справжню автогамію можна говорити тільки для відомих рас і за певних метеорологічних умов; б) дослідження явища спадковості в буряків, ознак як альтернативних, так і кількісних. З цією метою вчений передбачав дослідити: ізоляцію окремих рослин і вивчити потомство; схрещування-посадка парами під один ізолятор і вивчення потомств; використовувати штучне схрещування (кастрація квіток, нанесення пилку, ізоляція гілок); застосування до буряків методу діалельних схрещувань, запропоноване Schmidt, з метою вивчення спадковості; в) вивчення питання про ізоляцію: випробування різних систем ізоляції, в тому числі штучної; аналіз потомств для з'ясування чистоти потрапляння чужого пилку; просторова й інші види ізоляції; г) застосування Inzucht-методу при селекції буряків: добір родоначальників за морфологічними і кількісними ознаками; ізоляція родоначальників; вивчення потомств від ізоляції; повторна ізоляція й отримання "чистих ліній"; вплив тривалості Inzucht-а на якість потомства; д) вивчення гетерозису в буряків із метою спроби знаходження вдалих комбінацій, що дають при спільному цвітінні й запиленні значний господарський ефект.

Залишився працювати вчений і на окуповані території, що стало причиною його переходу згодом до інших країн. У 1941 році О.З.Архимович обіймав посаду професора Житомирського сільськогосподарського інституту, а у 1943-45 рр. він уже керував лабораторією ярих зернових культур на селекційній станції в Гальбтурне, неподалік від Відня. У 1948 році на запрошення селекційно-насінневої фірми «ПРОДЕС» він переїжджає до Іспанії та протягом ряду років керує там селекцією та насінництвом цукрових буряків. З 1953 року О.З.Архимович жив і працював у США: він був ректором Українського технічного інституту (1955-1962 рр.); викладав у Колумбійському університеті на посаді професора; володіючи багатьма мовами, був членом ряду іноземних наукових товариств. У 1960 році вийшла його книга «Рослинництво в СРСР» (Мюнхен), в цілому О.З. Архимович опублікував понад 200 робіт з різних питань рослинництва. За наукову діяльність і високий інтелектуальний рівень вчений занесений до Міжнародної книги честі (International Book Honor). Помер О.З.Архимович 19 січня 1984 в Нью-Йорку.

8. Михалевич Вацлав Валентинович (1892-1935)

Це була унікальна постать на Олімпі бурякоцукрової галузі України, яка заслуговує особливої уваги. Народився В.В.Михалевич 1892 року в селі Мар'янівка Таращанської волості Київської губернії. Бідність сім'ї не дозволяла отримати освіту і йому з дитинства прийшлося працювати у поміщицьких маєтках¹³¹. У 1918 р. він став рядовим працівником Верхняцької селекційної станції відділу селекції цукрових буряків, завідувачем якої був Л.К.Невярович. Хоча Михалевич на той час і не мав освіти, на нього звернули увагу відомі селекціонери та керівники станції – Л.К.Невярович і Б.О.Паншин, які сприяли його самоосвіті й незабаром кмітливого робітника перевели на посаду техника.

¹³¹ Перетяцько В.Г. Жизнь, отдана науке. УААН, ИСС, сборник научных трудов, выпуск1,К., 1999, - с.42.

Знання Михалевича зросли і коли Невярович повернувся на батьківщину до Польщі, то завідувачем відділу селекції не випадково був призначений В.В.Михалевич. Перед початком роботи Михалевича в якості керівника відділу селекції, сорти станції не користувалися великим попитом у виробництві, кращим вважалося насіння Уладівської та Іванівської станцій.

Коли у 1924 р. ліквідували Удичську, Ситковецьку та Кальниківську станції, то всі матеріали були передані на Верхняцьку станцію, де їх використали для розгортання селекційної роботи поряд із залученням матеріалів Уладово-Люлинецької та Харківської станцій, а також зразків закордонних насіннєвих фірм. До Михалевича не було жорсткої ізоляції між селекційними матеріалами різного походження, він же, від природи талановитий селекціонер, надавав ізоляції різних матеріалів першорядного значення. Пізніше селекціонер Т.Ф.Гринько зазначав, що п'ять гілок селекційних матеріалів добору 1925 р., які були залучені першими в селекційний процес, витіснили всі попередні вихідні матеріали та склали основу тодішніх Верхняцьких матеріалів (номери В39/25, В151/25, 300/25, В212/25, В 239/25). Продуктивність потомства індивідуального добору селекціонер підтримував і цілеспрямовано змінював шляхом масового суперелітного диференціального добору. Цим методом селекції, при повторюванні, як правило, 2-3 рази, можна було отримати на досить високому рівні одночасно і цукристість, і врожайність, а тому на станції результати були досить високими і в селекції, і у виробництві.

За порівняно короткий період В.В.Михалевичу вдалося змінити напрямок продуктивності цукристих матеріалів і збільшити передачу виробництву сортів цукрових буряків Верхняцької станції. Наприклад, за 1930-1937 рр. передача насіння для маточних посівів зросла з 0,3% до 35%, а вже в 1938р. насіння станції займало 50% від загальної кількості в усій країні, дев'ять цінних

сортів В.В.Михалевича в довоєнні роки займали близько півмільйона гектарів із загальної площі посіву цукрових буряків в тодішньому Союзі. Подібний приклад цінний для сучасності в тому, що в ті часи лише одна станція забезпечувала 500 тис. га посіву цукрових буряків. Тепер погляньмо на сучасність – у 2010-2014 рр. посіви цукрових буряків в Україні становили лише 350 тис.га, але виробники замість власного насіння використовували закордонне насіння, хоча в країні на той час існувало до 10 селекційних станцій, які здатні вирощувати власне насіння. Для державних управлінців і вчених виникає справедливе запитання: хто і чому так ганебно веде справу бурякоцукрової галузі? Прийдешні покоління неодмінно дадуть однозначну відповідь – це злочин на рівні держави й науки.

Творчий шлях селекціонера В.В.Михалевича відрізнявся не тільки значними успіхами в практичній селекції, але й цікавими науковими розробками методичного характеру. Його цікавила проблема використання гетерозису в селекції цукрових буряків, яку вчений досліджував не тільки завдяки літературним джерелам, а й під час спілкування з іншими колегами. Як розповідав професор М.І.Орловський, В.В.Михалевич часто зустрічався з В.Ф.Савицьким, який чудово володів питаннями генетики цукрових буряків і, природно, позитивно впливав на розробку схем селекційного процесу на Верхняцькій станції, мабуть, і на наукові відкриття в інших станціях, де паралельно й незалежно проводились дослідження. В процесі селекційних досліджень аутофертильності було виявлено, що окремі рослини виділялися високою фертильністю при самозапиленні, а тому вивчення потомства цих рослин призвело на Іванівській станції до відбору аутофертильних рас, пізніше такі ж аутофертильні раси були знайдені В.В.Михалевичем на Верхняцькій станції та О.З.Архимовичем на Білоцерківській селекційній станції.

Застосування інцухт-методу на Верхняцькій станції було розпочато у 1925 р., а в період до 1934 р. були виділені самофертильні раси, знайдені стерильні форми, відібрані однонасінневі рослини, отримано багато різних ліній, які відзначались за морфологічними ознаками, відібрані лінії з високою стійкістю до церкоспорозу. Щорічно масштаби ізоляції збільшувалися, і протягом останніх 6 років життя В.В.Михалевича становили від трьох до п'ятнадцяти тисяч ізольованих рослин. Ось у цих умовах, під керівництвом знаменитого селекціонера В.В.Михалевича, працювала лаборантка О.Коломієць – вивчала практику методів індивідуального добору, допомагала Михалевичу ретельно добирати однонасінневі рослини цукрових буряків. Спрямованість селекції за схемою інцухт-методу, розробленою В.В.Михалевичем, зводилася до таких напрямків: виділення високоефективних рас цукрових буряків і доведення їх до гомозиготного стану; добору інцухт-рас, які суміщають якості фертильності з високими значеннями утилітарних якостей; добору рас, що мають імунітет до грибкових захворювань; пошуку комбінацій, які дають найбільший ефект гетерозису та використання їх у виробництві. Схеми інцухт-методу давали чітке визначення теоретичного та практичного проведення селекційних робіт для усіх, хто займався ними, і вже в звіті за 1934р. були відзначені перспективи деяких інцухт-рас для отримання високопродуктивного гетерозисного гібриду.

На жаль, довести свою схему до кінця В.В.Михалевичу не вдалося, а послідовники, зокрема Т.Ф.Гринько, не змогли її продовжити через те, що роботи з інцухту були заборонені як «безплідні». Не захистив цього методу й той факт, що виділені на базі розроблених схем цінні сорти напряму «Нормаль» з підвищеною цукристістю уже в 30-ті роки впродовж десятиліть займали рекордні місця за зборами цукру на сортодільницях України, а також в інших районах тодішнього Союзу. Це був

великий успіх селекціонера Михалевича, але його вже не було в живих. У 1935 р. після важкої хвороби селекціонер від природи В.В.Михалевич помер, його поховали на території Верхняцької селекційної станції, за всіма людськими нормами – це найвища оцінка, яку може суспільство дати видатним фахівцям-селекціонерам-буряководам. До таких особистостей відносяться видатні селекціонери й ентузіасти своєї справи В.В.Михалевич, Л.Л.Семполовський, О.В.Попов, чий прах похований на тих станціях, де вони проводили селекційну роботу, віддавши їй більшу частину свого життя.

9. Оканенко Аркадій Семенович (1894-1982)

Видатний дослідник процесів цукронакопичення в коренеплодах, А.С.Оканенко народився 4 (16) березня 1894р. в м. Сміла, тоді Київської губернії (тепер – Черкаська область). У 1914 р. закінчив Новозибківську технічну школу й протягом декількох років працював дільничним агрономом. Закінчив Київський сільськогосподарський інститут та Вищі селекційні курси при Сортоводно-Насінневому управлінні (СНУ) Цукротресту та отримав кваліфікацію «селекціонер». Свою наукову діяльність розпочав ще будучи студентом в Інституті Селекції з моменту його утворення в 1922 році в Києві, де пройшов школу високого наукового рівня, працюючи під керівництвом видатних учених Є.Ф.Вотчела, В.В.Колкунова, О.О.Табенцького та інших. Саме у ті роки він формувався як провідний фахівець у галузі фізіології рослин, зокрема – цукрових буряків.

ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ АН УССР
А.С.ОКАНЕНКО

З ініціативи А.С.Оканенка наприкінці літа 1922 р. на Білоцерківській селекційній станції бригадою В.В.Селіхова було проведено сівбу площ свіжо зібраним насінням з метою його перезимівлі. Всі рослини після перезимівлі дали стрілки й плодоносили: з отриманого в 1923 р.

насіння сформували безвисадкову культуру насіння. Тому, якщо розглядати «яровизацію» Т. Лисенка, то слід дати справедливу відповідь на запитання – хто починав яровизацію буряків, коли і де це розпочиналося? У 1936 р. Оканенко опублікував статтю про яровизацію буряків, зазначивши, що в процесі яровизації буряків спостерігається зменшення як загального, так і небілкового азоту, що значно підвищує цукристість і врожайність буряків. Не даремно його глибокі знання в сфері фізіологічних особливостей цукрових буряків, вміння поставити наукове завдання і намітити шляхи його вирішення, дозволили йому вже в 1932 р. обійняти посаду завідувача лабораторією біохімії, яка потім була перетворена в лабораторію біохімії та фізіології. У 1938 йому без захисту дисертації було присвоєно вчену ступінь кандидата біологічних наук.

Свої дослідження А.С.Оканенко проводив у сув'язі з селекційно-генетичними аспектами, зокрема, ним було проведено вивчення кількості хлорофілу в листі цукрових буряків як селекційної ознаки, водного режиму й асиміляції вуглекислоти в залежності від цього показника. Він встановив особливості розподілу цукрози в тканинах листя й коренеплодів цукрових буряків, виявив серед гібридів нові за розподілом цукрів типи буряків, перспективні для подальшого підвищення їхньої цукристості.

Під керівництвом А.С. Оканенка в лабораторії фізіології були проведені фундаментальні дослідження з питань цукронакопичення у різних форм і сортів цукрових буряків та локалізації цукрози в коренеплодах залежно від анатомічної структури й характеру фізіологічних процесів у тканинах. В результаті цих досліджень, зокрема, було встановлено, що утилізація асимілянтів, які утворились в процесі фотосинтезу і накопичення цукрози в коренеплоді, значною мірою зумовлена анатомо-фізіологічними особливостями коренеплоду. Це положення було підтверджено в

дослідах зі щепленнями листків цукрових буряків на столові й кормові буряки, і навпаки. Результати цих досліджень А.С.Оканенко узагальнив у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук «Особенности сахаронакопления у различных форм и сортов свеклы и перспективы дальнейшего повышения сахаристости сахарной свеклы», яку він захистив у 1947 році; у цьому ж році він був затверджений у званні професора.

В період Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в евакуації, А.С.Оканенко провів дослідження з метою розробки способів зберігання цукрових буряків у специфічних умовах Середньої Азії, а також з вивчення фізіології та біохімії цукрових буряків в умовах зрошеного бурякосіяння. Там же ним було розроблено фізіологічне обґрунтування необхідності залишати кращі рослини при проривці цукрових буряків, а також проведені дослідження з питань фізіології аміачного й нітратного живлення.

В повоєнний час А.С.Оканенко поєднував роботу у Всесоюзному НДІ цукрових буряків із завідуванням лабораторією в Українському НДІ агрохімії та фізіології рослин. За цикл робіт із проблеми підвищення цукристості цукрових буряків А.С.Оканенку було присуджено Державну премію СРСР, у 1967 р. він був обраний членом-кореспондентом АН УРСР, а у 1974 р. удостоєний звання Заслужений діяч науки УРСР. Аркадій Семенович Оканенко створив школу фізіологів рослин у галузі буряківництва і, зокрема, з питання цукронакопичення. Відійшов у вічність А.С. Оканенко 12 жовтня 1982 року.

10. САВИЦЬКИЙ В'ячеслав Фабіанович (1902-1965) і

Савицька-Харечко Олена Іванівна (1901-1986)

Доктор біологічних наук, професор В'ячеслав Фабіанович Савицький відіграв визначну роль у розвитку науки в Україні й буряківництві, зокрема, він продовжував роботу Зайкевича і Вавилова. Після закінчення в 1924 р. сільськогосподарського

інституту в Харкові, В.Ф. Савицький, працюючи в дослідницькому відділі Білоцерківської селекційної станції, в науковій роботі 1927р. «К расовому изучению сахарной свеклы»¹³², намітив вирішити багато цікавих питань. У ній, посилаючись на своїх попередників та вчителів, він поставив завдання й науково обґрунтував необхідність початку всебічного вивчення цукрових буряків, а також кормових, столових та диких буряків.

Із Білоцерківської дослідно-селекційної станції В.Ф.Савицький і О.І.Савицька-Харечко були переведені в Інститут цукрових буряків: В'ячеслав Фабіанович – на посаду завідувача лабораторією генетики, Олена Іванівна – завідуючої лабораторією цитології. Сферою наукових інтересів В.Ф.Савицького була генетика якісних і кількісних ознак цукрових буряків, їхній онтогенетичний прояв, мінливість і закономірності успадкування, вивчення ефективності різних форм штучного й природного добору в зв'язку з розробкою нових методів селекції. Істотне місце серед наукових інтересів В.Ф.Савицького займало вивчення явища одностійковості цукрових буряків, що знайшло відображення в 50 його наукових роботах, зокрема, у розділі «Генетика сахарной свеклы»; до речі, подібна робота В.Ф. Савицького була першою у вітчизняній і світовій літературі, яка є складовою частиною загальної монографії «Свекловодство»¹³³.

Його дружина О.І.Савицька-Харечко і колектив співробітників лабораторії провели широкі дослідження з вивчення цитоембріології цукрових буряків, міжвидової гібридизації, каріології роду Beta, аутостерильності й аутофертильності, створення ди- і тетраплоїдних ліній. Американський вчений-генетик доктор Х.Кунс, який у довоєнний час відвідав лабораторію О.І.Савицької-Харечко в Інституті цукрових буряків, був здивований високим рівнем її досліджень і так висловив свої

¹³² Труды Білоцерківської селекційної станції. Видання цукротресту, К., 1927, -с.37-66.

¹³³ Свекловодство. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР, -К., 1940, Т. 1.

враження: «Її цитологічна робота була винятковою за якістю, і вона майже єдина працює в цій області», а в розмові пояснював, що Олена Іванівна була, можна сказати, першопрохідцем у цитологічних дослідженнях цукрових буряків.

Слід відзначити, що роботи В.Ф.Савицького мали не тільки теоретичний, а й практичний характер. Так, в альбомі досягнень Інституту цукрових буряків, підготовленому до відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) (10.03.1939р), зазначалось: «В результате скрещиваний, проведенных Савицким В.Ф., Зосимовичем В.П. получены новые гибриды сахарной свеклы с кормовой, столовой и дикой свёклой, превышающие по своим свойствам производственные сорта сахарной свеклы. Так, гибриды с кормовой свёклой превысили стандарт: по урожаю на 14, по сахаристости – на 4, по урожаю сахара – на 18%; с дикой – соответственно, на 16, 6, 23%. Многие из них характеризовались высокой устойчивостью к церкоспорозу (пораженность 38-50% от стандарта). Эти гибриды включены в производственную селекцию на станциях Главсахара». Отже, більшовицька Московська імперія високо оцінила обох учених, але нагородила тільки одного, інший, рятуючись від репресій, був забутий.

Доля подружжя Савицьких склалася таким чином, що під час війни вони залишились працювати в Україні. Німці створили умови при яких функціонували практично усі селекційні дослідні установи, а координацію їхньої діяльності здійснював Київський науково-дослідний інститут сільськогосподарських рослин, який очолював професор В.Ф. Савицький. Структура інституту була сформована таким чином, що вчені займалися виведенням нових сортів сільськогосподарських рослин, розмноженням й оцінкою існуючих українських та іноземних сортів, проводили дослідження з проблем спадковості, цитології, фізіології, технічної якості різних сортів рослин, поліпшення якості насіння та умов розмноження, займалися питанням ввезення в Україну нових культур, тощо.

Організаційна структура інституту складалася з лабораторій: 1/ селекційно-генетична; 2/ біохімічна; 3/ фізіологічна; 4/ сортовипробувальна; 5/ агротехнічна; 6/ фізіопатологічна; 7/ ентомологічна; 8/ контрольна-насінева. Такої наукової вільності більшовики не прощали ученим, а тому вони змушені були емігрувати до США, адже в СРСР на той час, особливо після 1948 р., над головами вчених-генетиків, які поділяли природні погляди, стали згущуватися чорні хмари, ініційовані Т.Д.Лисенком та його прибічниками, розпочались переслідування, аж до вигнання з науки та застосування каральних заходів. За кордоном для них були створені всі умови для продовження їх генетичних і цитологічних досліджень. У США Савицький почав працювати з питань поліплоїдії та над створенням триплоїдних гібридів, але тут його головним внеском у науку стало відкриття генетично детермінованих роздільноплідних форм. В 1948 році в популяції американського гібрида «Мічиган гібрид 18» він виявив дві рослини з роздільними плодами № 101 і № 107, які до того ж виявились самофертильними; на їх основі були створені інбредні лінії SLC 101 і SLC 107, які були розіслані до деяких бурякосійних країн Європи, а також у селекційні установи СРСР. Тут же, в США, О.І. Савицька займалася проблемою перенесення ознак стійкості з секції *Patellares* в культурні цукрові буряки, вона створила колекцію трисомних рослин, які характеризувалися стійкістю до нематоди, а в результаті великої кількості схрещувань в цукрові буряки був привнесений ген стійкості з дикого виду *V. proscumbes*.

Переходячи до практичного вирішення проблеми проведення досліджень, В.Ф.Савицький підкреслював роль України як держави: «Принимая во внимание, что вся свеклосахарная промышленность Украины и России находится в руках государства, закладка ботанического питомника больше чем необходима». Саме тут було продовжене формування основ створення однонасіневих буряків, коли Савицький зробив

висновок про необхідність ретельного вивчення буряків для встановлення генетичної структури та створення генетичної класифікації роду *Beta vulgaris* L. Тут же було підкреслено, що метою класифікації є систематизація та вивчення генетичної мінливості, в основі якої лежить зміна генотипу, який є щонайменшою систематичною одиницею, тобто раса є генотип. Виходячи з цього, В.Ф.Савицький запропонував під терміном «раса» розуміти спадкову комбінацію всіх вивчених ознак, незалежних від гомо- і гетерозиготності – являє собою найдрібнішу одиницю угруповання форм. Вчений зробив висновок, що слід закласти розплідник, в якому культивувати всі буряки, тобто цукрові, кормові, столові й дикі, оскільки цукрові буряки є лише частиною роду *Beta* L. Ті ознаки, які загублені у цукрових буряках, можемо поповнити шляхом схрещуванням з іншими варієтетами. Важливої уваги при дослідженні насінництва В.Ф.Савицький приділяв висадкам буряків. Керуючись ознаками, визначеними П.Є.Зайкевичем, він розділив форми буряків за висадками: група А (5 типів); група В (4 типи); група С (2типи)¹³⁴. Водночас значна увага зверталась до питань систематики і групування. Проте кожен із тодішніх учених (Зайкевич, Архимович, Карпенко, Гельмер, Котуков) давав своє групування типів, Савицький же додав ще й таблицю для визначення форм буряків. Серед основних ознак групування висадок були виділені: число стебел; відносний розвиток стебла; величина прицвітників; кут відхилення віток; густота розташування насіння; число (густина) віток; стоячий чи полеглий кущ; загальний габітус рослини; форма листка.

Великі наукові дослідження В.Ф.Савицький виконав разом зі своїми співробітниками в лабораторії генетики, якою він керував. Результати досліджень викладено в наукових статтях, зокрема «Продуктивность гибридов свеклы, семена которых были

¹³⁴ Савицкий В.Ф. К изучению изменчивости признаков высадков. Труды Белоцерковской селекционной станции. Т.У, вып. I. Издание ССУ Сахаротреста, К., 1930.

выращены зимой в оранжерее»¹³⁵. Зі своїми співробітниками лабораторії генетики Савицький писав: «спостереження вказують на необхідність при селекції цукрового буряка дуже ретельного відбору рослин ... на необхідність вести відбір на високопродуктивних фонах, бо тільки в цьому випадку будуть відібрані продуктивні сорти». В іншій статті «О двух типах наследования сахаристости у *BETA VULGARIS L*», професор Савицький писав «проблема використання для виробництва явищ гетерозису повинна розглядатися на основі тих же принципів, що й питання районування сортів». Це свідчить про те, що Савицький ще в 1937 році вивчав на численних дослідах науковий метод селекції гетерозису (відбір компонентів із зростаючими частинами неадитивних ефектів ген, які контролюють господарсько-цінні ознаки з полігонним контролем), що прийшов на зміну сортовій селекції (добір компонентів за кількісними ознаками). Тільки в 1981 р., після створення першого вітчизняного гібриду Ювілейний, почався новий етап селекції – період гетерозисної селекції на основі ЦЧС (цитоплазматичної чоловічої стерильності). У статті «О двух типах наследования сахаристости у *BETA VULGARIS L*» повідомлялось, що в лабораторії, якою керував Савицький, де працювала М.Г.Бордонос «Для изучения сахаристости и других признаков в лаборатории генетики ВНИС изучены многочисленные гибриды, охватывающие по своему разнообразию почти всех представителей культурных форм *Beta vulgaris L*». Крім того, Савицький виявив тип гібридів буряків з мангольдами «при гибридизации некоторых рас мангольда и дикой *Beta maritima L*. с сортами кормовой, виннокуреной, полусахарной, столовой и сахарной свеклы». Вже значно пізніше Зосимович тільки уточнював класифікацію роду *Beta L*. Багато уваги у своїх дослідженнях Савицький приділяв схрещуванню гібридів F1 і F2, до яких залучав співробітників своєї лабораторії, зокрема канд. с.-г.

¹³⁵ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1937 год. Пищепромиздат, 1939г.,-с.352.

наук Зосимовича, який у своїх статтях іноді посилався на роботу з доктором біологічних наук В.Савицьким. Геніальність В.Ф.Савицького проявилася ще й у тому, що він уперше поєднав результати інноваційних досліджень того часу (ЦМС, поліплодії, гетерозису, однонасі́нності, самофертильності) у створенні триплоїдного однонасі́нневого гібрида на базі цитоплазматичної чоловічої стерильності.

У звіті наукових досліджень за 1939 р. є стаття В.Ф.Савицького «F₂ между сахарной, кормовой, столовой и салатной свеклой»¹³⁶, в якій на базі масштабних дослідів зроблено один із основних висновків : «Различия в относительной продуктивности (скороспелости корнеобразования) разных гибридов F₂ в начале августа и в конце вегетации очень велики». Таким чином, доктор біологічних наук В.Ф.Савицький всебічно досліджував основні типи гібридів F₁, F₂ і F₃, які використовувалися при виведенні однонасі́нневих буряків і підвищенні їх продуктивних властивостей. У статті «К изучению биотипов сахарной свеклы и их гибридов, отличающихся по энергии роста корня и листообразования», як звіт про роботу в 1938 р., Савицький вивчав, у межах виду *V. vulgaris*, різні варієтети цукрових, кормових, столових та листяних, які різко відрізняються за енергією росту кореня і листоутворенням. Він зробив висновок, що «У всех без исключения форм свеклы в начале развития энергии роста ботвы значительно больше, чем энергия роста корня. Затем наступает период усиленного корнеобразования». Тут доречно нагадати, що результати таких досліджень ще раз підтверджують реальність дії закону природи: щоб отримати енергію від Сонця та Всесвіту потрібне листя, аби цю енергію брати, а опісля спрямовувати вироблену речовину на живлення рослини через корінь у взаємодії з ґрунтом. Це надзвичайно складна природна

¹³⁶ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1939г; Пищепромиздат, М., 1941,-с.197-200.

лабораторія – «ФОТОСИНТЕЗ» в листочках рослини, яка дотепер ще не до кінця вивчена й зрозуміла.

Свої погляди на генетику цукрових буряків і в цілому на генетику, її мінливість, кореляцію та спадковість В.Савицький виклав у фундаментальній праці «Генетика сахарной свеклы»¹³⁷, де він дав ряд визначень: *мінливості* – «Для изучения индивидуальной изменчивости признаков необходимо наличие генетически однородного материала, полученного в результате многократного самоопыления»; *кореляції* - «Вопросы взаимосвязи признаков свеклы не могут быть разрешены биометрическим методом и должны быть включены в процесс генетического и физиологического изучения»; *спадковості* - «В зависимости от наследственных свойств опылителя, потомство от одного и того же генотипа свеклы может оказаться очень различным. В связи с этим большое значение в селекции свеклы приобретает метод диаллельных скрещиваний»¹³⁸. У цій праці В. Савицький, як керівник лабораторії генетики, посилається й на двох своїх співробітників: В.П.Зосимовича, його дослідження про походження та історію культурних буряків і М.Г.Бордонос та її дослідження спадковості однонасіньєвих буряків. На початку 30-х рр. дослідження з генетики роздільноплідності цукрових буряків проводила М.Г.Бордонос під керівництвом В.Ф.Савицького, який нікого, крім Бордонос, не згадував серед тих, хто займався виведенням однонасіньєвих цукрових буряків. Наперекір реальній дійсності, зафіксованій історією в сучасній літературі поряд із іменами Савицького і Бордонос згадуються й інші, зокрема О. Коломієць¹³⁹. Більше того, підтверджуючи дослідження однонасіньєвості буряків, В.Ф.Савицький зробив висновок: «в работе М.Г.Бордонос установлена как рецессивность форм с

¹³⁷ В.Ф.Савицкий. Генетика сахарной свеклы. Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР,-К., 1940, Т.1,-с.551-684.

¹³⁸ Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР,-К., 1940, Т.1,-с.553, 581. 678, 649, 591, 592.

¹³⁹ Ж. Цукрові буряки .№2-3, 2012,-с.4.

односемянними клубочками, так и позднеспелость высадков». Цілком зрозуміло, що не могло такого статися, коли нібито керівник лабораторії генетики спочатку Білоцерківської селекційної станції, а згодом Всесоюзного НДІ цукрових буряків, доктор біологічних наук, професор, який постійно спілкувався з М.І.Вавиловим, очікував, коли лаборант його ж лабораторії О.К. Коломієць виведе, як скрізь стверджувалось у науковій літературі, перший у світі сорт Білоцерківський однонасінний, хоча жодної наукової роботи з цієї проблеми лаборантки станції, до нагородження її державною премією, ніде немає.

Основна теоретична праця В.Савицького «Генетика сахарной свеклы»¹⁴⁰ характеризує його як ученого, котрий повністю стояв на позиції генетиків, яка суперечила вченню Лисенка. Саме в напрямку генетики вчений стверджував: «Для изучения индивидуальной изменчивости признаков необходимо наличие генетически однородного материала, полученного в результате многократного самоопыления»; «вопросы взаимосвязи признаков свеклы не могут быть разрешены биометрическим методом и должны быть включены в процесс генетического и физиологического изучения». Незважаючи на те, що в 1948 р. керівництво і деякі співробітники Інституту цукрових буряків піддали несправедливій критиці генетиків і головного представника серед них В.Савицького, дослідні роботи з цих проблем в Інституті цукрових буряків не згорталися, про що писав Савицький: «Для познания наследственности сахаристости, веса корня и других признаков во Всесоюзном научно-исследовательском институте сахарной промышленности в Киеве проводилось изучение гибридов сахарной свеклы с сахарной, кормовой, столовой свеклой, а также мангольдами»¹⁴¹.

¹⁴⁰ Свекловодство. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР,-К., 1940, Т.1,-с.557-684.

¹⁴¹ Свекловодство. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР,-К., 1940, Т.1,-с.600.

Розробка В.Ф. Савицьким в Україні проблем генетики цукрових буряків була єдиною теорією, яка залишається неперевершеною, але й не піднесена до належного рівня значимості українських учених, незважаючи на використання цієї теорії усіма подальшими дослідниками й практиками як в Україні, так і поза її межами. У 1960 р. в статті «Пути создания односемянной свеклы» М.Г.Бордонос підтвердила: «нами была доказана рецессивность свойства односемянности, что было важным для построения схемы селекции» про що в 1940 р. говорив і В.Ф.Савицький, віднісши ці досягнення на рахунок М. Бордонос. Досліджуючи генетику цукрових буряків із 1926 р., працюючи на Білоцерківській дослідній станції і друкуючи свої праці з 1927 р. в наукових журналах, а також у своїй фундаментальній праці «Генетика сахарной свеклы», Савицький повідомив, що «многие растения F₁ имеют, наряду с много- и двусемянными клубочками, довольно большое количество односемянных клубочков»¹⁴². Свої наукові знання вчений зробив широким надбанням і в США. Основний його вклад в американське бурякове виробництво – відкриття генетично одноросткового насіння. В Україні впровадження однонасіньових буряків стало значним досягненням: вже в 1959 р. новими однонасіньовими сортами було засіяно 300 тис. га, а в 1960 р. – більше 400 тис. гектарів.

Професор Савицький працював у складний, але цікавий для наукових досліджень час, коли було підготовлено ґрунт для переходу вчення першого покоління українських генетиків та селекціонерів (Зайкевич, Архимович, Савицький і Савицька, Семполовський, Михалевич, Бордонос) до наступного покоління (Лободин, Бережко, Чемерис, Лейбович, Перетятко, Грицик, Манько, Макогон, Роїк). Як науково спрацювали і що дали для науки представники нового покоління – покаже час. Славні українські вчені, які жили й творили багато років на чужині,

¹⁴² Свекловодство. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР,-К., 1940, Т.1,-с.592.

покоються в США. Світле життя Вячеслава обірвалось 6 квітня 1965 р. через інфаркт, коли він, відпрацювавши на дослідній станції, повернувся додому й підстригав газон; під час відпочинку наступила смерть. Його дружина Олена Савицька-Харечко пішла з життя 20 травня 1986 р., перехворівши лише декілька тижнів і віддавши 60 років науковій роботі в сфері цитогенетичних досліджень.

11. ЗОСИМОВИЧ Володимир Павлович (1899-1981)

Селекціонер, генетик, творець теорії походження диких і культурних форм буряків Володимир Павлович Зосимович народився 18 жовтня 1899 року в селі Шаповалівка Борзнянського району Чернігівської області в сім'ї земського лікаря. Після того як у 1907 році, захворівши на висипний тиф, помер його батько, Володимир Зосимович разом з матір'ю і ще трьома дітьми, переїжджає до Петербурга, де закінчує комерційне училище. У 1918 році родина В.П.Зосимовича переїздить до Києва. Тут він вирішує продовжити освіту в Інституті народного господарства, але, провчившись два роки, обирає для себе іншу спеціальність і в 1921 році вступає до Київського сільськогосподарського інституту, де отримав спеціальність агронома-організатора. Навчаючись в інституті, Володимир Зосимович включається в практичну роботу – в 1923 році бере участь у підготовці сільськогосподарської виставки в Москві, а потім працює старшим екскурсоводом в павільйоні Цукротресту. У 1924 році він проходив переддипломну практику на Миронівській дослідній станції, де познайомився з основами дослідної справи і, треба думати, вирішив присвятити себе науковій діяльності. Після закінчення інституту В.П. Зосимович кілька років працює молодшим спеціалістом відділу селекції Цукротресту, а впродовж 1927-1930рр.–аспірант кафедри біології рослин Київського сільськогосподарського інституту. І

цього разу він поєднує навчання з роботою на посаді молодшого спеціаліста відділу сортоведення Наукового Інституту Селекції.

У 1934-1937 рр. В.П.Зосимович провів дослідження з вивчення фізіології зимостійкості безвисадкової культури насіння цукрових буряків. На основі результатів цих досліджень, з метою підвищення зимостійкості безвисадкових насінників, ним був запропонований метод сівби маточних буряків навесні під покривні культури, що забезпечує отримання коренеплодів до моменту перезимівлі. У 1937 році за поданням Всесоюзного НДІ цукрової промисловості Всесоюзна Атестаційна комісія присвоює В.П.Зосимовичу звання професора за фахом «генетика» і без захисту дисертації - вчений ступінь кандидата біологічних наук. У роки війни, перебуваючи в евакуації разом з Інститутом в Киргизії,

В.П.Зосимович долучився до створення в республіках Середньої Азії нової бази вирощування насіння цукрових буряків безвисадковим способом. У 1959 році, узагальнивши матеріали багаторічних досліджень, вчений захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук на тему «Эволюция дикой и культурной свеклы». Чимале теоретичне значення мали дослідження В.П.Зосимовича з експериментального синтезу гексаплоїдного виду Beta, що дозволили встановити його еволюційне походження. Експериментальний синтез Beta, проведений В.П.Зосимовичем, є шостим випадком такого синтезу, відомим у світовій літературі.

Розвиваючи наукові ідеї М.І.Вавилова про паралельну мінливість, В.П.Зосимович зміг передбачити наявність природних мутантів однонасінневих (роздільноплідних) рослин цукрових буряків, що сприяло успішному пошукові матеріалів для подальшої селекції на однонасінність. Комітет у справах винаходів і

відкриттів при Раді Міністрів СРСР затвердив В.П.Зосимовича в складі виконавців роботи по створенню нової форми рослини – однонасіньєвих цукрових буряків, за що у 1960 році В.П.Зосимович з іншими вченими був удостоєний Ленінської премії, хоча до однонасіньєвих буряків Зосимович мав опосередковане відношення, як учень відомих учених. У статті «Гибридизация диких и культурных форм вида *Beta vulgaris L*»¹⁴³ на підставі досліджень за 1937 р., Зосимович писав: «Для підвищення продуктивності гібридів нами був використаний метод зворотних схрещувань F1 і наступних поколінь з цукровим буряком», винайдений Савицьким значно раніше, а такі дослідження проводилися ним ще у 1934 році. Немає сумніву, що Зосимович будучи учнем Савицького, використав його ідеї, але в подальшому він свого вчителя не згадав і відмежувався від нього. Одночасно відзначимо, що й у цій статті, і в іншій, зокрема «К происхождению гексаплоидного вида *Beta Trivna W/ET K.*», ніде навіть не згадуються однонасіньєві буряки або підходи до їх створення, хоча роботи з дослідження однонасіньєвих буряків у лабораторії генетики, керованої В.Ф. Савицьким, проводилися. Цими дослідженнями в той час займалась Бордонос, яка проводила наукові роботи та писала статті, що стосувалися одноквіткового насіння.

У звіті наукових робіт за 1939 р. в статтях «Гибридизация диких и культурных форм вида *Beta vulgaris L*» и «Гибриды местной культурной свеклы Закавказья с сахарной свеклой»¹⁴⁴, к.с.-г. наук Зосимович, працюючи в лабораторії доктора біологічних наук Савицького, також досліджував покоління гібридів F1, F2 і F3, додаючи при цьому покоління F4 на основі гібридизації диких і культурних форм буряків. Ці два вчених тривалий час працювали

¹⁴³ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1937г. Пищепроиздат, 1939, М., - С.359-361.

¹⁴⁴ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1938г. Пищепромиздат, 1941, М., Т.26, - С.200-202.

разом, зокрема, за пропозицією О.З.Архимовича В.Ф.Савицький написав роботу «Оценка пригодности рефрактометра для предварительного отбора супер-элиты в селекции сахарной свеклы»¹⁴⁵. У ній дослідник пов'язував результати своєї праці зі способом добору матеріалу й висновками О.З.Архимовича стосовно придатності рефрактометра для добору супер-еліти та остаточного добору маточних матеріалів для застосування методу селекції буряків, прийнятому на Білоцерківській селекційній станції. Застосування власного методу і методу О.З.Архимовича дозволили В.Савицькому зробити ряд висновків: грубість самого приладу – рефрактометр не може зробити селекцію буряків більш точною; працюючи з рефрактометром, ми не маємо можливості виділити супер-еліту навіть на тих підставах, які є при роботі з поляриметром; адже остаточно супер-еліту можна виділити за видимою доброякісністю буряків або ж за абсолютними величинами % цукру та ваги. Цікавим було те, що паралельно проводив досліди застосування рефрактометра сам О.З.Архимович і свої напрацювання виклав у статті «Результаты работ по применению рефрактометра при селекции сахарной свеклы на Белоцерковской сортоводной станции»¹⁴⁶. У ній він зробив висновки, які повністю збігаються з висновками В.Савицького, що дозволило йому констатувати «Необходимо введение нового метода, который больше считался бы с природой самого растения»¹⁴⁷.

Було виконано значний фронт робіт, був учитель і був учень, але прикро, що в 1948 р. після відомого рішення ВНСХНІЛ Зосимович відмежувався від своєї лабораторії, своїх досліджень і колишнього керівника лабораторії В.Ф.Савицького. М.Г.Бордонос, до її великої честі, навпаки, не зрадила а ні результатів своїх досліджень, а ні свого вчителя В.Ф.Савицького. У 1960 році

¹⁴⁵ Труды Білоцерківської селекційної станції. Видання цукротресту, К.,1927,-с.96-113.

¹⁴⁶ Труды Білоцерківської селекційної станції. Видання цукротресту, К.,1927,-с.67-95.

¹⁴⁷ Труды Білоцерківської селекційної станції. Видання цукротресту, К.,1927,-с.18.

В.П.Зосимович очолив, створений у Центральному ботанічному саду АН УРСР відділ генетики рослин, де під його керівництвом були проведені дослідження з експериментальної поліплоїдії та спадкової мінливості культурних рослин, серед яких основним об'єктом залишалися цукрові буряки. Ці дослідження він продовжив у Інституті ботаніки АН УРСР, куди в 1963 році було переведено відділ генетики. За участю В.П.Зосимовича співробітниками Інституту ботаніки в співдружності з Новосибірським інститутом цитології і генетики СБ АН СРСР були створені поліплоїдні сорти цукрових буряків, і за цю роботу вченому в 1964 р. було присуджено премію ім. В.Я.Юр'єва.

Очолюючи проблемну раду «Цитологія і генетика» при АН УРСР, В.П.Зосимович організував відділ експериментального мутагенезу в складі Сектора генетики АН УРСР. За участі В.П.Зосимовича в 1967 р. відбувся установчий з'їзд Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І.Вавилова. Протягом майже півтора десятка років В.П.Зосимович був членом Президії цього товариства й входив до складу Президії Всесоюзного товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І.Вавилова. Відділ генетики рослин, створений В.П. Зосимовичем, у 1967 р. став основою сектору генетики Інституту ботаніки, який у 1968 р. був перетворений на Сектор молекулярної біології та генетики у складі Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного АН УРСР, а в 1973 р. на його основі був сформований Інститут молекулярної біології та генетики АН УРСР. З-під пера В.П.Зосимовича вийшло понад 120 наукових робіт. Помер В. П. Зосимович у Києві 18 жовтня 1981 року.

12. ГРИНЬКО Тит Федорович (1898-1962)

На Верхняцьку станцію Т.Ф.Гринько прийшов у 1936 р. вже сформованим фахівцем-селекціонером галузі цукрових буряків: на селекційно-насінневих курсах у 1922 р. він отримав теоретичні

знання з генетики, селекції та насінництва цукрових буряків; після курсів 15 років працював на Іванівській станції Сумської області, де проводив дослідження з інцухту цукрових буряків. Використовуючи експериментальні дані Іванівської, Немерчанської та Білоцерківської станцій за 1924-1930 рр., він дійшов висновку, що вимушене самозапилення у цукрових буряків було причиною безпліддя. Результати досліджень та аналіз одержаних даних цих трьох станцій показали, що домінантність і рецесивність фертильності можуть змінюватися залежно від умов розвитку. Насіння під ізоляторами зав'язувалося неякісне і в дуже малій кількості, з ним не можна було вести селекційну роботу, а тому потрібні були інші методи, але тоді інцухт (самозапилення) і його дослідження ставали безперспективними, перевага віддавалася гетерозису (перезапилення). В результаті робіт із дослідження самозапилення, Т.Ф.Гринько знайшов автофертильні раси, що сприяло виходу зі складної ситуації та відкривало шлях для започаткування селекції на гетерозис цукрових буряків.

На основі даних Іванівської, Білоцерківської та Немерчанської селекційних станцій за 1924-1930 рр, Т.Ф.Гринько отримав важливі дані з інцухту: були знайдені автофельтильні раси; отримані лінії з підвищеною цукристістю, з високою стійкістю до хвороб; форми однонасінності; форми закритого типу цвітіння. Одночасно Гринько Т.Ф., який проводив генетичні дослідження для створення самозапильних самофертильних ліній цукрових буряків, виявив інцухт-лінію 1853-33 з одноростковим насінням 93,5% і лінію 1862-33 з одноростковістю 86%, на ці дослідження у своїх працях посилався М.І. Вавилов». Отримана в 1926 р. автофертильна форма (раса № 1111) давала таку ж зав'язь насіння при самозапиленні, як і при вільному перезапиленні, а тому селекціонером було визначено, за результатами гібридизації, що автофертильність є домінантною ознакою, а лінія раси 1111, як і інші продукти інцухту, характеризувались врожайністю коренеплодів – на рівні 87% до

стандарту. Одночасно Т.Ф.Гринько отримав лінії з підвищеною цукристістю, високостійкістю до церкоспорозу, однонасінневі форми цукрових буряків і форми закритого типу цвітіння. Дослідник і селекціонер Т.Ф.Гринько вперше дав визначення інцухту, стверджуючи: «Под инцухтом понимается различная степень родственного размножения у растений и животных... самом тесном родственном размножении у сахарной свеклы – о самоопылении»¹⁴⁸. Роботи з інцухту для подальшої селекції на гетерозис розпочалися запізно, а тому перші спроби отримання гетерозисних гібридів виявилися невдалими, що дало підстави Т. Лисенку в 1935р. назвати роботи з інцухту цукрових буряків «безплідними» й призвело до заборони таких досліджень на всіх станціях Інституту цукрових буряків. Над Т.Ф.Гринько нависла загроза арешту і тільки термінове переведення вченого з Іванівської на Верхняцьку станцію вберегло його від репресій. Перед від'їздом він доручив лаборантам усі продукти інцухту (самозапильні лінії цукрових буряків, самофертильні, однонасінневі та інші оригінальні форми), отриманих в результаті інцухту у 20-30-ті роки, викинути в старий колодязь. Майбутні дослідники зрозуміють причини затухання науки наприкінці ХХ і початку ХХІ століть в Україні.

На Верхняцькій станції Т.Ф.Гринько очолив відділ селекції цукрових буряків і продовжував вести селекцію за однією з трьох схем, які започаткував В.В. Михалевич, а саме – схемою аналітичної селекції з використанням індивідуально-групового методу добору. Інші дві схеми (застосування інцухт-методу і комбінаційного методу), що передбачали використання гетерозису, не використані, так як були заборонені державою. Селекційний процес із використанням методу індивідуального добору цукрових буряків виявився непростим і неоднозначним, селекціонери

¹⁴⁸ Свекловодство. Т1, Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Госиздат колхозной и совхозной литературы, К., 1940,-с.727.

постійно отримували негативні результати – «регресію». Своїми дослідженнями Т.Ф.Гринько довів, що регресія «не є результатом неправильного регулювання перехресного запилення при розмноженні потомств цукрових буряків». Коли ж кращі представники індивідуального добору при їх розмноженні перезапильовали пилком правильно підбраного запилювача, регресія відступала». Використаним методом на Верхняцькій станції Т.Ф. Гринько створив сорти У 1025, У 1026, У 1612, У 23, що дозволило Т.Ф. Гриньку дати критичну оцінку поширеному в літературі судженню про низьку результативність селекції з застосуванням методу індивідуального добору без урахування гібридизації.

У наступні роки всі успіхи в селекції цукрових буряків на Верхняцькій станції були результатом досліджень уже відомого селекціонера Т.Ф.Гринька, який приділяв значну увагу вдосконаленню методів добору та оцінки матеріалів, віддаючи перевагу 10-15-кратній повторюваності з перевіркою кращих потомств того ж насіння впродовж 2-х років. У результаті він довів, що при самозапиленні врожайність ліній знижувалася на 20-30 % і лінії перетворювалися на депресивні, а в продуктах багаторазового індивідуального добору збір цукру, як правило, становив 90-100 % до стандартного. У своїх дослідженнях Т.Ф.Гринько ставив нове завдання – реалізувати ефект гетерозису на фабричних цукрових буряках, змінивши для цього не лише селекційний, але й насінницький процес. За такою методологією ще за життя селекціонера були створені й передані на випробування сорти (гібриди) Верхняцький 072 і Верхняцький 094. Як учений, Т.Ф.Гринько володів високою працездатністю і видатним аналітичним розумом, він був людиною творчої ініціативи й високої відповідальності перед наукою та своїми дослідженнями. Помер Т.Ф. Гринько в 1962 р. на 64 році життя і похований у Києві на Байковому кладовищі.

13. БОРДОНОС Марія Григорівна (1907-1996)

Вчений у галузі генетики цукрових буряків, кандидат біологічних наук М. Г. Бордонос народилася в Києві 15 квітня 1907 р. в сім'ї адвоката, що в післяреволюційний час позбавляло її, доньку «позбавленців» (такий статус був у представників «непролетарських» професій), права отримати бажану професію лікаря. У 1927-1930 рр. навчалась на біологічному факультеті Інституту Народної освіти (так тоді називався Київський університет), після його закінчення впродовж року працювала педагогом-біологом у середній школі в м. Чеповичі Житомирської області, ще рік (1932) працювала в науково-дослідному Інституті махорки на посаді техника, а після заміжжя виїхала з чоловіком-лікарем на Камчатку. Повернулася до Києва в 1933 р. і стала працювати в лабораторії генетики та селекції Інституту цукрових буряків, якою керував В.Ф.Савицький – до 1935 року лаборантом, а потім на посаді молодшого та старшого наукового співробітника під безпосереднім керівництвом В.Ф.Савицького. З 1934 р. брала активну участь у масових пошуках однонасіньових рослин на висадках багатонасіньових сортів і виявила гетерозиготні за ознакою роздільноплідності генотипи, а після 1935 р. вона, вже як науковий співробітник, в числі перших дійшла висновку про рецесивний характер роздільноплідності й обґрунтувала принципи селекції на однонасіньовість.

Працюючи під керівництвом В.Ф.Савицького, М.Г.Бордонос із 1933 р. проводила роботу з вивчення гібридів цукрових буряків з кормовими та столовими буряками з метою створення нових вихідних матеріалів. Досліджуючи динаміку розвитку цукрових, кормових, столових та листкових буряків, вона встановлює відмінності в скоростиглості коренеутворення і цукроутворення у різних формах буряків. Переконавшись, що у новій співробітниці є здібності до самостійної наукової роботи, В.Ф.Савицький доручає їй проведення дослідження в новому на той час напрямку генетики

– з'ясування генетичної природи однонасінневих (роздільноплідних) цукрових буряків. На початку 1941 у М.Г.Бордонос була готова до захисту кандидатська дисертація з проблем виведення одноросткового насіння цукрових буряків. За словами Марії Григорівни, В.Ф.Савицький порадив їй перенести захист на осінь, але війна не дала можливості здійснити намічене. Зберігся й рукопис дисертації. Розповідаючи про саму роботу й наукову достовірність проведених досліджень, Марія Григорівна з теплотою згадувала, що це була справа дбайливості В.Ф.Савицького. З перших же днів війни М.Г. Бордонос разом зі своїм чоловіком-лікарем, але в статусі вільнонайманої (перед війною вона закінчила курси медсестер), служила в фронтових і евакуаційних шпиталях, чоловік загинув на фронті, а вона залишилася з сином і матір'ю. У 1944 році директор Інституту цукрових буряків І.Ф.Бузанов відкликав М.Г. Бордонос із фронту для продовження роботи над створенням однонасінневої форми цукрових буряків. На щастя, її співробітниця Віра Дмитрівна Степченко зберегла частину насінневого одноросткового матеріалу, що дозволило відновити дослідження.

Готуючись до захисту дисертації, М.Г.Бордонос здійснила велику науково-дослідну роботу: з 1936 року вона проводила дослідження та керувала роботою зі створення однонасінневої форми цукрових буряків та розробки методів селекції на однонасінність; брала участь у вивченні рослин цукрових буряків з одноростковим насінням, що надходили до Інституту цукрових буряків у результаті пошуків, проведених на посівах багатонасінневих цукрових буряків спеціальною експедицією наукових співробітників; у процесі вивчення цих матеріалів виявила гетерозиготні за ознакою однонасінності генотипи; однією з перших встановила рецесивний моногенний характер ознаки однонасінності та розробила принципи селекції на однонасінність. Конкретизуючи ці загальні висновки відзначимо

й конкретні роботи, зокрема, написані нею за результатами досліджень у 1937-1939 рр. й опубліковані статті: «К изучению наследственности односемянности у свёклы»¹⁴⁹; «Характер расщепления и некоторые особенности свекловичных высадков с одноцветными семенами»¹⁵⁰; «К характеристике гибридов одностростковой свёклы»¹⁵¹; «Предварительные данные по весу корня и проценту сахара гибридов у односемянной свёклы»¹⁵². У 1940 році М.Г.Бордонос отримала третє покоління рослин, що налічувало кілька десятків штук однонасінневих цукрових буряків, серед них не знаходили багатонасінневих рослин, усі вони мали виключно однонасінневі плоди. У 1946 р. (21 березня) М.Г. Бордонос захистила кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук на тему «Однонасінність цукрових буряків і питання виведення сортів з одностростковим насінням», у 1947 р. отримала звання старшого наукового співробітника. Рецензію на дисертацію склав відомий у той час теоретик і практик у справі фізіології цукрових буряків професор М.І.Орловський. Дослідниця уже в 1950 році мала 9 наукових праць, переважно на тему однонасінневої форми цукрових буряків

Дорога наукової діяльності М.Г. Бордонос, як і багатьох вчених того часу, була складною, але в той же час цікавою, адже під керівництвом В.Ф. Савицького з 1935 року вона виконувала наукову роботу, яка стосувалась створення однонасінневої форми буряків та розроблення методів селекції на однонасінневість. Уже в 1937 р. в статті «К изучению наследственности односемянности у свеклы» були дані перші висновки отриманих результатів досліджень з однонасінневими буряками. У 1938 р. в статті «Характер расщепления и некоторые особенности свекловичных

¹⁴⁹ Основні висновки науково-дослідних робіт ВНІСПа за 1937 рік.

¹⁵⁰ Ж. «Селекция и семеноводство» № 6, 1938.

¹⁵¹ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНІСПа за 1938 г.

¹⁵² Основные выводы научно-исследовательских работ ВНІСПа за 1939 г.

высадок с одноцветковыми семенами»¹⁵³ дослідниця писала, що, хоча бурякове насіння, так званий клубочок, являє собою супліддя, і, як правило, складається з декількох квіток, у той же час «Расы с преобладанием одноцветковых клубочков у современной сахарной свеклы встречаются чрезвычайно редко». Дослідниця показала, що при зміні зовнішніх умов (вологи, живлення, кількості світла, температури повітря та ін.) мінливість числа квіток у клубочку в одного і того ж генотипу посилюється. Причому, як показали результати досліджень, проведених Бордонос в лабораторії Інституті цукрових буряків, число квіток зменшується за несприятливих умов розвитку. Це суперечило теорії Т.Лисенка, коли число квіток зменшується за несприятливих умов розвитку, тобто, коли настає реальна загроза, в рослині відразу включається генетичний механізм захисту, який у буряків виражений зменшенням числа квіток, що веде до появи бурякових висадків з одноквітковим насінням. З цього випливало, що природа дала людині однонасінневі буряки, рятуючись від несприятливого зовнішнього середовища, а тому людині залишилося зібрати зразки однонасінневих рослин, які й «послужили нам матеріалом для генетического изучения признака одностовкостности у свеклы», писала М.Г.Бордонос. Це було початком виведення однонасінневих буряків ученицею В.Ф. Савицького – М.Г.Бордонос.

Про те, що М.Г.Бордонос і її вчитель В.Ф.Савицький, керівник лабораторії, були першими дослідниками однонасінневих буряків, свідчать завдання й висновки про подальшу їхню дослідницьку роботу. Постановка наукових вирішень була визначена так: «Выяснение зависимости односемянности от сроков цветения является ближайшей задачей»; «Важным является вопрос о выяснении *генотипической* однородности различных типов односемянных высадков». Одночасно доводилися й наукові висновки: «Выделение одностовковых растений методом

¹⁵³ Селекция и семеноводство. *Огизсельхозгиз*, №6 1938, -с.24-27.

близкородственного скрещивания приведет к падению продуктивности. Поэтому вопрос о возможности скрещивания различных линий однострочковой свеклы является одной из основных проблем при выработке методов селекции по признаку однострочковости».

У статті «К изучению наследственности односемянности у свеклы»¹⁵⁴ М.Г.Бордонос писала, що «признак односемянности независимо от сорта и различного происхождения вызывается одними и теми же факторами, возможно, действующими *платотропно* на число цветков в клубочке и на время, с которым связано и сильное вегетативное развитие высадка, его облиственность и пр.» Ще тоді дослідниця уже стверджувала про стадійність «Позднеспелость односемянных растений была раньше нам не известна и является весьма отрицательным качеством односемянной свеклы. Это указывает на необходимость стадийного анализа однострочковых форм свеклы и ведения активной селекции на однострочковость свеклы». В іншій статті «К изучению особенностей гибридов F₃ односемянной свеклы»¹⁵⁵ звіту про наукові роботи за 1939 рік дослідниця зазначила, що «В 1939 г. впервые в полевых условиях нами изучались линии F₃ односемянных растений» і зробила певні висновки щодо результатів власних досліджень «односемянность может быть сочетаема с нормальной урожайностью и хорошей сахаристостью» й дала рекомендації: «селекцию односемянных форм свеклы следует вести по схеме селекции перекрестно-опыляющихся растений по признаку, имеющему рецессивный характер». В іншій статті того ж звіту за 1939 р. Бордонос вивчає різні варієтети культурних форм *Beta vulgaris t* з метою дослідження накопичення цукру й зростання коренеплодів різних типів буряків. В усіх вищенаведених статтях простежується спільність тематики

¹⁵⁴ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1937год, Пищепромиздат, М.,1939, - С.357-359.

¹⁵⁵ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1939год Пищепромиздат,1941, М., -С.202-203.

дослідження з професором В.Ф. Савицьким¹⁵⁶ - чим Марія Григорівна завжди пишалась.

У звіті за 1938 рік у статті «К характеристике гибридов однострковой свеклы»¹⁵⁷ посилаючись на вивчення однонасіньності плодів буряків, проведених лабораторією генетики Інституту цукрових буряків, робиться висновок «Установление факта расхождения признаков односемянности и позднеспелости указывает на возможность выделения *раннеспелых* форм, обладающих односемянными клубочками» Дослідниця пропонує, що селекція і насінництво повинні бути побудовані так, щоб сорт, який розмножується, не давав впертих особин, які являють собою найбільш пізні форми однонасіньних рослин. На шпальтах всесоюзного журналу «Свекловичное производство» за 1940 р. ніхто з українських селекціонерів цукрових буряків не писав про селекційну роботу, крім М.Г.Бордонос. У статті «К изучению однострковых семян свеклы»¹⁵⁸ вона на основі багаторічних випробувань уже окреслювала державне завдання «перед селекцией сахарной свеклы в СССР стоит задача выведения сортов сахарной свеклы с однострковыми семенами», а це був 1940 рік. Тут же подано результати її досліджень та рекомендації: «урожай семян и качество клубочка (всхожесть, величина) однострковой свеклы в основном зависит от сроков созревания», «Наличие среди гибридов однострковой свеклы раннеспелых односемянных форм является очень ценным фактом», що...«разрешает одну из основных трудностей при выведении однострковых сортов свеклы». В іншій статті «Формы свеклы с односемянными плодами»¹⁵⁹ М.Бордонос відзначала: «Когда впервые (в 1940 г.) мы получили третье поколение односемянной

¹⁵⁶ Свекловодство. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. Госиздат колхозной и совхозной литературы УССР, К.,1940, Т.1.,-С. 551-687.

¹⁵⁷ Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1938 год. Пищепромиздат, М., 1940, т.25.- с.238-240.

¹⁵⁸ Ж. Свекловичное производство. ОГИЗ Сельхозгиз, М., 1940, №11-12,-с.49-51.

¹⁵⁹ Труды по экономике, агротехнике механизации, селекции и защите растений сахарной свеклы и других культур. Основные выводы научно-исследовательских работ за 1944-1947гг. К.,1950,- с.103-106.

свеклы, насчитывавшее несколько десятков штук, то многосемянных высадков среди них не находили». Отже, проблема виведення одноросткових рослин цукрових буряків була вирішена ще до війни (1939-1945 рр.), але практика показала, що при широкому застосуванні висіву на великих площах у післявоєнні роки (1945, 1946, 1947) знаходились висадки з багатонасінневими клубочками, десь у межах 1-3%, а тому в 1947 р. були закладені широкі дослідні з метою отримання повноцінних і досить скоростиглих однонасінневих висадків. З цією метою, повідомляє М.Г.Бордонос, «Мы пошли двумя путями: 1) отбора лучших высадочных растений и их взаимной гибридизации; 2) скрещивания односемянных растений с многосемянными» і на основі проведених досліджень, зазначає вона, «с применением активных методов воздействия на растение нам удастся создать высокопродуктивный и сахаристый сорт односемянной свеклы». Тут простежується, що дослідниця не виступає проти активного впливу зовнішнього середовища на рослину, а, навпаки, підкреслює такий вплив.

Таким чином, теорією і практикою, власною методикою в довоєнні роки, а саме у 1940 р., коли було отримано третє покоління однонасінневих цукрових буряків і серед значної кількості рослин уже не знаходили багатонасінневих висадків, займалися лише двоє вчених – це завідувач лабораторією селекції професор В.Ф.Савицький і старший науковий співробітник лабораторії М.Г.Бордонос. Перед початком війни (1939-1945 рр.) статей інших учених, які б стосувались однонасінневих цукрових буряків, у науковій літературі немає. Інші працівники селекційних станцій і пунктів, окрім Л.І.Федоровича з Ялтушківського пункту, який зробив вагомий особистий внесок у виведення однонасінневих буряків, використовували їхню теорію й методику проведення досліджень. А вже після війни, коли треба було покращувати однонасінневі буряки, результати науково-дослідних робіт за 1944-

1947 рр., що стосувались однонасінневих буряків, повідомила тільки М.Г.Бордонос. Коли М.Г.Бордонос у 1948 р. була відсторонена від активних досліджень однонасінневих буряків, з'явилися нові дослідники, але основне коло питань уже було досліджене на базі фундаментальної теорії В.Ф.Савицького, який з генетичних позицій пояснював спадковість, мінливість різних якостей і тісні взаємозв'язки між ними, на підставі чого розроблялися нові методи селекції. Науково-історичні досліді дають підстави стверджувати, що українські вчені – Л.І. Федорович, В.Ф.Савицький і М.Г.Бордонос – першими проводили дослідження виведення однонасінневих цукрових буряків, як в Україні, в СРСР, так і у світі, а початковим науковим підґрунтям для їхніх досліджень було їхнє навчання у О.Є.Зайкевича та О.З.Архимовича. Інші учені, які після них долучилися до проблеми однонасінневих цукрових буряків, мають вважатися послідовниками і продовжувачами справи великих першопрохідців.

Вже будучи лауреатом Ленінської премії, М.Г.Бордонос досліджує й пропонує науково-практичні методи закріплення якостей однонасінневості виробничих сортів цукрових буряків. Вона зробила практичний висновок «чтобы закрепить свойство односемянности в потомстве производственных сортов свеклы, необходимо проводить тщательные семенные прочистки на высадках стационарной и семенной элит, выбраковывая не только двух- и многосемянные растения, но и промежуточные формы»¹⁶⁰. Продовжуючи подальші дослідження й не маючи можливості спілкуватися зі своїм учителем В.Савицьким, дослідниця самостійно зробила ряд важливих пропозицій про шляхи генетичного вивчення роздільноплідних буряків: перший шлях – вивчення біологічної природи роздільноплідності, пізнання причин і умов, які визначають цю ознаку; другий шлях – вивчення мінливості та закономірностей успадкування ознаки

¹⁶⁰Ж. Сахарная свекла. Минсельхоз СССР, Изд-во «Колос», 1965, №3 – с.37.

роздільноплідності; третій шлях – вивчення ознак генетичної сполучки роздільноплідності у пізньостиглих насінників, насінневою продуктивністю й якістю насіння, врожаєм коренеподів і їх цукристістю.

У науково-виробничій характеристиці М.Г.Бордонос за 1952 р., підписаній керівництвом Інституту цукрових буряків і партійною організацією, відмічалось, що Бордонос М.Г. проводила дослідження з таких проблем: а) дослідження гібридів між цукровими, кормовими і столовими буряками з метою створення нових вихідних матеріалів; б) визначення динаміки розвитку цукрових, кормових, столових та листяних буряків, в результаті чого встановлено відмінності скоростиглості коренеутворення і цукроутворення у різних форм буряків; в) вивчення та створення нової форми цукрових буряків з однонасінневими плодами. Незважаючи на позитивну науково-виробничу характеристику, підписану 2 січня 1952 р. керівництвом інституту та партійною організацією, уже 17 січня 1952 р. на ім'я директора інституту І.Ф.Бузанова надійшов лист із вимогою відрядити Бордонос М.Г. у розпорядження Головного управління сільськогосподарської пропаганди Міністерства для використання вченого за фахом – у подальшому вчена працювала в президії Української академії сільськогосподарських наук. Відтак, усе руйнувалось; наслідки сесії ВАСГНІЛ (серпень 1948 року), на якій Т.Д.Лисенко і його прихильники вчинили «погром» у генетиці (українська генетика на той час мала цілий ряд досягнень світового значення), важким ударом впали й на Марію Григорівну Бордонос, яка на той час уособлювала, так звану, «формальну» генетику. Не втрималися від її «суворому осуду» й «генетики-мічуринці» Інституту цукрових буряків, коли вона була відсторонена від будь-якої наукової діяльності. Тисячі радянських «формальних» генетиків – менделістів-морганістів-вейсманістів – були піддані анафемі, вигнані з науки, а деякі навіть репресовані. Розпочалось гоніння,

хоча, якщо взяти до уваги, що директор Інституту Бузанов відкликав у 1944 р. Бордонос з фронту, щоб вона досліджувала однонасінневі форми цукрових буряків, можливо, на її долю дісталися дещо «гуманніші» удари, бо вона не потрапила до в'язниці.

В 1960 році М.Г. Бордонос у складі групи вчених, які різною мірою були причетні, а деякі просто приписані до створення нової форми однонасінневих цукрових буряків і доведення її до виробничого використання, отримала Ленінську премію. Співробітник Інституту, відомий вчений Зосимович, що вихлюпнув зливу бруду на істинного відкривача однонасінневих буряків М.Г.Бордонос на вченій раді Інституту цукрових буряків у 1948 р., на якій головував Бузанов; згодом ці два вчених також стали лауреатами Ленінської премії разом із Бордонос, а на чільне місце більшовики вивели О.К.Коломієць, якій безпідставно приписали створення першого сорту однонасінневих буряків.

Не дивлячись на тему захищеної дисертації («Однонасінність цукрових буряків і питання виведення сортів з одноростковим насінням», 1946 р.) і наукові досягнення, що забезпечили їй у майбутньому звання лауреата Ленінської премії, більшовики зумисне направили вченого-фахівця з генетики та біології цукрових буряків займатися впродовж десяти років (1952-1962 р.) популяризацією вирощування картоплі та овочів в управлінні пропаганди Міністерства сільського господарства, де вона виконувала роботи далекі від науки: старший агроном по рослинництву; старший інспектор-методист по картоплі і овочах; вчений секретар по овочевих культурах і картоплі. Але й тут, займаючись картоплею та овочами, вчена, вірна своєму покликанню, на Київській овочево-картопляній станції

продовжувала експериментальну роботу з селекції, генетичного вивчення й створення однонасінневих форм столових буряків. Лише через десять років після звільнення з Інституту та через два роки після отримання звання Лауреата Ленінської премії (1960 р.) у 1962 р., Марія Григорівна повернулася у лабораторію генетики і цитології наукової установи, з якої її безпідставно звільнили. В особистому листку обліку кадрів Інституту цукрових буряків у графі «винаходи» записано: М.Г.Бордонос «созданы константные формы односемянной сахарной свеклы, за что присвоен приоритет, как одному из руководителей этой работы».

Після повернення до інституту, пропрацювала М.Г.Бордонос тільки п'ять років – проводила дослідження, займалася підготовкою наукових кадрів. З січня 1968 р., у віці 60 років, М.Г.Бордонос вийшла, вірніше сказати її відправили, на пенсію. Проживши ще 28 років і, як розповідають ті, хто її відвідував, у неї були сили й бажання до наукової роботи, але більшовицька система фізично відсторонила її від науки. Померла М.Г.Бордонос у грудні 1996 року в Києві.

14. НЕГОВСЬКИЙ Микола Олександрович (1911-1994)

Народився М.О. Неговський 15 жовтня 1911 р. в м. Козелець на Чернігівщині, у багатодітній родині вчителів, де завжди культивувалося прагнення до пізнання. У юного Неговського з ранніх років прокинулося бажання вивчати багатобарвний світ рослин, тому, закінчивши семирічну трудову сільськогосподарську школу, в 1929 році він без вагань вступив до Київського сільськогосподарського інституту і чотири роки по тому успішно закінчив його. З ентузіазмом, властивим молодим амбітним людям, поринув у практичну роботу в Носівському бурякорадгоспі. Микола Олександрович працював багато, напружено, застосовуючи надбані в інституті знання на буряковому полі. Проте, як виявилось, практика ставила більше запитань, ніж могла тоді

пояснити теорія. Тому 1935 року М.О.Неговський вступив до аспірантури при Всесоюзному науково-дослідному інституті цукрових буряків. Із захопленням вивчав біологічні особливості бурякоцукрових рослин, етапи їхнього онтогенезу, досліджував чинники (у сучасному розумінні –фототермоіндукція), які спонукають рослини до генеративного розвитку. І це на тлі того, що на той час у біологічній науці панівними були псевдоідеї Т.Д.Лисенка, а геніальні узагальнення М.І.Вавилова, визнані світовою наукою, на жаль, не завжди знаходили визнання серед вітчизняних учених.

У 1939 р. Микола Олександрович став обіймати посаду старшого наукового співробітника Всесоюзного НДІ цукрових буряків. Саме з цим закладом пов'язана вся його науково-дослідна, педагогічна й громадська діяльність упродовж усього творчого шляху. Результати його ранніх наукових досліджень були опубліковані в наукових статтях, а в січні 1940 р. він захистив дисертацію «Управління розвитком клонованих рослин цукрових буряків» і здобув учений ступінь кандидата сільськогосподарських наук. Загальновідомий вислів академіка Вавилова про те що, що «...селекція є революція, спрямована волею людини», формування основних положень вчення про добір, що включає також і проблему вихідного матеріалу, необхідність обліку та вивчення сортових відмінностей для складного процесу виведення нових сортів рослин, давали підґрунтя для плідної роботи. Тільки б розвивати теорію селекційної науки, тільки б розширювати межі загальноприйнятих уявлень і пізнання! Навіть через прикрі помилки, через болючі вагання, через здобуття невловимих істин, що так важко даються! Та плани порушила війна... У 1941 р. М.О.Неговський був призваний на військові збори командного складу.

Після війни, у жовтні 1945 р. повернувся в Інститут і згодом очолив лабораторію генетики цукрових буряків. Біологічна наука

того часу переживала трагічні сторінки свого становлення. У 1963-1972 рр. Микола Олександрович обіймає посаду заступника директора з наукової роботи. У виробництві на цей період домінували, в основному, багатонасінні сорти-популяції. Це були сорти білоцерківської, ялтушківської, верхняцької, уладівської селекції, а також Міжотненської, Бійської та інших ДСС (співавтором сорту Міжотненська 080 був М.О.Неговський), які було отримано методами індивідуально-родинного доборів та гібридизації з матеріалами іншого походження. Проте їх селекційне покращення наближалось до «плато», адже вміст цукрози у сухій речовині коренеплодів досягав 72-76 % і був близьким до фізіологічної норми. Разом із тим тривали роботи, які були пов'язані з етапом формотворення. Грунтуючись на законі гомологічних рядів спадкової мінливості, селекціонерами були створені однонасінні, стерильні, поліплоїдні форми, які ще чекали свого визнання.

Всі наукові спостереження, плоди тривалих наукових роздумів і узагальнень М.О.Неговський виклав у понад 200 працях з генетики та селекції. Проте наукові знання цінні лише тоді, коли вони, оформлені у книги, не лежать на полицях, а стають життєвою справою послідовників, проростають новими ідеями, через високопродуктивні сорти виходять на бурякосіюче поле. Микола Олександрович підготував понад 30 науковців та аспірантів, 24 з них захистили кандидатські дисертації. Він був консультантом трьох докторантів, які успішно захистили дисертації. В його науковій школі – плеяда відомих селекціонерів, славетні імена вчених, які працювали з ним свого часу, і які продовжують його справу й понині. Це—М.В.Роїк, З.С.Слюсаренко, З.О.Болелова, М.С.Грицик, Е.В. Чарник, А.М. Сливченко, В.М. Булин та ін.

15. Сучасний стан наукових досліджень у буряківництві.

Характеризуючи успіхи відомих українських учених в бурякоцукровій галузі напрошується окреслити ряд характерних ознак епохи ХІХ-ХХ століть. Майже усі відомі вчені, за виключенням небагатьох, давали свої високі теоретичні і практичні результати переважно у довоєнний період (до 1939р.). У післявоєнний період (з 1945р.) в галузі бурякоцукрового виробництва наукові дослідження провадили багато вчених, вони продовжували справи своїх учителів, але якихось власних фундаментальних досліджень, крупних робіт не з'явилося, важко назвати знаних вчених, окрім трьох директорів Науково-дослідного інституту цукрових буряків (Бузанов І.Ф., Зубенко В.Ф., Роїк М.В.), які були не лише вченими, але й керівниками наукової установи, менеджерами. Треба відмітити, що подібна ситуація спостерігається в усіх сферах української науки, яка, здавалося б, потребує фундаментального реформування і вищої освіти, і фундаментальної та прикладної науки. Реальність занепаду науки, особливо фундаментальної, у післявоєнний (1939-1945рр.) період аж дотепер можливо пояснити двома причинами, які мають бути враховані для покращення становища: об'єктивна – дії законів природи, які важко вдається досліджувати, про що відмічено вище; суб'єктивна – вплив суспільного середовища в якому народжувались, навчались і формувались особистості, здатні дивитись в глибини природничих процесів, особливо в період московського тоталітаризму, у якому прийшлося працювати українським вченим.

Досліджуючи об'єктивну причину відмітимо, що більшість учених, які стали відомими і мали вагомні результати в науці працювали у складних умовах: перша світова війна; захоплення влади більшовиками в Московській імперії; Українська революція 1917-1921 рр.; розорення селян і колективізація; нечувані репресії, особливо серед інтелігенції. Наперекір цим складнощам багато вчених досягли високого наукового рівня у власних теоретичних і

практичних результатах в біології, генетиці, селекції, було виведено однонасінєву рослину цукрових буряків, що має світове значення. Причина тут єдина, вчені народжувались і виховувались у сприятливих умовах ХІХ ст. до перевороту у Московії на початку ХХ ст., коли цінувалась наука і вчені, як особистість. І саме особистості, які з'явилися і виховувались у ХІХ ст. продовжували наукову діяльність впродовж поколінь у ХХ столітті. Про той період писав В.І. Вернадський «В ХХ в. мы переживаем в ходе научного знания, в ходе научного творчества истории человечества время, равное по значению которому мы можем найти только в его далеком прошлом. Мы переживаем коренную ломку научного мировоззрения, происходящую в течение жизни ныне живых поколений..»¹⁶¹. Отже, творчість з'являлась у далекому минулому, а також у ХІХ-ХХ століттях, а далі можливе деяке затухання, що і проявляється на практиці. Уже в післявоєнний період, здавалося б відносно тихий і мирний час, відомих досліджень і знаменитих вчених немає, бо думка кожного не позбавилась жахливого минулого, а крім того репресивні органи не дрімали. Академік Вернадський дотримувався думки, що «Едва ли можно свести объяснение этих явлений к влиянию среды и внешних причин», тобто він визнає, що діє об'єктивний фактор природи. Але більшовицький період в Московській імперії все таки доказує, що середовище, в якому перебувало населення СРСР, яке суперечить розумінню більшовиків, нащадкам наймитів, безробітних і бобилів, особистості карались, хоча воно досить потужно впливає дотепер на творчість суспільства, прояви генія особистості. Тут можливий ще й інший висновок щодо законів розвитку духовності людства, – природа мабуть на певний період часу дає перепочинок людині, як формі живої речовини, у її духовній подорожі до глибин невідомого з метою збереження таємниць живої і неживої матерії.

¹⁶¹ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. К., «ФЕНІКС», 2012, -С.377

Характеризуючи суб'єктивну причину, відмітимо, що складні умови, у яких працювали учені до початку другої світової війни, особливо репресії та вбивства учених, згадаймо сімейство Симиренко, Вавилова, інших, вкрай негативно вплинули на інтелігенцію усіх сфер суспільства. У післявоєнний період СРСР (1945-1991рр.) та період незалежності України (1991-2015рр.), коли спостерігались відносно спокійні суспільні процеси, немає можливості назвати прізвища вчених, які досягли б високих теоретичних і практичних результатів у своїй науковій роботі. Ті з українців, хто давав науці високі результати, перебували і працювали в інших країнах. Ті, хто йшов у науку у своїй країні намагались вивіряти свої наукові дії з більшовицькою ідеологією, а тому власних думок було все менше і менше, що призвело науку до сірості, наука стала яловою. З часів приходу до влади більшовиків (1917р.) суб'єктивне ставлення до вчених проявлялось в усьому, що знижувало їхнє устремління до власних успіхів. Скажімо, у 1960р. за створення нової форми одноросткових цукрових буряків вчені одержали Ленінську премію. Одначе, більшість з них, окрім М.Г.Бордонос, потрапили до лауреатів не відповідно до внеску у цю справу: Бузанов – директор інституту, де провадилась наукова робота; Зосимович нагороджений замість Савицького; Мокан замість Федоровича; Коломієць замість Михалевича. Подібні приклади з відзнак, окрім зневаги до науки, нічого корисного не приносили, а лише віддаляли особистостей від науки. Реальність засвідчує, що під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, починаючи з другої половини ХХст. в Московсько-більшовицькій імперії наука розпочала затухати. Не краще становище і в Україні, як бачимо на прикладі науки в бурякоцукровій галузі.

У бурякоцукровій галузі відмітимо важливу історичну деталь, коли більшовики в колишньому Радянському Союзі примусили думати, що за царизму ніщо не розвивалось, навіть наука, але практика засвідчує, що це не було правдою. На прикладі

бурякоцукрового виробництва і науки у цій сфері можемо переконатися, що саме за царизму з'явилися усі 118 науково-дослідних селекційних станцій і дослідних полів, у той період багато вчених досить плідно займалися наукою і стали відомими в Україні, Московії і у світі, не хто інший, а українські вчені, які прийшли ще з часів царизму сприяли розвитку науки, яка дала світові одноросткове насіння цукрових буряків, розвивалась генетика і селекція, що використали більшовики для власного існування.

В часи другої світової війни німці, з країни яких прийшли технології бурякоцукрового виробництва, досить справедливо віднесли до аграрної науки і вчених. За дослідженнями вчених Інститут ґрунтознавства, живлення рослин та агротехніки влітку 1942р. здійснив комплексну експедицію на території окупованої України і в результаті чи не вперше створено карту ерозійності ґрунтів України¹⁶². Більше того, діяли практично усі дослідно-селекційні установи, координацію наукових робіт яких здійснював Крайовий інститут рослинництва на Батиєвій горі очолюваний професором В.Ф. Савицьким¹⁶³. Палає світова війна, а вчені на Батиєвій горі займаються виведенням нових сортів рослин, розмноженням й оцінкою існуючих українських та іноземних сортів, досліджують спадковість, цитологію, фізіологію, технічні якості багатьох рослин, особлива увага приділялась якості насіння. Подібне має стати прикладом для сучасної української дійсності так як тодішні і теперішні обставини дуже схожі. В минулому і царизм, і німці шанували науку, у протилежному разі не було б унікального випадку, коли відомий вчений селекціонер Л.Л. Семпаловський провадив дослідження на Уладово-Люлинецькій станції і за царизму, і за більшовиків перед війни

¹⁶² Вергунов В.А. Національній академії аграрних наук України -85: історія та перспективи. К., 2016, -С.27

¹⁶³ Про діяльність науково-дослідного інституту селекції у м. Києві //Львівські вісті. – 1942, 17 липня

(1939-1945рр.), під час німецької окупації і після війни в СРСР, не зазнавши репресій.

Після другої світової війни (1939-1945рр. уся наукова творчість призупинилась, завмерла, приховуючись від шаленної зневаги таких, з якими приходилось зустрічатись в деяких інститутах, де вони, мов би в минулому, продемонстрували епоху лисенківщини. Вони не терпіли іншої думки, окрім єдиної – комуністичної, будь-яка інша думка в науці, вважалася ними помилкою, вони не знали, що Махатма Ганді подібне оцінював так «Якщо свобода не дає свободи помилятися, то вона нічого не варта», а з такими вченими розвивати вільну українську науку і будувати незалежну державу неможливо. Мої думки щодо змін клімату, які не вписуються у застарілі стереотипи, що планету Земля очікує не потепління, бо це «парниковий ефект», а похолодання, що підтверджується багатьма прикладами, багатьма вченими мовчки не сприймається. Уже більше чверті століття, після 1991р., Україна настирливо виривається з московського ярма, але процес відбувається важко і невміло, адже стає зрозумілим, що генетичне рабство зникає надзвичайно поволі серед народу, його інтелігенції та влади.

Є підстави стверджувати, що за роки незалежності престиж науки в Україні ще більше знизився, вітчизняна наукова робота не цінується, її результати не використовуються, платня вченим знизилась і вона соромливо мізерна, наукова сфера стала корумпованою, найвищі наукові звання можна купити. Найбільшим недоліком у бурякоцукровій галузі стало майже повне знищення насінництва за яке боролись в минулому українські цукрозаводчики за допомогою українських вчених, тепер особливо занедбана підготовка насіння до посіву так як насінневі заводи зникли з різних причин. Усе це результат колоніального минулого, бо країною і наукою управляють особистості, які за генетикою та

вихованням ще міцно пов'язані з більшовицьким минулим і для такого висновку існує чимало прикладів.

Історикам наукових досліджень ще вдається наживо відчутти реальність більшовицького минулого в якому жили і творили українські вчені. Зустрівшись на науковій ниві з останніми осколками так званих вчених комуністичного минулого вдається переконатися, що то були жорстокі, підозрілі, амбітні, позбавлені наукової етики особи, які так і залишились далекими від науки, нічого не внесли в її розвиток, проповідуючи лише марксистську ідеологію московського взірця.

VIII. Минуле, сучасне і майбутнє цукрового виробництва Славне зародження.

Солодощі, як і всі екзотичні страви, притягували людину в минулому заради них європейці загарбували величезні колонії, цілі держави, а тому цукор наповнював ринки в усіх країнах світу. На початковому етапі цукор вироблявся виключно із тростини, а тому Англія, заволодівши колоніями, де вирощувалася ця культура, контролювала усі ринки в Європі і на інших континентах. Завозився цукор-сирець із тростини і в Московію, де до кінця ХУІІІ ст. діяло 20 примітивних заводів з переробки завезеної сировини, з часом з різних причин їх кількість значно скоротилась. Практика і наука шукали іншого вирішення проблеми солодощів в Європі.

В 1747р. німецький хімік Маргграф винайшов спосіб одержання цукру із буряків, але тільки у 1801р. його учень Ахард зумів удосконалити добування цукру з буряків, збудував простий перший цукровий завод у своєму маєтку, який невдовзі, мов би випадково, згорів. І це не було дивиною чи випадковістю, адже проти нього, як ученого і як інженера, що збудував конкуруючий завод, боролись ті, хто завозив в Європу цукор з тростини. Однак, започаткування розвитку цукрового виробництва належить не Німеччині, де вперше винайшли спосіб одержання цукру з буряків, а Франції. Коли Англія не дозволяла завозити до Франції цукор з

тростини знаменитий імператор Наполеон Бонапарт створив сприятливі державні умови для вирощування буряків і розвитку цукробурякового виробництва, заборонивши ввезення як сировини так і цукру із тростини. Через деякий час Франція зайняла перше місце за виробництвом цукру із цукрових буряків, ставши школою для багатьох країн Європи, у тому числі й України. В 1812р. Чернігівський козак Артемій Терещенко, перший із сім'ї цукрозаводчиків Терещенко, потрапивши під час війни 1812р. до Франції, вивчив французьку мову і довідався про технологію вирощування та одержання цукру із цукрових буряків.

Початок розвитку цукрового виробництва в Московській імперії показав, що тільки в Україні були усі природно-кліматичні умови (якість землі, клімат, вода, волога і робоча сила) для вирощування цукрових буряків і одержання з них якісного цукру. Не випадково перші цукрові заводи були збудовані в Чернігівській губернії ще в 1824р. (с. Макошино) і Київській губернії в 1926 р. (с. Трошино). У новій привабливій сфері виробництва в Україні з'явилося багато ентузіастів, що бачимо з даних за 1845р.: коли в Московській імперії працювало 209 цукрових заводів, то 115 (55%) з них були розташовані в Україні. Перше місце з виробництва цукру з буряків належало Київській губернії¹⁶⁴ в якій тільки за п'ять років (1842-1847рр.) кількість цукрових заводів (цукроварень) зросло з 16 до 23, а основним фактором такого збільшення заводів з виробництва цукру – досить висока прибутковість такого підприємства. Про високу ефективність цукрового виробництва в Україні свідчать такі співставлення об'ємів цукрового виробництва в середньому за рік на один завод: в Московії – 9,5 тис. крб., в Україні – 25, 2 тис. крб., а в Київській губернії - 53,5 тис. карбованців.

¹⁶⁴ Ольга Шевченко. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України. Род освіт. Наукові записки по історії культури України. №10, К., 1995, - С. 32

Розвиток бурякоцукрового виробництва в Україні має свою славу історію, яку в Московії привласнювали. Перші примітивні цукрові заводи в Україні збудували ще 1824р. в Чернігівській губернії в селі Макошино, в 1826р. князь Понятовський в селі Трощина Канівської волості і граф Потоцький в селі Орловець Черкаської волості Київської губернії також збудували цукрові заводи, але вони були примітивні і ще не відігравали помітної ролі у розвитку галузі. Тільки після початку діяльності цукрозаводчиків Терещенко, Симиренко, Бобринських, Харитоненко, Бродських та інших, появи таких фірм як «Брати Яхненко и Симиренко», коли цукрові заводи були оснащені паровими двигунами і новою технологією цукроваріння, вивело виробництво цукру з буряків у найважливішу галузь економіки та перетворило її у важливе, а головне стабільне, джерело коштів для бюджету країни та чималі заробітки для навколишнього населення. На Вінниччині стародавнім заводом і відомим в Європі був Уладівський бурякоцукровий завод, заснований ще у 1860р., який належав товариству підприємців, директором якого був якийсь Ласкін Володимир Генріхович¹⁶⁵. Тепер цей завод, як і багато інших не працюють, його розібрали і у вигляді металевого брухту продали, наживши собі капітали.

Під особливою опікою кожного цукрозаводчика на початковому етапі цукрового виробництва знаходилося створення наукових підрозділів з виведення вітчизняних сортів насіння цукрових буряків, які б не уступали, а перевищували іноземні сорти з урожайності і цукристості. Підприємці бажали досягти рівня, щоб вітчизняні сорти насіння давали можливість вистояти у конкуренції на світовому ринку, а для цього створювали при цукрових заводах селекційні станції, роботою яких тепер пишаються і користуються українські вчені, але не завжди вдало. На жаль тепер нікому невідомо як в подальшому будуть використовуватися селекційні

¹⁶⁵ Памятная книжка Подольской губернии. Сост. Филимонов В.В., Кам.-Подольск, 1911, -С.279

станції. Новітні керівники усіх рівнів органів державної влади, у яких здебільшого залишились гени колишніх наймитів, рабів і безробітних, усе привласнюють, викрадають і розтринькують. У багатьох з них проявлявся і проявляється намір прибрати до рук землю селекційних станцій без будь-яких наукових намірів, а тому кількість селекційних станцій зменшується, вони зникають. Українські товаровиробники повністю залежатимуть від країн Західної Європи у справі насінництва і технології вирощування рослинницької продукції, особливо цукрових буряків. Це надзвичайно дорога справа, позбавлення якої було важливою турботою наших славних цукрозаводчиків минулого.

В минулому Московська імперія не тільки наповнювала державний бюджет за рахунок продажі виробленого цукру, але й, задовольняючи власні потреби у цінному продукті, збільшувала імпорт виробленого цукру за кордон. Середній цукровий завод в 50-ті роки XIX ст. щорічно давав до 20% прибутку на вкладений основний і обіговий капітал, що було вигідно для підприємців і бюджету країни. Уже в 1860-1861рр. заводи Яхненко-Симиренко виробляли 72960 пудов цукру, Терещенко – 70875, Трощинського – 66375, Потоцького – 57531 пудів цукру. Збільшувався експорт цукру: тільки за 1899 – 1903рр. його загальна величина становила 10214 пудов піску і рафінаду; експорт здійснювався у такі країни як Іран, Фінляндія, Турція, Германія, Італія, Венгрія, Англія, Китай, Голандія, Афганістан. Віддаючи належне ефективності вітчизняного виробництва цукрових буряків наші предки не допустили руйнації власного виробництва від впливу імпортерів цукру з тростини, прийнявши, на початковій стадії розвитку нової галузі, важливі державні економічні і адміністративні заходи: одноразово виділено 30 млн. крб. для оснащення невеликих заводів новою технікою; для поповнення оборотного капіталу спрямовано 12 млн. крб.; значно підвищено митний збір на ввезення цукру із тростини; вживались й інші обмеження щодо ввезення

тростникової продукції. Для України це був сприятливий період розвитку нової високопродуктивної бурякоцукрової галузі. В історію ввійшли видатні цукрозаводчики, які розвивали не тільки вирощування і переробку цукрових буряків, будували цукрові заводи, житло для робітників і лікарні, створювали робочі місця в сільській місцевості, вони були ще й меценатами, великими вченими, розвиваючи культуру і мистецтво, без чого наша історія була б набагато біднішою.

Наукові основи, закладені у ХІХст. знаменитими цукрозаводчиками, велика чисельність селекційних станцій і дослідних полів при цукрових заводах підприємців (див. додаток №1) ще продовжували свою дослідницьку справу і після захоплення влади більшовиками в Московії. В часи Радянського Союзу широко був відомий в Європі і світі, розташований у Києві, Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків з його не менш відомими селекційними станціями. В розгалуженій науковій установі виходили на світовий рівень наукові розробки з проблем генетики і селекції цукрових буряків, проводились фундаментальні наукові дослідження з генетики і селекції з метою одержання нових сортів насіння цукрових буряків, де працювало чимало знаменитих учених серед яких Вавилов, Савицькі, Федорович, Архимович, Сімпаловський, Бордонос.

Саме українські вчені цього інституту Савицький, Бордонос та інші, вивели одноросткове насіння цукрових буряків аналогів якого у світі немає, цим насінням дотепер користуються усі країни, де вирощується культура цукрових буряків. У перші роки навіть більшовики надавали цукровому виробництву помітну увагу, коли ще не розпочалися репресії. Зокрема, на доповідь Подільського губернського земельного відділу у березні 1922р. про організацію сільськогосподарських дослідних установ в губернії було прийнято рішення Подільського губвиконкому «Никакие организации, учреждения, воинские части не имеют права вмешиваться в

административно-хозяйственную деятельность правления сахаротреста, его местных органов, заводов, сельских хозяйств и подсобных предприятий».

На жаль в подальшому історія знаменитих цукрозаводчиків, їхня виробнича, наукова, соціальна і меценатська діяльність майже не згадується, а наукова система в галузі цукрових буряків, що формувалась на кошти цукрозаводчиків за підтримки держави у ХІХ-ХХ століттях, втрачає своє наукове значення. Якщо в минулому цукрозаводчики будували цукрові заводи, розвивали селекцію і провадили наукові дослідження, то с приходом більшовиків до влади в Московії, все змінилося. За період СРСР в Україні цукрові заводи не будувались, їх лише реконструювали без застосування прогресивних технологій і техніки в галузі цукроваріння, не навчившись навіть очищувати цукор від домішків, якого зовнішній ринок не сприймав. В першій половині ХХст. наукова робота, розпочата в минулому цукрозаводчиками, за інерцією та діяльністю вчених тієї славної епохи, наукові дослідження в галузі генетики й селекції ще проводились і давали добрі результати.

Одначе, уже у другій половині ХХст., у післявоєнний період (1945р.) наука у бурякоцукровому виробництві розпочала занепадати, в науку прийшли вчені виховані на базі трактатів марксистської і лисенківської філософії та за рекомендаціями комуністів. Як результат – ніяких результатів. Ще й тепер, у ХХІ столітті, занепад бурякоцукрової галузі в Україні продовжується, очікуючи якоїсь допомоги з Європи чи Америки. В країнах Європи підтримуються тенденції доброго минулого, де віддають перевагу всім якісним параметрам цукру із буряків, продовжуючи збільшення виробництва цукру за рахунок підвищення урожайності і цукристості сировини цієї культури, надаючи уваги якості готової продукції, що дозволяє їм задовольняти потреби в середині країни та виходити на світовий ринок. В Україні ж невпинно

скорочуються площі під посівами цукрових буряків, ліквідовано більшість цукрових заводів, відсутня будь-яка увага до підвищення якості цукру, на зовнішньому ринку українського цукру давно немає, внутрішній ринок заповнюється цукром з тростини та солодкими заміниками з яких 85% - синтетика.

Невтішний сучасний стан.

В Україні все, що створювалось в минулому згортається як шагренева шкіра, але спад розпочався не тепер. Перед 1991р. впродовж 20 років галузь бурякоцукрового виробництва деградувала, знизивши проти 1976-1980рр. важливі показники: урожайність цукрових буряків з 30,1 до 18,2 т/га; площі посіву цукрових буряків з 1790,8 до 1260,2 тис га; виробництво цукру з 4730 до 2800 тис. тон. В незалежній країні також не спромоглися призупинити падіння бурякоцукрової галузі, яке розпочалось ще в період тоталітаризму, навпаки, справи набагато погіршилися (таблиця 1).

Таблиця 1

Деякі показники бурякоцукрового виробництва в Україні

Роки	Площі посіву, тис. га	Посіви здійснено*насінням, тис. т		Урожайність, т/га	Цукристість, %	Кількість цукрових заводів, шт.* *
		Вітчизняне	Іноземне			
Будь-які роки перед 1890рр. - 1889р						
Будь-які роки перед 1917р. 1913р.	558	100%	-	16,7	В.у.13,21	201
Будь-які роки перед 1841р. 1940р.	820	100%	-	15,9	16,95	211
Будь-які роки у 1980-1990рр.	1645,0	100%	-	26,5	16,19	192
1991-1995рр. (середня)	1439,9	98%	2%	20,9	16,22	192
1996-2000рр. (середня)	961,0	95%	5%	17,4	16,11	172
2001-2005рр.	721,9	75%	25%	21,0	15,40	126

(середня)						
2006-2010рр. (середня)	510,9	30%	70%	30,0	15,77	86
2011-2014рр. (середня)	391,2	15%	85%	40,7	16,51	57

*- посів за один рік

** - кількість заводів (в останньому році)

Історія доказово засвідчує, що з метою підвищення ефективності аграрного виробництва за часів царської Московії на українських чорноземах широко створювались постійно діючі казенні і підприємницькі станції та дослідні поля, які були покликані виконувати роботи щодо виведення та вирощування вітчизняних високоякісних сортів насіння, а також розробляти новітні технології вирощування сільськогосподарських рослин та методи захисту від хвороб, які відповідали б природно-кліматичним умовам України. Сприятлива науково-практична діяльність як елемент державної політики сприяла розвитку дослідно-селекційної справи. Подібна політика потребувалась тому, що іноземне насіння було занадто дороге і здебільшого не пристосоване до місцевих умов, а прогресивні іноземні технології вирощування взагалі важко було придбати. За 1812-1917рр. на території України було створено більше 118 різного типу казенних і підприємницьких дослідно-селекційних станцій та інших закладів в таких областях: Полтавська – 14, Київська – 17, Подільська – 14, Волинська – 9, Херсонська – 7, Чернігівська – 4, Харківська – 13, Катеринославська – 10, Таврійська – 10, інші – 20.

Для історії подаємо перелік і назву усіх станцій, дослідних полів, лабораторій, питомників, які працювали на полях України (Додаток 1). Серед них було 27 селекційних станцій (71% від усіх в Московії), на яких велись роботи з селекції і технології вирощування цукрових буряків, одночасно й багатьох інших культурних рослин. Тепер їх менше десятка, прикро, але відмітимо, що господарі незалежної України вишуканими методами

привласнювали землі селекційних станцій, дослідних полів, а тому вони приречені до згортання своєї наукової діяльності. За перші десятиліття незалежності (1991-2015рр.) Міністерство сільського господарства України очолювало не один десяток міністрів і майже ні один не залишив свою посаду без прихопленого куска земельки, переважно це були землі дослідних станцій і полів. Зникало розмаїття дослідних полів і селекційних станцій на терені України, у тому числі з виробництва усіх зернових культур і цукрових буряків, скорочувались площі посіву цукрових буряків, руйнувались цукрові заводи, використання цукру в харчах замінюється синтетичними солодощами.

За роки незалежності із наявних на початок 1991р. 192 цукрових і 3 рафінадних заводів у 2014р. залишилось тільки 63, з яких ще й не усі працювали. У багатьох службовців закралась залізна логіка, мовляв, коли немає цукрових заводів, які переробляють сировину, то не потрібні і посівні площі цукрових буряків, а тому площі посіву за той же період скоротились з 1млн. 640 тис. га. до 230 тис. га., хоча й це завищена цифра. Відсутність площ посіву цукрових буряків сприяло повній ліквідації виробництва вітчизняного елітного насіння, яким славилась Україна в минулому. Необхідна невеличка кількості елітного насіння купується переважно за кордоном, що й здорожчує вітчизняну сировину, а якщо врахувати найнижчу урожайність серед країн Європи, яка також додає до зростання вартості вирощування цукрових буряків, то підвищення цін продажу і зниження попиту на цукор нечувані.

Якщо в славному минулому об'єми цукру і буряків в Україні були невеличкими у порівнянні з світовим цукром з тростини, то тепер (2012р.) це уже мізерний рівень (0,13), так як в Україні вироблялося цукру із буряків 2226 тис. т, а світове виробництво цукру із тростини складало 1724359 тис. тон. Немає сумніву, що представники зацікавлених світових організацій у зміцнені

монопольного стану цукру із тростини, зробили все, щоб згорнути виробництво цукру із буряків в Україні. І це їм вдалося, коли в перші роки незалежності України люди були розгублені перед невідомим, бо вони сприяли тим, нечистим на руку, хто хотів нажитися будь-якими способами, без будь-яких причин руйнували цукрові заводи і все обладнання вивозили за кордон на металолом, наживаючись на цьому. Як результат виробництво цукру з цукрових буряків в Україні почало невпинно скорочуватися у порівнянні з 1990р., коли вироблялось 5,39 млн. т. цукру: у 2011р. – 2,34 млн. т; 2012г. – 2,23 млн. т.; 2013г. – 1,5 млн. т.; далі тенденція ще більш не втішна.

На звільнене споживче місце вітчизняного цукру в Україну хлинули потоки цукру з тростини і замітники солодоців, здебільшого синтетичні для харчової промисловості. Якщо врахувати, що внутрішні потреби України становлять приблизно 1,8 млн. т., що відповідає річній нормі для людини у 42 кг цукру, то кожному зрозуміло, що завезення цукру з тростини і замітників солодоців зростатиме і далі. Привертає увагу динаміка і якісна характеристика замітників солодоців для харчів і напоїв, які будемо споживати: у 2012р. в харчовій промисловості замітники цукру уже становили 18% з яких 80% це синтетичні матеріали, які надзвичайно шкідливі для всього живого. Завозяться й природні цукрозамітники, зокрема з рослини стевії, але перевірки підтверджують, що всі замітники солодоців переважно фальсифіковані і завозяться з Китаю. Нагадаємо, що неякісні харчі, одна із двох основних причин, виходу України на перше місце в Європі за смертністю населення. Скорочення виробництва цукру із цукрових буряків і завезення тростникового цукру та його замітників найбільш вигідне не тільки іноземним, але й вітчизняним бізнесовим колам із-за низької ціни на завезений цукор і синтетичні та фальсифіковані замітники солодоців.

Скажімо у 2009-2010рр. на світовому ринку ціна цукру з буряків становила 770 \$ за тону, а цукру з тростини – 550-600 \$ за тону.

Отже, добровільно звільнились від високоякісного цукру із цукрових буряків вітчизняного виробництва і переходимо до примусової залежності від нижчої якості цукру з тростини і фальсифікованих замінників. Про високу якість цукру із буряків свідчить поява тривожних ситуацій в Україні, які чомусь нікого не турбують: перше, продаж землі іноземцям, на якій вони вирощують цукрові буряки для одержання цукру; друге, не вміємо самі на своїй землі працювати. Якщо українці високими темпами скорочують площі під цукровими буряками, то фірми Саудівської Аравії скуповують у Львівській області величезні масиви і розширюють площі посів цукрових буряків для задоволення потреб власного населення¹⁶⁶. Чомусь не виникає стурбованість реального існування величезних агрохолдингів з декількома сотнями тисяч гектарів, які належать іноземним державам, зокрема Московії та іншим, які за своєю політикою не турбуватимуться про український цукор і український народ.

Наукові дослідження показують, що згортання виробництва вітчизняного цукру в Україні відбувається внаслідок таких основних факторів: перший, низька рентабельність вирощування цукрових буряків із-за високих цін на паливо, іноземне насіння, мінеральні добрива і інші матеріальні ресурси; другий, вкрай низька урожайність цукрових буряків на знаменитих українських чорноземах (2009р.-315 ц/га, 2010р.-300 ц/га, 2011г. – 363 ц/га), що нижче ніж в усіх країнах світу (2011р. – Чехія – 595 ц/га, Данія – 601, Іспанія – 888, Франція – 912, Нідерланди – 806, Австрія – 673, Польща – 506, Румунія – 345, Словенія – 560, Біларусь – 455, Росія - 385 ц/га); третій, повна відсутність експорту цукру із-за низької його якості (колір, однорідність кристалів, залишки в ньому оброблюючих матеріалів і багато іншого); четвертий, світове

¹⁶⁶ Газ. Літературна Україна. 18 квітня 2013, -С.4

перевиробництво цукру із тростини позбавляє цукор із буряків будь-якої конкуренції; п'ятий, вітчизняний цукор із буряків ще й не витримує конкуренції з високодохідними зерновими і олійними культурами, які контролюються агрохолдингами в самій Україні.

Відомо, що знамениті українські вчені бурякоцукрового виробництва, прикладали чимало зусиль і досягли: розширення площ посіву цукрових буряків в Україні; забезпечення посівів власним насінням, яке за якістю не поступалося іноземному; підвищення якості цукру власного виробництва; збільшення продажу українського цукру за кордоном; розвитку науково-дослідній селекційній справі. Що маємо ми тепер, якщо порівняти з минулим? Стосовно площ посіву цукрових буряків і їх динаміки в сучасній Україні можемо відмітити «досягнення» зі скорботою – бурякоцукрове виробництво зникає. Перед здобуттям Україною незалежності площа посівів цукрових буряків становила більше 1,3 млн. га, у 2001р. – 995 тис. га, у 2005р. – 624 тис. га, а у 2015р. уже 238 тис. га. Якщо в недалекому минулому цукрові буряки займали чільне місце у сівозмінах сільськогосподарських культур, значно покращуючи якість ґрунту, то уже тепер немає ні цукрових буряків, ні сівозмін, що є результатом проведених недолугих аграрних реформ. Майже всі параметри динаміки роботи бурякоцукрового підкомплексу України за 2005-2015рр. мають динаміку до зниження: зібрана площа, тис. га. – скоротилась від 624 до 238 (61,9%); валовий збір, – зменшився від 15468 до 11543 тис т (25,4%); цукристість - знизилась від 16,63 до 16,30; виробництво цукру, тис. т – зменшилось від 1900 до 1400 (26,3%).

Як результат недолугої аграрної реформи сформувались крупні і середні агрохолдинги і, як наслідок, з полів зникли посіви цукрових буряків, бо там панує монокультура і хімія. Наші реформатори створили такі умови новітнім господарям землі, щоб вони відмовились від сівозмін і позбулися посівів цукрових буряків. Вони не втямили, що саме присутність площ цукрових

буряків у сівозмінах дає значний приріст врожайності сільськогосподарських культур, на чому наголошував професор Франкфурт у своїх наукових працях¹⁶⁷ «Для того, чтобы убедиться в этом, достаточно сравнить, например, урожайность озимой пшеницы в частновладельческих хозяйствах различных губерний (Украины) в среднем за десятилетие 1901-1910гг. (пудов с десятины): в губерниях с развитием культуры сахарной свеклы – Киевская – 92, Подольская – 87, Харьковская –79, Курская –81; в губерниях, где эта культура отсутствовала – Херсонская 63, Воронежская 62, Екатеринославская 68». У ті часи, проводячи аграрну реформу, думали про розвиток бурякоцукрової галузі, тепер же ми, продовжуючи топтатися на аграрній реформі, майже знищили цю важливу для України галузь. Зверніть увагу, на початку ХХст. вчені у своїх наукових дослідженнях, які далекі від політики, сприймали землі Курської, Воронезької та інших губерній, як стародавні українські землі.

Якщо становище з площами посіву цукрових буряків сумне, то ситуація з власним насінням (вітчизняними гібридами) катастрофічна. Подібне твердження пояснюється динамікою насінництва цукрових буряків в Україні за 2000-2011рр., яка виглядає таким чином: площа насінників скоротилась від 9,6 до 0,15 тис. га; валовий збір насіння знизився від 8,2 до 0,22 тис. т; кількість працюючих насінневих підприємств зникло з 8 до 0 шт. (на 100%); кількість господарств, які вирощували насіння цукрових буряків зменшилось від 190 до 7. Тут доречно відзначити, що з 2011р. насіння цукрових буряків вирощують висадковим і безвисадковим способом лише 7 господарств системи Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН. Такий стан не витримує ні історичних, ні наукових пояснень. Якщо посылатись на історію, то бачимо, що коли німці прийшли в Україну, вони не руйнували науку, а навпаки, її зберігали та розширювали.

¹⁶⁷ Аграрная реформа и сахарная промышленность. –К., Тип .А.И.Гросман, 1918, -41с.

В минулому культура насіння цукрових буряків займала найвищу форму польової культури. Досягнення наших цукрозаводчиків у селекції були дивовижними, що дало змогу не тільки забезпечувати власні потреби у насінні, але й вивозити його за кордон, зокрема в Німеччину: 1911р. – 1.087 тис. пудів; 1912р. – 609,1 тис.; 1913р. – 767,3 тис. пудів. Після війни 1914-1915рр. експорт знову зріс і у 1916р. уже становив 740,1 тис. пудів у тому числі в Америку – 533,1 тис., Францію – 143,9 тис., Італію – 44,6 тис., Румунію – 18,5 тис.. Отже, наші вчені і селекційні станції на початку ХХ ст. вирощували високоякісне насіння, яке користувалося попитом на світовому ринку. Цей досвід не зник, його тепер частково прибрали до рук іноземні компанії при допомозі місцевих активістів за безплатні обіди, а решту знищили.

Якщо будемо розглядати якість цукру власного виробництва, то одержимо сумну картину. За останні роки (2005-2015рр.) значне скорочення посівних площ супроводжувалось підвищенням урожайності від 24,8 до 48,5 т/га, (2 рази), що сприяло збільшенню виробництва цукру від 3,05 до 5,88 т/га (1,9рази). Одначе, це досягнуто значним та ще й незбалансованим внесенням мінеральних добрив, що шкідливо для ґрунту і якості сировини. Ось погляньмо, знизилась цукристість сировини, а якість цукру у 2014р. становила: I категорії – 9,2%; II категорії 21%5; III категорії 68,9%; IV категорії 0,4%. У попередні роки якість цукру була ще нижчою.

Чи будуть купувати такий цукор за кордоном? Ні, не будуть, адже у 2014р. Україна навіть не була спроможна експортувати виділену ЄС річну квоту цукру обсягом 20 тис. тонн за нульовим тарифом. Експорт цукру мізерний та ще й постійно знижується. А була колись зовсім інша картина, наші славні цукрозаводчики давнини вивозили цукор для торгівлі на широкі простори світу: тільки за 1899 – 1903 рр. загальна величина експорту цукру становила 10214 пудів піску і рафінаду; експорт здійснювався у

такі країни як Іран, Фінляндія, Туреччина, Німеччина, Італія, Угорщина, Англія, Китай, Голландія, Афганістан.

Щоб досягти позитивних результатів наші славні попередники розвивали науково-селекційну роботу. За 1812-1917рр. на території України було створено більше 118 різного типу казенних і підприємницьких дослідно-селекційних станцій та інших закладів. Серед них було 27 селекційних станцій, на яких велись роботи з селекції і технології вирощування цукрових буряків, одночасно й багатьох інших культурних рослин. Тепер їх менше десятка, прикро, але відмітимо, що господарі незалежної України вишуканими методами привласнювали землі селекційних станцій, дослідних полів, а тому вони приречені до згортання своєї наукової діяльності, розваливши вщент селекцію цукрових буряків, яка в недалекому минулому була на світовому рівні. Адже саме завдяки багаторічним польовим дослідженням на селекційних станціях професора Франкфурта у світовій науковій практиці остаточно утвердилося поняття не тільки культури цукрового буряківництва, але й культури насіння цукрових буряків. На превеликий жаль світовий рівень тепер ми втрачаємо.

Підводячи підсумки дослідження можемо зробити висновок, що коли на початку ХХ ст. (1899 – 1903гг.) цукор, вироблений в Україні, експортувався в багато інших країн різних континентів, то на початку ХХІ ст. експорт цукру взагалі відсутній, дві третини цукрових заводів зруйновані, скорочені посівні площі цукрових буряків, ліквідовано виробництво елітного насіння цукрових буряків, відходить у забуття потужна наука у сфері бурякоцукрового виробництва. Така розруха важко усвідомлюється з думкою про те, як гарні справи бурякоцукрового виробництва розпочинались, скільки сил, енергії і коштів докладали перші українські цукрозаводчики, скільки відбулося наукових відкриттів та скільки зазнали трагедій, щоб вивести бурякоцукрову галузь на перші позиції виробничого, наукового і культурного життя народу.

Як це сталося можемо побачити на прикладі сучасних часів. Як і в минулому, так і тепер, кінець ХХ – початок ХХІ ст., своєю економічною політикою імпортери тростникового цукру ставили величезні перепони бурякоцукровій промисловості. У будь-якій формі контрабанда імпорту цукру-піску і рафінаду, як в минулому так і тепер, знищувала вітчизняну цукрову промисловість. В роки перших десятиліть незалежності України ті, хто не був зацікавлений в розвитку цукрової промисловості вдалося, як ми бачили, багато чого досягти із-за того, що ніхто не перешкоджав на рівні держави бурякоцукрову галузь, що завдало їй непоправних збитків: різко скоротилась кількість цукрових заводів; зменшилися посівні площі цукрових буряків; нанесено великої шкоди державному і місцевим бюджетам; скоротилися робочі місця в сільській місцевості; великих втрат зазнало сільське господарство, села і селяни. Наприклад, жителі в сільській місцевості мали роботу і в полі, і на заводі, для годівлі тварин використовували і гичку, і жом, тепер усе це зникло.

Перспектива бурякоцукрового виробництва. В перспективі бурякове і цукрове виробництво може розвиватись двома шляхами. Перший, це шлях, який уже намітився, тобто повернення до стану середини ХУІІІ століття, коли в Україні не було ні заводів, ні необхідних площ цукрових буряків, зникне й наука, зокрема селекційна робота та виведення високопродуктивних сортів цукрових буряків, пристосованих до місцевих природно-кліматичних умов. При цьому величезні матеріальні і фінансові ресурси втрачатимуть і держава, і народ із-за того, що: а/ цукрові буряки є важливою складовою якісних сівозмін, які в Україні зникли; б/ при зменшенні цукру з цукрових буряків населення споживає більше цукрозамінників, більшість з яких хімічні, що призводить до хвороб і смертності; в/ бурякоцукрове виробництво дає велику кількість робочих місць на селі і в селищах; г/ бурякоцукрове виробництво дає жом, гичку, мелясу, що впливає на

розвиток тваринництва; д/ виробництво і реалізація цукру та продуктів з нього дає великий дохід виробникам і державі.

Другий шлях, якого дотримуються українські вчені, має кардинально інше спрямування: площі під цукровими буряками треба розширювати; сировину переробляти на власних заводах об'єднаних територіальних громад з метою одержання цукру, біопалива, кормів для тваринництва та вирішення інших важливих технологічних та соціально-економічних проблем; забезпечення населення робочими місцями; наповнення фінансовими ресурсами державного і місцевих бюджетів громад. Для розгортання бурякоцукрового виробництва ученими Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків визначають ряд основних факторів серед яких наведемо найважливіші.

1. Кліматичні зміни можуть значно скоротити площі на яких виростає цукрова тростина, що вимагатиме пошуку джерел поповнення потреб цукру, яким і стане цукровий буряк. Україна, як підкреслювалось, має сприятливі умови для його вирощування, а тому площі посіву цукрових буряків доцільно розширити щонайменше до 900 тис гектарів.

2. Сільськогосподарська культура цукрових буряків найкраще вписується у сівозміни, які прийдеться відновлювати для покращення виснажених українських чорноземів, які втратили за останні два з половиною десятиліття свою відому родючість внаслідок вирощування 2-3-х високодохідних зернових культур.

3. Цукрові буряки є важливим джерелом кормів (жом, гичка, патока) для тваринництва, яке також прийдеться відновлювати, щоб припинити завозити неякісну продукцію із-за кордону, а крім того, одержувати органічні добрива. Є чимало прикладів, які підтверджують зацікавленість держави у цій справі.

4. Цукор, як показує практика Бразилії, є важливим джерелом одержання біоенергетичного палива, але для цього потрібні заводи, які одночасно працюватимуть на переробці буряків для одержання

цукру і біопалива. Є усі підстави вважати, що цукрові буряки є якщо не найкращою сировиною для одержання біопалива, то однією з найефективніших в Україні.

5. Збереження села і розвиток соціально-економічної інфраструктури в сільській місцевості вимагає створення там робочих місць і спрямування у сільську сферу фінансових ресурсів. В цій справі важливе місце, на нашу думку, належить розширенню посівів цукрових буряків і їхня глибока переробка на заводах.

6. Вирощування цукрових буряків, їхня переробка і одержання цукру, біопалива та інших видів продукції кінцевого споживання, за нашими розрахунками, даватиме для сільської місцевості 70-80% доданої вартості, створеної в бурякоцукровому виробництві.

В даний період вироблений цукор споживається майже весь у середині країни, а тому формується думка, що збільшувати його виробництво недоцільно, мовляв немає збуту. Але продукцію цукрових буряків слід використовувати, як це було у минулому, у багатьох напрямках: витіснення з харчових продуктів шкідливих цукрозамінників; розширення торгівлі з країнами Азії та Африки; виробництво біоетанолу; корми для тваринництва; посіви цукрових буряків – важлива складова сівозмін. За розрахунками і прийнятими урядовими законами можна передбачити, що найбільш прийнятною площею вирощування цукрових буряків в Україні, як уже відзначено, має стати площа у 900 тис. га., яка до 2025 р. буде засіватися насінням вітчизняної селекції в межах понад 90% від загальної площі посіву.

Шлях, на який необачно переводиться сучасне українське бурякоцукрове виробництво, тобто його згортання – це величезні втрати для держави і народу. Такий шлях вкрай необґрунтований ще й тому, що бурякове і цукрове виробництво мають в Україні значні потенційні можливості, а тому відмова від їхнього використання не є справедливим. Але, щоб захистити від руйнування важливу галузь аграрної економіки, зусиль тільки

підприємців у цій сфері недостатньо. Потрібна не вибіркова допомога, яка потрапляє виключно до агрохолдингів, має бути задіяна системна економічна політика держави, яка б, використовуючи економічні, правові і адміністративні важелі, створювала сприятливі умови для розвитку цукрового буряківництва, виробництва цукру і біоенергетичного палива та розвитку науки у сфері фундаментальної аграрної науки, генетики і селекції. Основа для відновлення того, що створено в минулому ще існує, але вона на межі зникнення, тому важливо не втратити час.

Тепер широко трактується, що мовляв ми йдемо в Європу, ні, наша країна споконвічно в Європі, нам лише треба навчитись і запровадити європейські нормативи життєдіяльності від яких ми надмірно відстали, перебуваючи 750 років в колонізації інших держав. Якщо йдеться про бурякоцукрове виробництво, то відмітимо, що в країнах Європи підтримуються тенденції доброго минулого, де віддають перевагу всім якісним параметрам цукру із буряків, продовжуючи збільшення його виробництва за рахунок підвищення урожайності і цукристості сировини цієї культури, надаючи перевагу якості продукції, що дає їм змогу задовольняти потреби в середині країни та виходити на світовий ринок.

ІХ. Висновки

Історія виникнення бурякосіяння і цукрової промисловості в Україні, спогад про видатних українців, які додали багато сил і коштів становленню та розвитку цих галузей дає основу для фундаментальних висновків і практичних рішень сучасникам і майбутнім поколінням; політикам, підприємцям і простим громадянам. Треба пам'ятати, що українські цукрозаводчики внесли неоціненний вклад не тільки в розвиток бурякоцукрової промисловості, вони першими в Московській імперії започаткували розвиток природознавства, яке до початку ХІХ ст. було в забутті,

що «видим мы в ничтожных результатах культурной агрономической работы русского помещного дворянства по сравнению с тем, что сделано помещным классом Запада»¹⁶⁸.

Повна відсутність наукових досліджень в Московії стало результатом рабовласництва, яке було формально відмінено у 1861р., але воно впливало і продовжувало впливати на живі творчі сили московського дворянства. І ось, ще на початку ХІХ ст. вихідці із простого українського селянства, Терещенко, Симиренко, Харитоненко, а також нащадки козацького роду Бобринські, розпочали мобілізувати творчі сили в Україні для агрономічної наукової роботи, створюючи для бурякоцукрової сфери чимало селекційних станцій і дослідних полів. Усі ці досягнення були привласнені Московською імперією, щоб якось оживити ту прірву в якій вона перебувала у ті часи.

На межі ХУІІІ-ХІХст. в Європі широкого розповсюдження набуває нова бурякоцукрова галузь. Першим, хто привіз в Україну початкові технологічні відомості про бурякоцукрове виробництво був чернігівський козак Артемій Терещенко, який побував у Франції в період війни 1812 р., він навіть вивчив французьку мову, щоб пізнати технологію виробництва цукру з цукрових буряків, яка його зацікавила. Початок наукового підходу до широкомасштабних досліджень у цукровому буряківництві поклав професор Анастасій Єгорович Зайкевич (1842-1931), його науково-організаційні ідеї, рекомендації і програми знайшли своє відображення в роботі «Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукровиків» та практичне вирішення в діяльності інших перших у Російській імперії наукових установ

Виходячи з цього наукові основи дослідження у галузі бурякоцукрового виробництва закладали відомі українські вчені. Так у 1881р. організовано мережу із 37 дослідних полів у багатьох губерніях України для вивчення культури цукрових буряків.

¹⁶⁸ Вибрані твори академіка В.І. Вернадського. «Фенікс», 2012, Т.8, -С. 223

Розробником наукової програми досліджень на кафедрі агрономії Харківського університету став професор А.Є Зайкевич. Далі, у 1892р. професор В.В. Докучаєв запропонував модель розвитку вітчизняної академічної науки на основі організації дослідної справи, який працював в Україні, він був єдиним в Московській імперії і його поява високо оцінювалась: «Это была крупная, своеобразная фигура, резко выделявшаяся на фоне бледной русской общности»¹⁶⁹. Інших не існувало, а якщо й були, то вони працювали здебільшого на українських землях. Це дає нам право зробити ряд висновків для майбутніх поколінь.

Перший висновок. Всі українські цукрозаводчики вийшли з низів, адже лише вони, долаючи товщу труднощів в Московській імперії виводили бурякоцукрову галузь на передові світові позиції. Подібний хід подій підтверджується висловлюванням Гельвеція «Бідність мужня, діяльна, розумна; вона жадібно прагне до багатств, вона женеться за золотом, нехтуючи небезпеками». Адже ті підприємці, які виходили з багатих сімей, не змогли довго утримуватися ні в цукровій, ні в будь-якій іншій сфері промисловості. В нашому дослідження винятком є графи Бобринські, але це особливий випадок, що доказує про першість українців, бо саме вони, Бобринські, вийшли з українського козацького роду, який уцілів від жорстокої руки Петра, про що написано у відповідному розділі цієї праці. Тому, не багатство, особливо незліченне, а кропітка робота і спокій, саме особливості генетичної складової, які керуються такими цінностями, сприяють розвитку нації, держави, науки і галузей.

Другий висновок. Історія доказово засвідчує, що при нестабільній державній владі, як це сталося в часи більшовиків, усі підприємці цукрового виробництва, так само як і інших галузей, гинули, знищувалося їх виробництво, розкрадалося багатство, а рід кожного розсипався. Є всі підстави передбачати, що не найкраща

¹⁶⁹ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. К., 2012, «Фенікс», Т.8, -С.191

доля очікує і сучасних багатіїв, підприємцями їх назвати складно, вони здебільшого нажили своє багатство не своєю працею, а спочатку як наперсточники, далі крадіжками, махінаціями вседозволеності, використовуючи державну владу для крадіжки бюджетних коштів із-за відсутності належних законів. Прикладом цьому служить багатовікова нестабільність і її гіркі результати в Україні, Московської імперії, Радянському Союзі, а тепер і в сучасній незалежній Україні.

Третій висновок. Сучасним підприємцям, представникам великих холдингів є всі підстави турбуватися не стільки задля сімейного збагачення та особистого прославлення, переважно сумнівного, а спрямовувати свої здібності і вкрадені кошти на зміцнення стабільності державного ладу, його цивілізованості на прикладі країн Європи, особливо країн Скандинавії і США, підвищення економічного і соціального рівня українського народу. В іншому випадку в недалекій перспективі вони чи їхні спадкоємці, особисто в кращому випадку потерплять економічну і соціальну поразку, а їх багатство перетвориться в ніщо. Історія дає виключно однозначні приклади розвитку подій у такому напрямку, адже такі події об'єктивні і вони, як засвідчує історія, неухильно повторюються.

Четвертий висновок. Столітня історія українських підприємців бурякоцукрової галузі і сучасних криз у багатьох, здавалося б стабільних цивілізованих держав, показує, що концентрація багатства в руках небагатьох і методи використання трудових та природних ресурсів призводить до їх виснаження. Це шлях до збіднення як природи так і суспільства, що характеризує негативні сторони капіталістичної системи. Подивіться на Європу, там знижуються не тільки природні ресурси, але і слабшає опірність нації, в тому числі і генетичної, навіть таких сильних націй як німецька. У кожній країні знижується народжуваність, а потреби у трудових ресурсах поповнюються за рахунок країн Азії та Африки.

Це ще раз підтверджує, що капіталістична система, де жінки борються за шматок хліба нарівні з чоловіками, не є ефективною, особливо в сучасних умовах збідніння природи і значного зростання населення планети в країнах Азії та Африки, створюючи загрозове становище для країн Європи, що катастрофічно стало проявлятися в 2014-2015рр., коли європейські провідники не знають як спасатись від масованої еміграції з Африки, причини якої я уже пояснив¹⁷⁰. У цьому зв'язку необхідно шукати нову форму державного устрою, яка прийде на зміну капіталізму, беручи до уваги, що комунізм також показав свою неспроможність.

П'ятий висновок, Українці отримали гірку дійсність, відчули свою важку долю. Після 1240 в Україні в різні періоди були видатні діячі світового і європейського рівня науки і культури, підприємливі господарники і організатори виробництва, але їх привласнювали держави, які тримали в ярмі велику країну Русь, особливо старались москалі, знищуючи генетичну основу української нації. Саме тому до цього часу не з'явився жоден політик, ні один державний діяч світового та європейського рівня як Рузвельт, Де Голь, Ганді, Черчилль, Аденауер та інші, здатні вивести українців з багатовікового рабства. Не слід до них відносити Богдана Хмельницького, який хоча і відноситься до видатних державних діячів, він все ж спочатку розпочав вирішувати свої власні справи за кривду поляків, а лише згодом з'явилися інтереси української нації, що й стало причиною допущеної ним помилки від якої досі стогне український народ. В українців дуже багато земель забрала Московія, цілі області і краї, а тому найбільше для їхнього повернення міг би зробити діяч типу політика Отто фон Бісмарка. Немає сумніву, що основа для появи видатних політиків і державних діячів в древній на планеті українській нації була і вона існує. Видатні політики і державники в Україні народжуються, однак, залежність багато століть

¹⁷⁰ Панасюк Б.Я. Людина, природа і Всесвіт. Розгадка таємниць. К., 2008, -349-352

української нації від інших народів генетично мертвою хваткою тримають таких діячів у підпорядкуванні чужої ідеології і політики, вони або служать іншим державам, наприклад, П. Скоропадський, або знищуються, або перебувають в ув'язненні.

Шостий висновок. Залишила свій відбиток 750 річна залежність від інших держав і для всього українського народу, який отримав низький рівень загальної національної культури. Такий відбиток став пасивним, який сприяв впродовж віків існуванню становища, коли народ неохоче підтримував нечисленних національних лідерів у державних справах і в усіх сферах соціально-економічної діяльності. Згадайте наміри І. Мазепи, видатного діяча української нації, протистояти цареві Петру під Полтавою, пасивність народу та зрадницька поведінка запорожців привели до загибелі видатного українця і його державницької справи, навіть допомога шведів не змогли підняти національний дух боротьби проти рабства. Перемога І. Мазепи під Полтавою була гарантована, але відсутність підтримки в середині країни призвели до поразки. Сучасним політикам незалежної України слід пам'ятати, що в Європу, без підтримки народу, практично нікому з політиків не вдавалося в минулому, не вдається й тепер вести Україну дорогою свободи.

Сьомий висновок. Незважаючи на те, що Україна уже понад чверть століття незалежна держава, українці ще не звільнилися від того, що отримали в генах від своїх предків, у них так і залишилися в очах тривога, а в душі злість. Українські підприємці та багатії не сприяють зниженню цих негативних якостей, а навпаки, підвищують їх рівень, забуваючи не тільки про національну, але й власну небезпеку. На відміну від українських відомих підприємців Терещенко, Симиренко, Бобринські, Харитоненко, Яхненки і багатьох інших, які робили добрі справи для народу, сучасні українські багатії піклуються виключно про себе: будують власні палаци за кордоном; навколо великих міст; у районних центрах; в

курортних зонах; навіть в бідних селах демонструють своє розкішне життя. Народ повсюди бідніє, особливо в сільській місцевості, хворіє фізично і духовно, кожен четвертий українець страждає від підвищеного тиску, у кожного злість, яка не зменшується, а навпаки, посилюється, люди стають жорстокими один до одного, до свого народу і держави.

В Україні добре минуле було, але як показано вище, все втрачається: невпинно скорочуються площі під посівами цукрових буряків; немає власного насіння; ліквідовано більшість цукрових заводів; зникають селекційні станції та дослідні поля; відсутня будь-яка увага до підвищення якості цукру; на зовнішньому ринку українського цукру давно немає; внутрішній ринок заповнюється цукром з тростини та солодкими заміниками з яких 85% - синтетика. Треба не втрачати, а відновлювати галузь, адже у доповіді на Першому Всеукраїнському аграрно-економічному з'їзді 26 жовтня 1917р. професор Франкфурт обгрунтував, що цукровиробництво є основоположною складовою існування державності України взагалі¹⁷¹. Сучасній владі варто прислухатися до думок вчених і рішень аграрного з'їзду часів гетьмана П. Скоропадського, можливо й досліджень та рекомендацій сучасних вчених НААН.

Що стосується громадсько-політичної діяльності української прогресивної думки, то треба відмітити, що українські вчені твердо вірили в українську державність, підтримували внутрішню і зовнішню політику гетьмана П. Скоропадського, який активно сприяв її реалізації. Вчені приймали участь у створенні Партії народної свободи, де важливим гаслом було «...За сільську землю, за охорону праці, за припинення анархії та внутрішніх міжусобиць, за розвиток усіх виробничих сил країни ...». Особливо слід відмітити їхню участь у розробці принципів земельної реформи

¹⁷¹ Шарземань. 1-й Всеукраїнський Агрономическо-Экономический Съезд / Шарземань //Хозяйство. – 1917.№№43-46. –С.415

Української держави періоду гетьмана П.Скоропадського, а також розробці відповідних законів, серед яких варто відмітити ухвалений Радою Міністрів закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» та інших. Можливо, якби в теперішній незалежній Україні усвідомили ті принципи, в які формував Франкфурт, то не сталося б такого дикунства у земельній реформі, наслідки якої катастрофічні. Якщо тодішньому гетьману П. Скоропадському і його ідеологам земельної реформи ми приносимо подяку, то другого президента незалежної України ракетчика Л. Кучму та його консультантів – бухгалтера та ревізора за освітою, українці, не тільки селяни, будуть зневажливо згадувати за те, що вони не вивчили минулого досвіду і своєю аграрною реформою занастали село, селян перетворили у жебраків, соціальна інфраструктура на селі знищена, вщент зруйновані дороги, діти не народжуються, школи зникають.

З викладеного аналітичного матеріалу випливає не критика, а надання інформації для практики, оскільки «Врач нужен для того, чтобы лечить лихорадку, а не писать на нее сатиру»¹⁷². На прикладі вчених минулого і сучасності можемо сформувати принаймні чотири пропозиції. Перша, створити селянам належні умови для відновлення і розвитку села, яке гине внаслідок невдалої аграрної реформи. Друга, як і в роки Української народної республіки (1917-1921рр.), у нас тепер революційно-воєнний період, але якщо в минулому наука створювалась і працювала на соціально-економічний розвиток, то тепер ледь жевріє, вчені виїзять за кордон. Такого робити не треба, адже наука в усі часи потребує уваги, бо все минає, а наука вічна. Третя, у складний період минулого селекційно-дослідні станції створювались з метою проведення науково-дослідних робіт та виробництва власного елітного насіння, тепер же власне насіння майже зникло, кількість селекційних станцій зменшується, а їхню землю привласнюють

¹⁷² Наполеон Бонапарт. Максимы и мысли узника Святой Елены. С.Петербург, 2007,-С.124

окремі особи. Не слід такого терпіти і допускати. Основою відновлення системи українського насінництва є розширення площ посівів цукрових буряків як сировини для виробництва якісного цукру, кормів для тваринництва та біоенергетичних ресурсів, а також збільшення посівів цукрових буряків насінням української селекції. Четверта, у минулому клімат був відносно стабільний, тепер відбуваються різкі кліматично-погодні зміни (парниковий ефект, зниження вологості ґрунту, зменшення прісної води в річках, озерах і криницях), що впливатиме на рослини, які змінюватимуться. Немає сумніву, що це потребуватиме якісно нової селекційної роботи. Де проводити в новітніх природних умовах науково-селекційну роботу якщо зникнуть чи суттєво зменшаться селекційно-дослідницькі поля? На такі запитання теперішня влада має реагувати і давати відповідь.

Х. Українські цукрозаводчики у творчості М.В. Гоголя¹⁷³

*Всі оглухли – похилились
В кайданах ...байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
Т. Шевченко*

Десятиліття незалежності не принесли добра українцям, і головною причиною є забруднення їхнього життєвого простору, яке формувалось століттями, а тому воно вимагає самоочищення зсередини. Якщо нічого не робити, а продовжувати дотримуватися старої приказки «якось воно буде», то так буде, як писав Шевченко «Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі»¹⁷⁴. Незалежна Україна і її народ потерпають не тільки від матеріальної, але і від духовної скрути.

У травневі дні 2011 р. перевезення тіла Т. Шевченка до Канева було відзначено спогадами про сумну минувшину в місцях

¹⁷³ // Світогляд. №4, (42), 2013, - С. 36-45

¹⁷⁴ Осії. Глава XIV.

слідування траурної процесії: Ніжин, Носівка, Козелець, Бровари, Київ, Канів. Ніжин – місто, в якому здобував освіту М. Гоголь і з нього вирушив до російської столиці, де жив і творив в одні роки з Т. Шевченком, був з ним знайомий, надавав деяку допомогу. Було б вкрай незрозумілим, якби у спогадах про одного з великих українців на цій землі не згадати про іншого, не менш великого, - Гоголя. І згадав у своєму виступі лауреат Шевченківської премії, бандурист із Чернігівщини, заявивши перед сучасною ніжинською громадою, що Шевченко настільки великий, що його можна порівнювати із Шекспіром та іншими великими, але не слід порівнювати з Гоголем. Подібні виступи, висловлювання і дії деяких представників української інтелігенції свідчать, що незалежна Україна ще не визнає повною мірою Миколу Васильовича Гоголя як великого українського письменника.

Його велич засвідчується безліччю історичних реалій, про одну з яких піде мова. Вивчення початкової стадії виробництва цукру в Україні показує, що воно має тісний і безпосередній зв'язок з творчістю М. В. Гоголя (1809-1852), життя якого припадає на роки бурхливого розвитку цукрової промисловості. Перші українські цукрозаводчики дали письменникові багато інформації матеріального, соціального і культурного змісту для написання свого останнього знаменитого твору.

Відомі засновники знаменитих підприємливих родин Федір Степанович Симиренко (1780-1867) і Артемій Якович Терещенко (1794 - 1873р.) жили і працювали в епоху творчості видатного українського письменника М.В.Гоголя (1809-1852). Природно, письменник такого рівня не міг пройти мимо можливостей використати надзвичайно цікаві приклади для покращення паскудного життя, уже показаного ним у своїх знаменитих творах, а тому є всі підстави припустити, що саме перші українські виробники цукру стали прототипами позитивних героїв другого тому «Мертвих душ». Для цього, крім аналітичного припущення,

існує ще й чимало підтверджень як у творах письменника, так і в реальній діяльності підприємців та спогадах тодішніх відомих особистостей.

Найперше відмітимо, що художні твори і наявні листи свідчать про те, що Гоголь більше за все, у доборі героїв для своїх творів бажав залучити вихідців з простого народу, що, як він вважав, є фундаментом більш реального відображення дійсності та стійкого й ефективного розвитку в усіх сферах життєдіяльності людини. Саме такі якості Гоголь змальовує у другому томі «Мертвих душ», Якщо поглянути на аналітичну ретроспективу уважно, то стає зрозумілим, що у другому томі простежуються змальовані постаті колишніх кріпаків і простих козаків – знаменитих українських цукрозаводчиків Симиренка і Терещенка. Водночас у творі відсутні будь-які спогади про не менш відомих і дієвих на теренах України як у виробничих так і соціальних питаннях цукрозаводчиків Бобринських, які, як відомо, були вихідцями із багатих сімей графського достоїнства, крім того, вони ще й не українці.

Крім головних причин, які привели Гоголя до того, що він звернув увагу на українських цукрозаводчиків як на героїв свого твору, слід назвати, здавалося б другорядний, але все таки важливий факт. Перш за все, Гоголь полюбляв ласувати солодощами, й у його кишенях, особливо в дитинстві, завжди були різноманітні солодощі, які його приваблювали: *«живя в гостинице, он никогда не позволял прислуге уносить поданный к чаю сахар, а собирал его, прятал где-нибудь в ящике и порою грыз куски за работою или разговором. Происходило это, конечно, не от скупости. Гоголь никогда не был скупым»*¹⁷⁵. Так, Гоголь любив солодощі, цукор у нього не переводився, до нього він ставився особливо, хоча в листах про цей продукт, а також про тих, хто його виробляє – ні слова, – у цьому весь Гоголь..

¹⁷⁵ Смирнова А.О. по записи П.А. Висковатова. Рус. Стар..1902, сент.,488,492.

Як аналітик та історик Гоголь дає обґрунтування фундаментальної бази стійкої підприємницької діяльності родин Терещенків і Симиренків, вкладаючи в слова одного зі своїх героїв пояснення: *«Это закономерный порядок вещей, – сказал Скудронжогло. – Кто родился с тысячами, воспитался на тысячах, тот уже не приобретет: у того уже завелись и прихоти, и мало ли чего нет. Начинать нужно сначала, а не с середины. Снизу, снизу нужно начинать.... Как выдержишь на собственной коже то да другое, да как узнаешь, что всякая копейка алтынным гвоздем прибита, да как перейдешь все мытарства, тогда тебя умудрит и вышколит так, что уж не дашь промаха ни в каком предприятии и не оборвешься.... С копейки нужно начинать».*¹⁷⁶

І справді, перші представники української цукрової промисловості Терещенко і Симиренко розпочинали свою справу з копійки, краще сказати, з нічого. Водночас ті підприємці Росії, які розпочинали виробництво цукру з великими грішми і підтримкою впливових осіб, будучи спадкоємцями великих правителів чи поміщиків, олігархів, не досягали успіхів, їхнє виробництво занепадало і продавалось за безцінь. Винятком із такого правила були цукрозаводчики Бобринські, але вони перенесли своє виробництво з Росії в Україну і тим багато виграли.

Немає сумніву, Гоголя приваблювала інформація, що недавні кріпаки і бідні козаки утворили найбільші в імперії підприємницькі структури – «Фірма братів Яхненків і Симиренків» і «Товариство братів Терещенків», де крім виробництва вирішувались ще й значні найновіші соціальні проблеми для спеціалістів і робітників. Їм уже належали сотні тисяч десятин землі, цукрово–рафінадні і промислові заводи в Київській, Чернігівській, Подільській, Волинській і Курській губерніях.

¹⁷⁶ Гоголь Н.В. «Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда», М., Т.6. – С.202.

Для ведення своєї справи підприємливі Смиренки і Терещенко ще перед відміною кріпацтва 1861 р. розпочали скуповувати у багатьох поміщиків землі, запущені невеличкі заводи і винокурні, вони їх одночасно модернізували і будували ще й нові підприємства. Таку підприємливість держава заохочувала, надаючи спеціальні кредити. Здається важко заперечити, що Гоголь, виходець із поміщицької сім'ї, цікавився розширенням цукрового виробництва власниками відомих фірм, які скуповували землі для вирощування цукрових буряків, як сировини для цукрових заводів та інших продуктів сільського господарства, за що їм стали дорікати. Тому у слова свого героя Скудронжогло митець вклав відповідь на зауваження в розмові про причини відмови подальшого розширення свого господарства: *«У нас дворяне и без того уже кричат на меня, будто я пользуюсь крайностями и разоренными их положеньями, скупаю земли за бесценок. Это мне уж наконец надоело¹⁷⁷»*.

А розширення земель і будівництва було потужним, щоб викликати заздрощі серед поміщиків, особливо збіднілих. Ще у 1835 р. Артемій Терещенко придбав маєток і землі навколо Хутора Михайлівського, неподалік від залізничної магістралі Київ-Москва, вздовж якої будувались його цукрові та рафінадні заводи. Для доставки на ці заводи цукрових буряків, вирощених на родючих південних землях, підприємницька родина за власний кошт створювала цілу систему комунікацій поряд із губерніями Росії: будувались вузькоколіїні залізничні гілки Ворожба–Тьоткіно–Середина Буда, а також Вороніж–Глухів–Шалигіно; вимощувались шосейні і ґрунтові дороги; прокладались телеграфні лінії. Про це було відомо в усій імперії, – знав про такі дива і М. Гоголь.

Те, що письменник бачив і що чув про новації знаменитих родин, мандруючи Україною, поклато початок його роздумам над продовженням свого знаменитого твору. Спочатку він спостерігав,

¹⁷⁷ Гоголь Н.В. «Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда», м., Т.6, - с.197

слухав, обдумував, але мовчав, адже про нього, як ні про кого іншого, сучасники писали: *«Гоголь часто не договаривал того, что хотел сказать, опасаясь, что ему не поверят, и что его истина останется не принятой. ... Замкнутость в нем доходила до высшей степени»*¹⁷⁸. Загадковість митця слід враховувати, коли треба відповісти на запитання: про кого і про що пише Гоголь, а головне, що хотів показати, адже кожен його твір одягнений у покривало таємничості, і про це можемо довідатися з листа до мами ще із Ніжина 1 березня 1828р., в якому він писав: *«Я почитаюсь загадкою для всех; никто не разгадал меня совершенно»*¹⁷⁹

У читачів може виникнути питання: «Чи знав М. Гоголь про діяльність підприємців Смиренків і Терещенків»? Відповідь може бути єдиною – знав! І підтвердженням цьому є наступне. Перш за все, бурхливий розвиток цукрового виробництва в ті часи був на устах у всіх, про солодкий продукт говорили й у салонах, і в дружніх розмовах, і на сходках. Крім того, високий рівень виробництва і соціальних нормативів, небачених у період кріпацтва і після нього, інші прояви турботи про людину, не могли не звертати уваги інтелектуальних людей того часу.

Близький друг Гоголя М. Максимович був знайомим з одним із перших осіб цукрової імперії Смиренків – Платоном Смиренком, за порадою якого в 1859р. до Млієва приїздив Тарас Шевченко, якого приймали з радістю і великим комфортом. Для прогресивних людей там було на що подивитись, адже, як писали тоді, великий поет відвідав заводські приміщення, оглянув містечко, ознайомився з життям робітників і радісно сказав Кіндрату Яхненку, який його супроводжував, обнявши підприємця: *«– Батьку! Що ти тут нароби! – і на його очах*

¹⁷⁸ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.3, -С.393.

¹⁷⁹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т., -С.408.

з'явилися слюзи»¹⁸⁰. Гоголь бував у Києві у Максимовича, проживав у нього немало днів, а тому не могли друзі не поговорити про Смиренка й інших цукрозаводчиків. Більше того, це була епоха Шевченка і Гоголя, а тому не могло бути так, що один мав відомості про знаменитих підприємців того часу і їхні справи, а інший про них не відав.

Великий Гоголь знав свою Україну, вивчав не тільки її історію, але й новації, перший том «Мертвих душ» писав на матеріалах своєї батьківщини, і про це є безліч прикладів. Скажімо, в 1835р. Гоголь збирається на Кавказ, але, як завжди, він приймає незрозумілі для інших рішення та їде до Криму. Після повернення відвідав інші місця України й уже з Полтави 15 липня 1835р. написав Жуковському: «Сюжетов и планов во время езды ужасное множество, ...и только десятая доля положена на бумагу и жаждет быть прочитана вам»¹⁸¹. Чи можна піддавати сумніву факт, що Гоголь, мандруючи українськими просторами, уже працював над другим томом «Мертвих душ»?

Повертаючись з Ієрусалиму, Гоголь 12 квітня 1848р. зупинився в Одесі. Тут він зустрічається з багатьма відомими людьми міста, зокрема з братом О.Пушкіна Л.С.Пушкіним, цікавлячись історичними місцями міста, його культурою, книгами. Він, звичайно, бував у магазинах, знайомився з відомими людьми міста.

Для письменника було що побачити і почути в Одесі, а тим більше, якщо у нього уже визріла цілеспрямована думка щодо свого твору. В цьому причорноморському місті чимало історії родини Смиренків, яка, звільнившись від кріпацтва, з нуля розпочала підприємницьку діяльність: відомості про знатного представника родини Смиренка Федора, який, працюючи на графа, назбирав грошей і орендував декілька млинів на річці Вільшанка; тут 1832р.

¹⁸⁰ Чалый М. Посещение Т.Г.Шевченком сахарного завода Яхненка и Смиренка.// Киевская старина.-1889,-№2.-с.461.

¹⁸¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.3, -С. 507.

колишні кріпаки одержують статус купців першої гільдії і звання почесних громадян Одеси за зусилля у становленні та розвитку самоврядування міста.

В Одесі можна було довідатися, що перші Симиренки йшли до свого статусу важко, але вперто: спочатку придбали у графа Бобринського на 280 тис. цукру-рафінаду, вигідно продавши його в Одесі. Підприємливий син Федора Платон запропонував родині, що їй слід не тільки продавати чужий цукор, а краще виробляти свій і його продавати, отож пропонував розпочати цукрове виробництво. І разом з братами Яхненками справу розпочали: у 1843р. збудовано перший в Україні та Росії механічний пісочно-рафінадний завод в Ташлику неподалік Сміли; у 1846 р. розпочав діяти машинобудівний завод у Млієві; у 1848 р. ввійшов до діючих підприємств Городищенський пісочно-рафінадний завод поблизу Млієва. Уже в 30-х роках ХІХ ст. фірма мала торгові магазини і склади на всій території України, тільки в Одесі було шість магазинів, жваво велась торгівля за кордоном. В кожній лавці великих міст Російської імперії красувались конусові форми цукру: Москва, Харків, Нижній Новгород, Київ, Єлисаветград, Одеса тощо. В ті роки в імперії тільки й говорили про цукор, його виробництво і виробників, які були шановані в різних прошарках суспільства.

Колоритна палітра розгалуження цукрової промисловості приваблювала погляди інтелектуалів. Перебуваючи з 10 до 25 травня 1848р. у своїй Василівці, Гоголь часто навідувався до Полтави та інших міст України. Після цього виїхав до Києва, де зустрічався з професорами Київського університету, до якого мали відношення меценати Терещенко і Симиренко. Немає сумніву, щоб Гоголь, мандруючи просторами своєї країни, де вели власну справу відомі господарники і меценати, не використав можливість побачити те, що його цікавило тривалий час під час роботи над своїм твором. Не випадково художні нариси у творі свідчать про те,

що письменника цікавили вихідці з кріпаків і нащадки простих козаків, які, не маючи спеціальної освіти, будували заводи і гілки залізниць, шосейні шляхи і житло для робітників, створювали новітні соціально–економічні структури, формували високий життєвий рівень для простого народу.

Повсюди з'являлись новації, адже всі, хто побував у той славний час у Києві, намагався побувати в Городищі, де побачене дивувало своїми новаціями фірми Симиренків: корпус головної контори; семиповерховий цукровий завод; цехи машинобудівного заводу; на 260 десятинах землі збудовано близько ста п'ятдесяти будинків з городами і садами для робітників і службовців фірми; працюють шестилітня школа, магазини і лікарня; дивує самодіяльний театр; заводська територія освітлюється газовими ліхтарями, що було диковинкою навіть для жителів великих міст. Про те, що Гоголь все таки не проминув дивовижні новації, свідчить текст у другому томі «Мертвих душ» про небачене соціальне благо. В маєтку Скудронжогло навкруги все нагадувало про багатство і новинки: *«Все тут было богато: торные улицы, крепкие избы; стояла ли где телега – телега была крепкая и новенькая, ... рогатый скот как на отбор. Даже мужичья свинья глядела дворянином... От изб до господского двора потянулись рабочие дворы. На крыше большой фонарь, не для видов, но для рассматривания, где и в каком месте и как производились работы»*¹⁸².

Чи не ці дивовижні справи спонукали Гоголя написати П.О. Плетньову із Василівки: *«Брался было за перо, но ...я еще не готов; а между тем чувствую, что, может, еще никогда не был так нужен труд, составляющий предмет давних обдумываний моих и помышлений, как в нынешнее время»*¹⁸³. Над чим уже давно думав і куди летіли помисли великого мислителя?

¹⁸² Гоголь Н.В. «Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда», м., Т.6, -С., -С. 183.

¹⁸³ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.316.

Адже і «Ревізор», і перший том «Мертвих душ» уже читали на просторах імперії. Немає сумніву, що це були роздуми над побаченим на підприємствах фірм Симиренків і Терещенків, для використання у другому томі «Мертвих душ». Адже коли Гоголь повернувся до Одеси після Ієрусалиму і проживав у флігелі дому Толстої, то в одній із кімнат письменника біля вікна стояла конторка з ясена, *«на которой лежала толстая тетрадь в полулисте»*¹⁸⁴. Не дуже практикував Гоголь попередні записи думок, як це роблять інші митці, він переважно зразу записував свої думки в товстий зошит, але довго над ними розмірковував. Це був період, коли Гоголь посилено працював над другим томом «Мертвих душ», і його цікавило все на українських теренах, про що є безліч письмових свідчень.

Відомості, що Гоголь знав про виробничу і соціальну діяльність українських цукрозаводчиків, особливо їхнє меценатство, можливо і бачив багато чого, свідчать цікаві факти, раніше мало помітні в його поведінці. Після поїздки територією України, перебування в Одесі, Полтаві та інших містах, про які ніде не згадано, у Гоголя почали виявлятися якості, яких у нього раніше не було, в усякому разі яскраво виражених. Він уже став виявляти особливу турботу про людей, не стільки про бідних, його відносини до них завжди були добрими, але тепер він турбувався про трударів, на практиці почав виявляти, можна так сказати, елементи меценатства. Як пише його сестра О.В. Гоголь-Головня, *якось брат попросив у мами і сестер піввідра наливки і напекти пиріжків із сиром. Коли все приготували, то «велел позвать тяглых мужиков, то есть тех у кого рабочие волы, на крыльце поставил наливку, угощал их, они пили ...потом брат дал каждому по два рубля и сказал: – спасибо вам, что вы своими волами моей матери орали. .. Со временем брат присылал матери денег, чтобы она накупила хоть по теленку тем мужикам, у кого не было скота, а*

¹⁸⁴ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.311.

мне прислал пятьдесят рублей, чтобы я по усмотрению своему помогала нуждающимся»¹⁸⁵.

Що вплинуло на Гоголя для таких дій?, – адже відомо, що він, побувши в Ієрусалимі, був розчарованим побаченим, не дуже багато він давав на церкву, немає прикладів, що він їздив селами Росії і чинив подібне. Водночас немає сумніву, що Гоголь знав, можливо бачив, ті соціальні умови, які створювали своїм робітникам Смиренки і Терещенко, яким письменник, виходець із поміщицької сім'ї, намагався наслідувати. Все свідчить про єдине: роздуми митця, зібрані матеріали і дії меценатства самого письменника – це український варіант другого тому «Мертвих душ», що і викликало величезний супротив усіх росіян. Чомусь про це ніхто не писав і не пише, лише змальовується знищення самим автором твору, але хто привів до такого стану митця, - ніде ні слова. На жаль, українці дотепер також продовжують вірити у казочки, вигадані росіянами.

Усе надумане розхитується реальними подіями, які використані для написання твору. Після перебування довгий час у Василівці, звідки він навідувався до багатьох місць України, Гоголь відбув до Москви разом із Данилевським, але з заїздом в його село Сварків, що недалеко від Глухова. З усього видно, що у Гоголя були важливі справи в цій частині земель, але родичі та сусіди Данилевського, які наїхали, завадили надати їм уваги, а тому письменник був дуже незадоволений. Адже всі знали, що в Глухові і навколишніх губерніях, біля кордону з Росією, відбувалась велика підприємницька діяльність сімейства Терещенків, які розширювали свої земельні угіддя, розвивали торгівлю, розширювали вирощування цукрових буряків і виробництво цукру.

У Глухові був центр, в якому жили і трудилися, з якого, мов із пташиного гнізда, вилітали прості, колись бідні козаки, на широку дорогу життя, звідси вони розпочинали майже з нуля свої

¹⁸⁵ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т. 4, -С.320.

підприємницькі, соціальні і меценатські дива. Саме в Глухові Артемій Терещенко і його старший син розпочинали торгувати з ручного візка, а невдовзі вони уже організовували численні валки на південь із зерном та іншими продуктами, а назад доставляли рибу і сіль. Перший із родини, Артемій Якович, став купцем першої гільдії, одержав дворянське спадкове звання для себе і синів. У нього було три сини – Ніколо, Федір і Семен. Найвідомішим був Ніколо Артемович, який народився в Глухові 1819 року і саме з його ім'ям пов'язано відродження цього міста, яке у XVIII столітті було столицею українських гетьманів. В цьому місті він закінчив училище, був людиною унікальної працьовитості, з широким діапазоном мислення і роботи в промисловості, практичній, економічній і управлінській діяльності, що дозволило йому дев'ять років бути бургомістром і дванадцять років – міським головою Глухова. Але високі здібності Ніколо Терещенко вимагали більших масштабів.

Письменник мандрує Україною, позаду залишились Крим, Одеса, Київ, Полтава, Василівка, Глухів, закінчилось коротке перебування в Італії, й уже з Москви 29 жовтня 1848р. він пише А.М. Вієльгорському: *«Еще нет этого благоприятного расположения духа, какое нужно для того, чтобы творить. Но душа кое-что чувствует, и сердце исполнено трепетного ожидания этого желанного времени»*¹⁸⁶.

І ось очікуваний час настав, про нього Гоголь 20 листопада 1848р повідомляє П.О Плетньову: *«Соображаю, думаю и обдумываю второй том «Мертвых душ»*¹⁸⁷. Приємна хвиля чуток дійшла до інших знайомих, і 29 листопада 1848р. В.С. Аксакова пише М.Н. Карташевській: *«Он твердо намерен продолжать «Мертвые души»*¹⁸⁸, вважаючи таке рішення Гоголя особливо важливим. Це єдине, хоча і доволі загальне, але надто цінне

¹⁸⁶ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.328.

¹⁸⁷ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.328.

¹⁸⁸ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.329.

повідомлення про початок роботи над твором, але про героїв, місцевість, час і події – ні слова, сучасники письменника помітили, що *«Гоголь терпеть не может говорить о литературе, в особенности о своих произведениях»*¹⁸⁹.

Яскраво простежується, що Гоголь, перед тим як розпочати писати другий том «Мертвих душ», побував в Ієрусалимі, проїхав усю Україну з Півночі на Південь і назад. У той славний час у нього уже визрівали загальні відомості й мета написання твору, думками жив зі своїми героями, про яких у вузькому колі, в розмові про другий том підкреслював, що *«надеется вывести в нем личности крупнее предшествующих»*¹⁹⁰, а особисто архимандриту Федору повідомив про намір *«привести своих героев к столкновению с истинно хорошими людьми»*¹⁹¹. Звичайно, «хорошие люди» його твору були українські підприємливі люди, про яких письменник ще більше дізнався під час мандрівок просторами України впродовж 1848 року. Якщо ми порівняємо героїв другого тому зі знаменитими українськими господарями, то все стає на свої місця, і ми переконуємося, що і перший, і другий томи «Мертвих душ» змальовані на прикладах українських господарів. Більше того, ці твори жодного відношення до Росії не мають, окрім мови і місця читання творів, а також змальованої нетерпимої національної і соціальної ситуації в імперії, лінощів, паскудства.

Читаючи другий том, переконуєшся, що Гоголь здійснив свої наміри, але які, мабуть, дуже не сподобались усім верствам росіян. У своєму творі Гоголь протиставив двох поміщиків: з однієї сторони Тентетнікова й інших, *«принадлежащих к семейству тех людей, которых на Руси много, которым имена – увальни, лежебоки, байбаки и тому подобное»*¹⁹²; з іншої сторони,

¹⁸⁹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.329.

¹⁹⁰ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.334.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹² Гоголь Н.В. «Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда», м., Т.6, -С. 131.

Скудронжогло – *«всезнай, такой всезнай, какого вы нигде не найдете. Он ... знает, какую почву что любит, какое соседство, для кого нужно, поблизости какого леса нужно сеять какой хлеб. У нас у всех земля трескается от засух, а у него нет»*¹⁹³. Тентетніков – це представник героїв «Ревізора» (Городничий та ін.) і першого тому «Мертвих душ» (Чічіков та ін.), Скудронжогло – це українські цукрозаводчики, господарники і меценати.

Більше того, Гоголь дає відповідь і на інше питання, – *«оживет ли, как следует, Павел Иванович?»*, – поставлений перед письменником архимандритом Федором, якого, на диво, цей персонаж чомусь дуже хвилював. У творі письменник показав, з чого розпочинається духовне перетворення Чічікова після зустрічі з Скудронжогло. Не хтось інший, а саме Павло Іванович був захоплений цією зустріччю, що видно з його міркувань стосовно нового поміщика: *«Это был первый человек во всей России, к которому почувствовал он уважение личное. ... Собственно за ум он не уважал еще ни одного человека. Скудронжогло был первый. Чичиков понял и то, что с таким нечего толковать о мертвых душах»*.¹⁹⁴ А здивувати Чічікова було чим, адже в господарстві Скудронжогло, де особливої уваги заслуговували й організація, і технологія робіт, ще й турбота про робочий люд. А де подібні новації можна було побачити, окрім як на українських цукрових заводах, діяльність яких високо оцінювали за кордоном, де на високому рівні вирішували соціальні питання, рівних яким не було в усій імперії.

Ідею двох протилежних героїв Тентетнікова, Скудронжогло та інших, митець вирішував, змальовуючи їхні світлі та сірі сторони життя, прикладами їхньої ж діяльності. Найбільш підприємливі нагороджувались особливими якісними епітетами, майстерністю змальовувати які неперевершено володів Гоголь: *«Завели конторы*

¹⁹³ Там же, -С. 183.

¹⁹⁴ Гоголь Н.В. 2Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда»,М., Т.6, - с.203.

и присутствия, и управителей, и мануфактуры и фабрики, и школы, и комиссию, и черт их знает что такое. Точно как будто бы у них государство какое. Как вам это нравится?... А кто их заводил (эти заводы)? Сами завелись: накопилось шерсти, сбыть некуда, я и начал ткать сукна,...по дешевой цене их тут же на рынках у меня и разбирают... Изумительнее всего то, что всякая дрянь дает доход! ...Мастеров я не выписываю из-за границы. А уж крестьян от хлебопашества ни за что не оторву. На фабриках у меня работают только в голодный год, все пришлые, из-за куса хлеба»¹⁹⁵.

Навдивовижу точно перераховано все, що можна було побачити недалеко від Києва в Городищі, де розгорнула свою діяльність фірма братів Смиренків або в інших місцях фірми Терещенків. Саме для заробітків на цукрових заводах Терещенків працювали в основному сезонні робітники переважно з Чернігівської губернії та Білгородщини. Робітники, що прийшли з глухих сіл, бачили багато дивовиж. Підприємець створював робітникам можливості не тільки для заробітку хліба, але ще й надавав їм соціальні послуги на рівні високих нормативів, створюючи належні умови для роботи, заробітку, відпочинку, лікування, навчання, кожен користувався небаченим у селах житлом. Скажімо, на заводах, розташованих в Городищі, батьківщині Смиренків, проживали робітники підприємств фірми: там діяв паровий млин, працювали магазини, де можна було придбати все необхідне за собівартістю; була лікарня на сто ліжок; діяли самодіяльний театр та шестирічна школа, де працювали учителі з університетською освітою, дехто з них пізніше ставали професорами Київського університету; звичайно не обійшлося і без церкви святого Стефана. Заводська територія і містечко освітлювались газовими ліхтарями, що було диковиною навіть для великих міст.

¹⁹⁵ Гоголь Н.В. «Мертвые души» Том второй. Собр. соч. в 8-и томах «Правда», М., Т.6, - с.193-194.

На деяких рафінадно-цукрових заводах Симиренків і Терещенків діяли соціальні норми, яких не було і за кордоном – дивина та й годі. Жили сезонні робітники в просторих казармах, в яких були кухні, зали для харчування, електричне освітлення, парове або пічне опалення, електричні вентилятори. Кожному робітникові надавали ліжко, постіль, ящик для особистих речей. Було встановлено, що санітарна норма повітря має бути від 27,54 до 35,64 кубометрів на людину, і просторі казарми дозволяли дотримуватись таких норм. Працювала баня і пральня з механічним віджиманням білизни. Не випускались з уваги такі важливі соціальні питання як освіта й охорона здоров'я, діяли початкові школи і лікарні; характерним було якісне харчування - робітники одержували харчі із загальної кухні з розрахунку на одного робітника: 1,2-1,4 кг хліба, 200-400 г м'яса, 40 г сала і різні овочі щоденно.

Усе це, можливо, в загальних рисах було відомо Гоголю, який уже розпочав працювати над другим томом «Мертвих душ», про що нагадує зошит, в якому записана третина матеріалів, зібраних для написання твору; визначені загальні характеристики героїв твору; закінчилось відвідування великих міст в Україні для збору матеріалів; повідомлено друзів, що другий том пишеться. І тільки після цього поширився слух, що Гоголь нарешті надумав поїздити територією Росії, але як повідомив Я. К. Грот П.О. Плетньову 28 юня 1849р.: *«Собирается поездить по России, но еще колеблется, ехать ли, ибо дорожит временем, а жизнь коротка»*¹⁹⁶. Треба знати Гоголя, він українець, який тільки через рік після того, як розпочав працювати над другим томом, відчув якусь потребу поїздити, вивчити країну і її народ, тобто Росію, про яку нібито пише комедію. Знаючи Гоголя, все це змушує сміятися під впливом ще не закінченої комедії, навіть підготовку до написання якої митець перетворив у сміх. Адже нікуди він не поїде, цього йому

¹⁹⁶ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.337.

уже не потрібно, він описує ту країну і той народ, про який він знає все, – Україну. Негативні ж герої, Чічіков, Городничий та інші – у нього навкруги в Москві та Петербурзі.

І справді, Гоголь нікуди не поїхав, і коли Я.К. Грот влітку 1849р. навідався до Гоголя, то почув дивовижні слова: *«Он жаловался, что слишком мало знает Россию; говорил, что сам сознает недостаток, которым от этого страдают его сочинения. ... чтобы лучше узнать Россию и русский народ, мне необходимо было бы путешествовать, а между тем уже некогда: ... время нужно, чтобы писать»*¹⁹⁷. Дивина, адже не буває, щоб письменник, а тим більше Гоголь, писав про народ і країну, не знаючи їх, він же, навпаки, розповідає, що уже пише, і часу для мандрівок у нього немає. Постає закономірне питання, - про що ж він пише, коли не має матеріалів, не знає народу, не знає країни? Він пише про Україну і її народ, маючи намір показати, що і його народ, і він сам не малороси, а вище великоросів, протиставляючи їх в особистостях своїх героїв.

Знаменитий твір пишеться, своєму оточенню Гоголь висловив думку, що буде вивчати Росію і її народ на матеріалах, які будуть надсилати йому друзі та знайомі. І, на диво, зразу ж з'явився такий знайомий, якийсь Протопопов Д. С., який проживав і працював у багатьох губерніях і мав багато матеріалів для вивчення Росії, давши обіцянку надіслати їх письменникові. Проте, не дивлячись, що володар цінних матеріалів бажав зустрітися з письменником, зустріч так ніколи й не відбулася з вини Гоголя, для якого цей матеріал і не був необхідний. Відносно реальних намірів вивчити Росію і її народ бачимо з відповіді на лист Грота, де Гоголь висловився про думку Протопопова стосовно російського народу: *«Благодарю вперед за предстоящее знакомство с Протопоповым, которого я непременно отыщу. Его замечания о русском народе, приложенные в вашем письме, совершенно верны, отзываются*

¹⁹⁷ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.337.

большой опытностью, а с тем вместе и ясностью головы». Той, хто висловлював думку про російський народ, мабуть і не здогадувався, що Гоголь завжди мав тільки свою думку про все, звичайно, мав він уже тверду думку і про російський народ, а тому так саркастично оцінив добрі наміри автора іншої думки.

Все ж таки Гоголь поїхав просторами Росії й у середині літа 1849р. направився в Калугу, але уже з портфелем, в якому лежить рукопис другого тому знаменитого твору. Може виникнути питання про причину появи М.В. Гоголя, великого шанувальника цукру, в Калузькій губернії з варіантом другого тому «Мертвих душ», про що писав Д. О. Оболенський: *«В 1849 году, проездом через Калугу я застал Гоголя, гостившего у А.О. Смирновой, и обещал ему на обратном пути заехать за ним, чтобы вместе отправиться в Москву. ...главная забота его заключалась в том, как бы уложить свой портфель так, чтобы он постоянно оставался на видном месте.... Портфель этот заключал в себе только еще вчерне оконченный второй том «Мертвых душ»¹⁹⁸.*

Будучи ще й любителем докопуватися до істини, письменник можливо і з'явився в Калузькій губернії з чорновим варіантом другого тому, щоб доповнити новими фактами. Основна ідея, яка його турбувала і привела до Калуги, з'явилась значно раніше, коли він навідувався на Полтавщину і Київщину, особливо під час подорожування просторами України у 1948р., де він одержав відомості про цукрове й інші види виробництва, про господарів Симиренків. Проте він мав намір ще й познайомитися більше з сімейством Терещенків, перевірити, переконатися у своїх думках про них. Саме неподалік Калузької губернії було багато земель і підприємств відомих на той час господарів Терещенків, які в Калугу та інші міста Росії привозили свої товари, де з торговими людьми можна було поговорити і багато про що довідатися.

¹⁹⁸ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в четырех томах, «Правда», 1990.-С.357.

Працюючи над варіантом другого тому в Калузі, Гоголь не їздив селами і містами, але з великою охотою розмовляв з усіма на постійному дворі, хоча, як відомо, він відзначався сором'язливою і трохи відлюдною вдачею. Бесіди давались не легко, тому, нагадуючи своє відношення до різних розмов з незнайомцями, письменник пояснював: *«Мне это вовсе неинтересно, - говорил он, как бы оправдываясь, - но мне необходимо это для моих сочинений. В Калуге он как-то перезнакомился в гостинном дворе со всеми купцами и лавочниками»*¹⁹⁹. І тут, природно, виникають питання: перше - який твір на той час найбільше потребував додаткових пояснень, нової інформації, й друге - про що розмовляв Гоголь з купцями, що необхідно було додатково для його твору? Природно, відповідаючи на перше питання, можемо сказати, що це зміст твору, який письменник уже віз у портфелі з Калуги в Москву – другий том «Мертвих душ». Що ж стосується другого питання, то тут цікаво, – яку інформацію одержував Гоголь у купців і крамарів міста Калуга для свого твору? А розпитувати було про що і про кого, адже неподалік в українських губерніях, що на кордоні з Росією, зосереджувалась підприємницька діяльність відомих фірм Терещенків і Симиренків. У Калугу та інші міста Росії доставляли товари українського виробництва, й у купців, що їх привозили, була можливість багато чого довідатись про відомих підприємців.

Адже в Російській імперії тільки сімейній групі Терещенків належали три великі центри виробництва цукру: перший центр – у Курській губернії (тепер територія Росії), керував ним син Артемія Семен і три його сини; другий центр – на правому березі Дніпра (в трикутнику Житомир-Вінниця-Черкаси), яким управляв Федір; третій центр – землі та підприємства на лівому березі Дніпра південніше Глухова, а також у Чернігівській і Харківській губерніях, де заправляв Ніколо. В той славний період там скуповувались землі та примітивні цукроварні, а поряд будувались

¹⁹⁹ Смирнова А.О. по записи П.А. Висковатого. Рус. Стар. 1902, сент., -С. 488.492

нові заводи і реконструювались старі, починалось велике цукрове виробництво, велась торгівля виробленою продукцією, провадилась соціальна і меценатська робота.

Отже, прибувши із Москви до Калуги, Гоголь опинився неподалік Курської і Сумської губерній, де творили підприємницькі й торгові чудеса в Глухові Артемій Терещенко і його сини Нікола та Семен. Торгівля сприяла формувати капітал, щоб робити добрі справи. Було відомо, що попри примхи погоди і неспокій на дорогах їхні вантажі завжди доставлялись до місць призначення – великих міст Російської імперії. Через Калугу доставлялись товари в Москву і Петербург. Особливої уваги підприємці надавали постачанню до південних міст України, які будувались і розширювались – Одеса, Миколаїв, Херсон, Єкатеринослав (Дніпропетровськ), Єлисаветград (Кіровоград). Все свідчило, що Артемій і його сини користувалися репутацією надійних постачальників і чесних партнерів. Про добрі справи родини Терещенків знала Імперія, звичайно, що Гоголь також зібрав відомості про їхні добрі справи, мандруючи українськими південними степами. Аналітичний розум Гоголя, його допитливість не могли обминути підприємливих представників сімейства Терещенків – це головна причина появи Гоголя поблизу широких їхніх володінь і підприємств.

Знаючи про добру репутацію Артемія Терещенка, як настирного і вольового старого козака, який добре вивчив торгові маршрути на південь імперії, цар Микола I, коли в 1853 р. розпочалась Кримська війна, доручив Терещенку постачання російських військ хлібом і дровами. Історії відомо, що армія за всі три роки війни ніколи не залишалась без харчування і тепла. В результаті засновник роду Артемій Якович Терещенко розбагатів під час Кримської війни на поставках продовольства і корабельного лісу для російських військ, що дозволило йому надалі займатися

улюбленою справою цукроваріння й іншими галузями промисловості

На прикладі відомих підприємців тодішньої Малоросії – енергійних родин Симиренків і Терещенків, яких Гоголь і показав у другому томі «Мертвих душ», порівнюючи їх з Тентетніковим і такими як він, «*которым имена – увальни, лежебоки, байбаки*». Звичайно, що це було не до вподоби росіянам. «*Такі Гоголівські порівняння вкрай не подобалися російській інтелігенції, хоча вголос про це не мовилося*»²⁰⁰; але саме це викликало роздратування і вовчу ненависть до письменника, що зрештою вплинуло на його долю й у ранньому віці звело його в могилу. Багато доброго і славного зробив Гоголь для свого народу, своєї країни, але українська творча еліта дотепер критично ставиться до письменника із-за того, що він писав винятково російською мовою та, мовляв, забув Україну.

Проте це зовсім не так, адже, як показано вище і буде видно в наступних матеріалах, нікого і нічого він не забув, це не в його стилі. Адже коли він прийняв рішення писати другим томом «Мертвих душ», то зразу повідомив П.О.Плетньову: «*Прежде чем примусь серьезно за перо, хочу назвучаться русскими звуками и речью. Боюсь нагрешить против языка*»²⁰¹.

З цього приводу найбільше цікавлять два питання: чому він писав винятково російською і водночас боявся якось не так використати російську мову. Відповідаючи на перше питання, відмітимо, що Гоголь у своїх творах показував нелегке життя українців імперії, де їм доводилося викручуватися, вдаватися до хитрощів і навіть неприємностей, щоб якось існувати, і про це письменник намагався донести не стільки українцям, скільки росіянам, він також висміював паскудство в імперії, що також треба було донести до влади і еліти Російської імперії. Справедливо

²⁰⁰ Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь. (Розгадки таємниць). КНЕУ, К., 2011, -238

²⁰¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, «Правда», 1990. Т.4, -С. 328

припустити, - письменник розумів, що його твори українською мовою далі «українських хуторів» не дійшли б, а їхній вбивчий сміх не доходив би до тих, кому він адресувався, а тому був би не той ефект.

Відповідаючи на друге запитання, слід пам'ятати, що Гоголь не любив вивчати мови, вони, мабуть, важко йому давались, що виявилось ще під час навчання в Ніжині. В щоденному спілкуванні недостатньо спілкувався російською із-за того, що тільки третину свого життя бував у Росії, решту – в Україні та Європі, а щоб не відставати, він все писав російською, тренувався. Це підтверджується ще й тим, що письменник був українцем, якого росіяни називали не інакше як «хохол», жив він українською культурою, в російському ж середовищі почував себе не вдома. Це помітив М.В. Берг: *«Он держал себя большею частью в стороне от всех. ...Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (О,М, Бодянский). ...они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь при мне ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов»*²⁰². Якщо в компанії не було жодного малороса, то Гоголь не довго засиджувався на вечорах, залишав усе.

Підтвердженням того, що Гоголь вважав себе українцем, писав про українців, їхнє рабське становище, зробив для України й українців багато добрих справ, свідчать його слова, сказані хлопчикові, що був його камердинером, після спалення рукопису другого тому «Мертвих душ», які він промовив після довгого і нерухомого сидіння перед спаленим твором: *«Негарно ми зробили, негарно, недобре діло»*²⁰³. Не слід нікого переконувати, що кожна людина промовляє істину, яка сидить глибоко в ній, тільки в

²⁰² Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в четырех томах, «Правда», 1990. Т.4, -С.330

²⁰³ Графиня Е.В.Сальяс – М.А. Максимовичу. Рус.Арх., 1907, 111, 437; Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в четырех томах, «Правда», 1990, -С.487

останні хвилини життя. Так і великий Гоголь, який був рабом імперії, як і весь його народ, заговорив наприкінці творчого і життєвого шляху мовою свого народу, про який він писав усе своє коротке життя, усвідомлюючи його рабське становище. Тому навряд чи мають рацію ті, хто й досі не сприймають Гоголя українським генієм здебільшого за те, що він писав не українською, а російською мовою.

Наша рефлексія у визнанні, без якихось умовностей і застережень М.В. Гоголя великим українським письменником має бути звернена до інших великих українців. Зокрема, Станіслава Оріховського, який проживав на польській території, недостатньо знав польську мову, писав переважно латиною, але добре знав українську і перекладав з української на латину, думав та писав латиною про Україну і українців. Він вважається українським письменником, істориком і філософом. 500-річчя від дня народження його буде відзначатися у 2013 році. Микола Гоголь народився, проживав в Україні, Європі та Росії, писав російською, хоча знав її не дуже добре,

Ставлячи за мету виправити суспільство і його відношення до праці, Гоголь відчув тягар, непосильну ношу. І це правда, оскільки зразу після смерті Гоголя І. Аксаков писав І. Тургенєву: *«Он изнемог под тяжестью неразрешимой задачи, от тщетных усилий найти примирение и светлую сторону там, где ни то, ни другое невозможно, - в обществе...»*²⁰⁴. Але це була тільки напівправда, адже Гоголь все таки знайшов світлу сторону в постаті господарника Скудронжогло, який був особистістю і представляв українських цукрозаводчиків і великих меценатів – Симиренків і Терещенків.

Якщо поглянути ще глибше, то проглядається дві сторони геніального письменника, важкі і не світлі. Перша: Гоголь протиставив працелюбних «малоросів» лінивим «великоросам», а

²⁰⁴ Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь. (Розгадки таємниць). КНЕУ, К., 2011, -С.239

цього йому росіяни простити не змогли і загальними зусиллями загнали письменника в могилу, одночасно визнаючи його великим російським письменником; друга: Гоголь, аби донести росіянам рабське становище «малоросів» в імперії, писав російською мовою, але цього йому не можуть простити українці, не визнаючи його великим українським письменником світового рівня. Але у деяких українців має виникнути запитання, - невже треба ставити під сумнів, чию духовність підносив М. Гоголь, коли, маючи намір вивчати українську історію на підставі пісень і переказів, у статті *«Про малоросійські пісні»* підкреслив відмінність українських пісень від російських, назвавши українські пісні *«поезією поезії»*²⁰⁵.

Гірка доля спіткала багатьох представників української еліти за піднесення української нації і держави: Т. Шевченка за комедію «Сон» відправили у солдати, де він втратив своє здоров'я; М. Гоголь загинув за твір другого тому «Мертві душі», де високо підносив українських господарів, вихідців із кріпаків, прославляючи тим самим Україну і її народ; С. Руданського батько відцурався, що не визнавав мови москалів, а царизм не друкував його творів за його співи, де він прославляв Україну: «Мазепа, гетьман український»; «Іван Скоропада»; «Павло Полуботок»; «Вельямін»; «Павло Апостол»; О. Довженка звинуватив Сталін на Політбюро за поему «Україна у вогні», де він прославляв героїку України у війні 1939-1945рр., митець не витримав наруги; В.Сосюру за твори «Любіть Україну» і «Мазепа» люто критикувала преса всієї імперії, що звело його в могилу; П. Шелеста за книгу «Україна наша Радянська», де прославляв минушину Київської Русі та історію України, виключили з Політбюро ЦК КПРС, звільнили з посади секретаря українських комуністів, забрали до столиці, дали роботу інженера в невеличкому конструкторському бюро, він мешкав на дачі біля Москви до кінця життя. Чи відрізняється доля М.Гоголя від долі інших видатних українців? Ні,

²⁰⁵ Газ. Літературна Україна, №2, 10.01.13.

він також прославляв українців та Україну, більшість свого життя мешкаючи за її межами, за що і поплатився.

Навіть наведені вище деякі штрихи підтверджують важливу проблему, що українці дотепер так і не виконали жодного заповіту великого Т.Шевченка, серед них його заклик «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!». Ці слова великого Кобзаря безпосередньо відносяться також і до геніального українського письменника Миколи Васильовича Гоголя.

XI. Післямова

Автора спонукало декілька причин написати про знаменитих підприємців минулого, зокрема цукрозаводчиків, вихідців як із знаменитих родин так і з простих українських громадян, які показали високі свої громадянські достоїнства, а саме цього бракує сучасним багатіям незалежної України.

Перша причина полягає у наступному, практика більше як за четверть століття незалежності України показала, що переважна більшість провідників нації, політиків та й усієї інтелігенції так і не навчилася дбати найперше про державу, інтереси народу, віддаючи перевагу власним матеріальним інтересам. Про духовний стан нації, який би допоміг українцям позбутися внутрішнього рабства, сформованого за 750 річного підневільля від сусідів, про меценатство ніде й мови не велося. Більше того, коли розпочалася війна з Москвою (2013р.), то виявилось, що армія зруйнована, озброєнь немає, харчів та одягу нізащо придбати, так як зlodійкуватий президент країни викрав усе і вивіз в Московію, дозволивши москалям зруйнувати армію, яка уже потребувала не допомога, а відродження. І хто ж допомагав відроджувати? Не багатії, не ті хто має у розпорядженні сотні тисяч гектарів землі і одержують надприбутки, не банкіри й магнати, які вивезли свої валютні і матеріальні статки за кордон, а волонтери, що ходили з

протягнутою рукою серед народу і годували та одягали добровольців, які захищали країну, де жирують багатії.

Друга причина полягає у тому, що відсутня повага і довіра народу до багатіїв, а багатіїв до народу, кожен дбає про себе, а це одна із основних рис, яку набули українці за століття рабства «Спасайся хто як може!».

Третя причина засвідчує, що сучасні бізнесмени, на відміну від минулих, прийшовши до влади, знищують науку і освіту, створюючи нестерпні умови кмітливій молоді, яка спасається втечею за кордон.

У своїх дослідженнях автор намагався знайти серед бізнесменів, які з'явились після 1991р. в Україні, аби хоча б один був схожим, навіть наближено, на цукрозаводчиків минулого і не знайшов. Чому? Автор надіється, що читачі самі знайдуть вагомі причини, які неодмінно існують, і вони потребують викорінення, бо без цього розвиток нації буде неповноцінним. Авторові прийшлося вести мову про надання дозволу у представників сучасного бізнесу вивчити їхні здобутки у виробництві та їхні соціальні, меценатські, освітні та наукові справи, щоб подати у даній праці для порівняння з діяннями минулих підприємців, але були тільки обіцянки, реального дозволу так і не послідувало. На сором усього народу треба визнати, що через двадцять шість років незалежності, в Україні так і не з'явились сучасні Терещенки, Самиренки, Бобринські, Харитонинки, Яхненки.

Джерела

- Смела.** Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве. К., 1913, типография Р.К. Лубковского, Фундуклеевская № 19.

ХІІ. Інформаційні відомості з часів початку ХІХ століття

Додаток І

Загальний звіт кількості землі в мастках Графів Бобринських

назва економії, лісництва інших місць.	Садебний городи	орної		Сіно торкні ться. лучно-вої	Сіно торкні ться. болота.	Найвид-ної	Ліс і чагарник	Лісовий при Лісовий-чествах	Інших зручних місцях	Разом зручною.	Різною незручною	Всього	
		Рота-ціон.	Вакантною.										
		десятин, соти	десятин, соти										десяти ни, соти
При м. Смела	Під графськими садибами. і парком	29,62	-	-	-	-	-	-	-	-	29,62	-	29,62
	Олександрівська площа ринку	3,96	-	-	-	-	-	-	-	-	3,96	-	3,96
	Під садибам зданим в оренду	30,10	-	-	-	-	-	-	-	-	30,10	-	30,10
	<u>Під чиншового ??</u>	102,94	-	-	-	-	-	-	-	-	102,94	-	102,94
	Під річками і ставком	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	190,22	190,22
	Під вулицями і кладовищами	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30,38	30,38
	Разом	166,62	-	-	-	-	-	-	-	-	166,62	220,60	387,22

Продовження додатку І

Костянтинівська екон. І частина	17,62	611,48	43,25	-	-	-	21,93	-	-	694,28	26,41-	720,69
Костянтинівська екон.	8,25	597,97	22,33	-	84,86	-	5,29	-	-	723,30	-126,37	849,67
Холоднлянське економія	31,13	1413,34	99,98	28,44	3,00	4,6	1,55	-	-	1591,98	66,22	1658,20
Яблоновський присілок	28,43	-	-	-	-	14,5	-	-	-	45,94	2,13	48,07
Яблоновська економія	7,03	925,40	0,22	60,29	-	17,51	-	-	-	1004,86	34,33	1039,19
Гречкрвская	9,57	598,91	3,00	46,79	-	11,92	16,67	-	Виног	678,09	31,16	709,25

									адник 20			
Піски	-	6400	-	-	-	3,-	-	-	-	6600	5,89	71,89
Софіївська економія	23,02	825,00	36,00	-	-	-	823	-	-	892,33	18,21	910,54
Пастирська «	28,71	2029,87	9,37	4205	-	1,1	301,34	-	-	2412,47	73,67	2486,14*
Миколаївська «	22,59	1188,02	34,00	21,88	-	-	34,33	-	-	1300,82	61,32	1362,14
Балаклійська «	26,26	823,24	9,41	5,02	-	-	1,39	-	-	865,32	17,40	882,72
Староселецька «	11,74	515,78	14,94	27,94	48,56	9,50	-	-	-	628,46	26,29	654,75
Володимирівська «	20,03	824,32	3,29	48,03	-	4,51	-	-	-	900,18	28,52	928,70
Ростмістровська «1 частина	35,93	960,10	-	1,25	-	3,16	32,49	-	-	1032,93	19,99	1054,92
Ростмістровська «2 частина	20,24	889,29	4,94	2,61	-	-	15,20	-	-	932,28	41,01	973,29*
Коваліхська «	26,25	759,81	43,63	26,28	-	-	14,26	-	-	870,23	21,66	891,89
Разом	267,85	10107,3	310,13	265,92	136,42	68,89	136,14	-	20	11294,72	485,90	11780,62
Разом	48,95	2919,16	14,31	44,66	-	1,15	316,54	-	-	3344,75	114,68	3459,43

Продовження додатку І

Випас при Костянтин. греблі	-	-	-	13,63	-	-	-	-	-	13,63	-	13,63
Куть при м. Смілі	12,38	-	-	11,40	-	-	4,88	-	сад 5,07	33,73	19,77	53,50
Будянський лісництво	7,14	-	-	78,88	-	-	-	2385,05	-	2470,57	35,49	2506,06
Староселецький	7,82	-	-	22,48	-	-	-	1537,11	-	1567,41	22,21	1589,62
Балаклійське	11,16	-	-	49,56	-	-	-	2034,37	-	2095,09	281,77	2376,86
Владимировское «	6,39	-	-	41,94	-	-	-	1292,13	-	1340,46	11,76	1352,22
Разом	44,89	-	-	217,39	-	-	4,88	7248,66	5,07	7520,89	371,00	7891,89
Разом	-	-	-	-	-	-	-	11,24	-	11,24	-	11,24
ставки	Костянтинівський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50,0	}125,84
	Балаклійський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	69,66	
	Староселецький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6,18	
Смілянський рафінадний завод	34,99	-	-	-	-	-	-	-	-	34,99	18,72	53,71
Смілянський пісочний завод	46,64	-	-	-	-	-	-	-	-	46,64	16,61	63,25
Балаклійський пісочний завод	29,92	-	-	-	-	-	-	-	-	29,02	16,50	46,42
Разом	111,55	-	-	-	-	-	-	-	-	111,55	51,83	163,38
	590,91	10107,37	310,13	483,31	136,42	68,89	141,02	7248,66	7,07	19093,78	1255,17	20348,95
разом під Смілянському мастку{	590,91	10107,37	310,13	483,31	136,42	68,89	141,02	7248,66	7,07	19093,78	1255,17	20348,95
	48,95	2919,16	14,31	44,66	-	1,13	316,54	11,24	-	3355,99	114,68	3470,67*

Продовження додатку І

Грушевська	15,54	954,30	24,49	-	-	-	4,66	-	-	998,99	44,64	1043,63
------------	-------	--------	-------	---	---	---	------	---	---	--------	-------	---------

економія		76,35								76,35		76,35*
Фліорковсько го ферма	0,79	774,40	20,22	10,47	-	-	72,07	-	-	877,95	23,72	901,67*
		10,00								10,00		
Ребедайлівськ е економія	15,96	816,31	9,37	9,70	-	-	178,47	-	-	1029,81	42,69	1072,50
Ревовская	27,66	919,43	31,67	0,92	-	-	89,34	-	-	1069,02	55,45	1124,47
Репяшнінская	6,24	665,87	7,16	-	-	-	-	-	-	679,27	14,57	693,84
Ділянка при с. Пруссія	-	-	49,91	-	-	-	-	-	-	49,91	0,23	50,14
Разом	66,19	4130,31	142,82	21,09	-	-	344,54	-	-	4704,95	181,30	4886,25
	-	86,35	-	-	-	-	-	-	-	86,35	-	86,35
Грушівське лісництво	17,18	-	-	52,51	-	-	-	1139,61	-	1209,30	18,67	1227,97
	1,64	-	-	28,36	-	-	-	334,95	-	364,95	11,58	376,53
Яблунівське лісництво	21,38	-	-	36,02	-	-	-	1865,78	-	1923,18	55,05	1977,23
Разом	38,56	-	-	88,53	-	-	-	3005,39	-	3132,48	72,72	3205,20
	1,64	-	-	28,36	-	-	-	334,95	-	364,95	11,58	376,58
Грушевський буряків. цукор. завод	16,98	-	-	-	-	-	-	-	поле орош єніє 5,0	21,98	11,29	33,27
Разом в Грушівськом у маєтку	121,73	4130,31	142,83	109,62	-	-	344,54	3005,39	5,00	7859,41	265,31	8124,72
	1,64	86,35	-	28,36	-	-	-	334,95	-	451,30	11,58	462,88*

Продовження додатку І

КАПІТАНІВС ЬКИЙ економія	11,71	776,56	прео блять 1,84	1,88	-	-	4,34	-	поле орош єніє 7,76	804,09	26,22	830,31
	-	263,27	-	4,02	-	-	0,75	-	-	268,04	6,91	274,95*
Журавська економія	45,34	1072,22	2	50,76	-	-	102,58	-	-	1270,90	89,01	1359,91
Будянський поля	6,65	206,81	-	-	-	-	-	-	-	213,46	7,76	221,22
Туріянська економія 1-а частина	18,67	1216,23	9,38	2,41	-	2,08	-	-	-	1248,77	151,75	1400,52 *
Туріянська ферма 2-а частина	2,25	458,11	прео блять 40,88	-	-	-	188,95	-	-	689,89	6,59	696,48*
Тишківська економія	20,56	2037,35	-	7,16	-	-	1,15	-	-	2066,22	67,96	2134,18
Кошарське економія	30,87	1020,52	-	27,07	-	1,94	2,41	-	-	1082,81	37,58	1120,39
Разом	115,13	5113,46	1,84	86,87	-	1,94	110,48	-	7,76	5437,48	228,53	5666,01
	20,92	1937,61	49,96	6,43	-	2,08	189,70	-	-	2206,70	165,25	2371,95
КАПІТАНІВС ЬКИЙ { лісництво	20,47	-	-	43,12	-	-	-	3772,18	-	3835,77	53,95	3889,72
	-	-	-	-	-	-	-	4,74	-	4,74	0,84	5,58*
Капітанівськи й свекл.-	39,01	-	-	0,40	-	-	-	-	-	36,41	9,31	45,72

цукор. завод												
Разом в КАПІТАНІВС ЬКИЙ мастку	171,61	5113,46	1,84	130,39	-	1,94	110,48	3772,18	7,76	9309,66	291,79	9601,45
	20,92	1957,61	49,96	6,43	-	2,08	189,70	4,74	-	2211,44	166,09	2377,53 *
Разом по мастку	1884,25	19551,14	454,79	723,32	136,42	70,83	596,04	14026,2 3	19,83	36262,85	1812,27	38075,1 2
	71,51	4943,12	64,27	79,45	-	3,21	506,24	350,93	-	6018,73	292,35	6311,08

* - землі Графа Льва Олексійовича

**Список
дослідних установ за усі часи
їхнього утворення²⁰⁶**

Полтавська губернія:

1. Полтавська контрольна станція (1909);
2. Золотошніське сільськогосподарське дослідне поле (1908);
3. Прилуцьке дослідно-показове поле (1907);
4. Костянтиноградська контрольна станція;
5. «Староє» дослідне поле Переяславського повіту в мережі полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків у маєтку Л.Й. Бродського (1902);
6. Полтавська дослідна станція;
7. Лохвицьке дослідне поле (1885) і тютюнова плантація (1890);
- 8 (3) Лохвицька контрольна станція з дослідження насіння і добрив;
- 9 (4) Константиноградська контрольна станція з дослідження насіння і добрив;
- 10 (5) Гайсинське дослідне поле;
- 11 (6) Андріївське дослідне поле (м. Кобеляки, 1898);
- 12 (7) Пириятинське (Драбівське) дослідне поле (1909);
- 13 (8) Константиноградське дослідне поле (1910);
- 14 (9) Гадяцьке дослідне поле;
- 15 (10) Роменське дослідне поле (1905);

Харківська губернія:

- 16 (1) Польові дослідні з культури цукрового буряка під керівництвом А.Є. Зайкевича (дослідні поля: Морачанське, Студенковське, Білоколодязне, Тростянецьке та ін.) у 1880–1890 рр.;
- 17 (2) Харківська контрольна станція і хімічна лабораторія (1905);
- 18 (3) Тростянецьке дослідне поле в маєтку Л.Є. Кьоніга (1881);
- 19 (4) Чупахівське дослідне поле (1902);
- 20 (5) Гутянське дослідне поле у Нікітовській економії Л.Є. Кьоніга (1907)
- 21 (6) Шебекінське дослідне поле у маєтку Н.А. і А.А. Ребіндерів (1907);
- 22 (1) Харківська обласна дослідна станція (1913);
- 23 (2) Харківська контрольна-насіннава станція (1906);
- 24 (3) Сумська дослідна станція (1905);
- 25 (4) Змієвське (Асєєвське) дослідне поле (1901);

²⁰⁶ За даними Єліної О.Ю., Вергунова В.А., Департаменту землеробства Головного управління землеробства та землеустрою Мінагрополітики України.

- 26 (5) Куп'янська дослідна станція (1912);
- 27 (6) Іванівська сільськогосподарська і селекційна станція П.І. Харитоненка (м. Краснокутськ, 1897);
- Катеринославська губернія:*
- 28 (1) Верхньодніпровська сільськогосподарська дослідна станція (1897);
- 29 (2) Мережа з 12 дослідних ділянок з культури кукурудзи, кормових та хлібних;
- 30 (3) Новомосковське сільськогосподарське дослідне поле;
- 31 (4) П'ятихатське сільськогосподарське дослідне поле (1914);
- 32 (1) Катеринославська обласна дослідна станція (1912);
- 33 (2) Катеринославська контрольна-насіннева станція (1903);
- 34 (3) Олександрівське дослідне поле (с. Гуляй-Поле, 1912);
- 35 (4) Верхньодніпровське дослідне поле (1904);
- 36 (5) Маріупольське дослідне лісництво (п/в Благодатне, 1899);
- 37 (6) Маріупольське дослідне поле (1911);
- 38 (7) Слов'яносербське дослідне поле (м. Луганськ, 1908);
- 39 (8) Новомосковське дослідне поле;
- Таврійська губернія:*
- 40 (1) Нікітський ботанічний сад (1812) з Вищими курсами виноградарства і виноробства (1888) та дослідною тютюновою плантацією (1901);
- 41 (2) Феодосійське дослідне гірсько-культурне лісництво (1902);
- 42 (3) Аджитайське сільськогосподарське дослідне поле в маєтку Д.І. Шушан Керченського повіту (1904);
- 43 (4) Євпаторійське дослідно-показове поле (1908);
- 44 (5) Салгирська плодова дослідна станція Сімферопольського повіту (1913);
- 45 (6) Сімферопольська контрольна станція з дослідження насіння (1914)
- 46 (1) Салгирська помологічна дослідна станція (1913);
- 47 (2) Сімферопольське дослідне поле (1908);
- 48 (3) Олешківський виноградний розсадник (1897) та тютюнова ділянка (1912);
- 49 (4) Ялтинська дослідна тютюнова плантація (1911);
- 50 (5) Феодосійське дослідне гірсько-культурне лісництво (1902);
- Херсонська губернія:*
- 51 (1) Єлизаветградська сільськогосподарська дослідна станція (1909);
- 52 (2) Хімічна і насіннева контрольна лабораторія в Одесі (1910);
- 53 (3) Вознесенська сільськогосподарська дослідна станція (1914);

54 (1) Виноробська станція Російських виноградарів і виноробів (м. Одеса, 1905);

55 (2) Одеське дослідне поле (1894);

56 (3) Херсонське дослідне поле (1889);

57 (4) Аджанська дослідна станція з машиновипробувальним відділом (м. Єлизаветград, 1912);

Волинська губернія:

58 (1) Волинське дослідне поле (с. Стара Чарторія);

59 (2) Волинське болотне дослідне господарство (м. Сарни, 1913);

60 (3) Дослідно-показовий хмільник при Білокриницькому «казенному» маєтку;

61 (4) Староконстантинівська контрольна станція з дослідження насіння (1913);

62 (5) Луцька контрольна станція з дослідження насіння і добрив (1914);

63 (6) Волинська контрольна станція з дослідження насіння і добрив;

64 (7) Андрушівське дослідне поле у Житомирській економії А.Н. Терещенка (1902);

65 (8) Червонське дослідне поле у Житомирській економії Ф.Ф. Терещенка (1902);

66 (1) Луцьке дослідне поле (1910);

67 (2) Контрольна станція з дослідження насіння і добрив (м. Житомир);

68 (3) Волинське болотне дослідне господарство (м. Сарни, 1913)

Київська губернія:

69 (1) Київська обласна дослідна станція (1913);

70 (2) Радомислівське дослідне поле;

71 (3) Уманська сільськогосподарська хімічна лабораторія і контрольно-насіннава станція (1913);

72 (4) Уманське дослідне поле (1914);

73 (5) Мережа дослідних полів Київського товариства сільського господарства;

74 (6) Мережа колективних дослідів по Київській губернії (1910);

75 (7) Лабораторія загального землеробства при Київському політехнічному інституті;

76 (8) Кальнікська сортоводна (дослідна селекційна) станція Липовецького повіту (1890);

77 (9) Ільїнецьке дослідне поле (сортоводна станція) в економії Є.П. Демідова князя Сан-Донато (1896);

78 (10) Верхняцька дослідна селекційна станція об'єднана у 1916 р. з Удицькою (власність Б.А. Паншина з 1911 р.) (1899);

79 (11) Удицьке дослідне поле (сортводна дослідна станція) у маєтку графа П.Ф. Потоцького с. Теплик Уманського повіту (1890);

80 (12) Міко-ентомологічна станція Всеросійського товариства цукро заводчиків (із відділенням агрономії та пристосованої ботаніки) у м. Сміла Київського повіту (1900);

81 (13) Центральна лабораторія і насіннева станція Всеросійського товариства цукро заводчиків у Києві (1901);

82 (14) Григоровське дослідне поле Київського повіту (1902);

83 (15) Грушевське дослідне поле графів Бобринських (1902);

84 (16) Кагарлицьке дослідне поле в економії М.П. Черткова Київського повіту (1902);

85 (17) Ладижинське дослідне поле у маєтку нащадків Н.А. Терещенка Київського повіту;

86 (18) Махаринецьке дослідне поле в економії Л.Й. Бродського Бердичівського повіту (1902);

87 (19) Мошно-Городищенське дослідне поле Е.А. Балашова Черкаського повіту;

88 (20) Ситевське дослідне поле у маєтку графині В.І. Браницької (1902);

89 (21) Смілянське дослідне поле графів Бобринських Фастівського повіту (1902);

90 (22) Тальне дослідне поле у маєтку графа П.П. Шувалова Уманського повіту (1902);

91 (23) Узинське дослідне поле у маєтку Т.І. Здановського Васильківського повіту (1904);

92 (24) Дослідна станція Всеросійського товариства цукро заводчиків (Миронівська) (1911);

93 (25) Ситковецька сортводна (селекційна) станція при Ситковецькому заводі Південноросійського товариства «Мерідіон» (1915);

94 (1) Київська обласна дослідна станція (1913);

95 (2) Мережа дослідних полів (Центральне бюро) Всеросійського товариства цукро заводчиків;

96 (3) Центральна дослідна станція з культури цукрового буряку Всеросійського товариства цукро заводчиків;

97 (4) Київська контрольна лабораторія;

98 (5) Мережа дослідних полів Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості;

99 (6) Радомислівське дослідне поле (с. Федоровка);

Подільська губернія:

- 100 (1) Дослідна ферма (поле) при Гори-Горецькому землеробському інституті Могилівського повіту (1840);
101 (2) Гайсинське (Гунчанське) дослідне поле (1912);
102 (3) Сатановське дослідне поле (1914);
103 (4) Дослідне сортоводне поле у маєтку Л.Ф. Валькова;
104 (5) Уладовська сортоводна станція у маєтку графа П.Ф. Потоцького Вінницького повіту (1880);
105 (6) Немерчанська сортоводна дослідна (селекційна) станція у маєтку Немерча Могилівського повіту (1886);
106 (7) Деробчанське (Деробчинське) дослідне поле у маєтку барона А.А. Мааса (1880-ті);
107 (8) Ялтушковське дослідне поле (сортоводна станція) в економії М.І. Зайцева Могилівського повіту (кінець 1890-х рр.);
108 (9) Капустянське дослідне поле у маєтку І.С. Щепповського (1902);
109 (10) Черепашинське дослідне поле у маєтку Л.Й. Бродського Вінницького повіту;
110 (11) Шпиковське дослідне поле у маєтку Н.П. Балашова Браулавського повіту;
111 (12) Хороштовська (Березотоцька) сортоводна (селекційна) станція – філія Немерче у Лубенському повіті (1915);
112 (1) Плотянська дослідна станція князя П.П. Трубецького (м. Крути, 1894);
113 (2) Подільська дослідна станція і контрольна станція (1904);

Чернігівська губернія:

- 114 (1) Новозибківська сільськогосподарська дослідна станція (1910);
115 (2) Носівська дослідна табачна плантація Ніжинського повіту (1911).
116 (1) Носівська дослідна станція (1911);
117 (2) Носівська дослідна тютюнова плантація;
118 (3) Новозибківська дослідна станція (1913)

У підсумку, на момент подій 1917 р. загальна кількість дослідної галузевої мережі налічувала 118 різного типу закладів, які працювали на наукове забезпечення українських земель. У розрізі окремих губерній це складало: *Полтавська – 14, Київська – 17, Подільська – 14, Волинська – 9, Херсонська – 7, Чернігівська – 4, Харківська – 13, Катеринославська – 10, Таврійська – 10, інші – 20*. Серед них було 27 станцій (71% від усіх в Росії), на яких велись роботи з селекції і технології вирощування цукрових буряків та інших культурних рослин. Тепер їх менше десятка і вони приречені до згорання своєї наукової діяльності.

Про автора - Панасюка Броніслава Яковича

Виробнича і управлінська праця. В роки навчання у школі після сьомого класу щорічно влітку працював їздовим колгоспу, під час виробничої практики в інституті працював агрономом колгоспу в с. Суцани Кагарлицького району Київської області. Після закінчення Київського фінансово-економічного інституту у 1959р. перші кроки трудової діяльності автор робив у банку міста Сміли, постійно перебував у селах та містечках цього краю, проживав на квартирі у добрих господарів на Бурячному переулку (тепер вулиця Дніпровська). В подальшому працював керуючим (уповноваженим) Корсунь-Шевченківським сільгоспбанком (1958-1959рр.); Міністерство сільського господарства України (1964-1979 рр.); Держплан України (1980-1995 рр.); Кабінет Міністрів України (1996-2000 рр.).

Наукова діяльність. У 2000 р. залишив державну службу і зосередився на науковій роботі, якою безпосередньо займався також в роки державної служби: викладач Горохівського сільськогосподарського технікуму на Волині (1959-1962рр.); у 1969-1971рр. навчався в аспірантур Української сільськогосподарської академії (заочно); у 1971р. захистив кандидатську, у 1991р. – докторську дисертацію; завідувач відділу журналу «Економіка України» (1991-2003рр.); доцент, професор кафедри Київського національного економічного університету за сумісництвом (1979-2011рр.); завідувач кафедрою Вінницького національного аграрного університету (2014-2016рр.); з 2011р. головний науковий працівник Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН.

Наукові розробки ученого і їхні результати:

1/ методологічні, методичні і практичні основи внутрігосподарського розрахунку, які були впроваджені в усіх колишніх колгоспах і радгоспах України²⁰⁷;

2/ в галузі природно-економічного районування України, вперше доведено, доцільність і закономірність формування в країні 9 природно - економічних районів, які відповідають назві «регіони» і можуть стати основою територіальних формувань та територіального планування²⁰⁸;

3/ до 1991р., тобто початок переходу економіки України до ринкових відносин, теоретично доведено реальну можливість довгострокового економічного прогнозування в умовах ринкових відносин²⁰⁹;

4/до 1991р. – початок переходу до ринкових відносин в Україні, обґрунтовано наукові і практичні основи державного регулювання ринкової економіки на макроекономічному рівні за допомогою економічних, правових і адміністративних підойм (важелів)²¹⁰;

5/ розроблено (разом з Інститутом кібернетики НАНУ) і опубліковано у 1996р., прогноз динаміки ВВП на 1995-2015рр., який впродовж всіх років був найбільш наближений до реального стану у порівнянні з прогнозами інших розробників, у тому числі іноземних²¹¹;

6/ одержано (в 1993р.) науковий висновок про те, що з урахуванням історичного минулого та географічного розташування нашої країни українське суспільство і його держава

²⁰⁷ Довідник по плануванню сільськогосподарського виробництва. К.: «Урожай», 1980, -С.215-219

²⁰⁸ Панасюк Б.Я. Планирование: становление и развитие. –К., Наук. Думка, 1990., -С.92-104

²⁰⁹ Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. К.: Поліграф книга, 1998, 303с.

²¹⁰ Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. К.: Поліграф книга, 1998, 303с.

²¹¹ Ж. Економіка України. Прогнозування розвитку економіки України. -1996, -№1, -С. 20-32; Панасюк Б.Я. Вибрані твори. . К., 2014, Т. 7, -С. 206-118.

об'єктивно споконвічно пов'язані не тільки територіально, але й соціально, політично і фінансово-економічно з європейськими структурами. а тому мають розвиватися за європейськими та світовими стандартами²¹²;

7/ визначено (в 1992р.) для держави п'ять найскладніших проблем, які Україна успадкувала з минулого, і з якими прийдеться зіткнутися з перших днів української незалежності. На жаль ці проблеми так і не вирішені дотепер.²¹³;

8/ запропоновано владі вдосконалення фінансово-кредитних відносин в період гіперінфляційних процесів кінця ХХ ст., за рахунок зниження податкового тиску на учасників ринкових відносин та здешевлення банківських кредитів, а також інші методи регулювання, які слід використати в кризові періоди²¹⁴;

9/ одержано науковий і практичний висновок про те, що українське село і сільське господарство, які не мають аналогів у світі мають розвиватись на основі виробничої кооперації та інтеграції, що передбачає: виробництво сировини; її переробка і реалізації кінцевої продукції споживачам²¹⁵;

10/ зроблено висновок у сфері філософії і природничих процесів, згідно з яким людина може повноцінно розвиватися, бути соціально-економічно захищеною тільки в колективі, одноосібно вона виснажується і гине²¹⁶;

11/ сформовані підходи до можливої відповіді на запитання «яка роль людини на планеті Земля?» та обґрунтовується існування інформаційної системи Всесвіту (ІСВ), що є новим у розвитку філософсько-гуманітарних досліджень²¹⁷;

²¹² Панасюк Б.Я. Вибрані твори. Т.1, К.: ІАЕ УААН, 2003, -С. 120-130

²¹³ Там же, -С. 123-126

²¹⁴ Панасюк Б.Я. Вибрані твори. Т.1, К.: ІАЕ УААН, 2003, -С. 186-206

²¹⁵ Панасюк Б.Я. Вибрані твори. Т.1, К.: ІАЕ УААН, 2003, -С.91-106, 380-401

²¹⁶ Панасюк Б.Я. Людина, природа і Всесвіт. 2007р.

²¹⁷ Панасюк Б.Я. Людина, природа і Всесвіт. /Розгадка таємниць/. Парапан, К., 2008, –С.138 (129-151); Вибрані твори. Клімат, економіка, людина. Ніжин, 2015, Т.9, -С.255-328

12/ досліджено ряд важливих епох історії українського народу за 750 років залежності від інших держав: татари; литовці; поляки; москалі²¹⁸;

13/ на основі досліджень доведено (на відміну від думок багатьох вчених і практиків, які стверджують про настання потепління), що планету Земля очікує похолодання, зменшення прісної води та зростання природних катастроф²¹⁹;

14./ доведено, що людство має змінити своє відношення до природи і зовнішнього середовища на основі дотримання **«рівноваги між можливостями природи і непомірними потребами людини»**, що допоможе значно негативний вплив так званого парникового ефекту (потепління)²²⁰;

15/ зроблено припущення щодо причини відсутності єдності в українській нації в цілому, єдності у відстоюванні своєї незалежності і свободи – вона знаходиться майже на межі генетичного рівня, сформованого в результаті багатовікової (750літ) боротьби за виживання, а вихід з рабського стану в межах трьох-чотирьох поколінь²²¹;

16/ вперше досліджено зміст творів Т. Шевченка зі сторони їхнього філософського і політичного внутрішнього змісту, які є носієм потужної енергетики слова Кобзаря²²².

17/ автор обґрунтовує настання на початку ХХІ ст. періоду, коли слід відмовитись від формули «взяти все від природи» і перейти до об'єктивної необхідності дотримання балансу **«рівноваги між можливостями природи і непомірними потребами людини»**²²³;

²¹⁸ Русь: нація і держава. Т.І «Помилки Великих Київських князів», Т.2 «Час збирати каміння», К.: КНЕУ, 2009; Лознянський Б. Лузна-Лозна – село на Поділлі. Вінниця, 2018, -С. 331-456

²¹⁹ Ж. Економіка АПК. -2009, -№7, -С.24-34; №8, -С. (31-42).; Ж. Вісник аграрної науки. №1, 2010, -С.14-34

²²⁰ Панасюк Б.Я. Клімат, економіка, людина. Вибрані твори, Ніжин, 2015, Т. 9, -С. 199-217

²²¹ Панасюк Б.Я. Клімат, економіка, людина. Вибрані твори, Ніжин, 2015, Т. 9, -С. 3280-337

²²² Панасюк Б. Український ренесанс у творах Тараса Шевченка. К., «Просвіта», 2010

²²³ Панасюк Б.Я. Академік Вернадський і сучасність. Вибрані твори. Т.7, К., 2014, -С.126-138

18/ зроблено висновок про сучасні світові кризи: сучасні світові соціально-економічні потрясіння, які розпочалися після 1996 р., це не результат економічних і фінансових криз, перевиробництва чи недовиробництва, а прояв концентрованої загальної кризи розриву між можливостями природи та надмірними потребами людини. Майбутнє не за економічним зростанням, нарощуванням дедалі вищих темпів використання ресурсів, а за рівновагою між можливостями природи і потребами людства²²⁴;

19/ досліджено і зроблено висновок, що перед запровадженням ринку землі найбільш доцільно, для інтересів нації, держави і селянства, створити сприятливі умови для виробничих відносин, поєднуючи їх з соціальними потребами. Таку проблему можна вирішити за допомогою виробничої кооперації та інтеграції, що передбачає вирощування сільськогосподарської сировини, її переробку та реалізацію кінцевого продукту. Розроблений відповідний проект Закону України передано депутатам Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики, а також окремим державним очільникам²²⁵;

20/ На основі даних попередніх істориків і новітніх матеріалів автор підтверджує: а/ Переяславська рада, яку пропагували в Московській імперії 350 років, була міфом; б/ ніякої угоди не було підписано, а те що цар написав у Москві, українська влада не визнавала; в/ гетьман Б. Хмельницький, який не визнавав Московські умови і заключив союз з Швецією, був отруєний; г/ Московське царство, окупувавши Україну, перетворилось у Великоросію; д/ ще в ті часи (1654-1657рр. провадилась гібридна війн, яка й тепер (ХХІст.) практикується Москвою²²⁶;

21/ досліджено і зроблено висновок, що перед запровадженням ринку землі найбільш доцільно, для інтересів нації, держави і

²²⁴ Панасюк Б.Я. Можливість природи і потреби людини. Вибрані твори. К., 2015, Т.8, -С.337-380

²²⁵ Панасюк Б.Я. Вибрані твори. К., 2014, Т. 8, -С.288-330

²²⁶ Газ. Літературна Україна. 18 січня, №2, -С.6-7

селянства, створити сприятливі умови для виробничих відносин, поєднуючи їх з соціальними потребами. Таку проблему можна вирішити за допомогою виробничої кооперації та інтеграції, що передбачає вирощування сільськогосподарської сировини, її переробку та реалізацію кінцевого продукту. Розроблений відповідний проект Закону України передано депутатам Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики, в робочому порядку Адміністрації Президента України, а також окремим державним очільникам²²⁷;

22/ здійснено аналіз змісту поем О.С. Пушкіна «Руслан і Людмила» та її переказ, а також вірш «Повість о вешем Олеге», доказавши, що вони написані винятково про Україну²²⁸, використовуючи літописи про Русь, зокрема літопис Нестора «Повість врем'яних літ»²²⁹;

23/ на основі досліджень з часів появи та соціально – економічного розвитку конкретних сіл Поділля в різні епохи рабства, дослідник дійшов висновку про причини ускладнень ефективно розвиватись незалежній державі Україна впродовж більше чверті століття. Головною причиною є те, що в епоху московського рабства (1654-1991 рр.) фізично і морально були знищені працелюбні та розумні українці, а залишилась голота (наймити, бідняки, городники, бобилі), їхні нащадки тепер намагаються управляти державою²³⁰.

Автор має понад 203 наукових праць з них більше 25 одноосібних творів на економічну, філософську, художню, історичну та політичну тематику. Звання і вчені ступені: академік НААН України; доктор економічних наук; професор; заслужений економіст України; член спілки письменників України і член спілки журналістів України; нагороджений орденом «Знак пошани» (1973) та бронзовою медаллю ВДНГ СРСР (1986). Почесне звання вченому Заслуженого економіста України присвоєно у 1997р. за

²²⁷ Панасюк Б.Я. Вибрані твори. К., 2014, Т. 8, -С.288-330

²²⁸ Панасюк Б.Я. Ренесанс Русі-України. Чорнобай, 2016, -С.6-76

²²⁹ Повість врем'яних літ. Несторів літопис за Іпатським списком. К., 1990.

²³⁰ Борис Лознянський (Панасюк Б.Я.) Лузна-Лозна – село на Поділлі. Вінниця, 2018

розробку методологічних і методичних основ довгострокового економічного прогнозування та здійснення прогнозу динаміки ВВП на 1995-2015рр., який виявився найбільш реальним з усіх розробників.

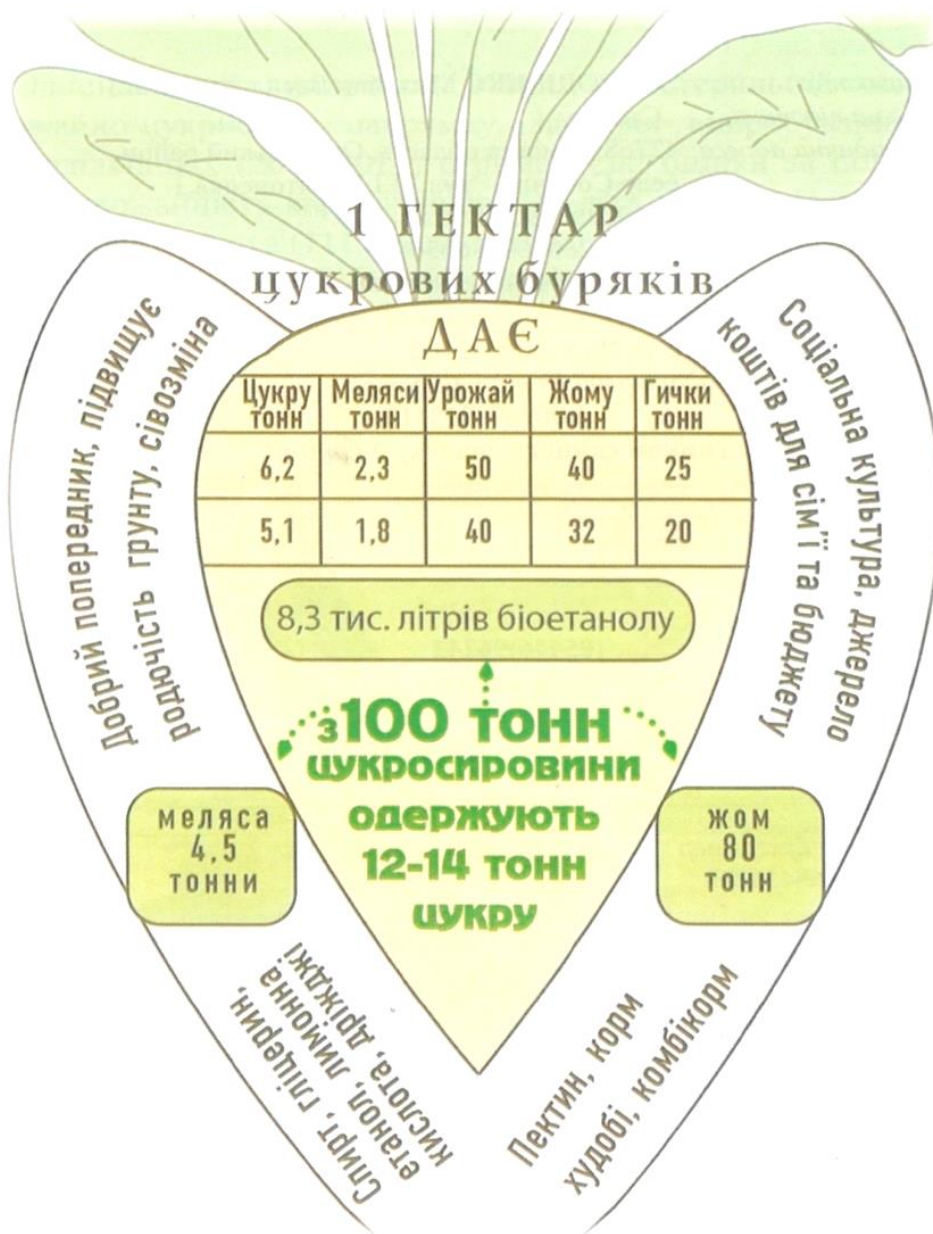
Автор приносить подяку за допомогу: у зборі матеріалів академіку НААН М.В. Зубцю; у підготовці матеріалу до видання В.А. Вергунову – професорові, академіку НААН; А.В. Фурсі – кандидатів економічних наук, Я. І. Філімоновій – працівникові ІБЕКЦБ.

ЗМІСТ

Передмова	4
I. Українське цукровиробництво	13
1.1. Славний шлях цукроварів	13
Українські цукрозаводчики	
II. Терещенко – козацько-дворянський рід	33
2.1. Початок династії Терещенко.....	33
2.2. Сімейство Терещенко у Києві	43
2.3. Видатні меценати з роду Терещенко	47
2.4. Терещенко і цукрове виробництво	62
2.5. Соціальні справи на заводах Терещенко	72
2.6. Розруха	77
2.7. Нащадки Ф. А. Терещенко продовжує благородну справу	84
2.7.1. Червонський заповідний маєток	85
2.7.2. Глушецький маєток	94
2.7.3. Коровинецький маєток	95
2.7.4. Мартинівський заповідний маєток	103
2.8. Нащадки роду Терещенко повертаються в Україну.....	107
2.8.1. Мішель (Михайло Петрович) Терещенко.	107
III. Рід «Яхненко-Симиренко» – унікальне явище України	117
3.1. Родини Яхненко і Симиренко.	117
3.2. Рід «Яхненко-Симиренко і цукрова промисловість	135
3.3. Рід Симиренко і садівництво	142
3.4. Соціальна та благодійна діяльність роду Симиренко	154
3.5. Важка доля засновників фірми «Яхненки – Симиренко»	160
IV. Династія Харитоненко – підприємці та меценати	169
4.1. Початок династії	169
4.2. Добрі справи	173
V. Графи Бобринські	180
5.1.1. Передісторія	180
5.1.2. Історія давнини – походження Графів	183
5.1.3. Графи Бобринські – цукрозаводчики	193
5.1.4. Справи Бобринських на Смілянщині	200
5.1.5. Цукрова імперія Бобринських	211
5.2. Загальне господарство	219
5.2.1. Ґрунти, клімат, погода, корисні копалини	219

5.2.2. Сільське господарство	228
5.2.3. Будівлі в маєтку	229
5.2.4. Землеробські знаряддя	232
5.2.5. Робоча худоба	23 5
5.2.6. Удобрення полів	239
5.2.7. Боротьба з шкідниками.....	247
5.2.8. Рільництво	255
5.2.9. Цукрові буряки	259
5.2.10.. Насіння цукрових буряків	265
5.2.11. Зернові культури	266
5.2.12. Реалізація урожаю	269
5.2.13. Прибутки та збитки	269
5.2.14. Лісове господарство	272
5.3. Цукрове виробництво	279
5.3.1. Смілянський бурякоцукровий завод	282
5.3.2. Балаклійський завод	293
5.3.3. Яблонівський завод	297
5.3.4. Капітонівський завод	297
5.3.5. Грушівський завод	299
5.3.6. Рафінадне виробництво	300
5.3.6.1. Історія розвитку	300
5.3.6.2. Торгівля рафінадом	303
5.3.7. Статистика бурякоцукрового виробництва	314
5.4. Соціальна сфера	320
5.4.1. Соціально-культурні заходи та благодійність.....	320
5.4.2. Шляхи сполучення.....	321
5.4.3. Протипожежні заходи	324
5.4.4. Лікарні та амбулаторії	328
5.4.5. Богадільня	341
5.4.6. Навчання	342
5.4.6.1. Міське чотирикласне училище	345
5.4.6.2. Смілянські технічні класи	348
5.4.6.3. Чоловіча та жіноча гімназії	349
5.4.7. Соціальні заходи	352
5.4.7.1. Кредитно-ощадна каса	352
5.4.7.2. Допомоги, пенсії і подарунки.....	354
5.4.7.3 Робітники і службовці	354
5.4.8. Смілянщина	363

5.4.8.1. Історія про містечко Сміла	368
5.4.8.2. Значення маєтка "Сміла" для навколишнього населення	376
VI. Інші підприємці бурякоцукрового виробництва	382
6.1. Бродські – виробники і філантропи	383
6.2. Бродські і становище робітників їхніх заводів.....	391
VII. Українські вчені в галузі цукрового виробництва	396
Передмова	396
1. Зайкевич Афанасій (Анастасій) Єгорович	402
2. Семполовський Лев Людвігович.....	410
3. Воблій Костянтин Григорович.....	417
4. Федорович Лев Іванович	422
5. Вавилов Микола Іванович.....	428
6. Василенко Андрій Авер'янович.....	439
7. Архимович Олександр Зіновійович.....	440
8. Михалевич Вацлав Валентинович.....	444
9. Оканенко Аркадій Семенович	448
10. Савицький В'ячеслав Фабіанович	450
11. Зосимович Володимир Павлович	460
12. Гринько Тит Федорович	464
13. Бордонос Марія Григорівна	468
14. Неговський Микола Олександрович	478
15. Сучасний стан наукових досліджень у буряківництві.....	481
УІІІ. Минуле, сучасне і майбутнє цукрового виробництва	486
ІХ. Висновки	504
X. Українські цукрозаводчики у творчості М.В. Гоголя	512
XІ. Післямова	536
XІІ. Інформаційні відомості з часів початку ХІХ століття.....	538
Додаток 1	539
Додаток 2	542
Про автора	547

Науково-літературне видання

**ПАНАСЮК
Броніслав Якович**

**ВИРОБНИЧА, НАУКОВА
І МЕЦЕНАТСЬКА ГОРДІСТЬ УКРАЇНИ**

Підп. до друку 06.09.2018 р. Формат 60*84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Наклад 150 пр.

Ум. друк. арк. 32.32. Обл. – вид. арк. 34.75. Зам. № 1791.

Видання та друк: Чорнобаївське комунальне
поліграфічне підприємство

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3791
від 27.05.2010 р.

19900, вул. Центральна, 211, смт Чорнобай, Черкаська обл.,
Україна. тел. (04739) 2–26–42; e– mail: print1932@ukr.net